De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 5. Brieven 594-841

Desiderius Erasmus

Vertaald door: M.J. Steens

bron
Desiderius Erasmus, *De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 5. Brieven 594-841* (vert. M.J. Steens). Ad. Donker, Rotterdam 2008

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/eras001corr06_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

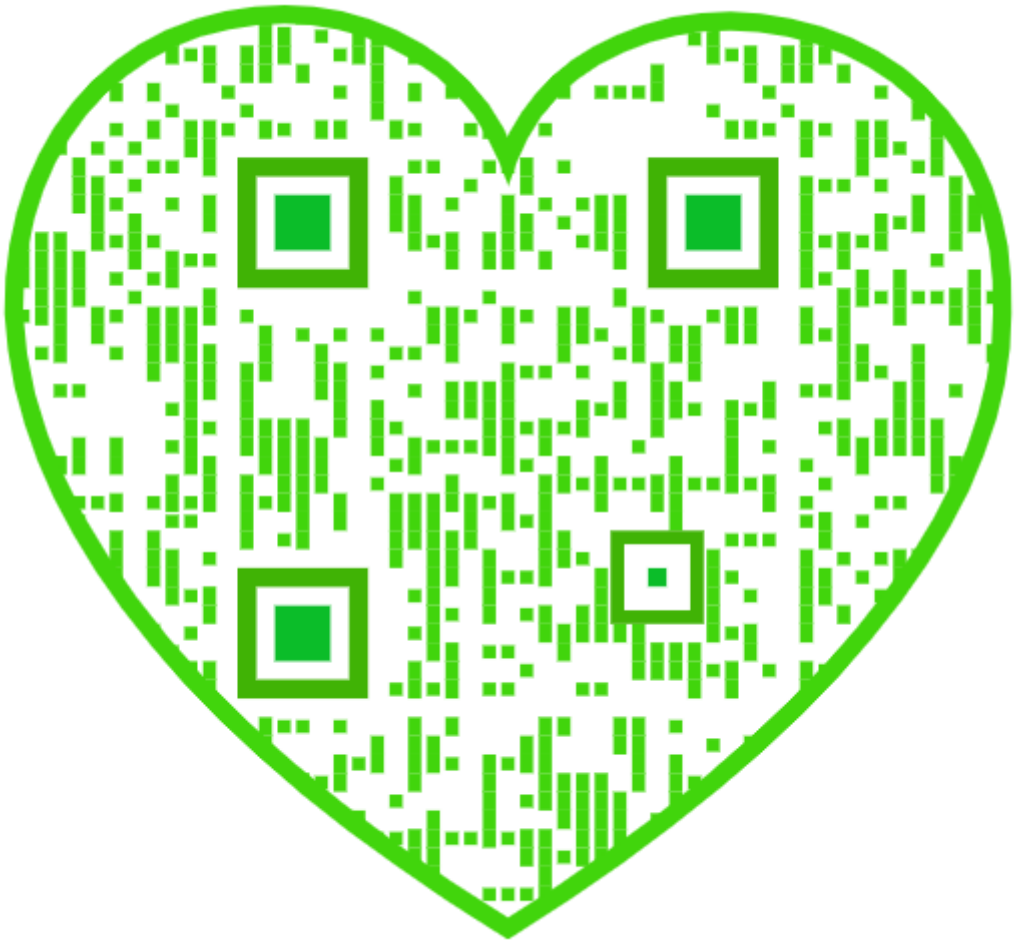

Inleiding

De in dit deel opgenomen 247 brieven beslaan de periode van juli 1517 tot mei 1518, de eerste tien maanden van Erasmus' verblijf in Leuven waaraan in het najaar van 1521 een eind kwam. Ten minste 82 brieven uit deze tien maanden zijn verloren gegaan, zoals blijkt uit verwijzingen in de wel bewaard gebleven brieven. Iets meer dan de helft van de brieven uit dit deel is overgeleverd in een handschrift, thans berustend in de Athenaeumbibliotheek te Deventer, waarin Erasmus zijn assistenten ingekomen en uitgaande brieven liet overschrijven. Bovendien zijn 89 brieven uit dit deel al tijdens Erasmus' leven in druk verschenen: eenendertig in *Auctarium selectarum aliquot epistolarum Erasmi Roterodami ad eruditos* (Bazel, 1518), dertig in *Farrago nova epistolarum Erasmi* (Bazel, 1519), vier in *Epistolae ad diversos et aliquot aliorum ad illum* (Bazel, 1521) - alle drie door Erasmus zelf geredigeerde uitgaven - en vierentwintig in werken van tijdgenoten, in de meeste gevallen met Erasmus' toestemming en medewerking. Slechts twee brieven (622 en 713) werden tegen de zin van Erasmus gepubliceerd. Welke criteria hij hanteerde om brieven al dan niet te doen kopiëren of uit te geven, is niet steeds duidelijk.

In de eerste brieven van Erasmus zelf die in dit deel zijn opgenomen (brieven 596/97), stelt hij zijn correspondenten op de hoogte van zijn verhuizing naar Leuven (oorspronkelijk slechts bedoeld voor enkele maanden). In juli 1517 had hij zijn intrek genomen bij zijn vriend Jean Desmarais. In september verhuisde hij naar het College van de Lelie in de Diestsestraat, waarvan een andere vriend, Jean de Nève, regent (president) was. In Leuven genoot Erasmus een ogenschijnlijk veilige en bevoorrechte positie. Hij was lid van de theologische faculteit, maar vrijgesteld van academische verplichtingen, terwijl zijn inkomen uit verscheidene beneficies en zijn toelage van het hof meer dan voldoende waren om in zijn noden te voorzien, ook al kwamen de betalingen niet steeds tijdig binnen (zie o.a. brieven 621, 823). De zorgen die Erasmus zich om zijn financiële positie maakte (zie ook brieven 702, 753/54) lijken in de omstandigheden enigszins overtrokken en zijn wellicht ingegeven door de herinnering aan zijn jongere jaren waarin hij het minder breed had.

In Leuven kon Erasmus zich volop aan de studie wijden en ook toezien op de oprichting van het Collegium Trilingue (Drietalencollege) waarin Grieks, Latijn en Hebreeuws zouden worden onderwezen (zie brief 686 enz.). Ook had hij er een groot aantal oude kennissen - sommige van twijfelachtige loyaliteit, zoals Maarten van Dorp - en sloot hij nieuwe vriendschappen, bijvoorbeeld met Maarten Lips, een geleerde kanunnik uit het klooster Sint-Maartensdal (zie brief 750). Zijn verhouding met sommige theologen en met de bedelorden bleef niettemin moeizaam, terwijl in 1517 een nieuwe tegenstander zich liet gelden: de Engelsman Edward Lee (zie brief 765), die in Leuven studeerde en met wie Erasmus in de loop van 1518 een vruchteloze pennenstrijd zou voeren. Bovendien was Erasmus verwikkeld in een controverse met Jacques Lefèvre d'Etaples uit Parijs (zie brieven 597, 601, 607, 608, 616, enz.) tegen wie hij in 1517 een verweerschrift liet uitgaan, tot droefenis van wederzijdse kennissen die meenden dat het ter zake staande geschil - de interpretatie van Hebreeën 2:7 - geen tweedracht onder humanistische geleerden waard was (zie brieven 621, 643, 652/53, 659, 663, enz.).

Het grootste project dat Erasmus in deze periode bezig hield, was de herziening van zijn tweetalige (Grieks-Latijnse), geannoteerde uitgave van het Nieuwe Testament, die in 1516 voor het eerst was verschenen. In het voorjaar van 1518 had Erasmus het werk gereed en tegen 1 mei vertrok hij naar Bazel om persoonlijk toe te zien op het drukken van het werk in de uitgeverij van Johann Froben. De herziene uitgave zou in 1519 het licht zien. Erasmus lijkt nogal tegen de voltooiing van het werk te hebben aangehikt en merkt in verscheidene brieven op dat hij na gedane arbeid eindelijk tijd zal hebben zich te wijden aan de muzen (brieven 731, 784/85, 826). Niettemin werkte Erasmus intussen ook aan andere publicaties, zoals zijn parafrase van de Romeinenbrief (zie brief 710); bovendien schreef hij een nieuwe versie van de *Ratio verae theologiae* (zie brief 745), zijn programmaschets van een theologie gebaseerd op de studie van de Bijbel en de kerkvaders, met afwijzing van de disputaties over doctrinaire kwesties die kenmerkend waren voor de scholastieke traditie.

Wat zijn internationale reputatie betreft, stond Erasmus in de jaren 1517/18 waarschijnlijk op zijn hoogtepunt. Ondanks enkele controverses en zijn altijd aanwezige vrees voor tegenstand onder conservatieve theologen en bedelmonniken werd hij algemeen bewonderd en geëerd. Erasmus ontving met regelmaat uitnodigingen van verscheidene Europese vorsten en stond via zijn brieven in contact met geleerden, kerkleiders en staatslieden uit het gehele continent. Hij dacht er in deze tijd over zich te vestigen in Frankrijk (zie brieven 778, 810) of Engeland (zie brieven 657, 694, 834),

waar de koningen Frans I en Hendrik VIII hem gouden bergen leken te beloven. Intussen had Erasmus zijn meest geestdriftige bewonderaars waarschijnlijk in Duitsland, waar het inquisitieproces tegen Johann Reuchlin veel stof deed opwaaien en door menig geleerde werd opgevat als een strijd van de oude onwetendheid tegen de humanistische cultuur (zie brief 610 enz.). Erasmus bleef Reuchlin steunen en liet zich in de strijd verleiden tot aanvallen op diens voornaamste tegenstander die een anti-joodse strekking bezitten (zie brief 694 enz. en de noot van de redactieraad onderaan deze inleiding).

Natuurlijk is 1517 ook het jaar waarin Maarten Luther zijn 95 stellingen bevestigde aan de deur van de slotkerk van Wittenberg, een gebeurtenis die achteraf in de geschiedschrijving is uitgeroepen tot het begin van de Reformatie. Dat het optreden van Luther zou uitlopen op een kerkscheuring, kon echter in 1517 nog niemand voorzien. Critici van misstanden in de kerk waren er wel meer; Luther leek slechts één van hen. Erasmus hoorde van zijn Duitse correspondenten van Luthers actie en stuurde diens stellingen door naar Thomas More (zie brief 785), maar Luthers naam lijkt in deze tijd nog geen begrip voor hem te zijn geweest.

De Latijnse tekst die ten grondslag ligt aan de vertaling is, als steeds in deze reeks, die van de kritische editie van Erasmus' correspondentie door P.S. Allen (voor dit deel: *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami*, deel 3). Voor de inleiding bij dit deel, de noten bij de vertaling en de herdatering (en soms hernummering) van sommige brieven is gebruik gemaakt van deel 5 van de *Collected Works of Erasmus*, uitgegeven door de University of Toronto Press. Uitgever en redactieraad danken de University of Toronto Press voor de toestemming haar uitgave vrijelijk te benutten.

Deel 5 van *De correspondentie van Desiderius Erasmus* is het laatste deel dat oorspronkelijk is vertaald door Theo Steens. Het is dankzij zijn vertaalarbeid, begonnen op eigen initiatief, dat met de volledige uitgave van Erasmus' correspondentie in Nederlandse vertaling een begin is gemaakt. Uitgever en redactieraad danken Theo Steens zeer hartelijk voor zijn werk en vertrouwen erop dat de door hem ingezette onderneming door andere vertalers, die inmiddels volop bezig zijn, tot een goed eind wordt gebracht. Theo, geniet van je rust; wij maken je karwei af.

István Bejczy

Noot van de redactieraad

In dit vijfde deel van Erasmus' correspondentie komt een aantal brieven voor waarin Erasmus zich op kwetsende wijze uitlaat over joden. Deze uitlatingen staan niet op zichzelf. Ook in andere geschriften van Erasmus, met name in enkele polemische werken, staan passages waarvan de strekking moeilijk anders dan als anti-joods kan worden uitgelegd. In vakkringen zijn deze passages bekend, maar het bredere publiek waarop deze uitgave van Erasmus' correspondentie zich richt, wordt er mogelijk door verrast, temeer daar Erasmus nogal eens in een adem wordt genoemd met het ideaal van de religieuze verdraagzaamheid. In deze uitgave verschijnen deze passages zonder nader commentaar. Wie zich een oordeel wil vormen over Erasmus' houding tegenover joden, kan de volgende studies raadplegen:

- Guido Kisch, *Erasmus' Stellung zu Juden und Judentum* (Tübingen, 1969).
- Shimon Markish, *Erasmus and the Jews* (Chicago, 1986; oorspronkelijk Russisch).
- Hilmar M. Pabel, ‘Erasmus of Rotterdam and Judaism: a reexamination in the light of new evidence’, in *Archiv für Reformationsgeschichte* 87 (1996), 9-37.

Noot van de vertaler

Met dit vijfde deel ben ik aan het einde van mijn Latijn gekomen. Ik troost me met de gedachte dat uiterst competente personen mijn plaats zullen innemen. Ik wens hun veel succes bij hun arbeid en hoop dat zij er even veel genoegen uit zullen putten als ik er zelf aan heb beleefd. Verder ben ik zo vrij om uit naam van Erasmus de in de colofons genoemde stichtingen te danken voor hun genereuze bijdragen, de uitgever voor zijn durf een zo groot project te beginnen, de redactie voor de steun die zij me verleend heeft, de redactrices voor hun niet eenvoudige werkzaamheden, de ontwerper voor de fraaie vorm waarin de correspondentie gegoten is, en niet het minst de aandachtige lezers voor hun waardering, aanmoediging en kritiek. Quare valete, plaudite, vivite, bibite, Moriae celeberrimi Mystae.

Theo Steens
Maart 2007, in de boekenweek onder het motto ‘Lof der Zotheid’

594 *Van Beatus Rhenanus*
Bazel, 8 juli 1517

Beatus Rhenanus aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik zou hen graag helpen bij wat je allemaal stuurde,[1.] als ze zich niet zouden generen weer met mij in zee te gaan. Ze zullen via hun secretaris[2.] die ze nu gebruiken als corrector van de drukvormen, schrijven wat ze zullen doen. Lachner is vertrokken naar de beurs van Straatsburg.[3.] Ludwig Baer is in Thann en daarom heeft deze koerier geen brief van hem bij zich. Een dezer dagen arriveerde hier een zekere Clemens Palaeologus van Constantinopel,[4.] monnik van het klooster van de heilige Catharina op de berg Sinaï in Syrië. Hij heeft in heel Duitsland met pauselijke aflaten geld ingezameld om zijn klooster, dat in de afgelopen jaren door de Saracenen ik weet niet wat voor schade heeft opgelopen, te herstellen. Hij kent heel goed Grieks; Bruno[5.] en

1. Een bundel manuscripten voor de drukkerij van Froben, waaronder de *Utopia* van Thomas More (zie brief 550). Beatus Rhenanus was voorheen de voornaamste raadgever en medewerker van Froben, maar werkte sinds de herfst van 1516 niet meer regelmatig voor de drukkerij, waarschijnlijk vanwege geschillen met Wolfgang Lachner, Frobens schoonvader en zakenpartner. Erasmus had Froben voorgesteld de hulp van Beatus weer in te roepen.
2. Waarschijnlijk Wolfgang Angst.
3. De beurs werd gehouden in de tweede helft van juni. Wolfgang Lachner dankte zijn succes als boekverkoper mede aan het feit dat hij zich concentreerde op de grote beurzen in plaats van te werken met agenten of filialen. Met zijn sterke wil en grote financiële reserves had hij veel invloed op de drukkerij van Froben.
4. In augustus 1520 beval Erasmus een Christophorus Palaeologus, bezorger van brief 1132, bij Wolsey aan. Het gaat vermoedelijk om dezelfde persoon.
5. Bruno Amerbach.

ik hebben dan ook wat met hem gestotterd. De bisschop[6.] nodigde ons intussen dikwijls uit voor het diner. Hij heeft altijd veel eerbied voor je en spreekt die ook uit, wat hij ook doet in de brief die hij je nu heeft gestuurd. Froben drukt op twee persen Chrysostomus en op de twee andere het *Elucidatorium ecclesiasticum* van Clichtove van Nieuwpoort.[7.] Hij heeft aantekeningen geschreven bij hymnen, sequenties, de canon van de mis, antwoorden en antifonen. Groet John Smith, de Engelsman. Vaarwel, leraar en eerbiedwaardige vader.

Bazel, 8 juli 1517

595 *Van Bruno Amerbach*
[Bazel, ca. 8 juli 1517]

Dat je je andere vrienden wel schrijft en alleen mij niet, zou me veel verdriet doen, als ik mezelf die verwaarlozing niet, zoals het spreekwoord luidt,[1.] met mijn eigen lastdier had bezorgd door als een kreupele kleermaker thuis te blijven zitten, terwijl ik had geschreven met Pasen naar Rome te vertrekken. Je moet dit uitstel niet toeschrijven aan luiheid. Mijn vriend Wilhelm Nesen heeft me opgehouden tot de herfst, 'wanneer Zeus de regen in stromen neerzendt en vertoornd zijn woede richt op de mensen'.[2.] Ik evenwel verdraag deze verspilling van tijd omwille van een vriend, als die Callipedes[3.] me maar niet teleurstelt.

Ik kon jouw Jacob[4.] niet naar jou laten vertrekken zonder een briefje mee te geven. Ik had liever dat je me van onnozelheid dan van nalatigheid beschuldigt. Als je de kans hebt ons te schrijven, als een eigen brief voor mij te veel moeite is, groet me dan in elk geval in die aan een ander. Mijn broer Bonifacius en Konrad[5.] doen je de hartelijke groeten.

6. Christoph von Utenheim.
7. Voor het eerst gedrukt door Henri Estienne (Parijs, 1516) en herdrukt door Froben in augustus 1517.
1. *Adagia I*, 1, 50.
2. Homerus, *Ilias XVI*, 385/6, vert. H.J. de Roy van Zuydewijn.
3. Callipides, spreekwoordelijk voor iemand met grootse plannen zonder de energie die te verwezenlijken; zie *Adagia I*, 6, 43.
4. Waarschijnlijk Jacob Nepos.
5. Konrad Brunner.

596 *Aan [William Warham?]*
[Leuven, ca. 10 juli 1517]

We kunnen slechts gissen voor wie deze brief bestemd was. Omdat de brief vermoedelijk samen met de volgende naar Engeland werd gebracht, kan men aan Warham denken, die in brief 558 Erasmus naar Engeland had uitgenodigd.

Eerwaarde vader, hartelijk gegroet. Ik ben naar Leuven verhuisd, terwijl ik bekijk welke woonplaats het meest geschikt zal zijn voor de ouderdom die al aanklopt, ja, die al staat te bonzen. Koning Karel is in Middelburg om vandaar, naar men aanneemt, naar Spanje te vertrekken...[1.]

597 *Aan Thomas More*
[Leuven, ca. 10 juli 1517]

Erasmus aan More, gegroet

Wat betreft het feit dat je niets stuurt, ik begrijp door hoeveel zaken je in beslag wordt genomen. Het was mij voldoende van Tunstall te horen dat je het goed maakt en in ieder geval in goede gezondheid verkeert. Ik heb eindelijk ontdekt wie me zo tegenwerkt onder al die mensen aan het hof. Het is een Parijse magister die, in de hoop een abdij te verwerven, van karmeliet benedictijn werd en, hoewel de ergste kwaadspreker van allemaal, al gauw suffiragaan, dat wil zeggen een soort nepbisschop, van Kamerijk werd.[1.] Hij blafte niet alleen aan het hof tegen me, er is ook geen drinkpartij waar hij niet tegen Erasmus staat te bulderen; hij is bijzonder gebeten op de *Lof der Zotheid*, vroom man als hij is, die het niet kan hebben dat iemand iets zegt over Christoffel en Joris. Niettemin heeft dit monster veel invloed op de heer van Chièvres,[2.] volgens wiens wil hier alles geschiedt, en misschien ook wel op de koning zelf. Hij is onlangs diens biechtvader geworden, nadat Josse Clichtove, die was uitgenodigd die post te vervullen, werd afgewezen om geen andere reden dan dat hij te mager is en nauwelijks nog tien haren op

1. Karel v kwam op 5 juli in Middelburg aan. Pas op 8 september vertrok hij vanuit Vlissingen naar Spanje.
1. Jean Briselot.
2. Guillaume de Croy.

zijn hoofd heeft.[3] Halewijn wakkerde de haat aan door de *Lof der Zotheid* in het Frans te vertalen, want nu begrijpen ook de theologen het die Frans kennen. Ik ben zo lang als mogelijk was bij Tunstall gebleven en we hebben de collatie van het Nieuwe Testament voltooid. Toen het af was, gaf hij mij, terwijl ik aan het bedenken was hoe ik hem zou kunnen bedanken, nog vijftig Franse écu's en om geen enkele reden mocht ik het weigeren. Ik mag sterven als er in onze tijd iets bestaat wat met deze man kan worden vergeleken. Pieter Gillis is nog steeds niet voldoende hersteld; hij valt dikwijls terug en vreest het een of ander - ik raad het meer dan dat ik het weet - wat hopelijk niet het geval zal zijn. Na mijn terugkeer uit Engeland kreeg zijn vrouw een miskraam, ik denk uit angst over het gevaar waarin haar man mogelijk verkeerde.

Ik ben met al mijn spullen naar Leuven verhuisd om daar enige maanden door te brengen met de theologen, die mij tamelijk aardig hebben ontvangen. De kanselier[4] betaalde me een gedeelte van mijn jaargeld, dat wil zeggen tweehonderd florijnen, uit eigen beurs; hij zal dat geld op een of andere manier terughalen. Ik verwacht nog honderd florijnen, maar wie zal me die uitbetalen als iedereen vertrokken is? De kanselier zei me bij het afscheid dat ik optimistisch moest blijven. Hij is van plan, zo begrijp ik, me een bisschopszetel te bezorgen. Zo veel gemakkelijker is het voor dit soort mensen iemand tot bisschop te benoemen dan hem het beloofde geld uit te betalen.

Mijn vriend Lefèvre behandelde mij niet al te vriendschappelijk in zijn laatste uitgave van de apostolische brieven;[5] hij verdedigt zijn mening op een nare manier, en zet zijn tanden nu ook in sommige dingen die met zijn onderwerp zelf niets te maken hebben. Het raakte hem meteen: 'Hij is een mens'.[6] Ik zal hem spoedig van repliek dienen in een open brief, maar mijn boosheid matigen, om te voorkomen dat het een twist in plaats van een uiteenzetting lijkt. Als je wilt weten waarover het gaat, lees dan mijn aanteke-

3. Clichtove wees de post waarschijnlijk af omdat hij in Parijs wilde blijven.
4. Jean Le Sauvage.
5. In zijn *Novum Instrumentum* had Erasmus een paar opmerkingen gekritiseerd die Lefèvre over Hebreeën 2:7 had gemaakt in zijn uitgave van de Brieven van Paulus (Parijs, 1512). In de tweede druk van die uitgave (Parijs, 1515) ging Lefèvre op de kritiek in. Hij sprak met respect over Erasmus, die zich niettemin door Lefèvre beschuldigd voelde van godslastering. Erasmus antwoordde met een *Apologia ad Iacobum Fabrem Stapulensem* (Leuven, 1517), gedateerd op 5 augustus.
6. Het centrale thema van het dispuut met Lefèvre was de mensheid van Christus.

ningen bij het tweede hoofdstuk van de brief aan de Hebreeën en zijn overwegingen bij diezelfde passage; je kunt de tweede uitgave herkennen aan de aantekening van Lefèvre meteen op de eerste pagina onderaan.

In Leuven verblijf ik bij Jean Desmarais, de redenaar van deze universiteit, maar als je misschien iets naar Pieter Gillis stuurde, is dat in goede handen. Ik schreef dat je werken al naar Bazel zijn gestuurd, te weten de *Utopia*, de *Epigrammen* en Lucianus. Ik heb hen erop gewezen dat ze deze taak alleen op zich mogen nemen als ze de zaak met passende zorg omgeven. Vanwege het belang ervan stuurde ik een betrouwbare dienaar,[7] een redelijk geleerd en accuraat man. Ik heb nog niet besloten waar ik me ga vestigen. Spanje trekt mij niet aan; want opnieuw nodigt de kardinaal van Toledo[8] me uit daarnaar toe te komen. In Duitsland staan de kachels en de wegen met gevaar voor struikrovers me niet aan. Hier is er veel geblaf, maar geen enkele beloning, en, gesteld al dat ik het zou willen, ik zou het hier zelfs niet lang kúnnen uithouden. In Engeland ben ik bang voor opstootjes en ik verafschuw elke gebondenheid. Als jij een uitvoerbare suggestie hebt, laat het me dan weten, want ik heb geen enkele hoop bij de mijnen zover te komen dat ik de haat van monniken en theologen zou overwinnen. Steeds meer bundelen de schurken hun krachten en verlangen ze een leider. Het is maar goed dat die suffragaanbisschop naar Spanje gaat, waar hij zeker zal sterven, want hij is al over de zeventig. Overigens beginnen sommige dominicanen en karmelieten ook het volk op te roepen met stenen te gaan gooien en nergens woedt die pest zo hevig als bij ons, en toch zegt niemand je iets in het gezicht, noch aan het hof noch onder het volk. Ze vrezen, denk ik, de tanden van de leeuw[9] en inderdaad zullen ze de scherpe punten voelen zoals ze verdienen, als dat niet slecht bij christelijke gematigdheid zou passen. Naar één ding althans zal ik hardnekkig blijven streven: dat ik voor zover mogelijk de studie bevorder.

7. Jacob Nepos.
8. Francisco Jiménez de Cisneros.
9. Paus Leo X.

598 *Van Christoph von Utenheim*
Bazel, 13 juli 1517

Christoph, bij de gratie Gods bisschop van Bazel, aan Erasmus van Rotterdam, de geleerdste man van onze tijd en onze beminde broeder in Christus, gegroet

Je zult niet willen geloven, mijn beroemde Erasmus, hoe overweldigd van vreugde ik was, toen ik van deze bode[1.] vernam dat je het goed maakt. De genegenheid die ik vorig jaar in Bazel voor je opvatte, maakt immers dat ik me wel moet bekommeren om je gezondheid. En welke liefhebber van de letteren zou dat niet doen? Want zolang Erasmus door enigerlei ziekte wordt terneergedrukt, delen zonder twijfel alle muzen in zijn lijden en verstommen zij, waardoor de hele republiek der letteren gevaar loopt. Wij waren erg bang dat het andere klimaat te ruig met je zou omgaan. Daar zou mijn eigen land inderdaad om bidden, als dat zou passen, niet uit kwade wil, maar juist in de hoop dat je deze Bazelse luchtstreek nog eens zult bezoeken. En ik in ieder geval wens niets meer dan dat ik je dikwijls in eigen persoon mag zien en van je genoeglijke en geleerde conversatie genieten. Vooruit, mijn beste Erasmus, als de Bazelse luchtstreek je meer toelacht dan alle andere, kom dan hier wonen, keer terug naar Bazel. Ik en al het mijne zal je ten dienste staan. Ik schrijf dit, opdat het niet lijkt dat je uit het hart bent nu je uit het oog bent. Schrijf me af en toe eens over je lotgevallen. Het ga je goed.

Uit mijn stad Bazel, 13 juli in het jaar 1517 na Christus' geboorte.

599 *Van Lukas Klett*
Bazel, 13 juli 1517

Aan de roemrijke leider van de geletterde wereld, de heer Erasmus van Rotterdam, mijn gevierde leermeester, gegroet

Erasmus, groot en roemrijk leraar, zou ik, hoewel in beslag genomen door niet makkelijke werkzaamheden voor mijn vorst,[1.] deze bode met lege handen naar je laten terugkeren, zonder brief aan jou, die zich dikwijls zo welwillend en vriendelijk voor me toonde? Ik zou wel erg ondankbaar zijn als ik dat niet diep in mijn hart bewaarde en jou niet op mijn beurt dank bracht. Maar wie kan evenveel terugdoen, hoe dankbaar hij ook is? Want jij bejegent iedereen zodanig - iedereen overstelp je met weldaden - dat de liefhebbers van de letteren, noch afzonderlijk noch samen, het je met wat voor geschenk ook kunnen vergelden. Wat mij betreft, om niet ondankbaar te lijken, doe ik het enige wat ik kan doen: ik houd bij mijn vorst steeds weer de

1. Jacob Nepos.
1. Christoph von Utenheim. Klett was onlangs diens kanselier geworden.

herinnering aan je levend, ik beveel je zoals men mag verwachten bij hem aan en prijs je de hemel in. Hij luistert daar met veel genoegen naar en voegt er soms zoveel aan toe, alsof ik je maar karig had geprezen. Ik bid de goden dat zij je nog vele jaren voor ons en de studie bewaren. Op dit moment kan ik niets anders doen. Vaarwel, geleerdste van alle mensen die de aarde voedt, en blijf mij genegen.

Bazel, 13 juli 1517

Je toegewijde Lukas Klett, doctor in de beide rechten, kanselier van de bisschop van Bazel

600 *Van Wolfgang Faber Capito*
Bazel, 15 juli 1517

Wolfgang Faber Capito aan Erasmus, gegroet

Eindelijk heb ik door alle kwaadsprekers woedend van repliek te dienen bereikt dat niemand het nog waagt in mijn bijzijn iets tegen jou in te brengen, zeer geleerde Erasmus, en aanmerkingen op je te maken, behalve misschien sommige domkoppen, enkele slechts en bovendien van elk menselijk gevoel verstoken. Die kan een goed mens beter als openlijke vijanden dan als twijfelachtige vrienden hebben, als ik me niet vergis. Ik voel al lang dat zij zelfs mij, ook al ben ik niets, weinig gunstig gezind zijn en in elk geval veel vijandiger zullen worden, als het me ooit zou lukken vanuit hun tuchthuis naar jouw kring te gaan, dat wil zeggen uit de duisternissen van hun onkunde naar het heldere licht van jouw geleerdheid. Maar ik word tegengehouden door de al te nauwe, stalen banden van onwetendheid, die zelfs de scherpe bijl van Vulcanus, ‘die met één slag de rotsen doorklieft’,[1] niet kan verbreken; ik kan alleen maar de oude geur en de als nieuwe kennis ingegoten barbarij uitwasemen. Integendeel, zolang ik leef, hoeven zij niet te vrezen dat mijn welsprekendheid succes heeft, omdat ik nog altijd een - weliswaar klein - stukje verwantschap met hen met me meedraag, als loon voor mijn nalatigheid; want er is een risico dat ik bij de nalatigheid in een goed blaadje sta, die zelf leerlingen aanzet beter hun best te doen en hen voortdurend aanspoor en dwing de werken van Erasmus te bestuderen, uit het hoofd te leren en alleen die als voorbeeld te nemen, want die alleen laten in onvermoeide navolgers de hoogste welsprekendheid vergezeld van wijsheid achter.

1. Lucianus, *Godengesprekken* 13.

Ik zal eerst je briefje[2.] beantwoorden. De lasteraar[3.] die op mij heel wat bozer is dan op jou, zwijgt. Een van mijn leerlingen kopieert nu al mijn beuzelingen over het Hebreeuws; ik heb besloten ze uit te geven voor de tweede beurs vanaf nu, omdat deze zomer Chrysostomus bijna steeds de persen van Froben in beslag neemt en een paar onbenullige zaakjes, of liever obstakels, me onverwachts, zoals dat gaat, beslopen waardoor ik het werk niet ten einde kon brengen.[4.] Die zijn binnenkort uit de weg geruimd en dan zal ik me volledig met de letteren verzoenen en me in het vervolg, na Christus en mijn verplichtingen jegens vrienden, met niets anders bezig houden dan met de studie van de Latijnse en Griekse schrijvers. Wat er aan tijd overblijft, zal ik besteden aan de Hebreeuwse en Chaldeeuwse geschriften in de hoop daar en passant wat van te genieten, als de hond die uit de Nijl drinkt en wegrent.[5.]

Ik ben je dankbaar voor je brief.[6.] Hij is bijzonder eleganten verraadt, om in één woord al zijn kwaliteiten samen te vatten, het meest eigene van Erasmus. Je prijst, mijn beste Erasmus, niet zozeer je vriend Faber, veeleer zet je hem aan en prikkel je hem op een bijzondere manier zijn studie te modelleren naar het voor ogen gestelde beeld. Want jij hebt de gewoonte, onder het mom van een vriend te prijzen, even heilzaam als verhuld raad te geven. Zo heb je nu ook hem afgebeeld, niet zoals ik ben, maar zoals je wilt dat ik ooit zal zijn. Dergelijke leerstellingen, die ik eerbiedig in mijn hart bewaar, zullen een voorbeeld voor me zijn voor de toekomst, als de goddelijke wil me die zal geven. Vaarwel, sieraad van alle leraren.

Bazel, 15 juli 1517

2. Erasmus' antwoord op brief 561, dat niet bewaard is gebleven.
3. Genoemd in de brieven 557 en 561. Het is niet bekend om wie het gaat.
4. De *Hebraicarum institutiones* van Capito verschenen in januari 1518 bij Froben. De werken van Chrysostomus werden door Froben gedrukt tussen juli en oktober 1517.
5. Zie *Adagia* i, 9, 80. De hond rent telkens na het drinken meteen weg van het water uit vrees voorde krokodillen.
6. Brief 541, die in april was gepubliceerd in de *Epistolae elegantes.*

601 *Van Thomas More*
Londen, 16 juli [1517]

Thomas More aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Je hebt me, dierbare Erasmus, in je laatste brieven - ik heb er twee ontvangen[1] - grote ongerustheid bezorgd, want ik begrijp dat onze Pieter[2] nog niet goed hersteld is en dat hij bovendien het een of ander vreest. Weliswaar raad je meer dan dat je weet wat het is, maar had dan toch wat je raadt ook aan mij verkondigd; want nu dwing je me, daar ik zelfs niets kan raden, allerlei dingen te vrezen die misschien erger zijn dan de werkelijkheid, aangezien liefde overbezorgd is. Verder doet het me verdriet dat, alsof zijn ziekte en leed al niet erg genoeg zijn, de miskraam van zijn vrouw daar nog boven op komt. Hoe onrechtvaardig is de wisselvalligheid van het aards bestaan: voorspoed komt niet anders dan geleidelijk en stapsgewijs aansluipen, maar tegenslagen dienen zich gezamenlijk aan en het gebeurt zelden dat een ongeluk alleen komt. Maar toch, het lot is veranderlijk, niet iedere dag gedraagt zich als een boze stiefmoeder en ik hoop dan ook dat al zijn tegenspoed door een of ander groot en onverwacht goed zal worden gecompenseerd; dat ik dat snel mag zien gebeuren, is mijn grootste wens.

Het verbaast mij niets dat die zwarte karmeliet[3] je zo vijandig bejegent, want jullie zijn totaal verschillend, een ongeletterde tegenover een groot geleerde, een slecht tegenover een goed mens. Maar dat hij zo tekeer gaat tegen de *Zotheid*, is nauwelijks te geloven, want de man staat zelf bol van zotheid. Wat een ongehoord ondankbaar mens! Schaamt hij zich zo voor zijn gebiedster die nog wel haar schattige dochtertje, Zelfgenoegzaamheid, ‘in een vast huwelijk met hem heeft verbonden en haar tot zijn eigendom heeft gewijd’,[4] zodat hij in haar voortdurend behagen kan scheppen, daar hij anders voor zichzelf onverdraaglijk is? Beseft hij zelfs niet welke weldaad deze genadige godin hem onlangs bewees door, zonder hulp, van de kiezers gedaan te krijgen op hem te stemmen toen hij kandidaat stond voor een zo belangrijk ambt? Zij verblindde hen door haar toverkunst en ‘spreidde over zijn ogen een goddelijke gloed’[5] en maakte dat hij onder gejuich op aanbeveling van hoogwaardigheidsbeklederszo'n belangrijk ambt waardig werd verklaard - hij, ‘in hoofd en schouders een godheid gelijk’[6] -, terwijl zijn rivaal[7] ondertussen op schandelijke wijze werd afgewezen omdat hij mager en kaal was, treurige tekenen van wijsheid. En nu dus gaat deze ondankbare

1. Brieven 584 en 597.
2. Pieter Gillis.
3. Jean Briselot, die van karmeliet benedictijn was geworden. Het kloostergewaad van de benedictijnen is zwart.
4. Vergilius, *Aeneis I*, 73.
5. Vergilius, *Aeneis I*, 591.
6. Vergilius, *Aeneis I*, 589.
7. Josse Clichtove.

overloper tekeer tegen zijn meesteres en verbergt hij onder de leeuwenhuid van de wijsheid dat hij de ezel is van de Zotheid. Het is goed dat althans zijn oren nog uitsteken waaraan men hem ooit, hoop ik, uit zijn paardentuig zal trekken om hem weer tot een pakezel te maken.

Verder kan ik me niet genoeg verbazen over de intentie van die andere goede, oude man,[8.] een vroom en bescheiden mens, zo onbescheiden strijdt om roem; als hij zo doorgaat, zal hij helemaal ten onder gaan. Hoeveel beter is wat jij doet! Uitgedaagd tot de strijd zoek je vrede en besluit je je pen zo te matigen dat je de waarheid niet onverdedigd laat en tegelijk je rivaal kalmeert om te voorkomen dat de kwestie op razernij uitloopt. Kortom, na het behalen van de overwinning zie je af van de triomftocht en vind je het belang van de studerenden belangrijker dan je eigen roem; zo kunnen de barbaren niet profiteren van de onenigheid van de Grieken en er tot eigen voordeel gebruik van maken. Als vroeger Caesar die gematigdheid van geest had verbonden met de grootheid van zijn gemoed, zou hij ongetwijfeld groter faam hebben verkregen met het behouden van de republiek dan het overwinnen en onderwerpen van al die volkeren. Trouwens, ik meen dat die bescheidenheid van jou vooral voortkomt uit een edele en verheven inborst. Want wat staat hoger dan die nederigheid die neerkijkt op de roem, de godin van al die trotse lieden, en haar uitlacht? De roem die jou, waarheen je ook vlucht, zo volgt en naloopt dat hij jou, reeds verzadigd, bijna tegenstaat.

Je kunt je niet voorstellen met hoeveel verwachting ik uitzie naar het schilderij dat mij jouw beeld en dat van onze vriend Pieter teruggeeft,[9.] en hoe ik die ziekte die mijn wens zo lang onvervuld laat, vervloek. De heer kardinaal[10.] sprak onlangs zeer hartelijk over jou en het lijkt duidelijk dat hij iets groots tot jouw voordeel in gedachten heeft. Mijn brief,[11.] waarvan je schrijft hem niet te willen missen, heeft mijn William[12.] zo goed opgeborgen dat hij hem niet kan terugvinden. Aangezien je dat wilt, zal ik zorgen dat hij toch waar dan ook wordt gevonden en verstuurd. Vaarwel. Londen, 16 juli, in haast.

Ik stuur je een bundeltje brieven van de Venetiaanse zaakgelastigde[13.] en zijn secretaris,[14.] en verder van de bisschop van Rochester.[15.]

8. Lefèvre d'Étaples.
9. Het dubbelportret van Erasmus en Gillis door Quinten Metsys.
10. Thomas Wolsey.
11. Deze brief is kennelijk nooit verstuurd.
12. William Gonnell.
13. Sebastiano Giustiniani.
14. Niccolò Sagundino.
15. John Fisher.

602 *Aan Johann Froben*
[Leuven, juli 1517]

Deze brief bevat het voorwoord dat Erasmus in naam van Froben schreef voor Lodovico Ricchieri, *Antiquae lectiones*, een verzameling wetenswaardigheden over de Oudheid. Het werk was voor het eerst gepubliceerd door Aldo Manuzio in februari 1516. Froben bracht in maart 1517 een uitgave uit, Joost Bade deed hetzelfde in juni 1517. Na ontvangst van deze brief bracht Froben in zijn resterende exemplaren van Ricchieri's werk een nieuwe titelpagina aan met de door Erasmus geschreven tekst.

Gegroet. Bade heeft je werk nagedrukt met een voorwoord, waarin hij beweert dat men het boek nu kan kopen voor minder dan de helft van de prijs. Jij kunt daartegenover van het volgende voorwoord gebruik maken.

Johann Froben aan de welwillende lezer, gegroet

Bij het drukken van boeken heb ik altijd mijn best gedaan evenzeer te denken aan het algemeen belang van de studie, als aan mijn persoonlijk voordeel, en met mijn werk liever de goedkeuring van de besten dan van velen te verwerven. Ach, waren alle drukkers bezield met deze geest en behandelden ze iets heiligs maar met zuiverheid en eerbied! Nu heb je er die slechts uit zijn op eigen gewin ten koste van de studie en die hun boeken bij de lezer aanbevelen alleen om hun lage prijs, erop vertrouwend dat alleen een kleine minderheid over boeken kan oordelen. Men beoordeelt schilderijen, paarden, wijnen niet volgens het criterium dat het best verkoopbaar is wat het minste kost. Waarom zijn we bij het kopen van boeken minder verstandig dan bij zaken van geringer belang? Wie een goed gecorrigeerd boek koopt betaalt weinig, al is de prijs hoog. Wie een manuscript vol fouten koopt betaalt veel, al is de prijs heel laag. Bedenk, beste lezer, wat de kosten zijn van het zo vaak corrigeren van handschriften. Alleen geleerde mannen kunnen dit werk doen en hun diensten zijn niet goedkoop. Het is dan evenzeer in uw belang als in het mijne, dat ik u vraag, beste lezer, mijn welgemeende inzet bij het drukken van boeken te beantwoorden met een eerlijk oordeel bij het kopen ervan. Vaarwel.

Aan de heer Johann Froben

603 *Aan Filips van Bourgondië*
[Leuven, juli? 1517]

Dit is het voorwoord voor de *Querela pacis* (*Klacht van de vrede*), gedrukt door Froben in december 1517. Erasmus begon waarschijnlijk aan dit werk op verzoek van Jean Le Sauvage. Filips van Bourgondië, aan wie het is opgedragen, was de jongste van de talrijke bastaarden van Filips de Goede. In maart 1517 was hij tot bisschop van Utrecht benoemd.

Erasmus van Rotterdam aan Filips, de roemrijke bisschop van Utrecht, gegroet

Ik zou u, bisschop Filips, evenzeer roemrijk door uw grote talenten als door de afstamming van de grootste hertogen, graag feliciteren omdat u vereerd bent met een zo belangrijk ambt, als ik niet wist hoe ongaarne u het op u nam en hoe het gezag van onze uitstekende en grote vorst Karel, aan wiens goedheid u overigens niets zou weigeren, u tegen uw zin daartoe dwong. Maar juist dit maakt dat onze verwachting gegrond is dat u zich op loffelijke wijze van de eenmaal aanvaarde taak zult kwijten; want Plato, een man van een uitgelezen en ontegenzeglijk goddelijk oordeel, meent dat slechts zij geschikt zijn om de staat te regeren die tegen hun wil daartoe worden geroepen.[1] En ons vertrouwen in u groeit, telkens als we bedenken wat voor man uw broer is die u opvolgt en uit wat voor vader u beiden voortkwam. Uw broer David immers, een geleerd en bovendien wijs man, bekleedde deze plaats vele jaren zodanig dat hij, met zijn grote gaven, veel luister en waardigheid gaf aan dit ambt, ofschoon op zich al eervol; een man in alle opzichten groot en geëerd, maar vooral daarin zo heilzaam voor de staat, omdat voor hem niets belangrijker was dan de vrede in het rijk. Ook hierin deed hij denken aan uw vader Filips, hertog van Bourgondië, een groot man in alles, maar toch vooral opmerkelijk en waard voor altijd herdacht te worden om bekwaamheden die in vredestijd naar voren komen. Hij zal door u des te meer nog moeten worden nagevolgd, omdat niet slechts zoon aan vader, maar Filips aan Filips moet beantwoorden. Al lang begreep u in uw wijsheid wat het gehele volk van u verwacht. U hebt een driedubbele last op de schouders: het voorbeeld van uw vader en van uw broer, maar ook het noodlot - want wat kan ik anders zeggen? - van deze tijd dat ons op een of ander wijze meesleurt naar de oorlog. We zagen onlangs met eigen ogen hoe sommige mensen, een grotere

1. Plato, *De staat* 7 (52od).

last voor hun vrienden dan voor hun vijanden, niets onbeproefd lieten om de oorlogen te laten voortduren; en dat anderen, die oprecht de staat en de vorst zijn toegewijd, toch moeite hadden uit te spreken dat wij de vrede met de Fransen, altijd wenselijk maar op dit moment zelfs noodzakelijk, moesten aanvaarden.[2] Dit was zo ongehoord dat het me ertoe bracht een *Klacht van de overal omvergeworpen vrede* te schrijven, om op die manier mijn zo gerechtvaardigd ongenoegen te wreken of te verzachten. Ik stuur u dit boekje als eerstelingen van de oogst, verschuldigd aan een nieuwe bisschop, in de hoop dat Uwe Hoogheid met des te meer zorg de vrede behoedt die hoe dan ook tot stand is gekomen, als ik niet toelaat dat u vergeet hoeveel moeite ze ons heeft gekost. Vaarwel.

604 *Aan Henricus Glareanus*
[Leuven, juli 1517]

Dit is het voorwoord bij de *Declamatio de morte*, die samen met de *Querela pacis* werd gedrukt (zie vorige brief). Henricus Glareanus, aan wie de brief is gericht, had zelf een *Declamatio mortis contemnendae* geschreven en verkeerde in de veronderstelling dat Erasmus voor de uitgave daarvan zou zorgen. Maar Erasmus drukte liever zijn eigen werk af en wilde met deze brief suggereren dat hij niet gehandeld had zonder Glareanus op de hoogte te stellen. De brief bereikte Glareanus nooit, daar deze in Parijs verbleef, niet in Bazel. Toen Glareanus later van de uitgave hoorde, was hij zeer verontwaardigd.

Erasmus van Rotterdam aan Henricus Glareanus, gegroet

Toen ik een paar jaar geleden enige maanden om gezondheidsredenen in Siena verbleef, oefende ik de aartsbisschop van Saint Andrews, Alexander,[1] een jonge man met een gezegend karakter bij wie ik toen onderdak had, in het behandelen van verschillende thema's, die de Grieken ‘meletai’ noemen. Ik had er niet meer naar om gekeken, maar dit ene, dat toevallig bewaard was gebleven, vond ik terug tussen mijn papieren. Ik stuur je dat toe op voorwaarde dat je, als je het niet goed vindt, het wegwerpt waar het hoort; vind je het wel goed, dan kun je naar mijn voorbeeld ook jouw leerlingen oefenen in het behandelen van dit soort onderwerpen en er als je wil voor zorgen dat dit

2. Een verwijzing naar het verdrag van Kamerijk (maart 1517).
1. Alexander Stewart.

geschriftje bij mijn andere werkjes wordt gevoegd. Ik voeg er een lof van het huwelijk bij die ik kort daarna terugvond.[2.] Vaarwel Glareanus, sieraad van je Zwitserland.

605 *Aan Johann Oecolampadius*
Leuven, [ca. juli 1517]

Erasmus van Rotterdam aan de meest integere theoloog Johann Oecolampadius, gegroet

Over het algemeen gaat het zo dat wij aan alle goede zaken die voor het oprapen liggen achteloos voorbijgaan, maar dat wij verteerd worden door verlangen als zij ons worden ontnomen. Ik zou het echter fijn vinden als onze scheiding je alle hinder doet vergeten die jij van mij ondervond toen wij samen in Bazel woonden.[1.] Maar jouw minzaamheid is zo waarachtig die van een christen, dat je de fouten van een vriend ten goede interpreteert en geringe kwaliteiten voor geweldige deugden houdt, terwijl je over jezelf al te streng oordeelt. Hoewel het lot me nu eens hierheen, dan weer daarheen roept, lijk ik toch mijn woonplaats in Leuven te hebben, waar mijn bibliotheek is. Maar overal waar ik rondtrek, over land of zee, overal draag ik mijn bijzonder geliefde Oecolampadius met me mee. En ondertussen volgen wij Christus, maar van ver, zoals Petrus in zijn zwakte;[2.] en toch is het heel wat Hem althans van ver te volgen. Het kwam Petrus ten goede; ik hoop dat het ook ons ten goede zal komen, als de goede Jezus zich verwaardigt zijn genadige ogen op mij te richten. Hoe gelukkig ben jij, die met heel je persoon en zonder andere zorgen in de meest verborgen binnenkamer verkeert met de Bruidegom en niets anders overdenkt dan hemelse zaken! En jij noemt die verblijfplaats een grot! Ik meen dat het een paradijs is, vooral door het gezelschap van Brenz, je makker bij al je studie; door hem ben je op zo'n manier alleen, dat het alleen zijn je niet zwaar valt. Ooit zochten vrome mannen de afzondering van afgelegen bergen en wouden, omdat ze aanstoot namen aan de genotzucht en wandaden van het volk, dat Christus in naam beleed, maar

2. Deze zin is aan de brief toegevoegd in de heruitgave van de *Querela pacis* door Dirk Martens in november 1518. Erasmus voegde aan die uitgave zijn *Encomium matrimonii* (*Lof van het huwelijk*) toe.
1. In 1515, toen beiden gezamenlijk de uitgave van het *Novum Instrumentum* voorbereidden.
2. Zie Mattheus 26:58.

Hem in hun manier van leven ontkende, of omdat ze getroffen waren door woeste invallen van barbaren. Nu zou men nog liever die lieden ontvluchten, die in naam van Christus de leer van Christus proberen te ondermijnen. Maar wat zeg je me nu, gewetenloze? Je misgunt je moeder zo'n klein geschenk?[3.] Zeker, jij verdient de grootste geschenken, omdat je wat van generlei waarde is betaalt met zoveel dankbaarheid. Wat betreft de vergelijking van Hieronymus' vertaling met de Hebreeuwse teksten, ik twijfel er niet aan dat je dat doet met onderscheidingsvermogen en ik bid dat God je werk begunstigt. Ik zou graag willen dat je index zo snel mogelijk uitkomt, omdat die ook voor mezelf van nut zal zijn. Velen zullen daardoor worden aangespoord Hieronymus te gaan lezen. Ik kan niet goed bevroeden waar het treurspel naartoe wil; ik raad je alleen aan je geestelijke kracht en lichamelijke zwakte niet te overladen met al te verschillende dingen.[4.] Van Melanchton heb ik een hoge dunk en grote verwachtingen, als Christus die jongeman lang voor ons wil behouden. Hij zal Erasmus helemaal in de schaduw stellen.

Vaarwel. Leuven, [1518].

606 *Aan Johann Ruser*
[Leuven, juli?] 1517

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Johann Ruser van Ebersmunster, gegroet

Dat je Matthias Schürer zo ijverig bij me aanbeveelt,[1.] daarmee doe je, volgens het spreekwoord,[2.] wat al gedaan is. De man heeft zich bij mij, zowel door zijn bijzondere talenten als door alle niet geringe diensten die hij me bewees, zo aanbevolen dat hij me niet nog meer aanbevolen kan worden. Er is niets wat ik niet voor hem zou willen doen. Maar ik heb niet altijd iets bij de hand wat ik zijn drukkerij kan aanbieden, en niet alle stof is voor hem geschikt. En omdat drukkers gewoonlijk zo afgunstig op elkaar zijn als de pottenbakkers,[3.] is het mij bijna onmogelijk de een zijn zin te geven zonder de ander voor het hoofd te stoten, zoals gebeurde bij de herdruk van de *Copia.*

3. Zie brief 563.
4. Zie brief 563.
1. Johann Ruser, die in Sélestat woonde, werkte als corrector voor de Straatsburgse drukker Matthias Schürer.
2. *Adagia I*, IV, 70.
3. *Adagia I*, II, 25.

Want Bade was een paar jaar boos op me voordat ik een idee had wat hem gekwetst had.[4] Overigens bleef zijn verontwaardiging vrij van bitterheid of zelfs wrok, voortreffelijk man als hij is. Weg dan toch met die woorden ‘opdat je hem niet van je lijst met vrienden afvoert’. Ik zou niet alleen zeer inhumaan maar ook erg ondankbaar zijn, als ik zou dulden dat Schürer van mijn lijst met vrienden werd afgevoerd. Zodra de gelegenheid zich aandient, zal ik, zo niets anders, in ieder geval mijn genegenheid voor hem tonen.

Het verbaast me dat de uitgave van de werken van Rudolf Agricola zo lang op zich laat wachten. Welke kwade geest, vraag ik, benijdt ons Duitsland die eer? Maar hoewel je brief in zoverre zinloos was, dat mijn genegenheid voor Schürer door jouw aanbeveling niet groter is geworden, toch ben jij zelf door die brief nog meer bij me aanbevolen. Want je bijzondere gaven, die ik vroeger al enigszins had geraden uit je charmante conversatie, je gezicht en vooral je ogen, worden er zodanig goed in uitgedrukt dat ik veel meer dan vroeger ben gaan houden van jouw persoonlijkheid, die iedereen voor zich inneemt door humor en vrolijkheid en zeldzame bescheidenheid; en ook van je ongewone geleerdheid verbonden met kennis van beide talen, maar zonder de arrogantie die daarmee gewoonlijk gepaard gaat. Daarom zal ik Ruser voortaan niet onder mijn leerlingen, waar jij in je bescheidenheid genoegen mee nam, maar onder mijn grootste vrienden tellen. Vaarwel.

[Bazel] 1517

607 Aan Cuthbert Tunstall
Leuven, 17 juli [1517]

Erasmus aan zijn vriend Tunstall, gegroet

Ik ben met al mijn spullen naar Leuven verhuisd, ook al heb ik nog geen definitieve verblijfplaats gevonden die geschikt genoeg is voor de studie en genoeg naar mijn zin. Lefèvre d'Etaples bezorgde me opnieuw last. Hij heeft opnieuw zijn commentaar op Paulus uitgegeven met vele op mijn aanraden verbeterde passages, zonder ook maar ergens mijn naam te vermelden, behalve in één enkele passage, namelijk in het tweede hoofdstuk van de brief aan de Hebreeën, waar hij het niet voldoende vindt zijn eigen interpretatie te verdedigen, maar ook op nogal onaangename wijze de mijne aanvalt en er

4. Joost Bade had in 1512 de *Copia* gedrukt en was boos vanwege de door Erasmus geautoriseerde herdruk van het werk door Schürer in 1514.

ook nog dingen bijhaalt die met de zaak niets uit te staan hebben. Kortom, hij behandelt een vriend - en nog wel een heel goede vriend zoals hij zelf schrijft - niet erg vriendschappelijk en laat duidelijk zijn menselijke kant zien - laat ik het daarbij laten. Ik zal hem van repliek dienen, maar zonder boosheid, niet zozeer om zijn mening te weerleggen, die ik in mijn aantekeningen slechts besprak, niet verwierp, maar om te tonen dat ik niet zo dom ben als hij het voorstelt, hij, een mathematicus, maar met veel ijdele kennis. Palsgrave is naar Engeland teruggekeerd.[1] Lee is vol ijver met Grieks bezig. Ik hoor dat twee kardinalen gedegradeerd zijn - want dat is het woord dat Hieronymus gebruikt[2] - en dat de kardinaal van San Giorgio voor eeuwig de kerker in moet. Overigens geeft die straf mij enige hoop op clementie.[3] Het is te hopen dat het hem nu in deze stormachtige tijd tot voordeel strekt dat hij Engeland altijd gunstig gezind was.[4] Vaarwel, voortreffelijk man.

Leuven, 17 juli

608 *Aan Pierre Barbier*
Leuven, 17 juli [1517]

Waarschijnlijk was Barbier op 24 juni, samen met Jérôme Busleiden naar Spanje vertrokken om zich bij Le Sauvage te voegen die de komst van prins Karel moest voorbereiden. Zij reisden over land, en voegden zich in Parijs bij Le Sauvage die al eerder was vertrokken. Op 12 augustus, toen Barbier deze brief beantwoordde, waren ze in de buurt van Bordeaux, waar Busleiden op 27 augustus stierf.

1. Vanuit Leuven, waar hij Erasmus had bezocht.
2. Hieronymus gebruikt enkele malen het woord *regradare*, onbekend in het klassiek Latijn, in de zin van ‘degraderen’.
3. De kardinalen Alfonso Petrucci en Bandinello Sauli werden op 19 mei gearresteerd voor samenzwering tegen de paus. Op 29 mei werd ook Raffaele Riario (de kardinaal van San Giorgio) gearresteerd. De drie werden 22 juni van hun waardigheden ontheven en Petrucci werd op 4 juli geëxecuteerd. Riario werd opgesloten in de Engelenburcht, maar al op 24 juli vrijgelaten. Met Kerstmis 1518 werd hij in zijn waardigheid hersteld.
4. Bij Hendrik VIII werd inderdaad aangedrongen op steun voor Riario, onder meer door Francesco Chierigati.

Erasmus aan zijn vriend Barbier, gegroet

Ik hoor hier van verre en als het ware door een nevel van je successen. Ik voel me alleen, nu die unieke mecenas me heeft verlaten en ook jij, onder-mecenas, maar als je fortuin gelijke pas hield met je gezindheid zou je de belangrijkste zijn van allemaal.[1.] Het is al bijna een maand geleden dat je broer Nicolas me in Brugge kwam opzoeken en me jouw brief toonde waarin je hem opdroeg om, zodra hij het geld uit Spanje had ontvangen, mij de honderd resterende franken uit te betalen. Verder gaf je aan dat het jaargeld van Kortrijk al was uitbetaald.[2.] Vanaf die dag heb ik hierover niets meer gehoord.

Ik ben met al mijn spullen naar Leuven verhuisd. De theologen ontvingen mij met de grootste welwillendheid; toch heb ik me er nog niet definitief gevestigd. Ik hoor dat heer Adriaan tot kardinaal is benoemd.[3.] Ik denk dat op dit moment een of ander theologisch gesternte de hemel beheerst, want Onze Magisters regeren nu overal: Standish in Engeland, bij vorst Karel onder anderen de vroegere hulpbisschop van Kamerijk,[4.] in Spanje Adriaan.[5.] De paus is nu verstandig, want hij neemt alleen nog heilige en hemelse mannen en Onze Magisters op in zijn college! De heer kanselier[6.] is voor mij een plechtanker; als hij mij in de steek zou laten - wat God verhoede - zou het beslist gedaan zijn met Erasmus. Maar ik zou mijn ondergang makkelijker verdragen als hij niet gepaard ging met spot. Zodra er gelegenheid is, moet je hem aan mij herinneren. Vaarwel, dierbare Barbier.

Lefèvre d'Etaples strijdt met mij in hoofdstuk 2 van de brief aan de Hebreeen, en dat niet zonder sporen van boosheid; dat verbaast me nogal omdat ik mijn eigen boosheid voortdurend intoomde, ook als de aanleiding niet ontbrak. Ik zal hem niet met gelijke munt betalen, maar toch laten zien dat ik niet zo dom ben als hij het voorstelt. Nogmaals vaarwel, groot deel van mijn ziel.

Leuven, 17 juli

1. Jean Le Sauvage was op 19 juni samen met Barbier vanuit Gent naar Spanje vertrokken.
2. Zie brief 613.
3. Adriaan Boeyens was op 1 juli 1517 kardinaal geworden.
4. Jean Briselot.
5. Adriaan Boeyens was sinds 1516 bisschop van Tortosa en groot-inquisiteur van Spanje.
6. Jean Le Sauvage.

609 *Van Guillaume Budé*
[Parijs], 17 juli [1517]

Budé aan Erasmus, gegroet

Ik heb vanmorgen iemand naar de drukkerij van Bade gestuurd om te zien of hij al terug was, in de hoop iets over jou te horen en over Tunstall, die nu mijn vriend is, en of hij mijn brief[1] had ontvangen. Bade schreef dat jij hem had ontvangen en had gezorgd dat Tunstall hem zou krijgen; verder dat er een bode klaar stond om naar jou te vertrekken, voor het geval ik je iets wilde sturen. Eerst werd ik boos dat Erasmus me zelfs niet had gegroet via Bade, vervolgens besloot ik niet te schrijven. Tenslotte begon ik het klad van de brief aan Tunstall te lezen om me de inhoud weer voor de geest te halen. Daar trof ik een fout aan, en wel in deze passage: 'excitante me patris exemplo, doctrinae laudatore et librorum emacissimo'. Die fout is erin geslopen toen ik het woord 'exemplo' boven de regel invoegde, terwijl er eerst stond 'excitante me patre'. Als je dus mijn brief ziet en daar dezelfde fout in staat, eigenhandig geschreven, vervang dan, zodra je even om me hebt gelachen, de ablatieven door genitieven.[2] Verder wil ik graag dat je weet dat ik je vriend een zo lange brief schreef in de hoop dat die voor twee zou tellen, omdat ik dikwijls melding maak van Erasmus. Ik verbeeld mij dus aan jullie beiden geschreven te hebben. En jij schrijft me niets, terwijl dat toch met deze bode kon!

Het laatste briefje[3] dat ik van jou ontving, werd gebracht door de Zwitser Henricus Glareanus, een uiterst vriendelijk mens - neem ik van jou aan; ik heb hem daarna niet meer gezien. In het begin van dat briefje schreef je: 'Ik denk dat je mijn aantekeningen bij het Nieuwe Testament hebt gezien, waarin ik mijn vriend Budé vermeld' etc. 'Ik vraag je door samenwerking een gemeenschappelijke zaak te steunen: ik heb gedaan wat ik hier naar gelang de omstandigheden kon. Tot zover over de aantekeningen'. Ik weet niet wat

1. Brief 583.
2. De passage staat in brief 583 en is daar vertaald als 'geïnspireerd door het voorbeeld van mijn vader, die overeenkomstig zijn aanleg een groot voorstander van geleerdheid was en altijd veel boeken kocht'. *Laudatore en emacissimo* zijn ablatieven, maar moeten genitieven zijn omdat ze terugslaan op het genitief *patris.* Zoals Budé uitlegt, had hij eerst een formulering gebruikt ('excitante me patre', 'geïnspireerd door mijn vader') waarin ook *patre* een ablatief was. Erasmus vergat in zijn uitgave van brief 583 de correctie aan te brengen.
3. Deze brief is verloren gegaan.

je met die passage wil. De brief waarin ik je bedank voor de eer die je me in je uitnemende werk bewees, is in gedrukte vorm voorhanden.[4.] Waarom ik aansporing behoef, begrijp ik op dit moment niet. Schrijf me wat ik voor je moet doen, zodat ik je terwille kan zijn; ook al zal ik binnenkort naar het platteland vertrekken om me bezig te houden met mijn landgoederen, en ik zal zeker twee maanden in beslag genomen worden door zaken die niets van doen hebben met de letteren. Vervelend! Het beheer van huis en haard vind ik hinderlijk, omdat dergelijke zorgen ver van me af staan. Dit is voor mij, beklagenswaardige, een kwelling, omdat ik alle tijd die ik niet aan God of de muzen wijd, als verloren beschouw. Ondertussen merk ik dat de redeneringen en filosofische gedachten verdwijnen bij het binnendringen van deze drab van banale zorgen.

Vaarwel. 17 juli

Ik heb dit in haast geschreven omdat ik geroepen werd voor de maaltijd die al was opgediend.

610 *Van Johann Caesarius*
Keulen, 20 juli [1517?]

Johannes van Gulik aan de heer Erasmus, gegroet

Gegroet, mijn vriend Erasmus. Ik zie duidelijk dat je je belofte van lang geleden met graagte hebt ingelost, maar dat je pas onlangs, zoals je ook elders schrijft, wist wat je zou schrijven. Je geeft me nu immers meer dan ik ooit had durven vragen. En zo lever je me het grootste bewijs van de tussen ons gegroeide vriendschap. Ach, wat zou ook ik me graag jegens jou, die iedere vriendschap waardig bent, zodanig betonen dat ik terecht op de lijst van je vrienden bijgeschreven kan worden! Maar je weet genoeg over mijn fortuin, dat het zo goed als niet bestaat of in ieder geval zeer bescheiden is. Anderzijds troost het me dat jij de grenzen van de vriendschap niet van bezit maar van gevoelens laat afhangen. Ik kan nauwelijks onder woorden brengen hoe dankbaar ik ben door iemand, zo groot in de letteren en in deugden, openlijk geëerd te worden, en wel in een van je werken, terwijl ik me geenszins naar behoren verdienstelijk heb gemaakt ten opzichte van jou. Maar deze welwillendheid jegens alle leergierigen is jou eigen. Ik zag en las je voorwoord bij het eerste boek van Theodorus' grammatica,[1.] ik zag en las het nog

4. Brief 403, door Erasmus gedrukt in 1516.
1. Zie brief 428.

een keer, en het lezen deed mij iedere keer opnieuw een enorm genoegen, zoals gewoonlijk bij al je andere werken. Al je werken hebben immers als voornaamste kenmerk - ik zeg dat zonder te vleien - dat zij de lezer onderrichten en tegelijk boeien en vasthouden door een wonderlijk soort genoegen. Dat is in ieder geval mijn mening; wat anderen ervan vinden, laat ik over aan hun eigen oordeel. Er zijn echter mensen, en niet zo maar mensen, die mijn mening onderschrijven. Maar genoeg hierover, de feiten spreken voor zich.

Wat je schrijft over het drukken van je boekje,[2.] dat laat ik aan jouw oordeel over. Maar als je het tegelijk met je brief[3.] had gestuurd, had ik dezer dagen kunnen zorgen dat het via Reuchlin aan Thomas Anshelm werd gegeven om gedrukt te worden; zijn letters bevallen mij goed. Ik schreef namelijk drie dagen geleden aan onze vriend Reuchlin en had het ook over jou. Doe jij zoals je goeddunkt, ik zal je graag volgen. Je schrijft verder dat het Nieuwe Testament de goede en geleerde mensen daar bevalt, maar dat er toch honden zijn die blaffen. Dat verbaast mij niets, aangezien zelfs de schrijver zelf van het Nieuwe Testament slechts goede mensen kon behagen en misschien wel alleen degenen die goed waren opgeleid. Ook van onze theologen zijn er enkele die na lezing van mening zijn veranderd en je beter gezind zijn dan je zult geloven, want voordien waren ze felle tegenstanders van je en riepen ze steeds dat ze diep door jou waren gekwetst. Die mensen beginnen nu eindelijk ook te begrijpen wat een goede opleiding in de beide talen waard is en betreuren het dan ook ten zeerste dat zij die ontberen, ja meer nog: dat zij die niet meer kunnen verwerven, deels omdat zij zich schamen te leren en als het ware in de schoolbanken plaats te nemen, deels omdat zij het zo druk hebben met hun eigen malligheden waarmee hun boekenkasten gevuld zijn, dat ze hieraan geen tijd kunnen besteden.

Mijn heer, de illustere graaf van Neuenahr, en ik praten vaak over jou en juichen je bedoeling bij het herstel van de schone letteren van harte toe; wij willen graag je bondgenoten zijn, als dat gelukkigerwijze op ons pad zou komen. Vaarwel, voortreffelijk man.

Keulen, 20 juli.

Ik heb mijn vriend Tielmann[4.] en je landgenoten meester Georgius,[5.] een

2. Kennelijk een geschrift ter ondersteuning van Reuchlin, maar dat is nooit in druk verschenen. Pas in 1522 publiceerde Erasmus zijn colloquium *Apotheosis Capnionis*, waarin de inmiddels overleden Reuchlin werd geprezen.
3. Deze brief is verloren gegaan.
4. Tielmann Gravius.
5. Georgius Johannis.

zeer eerbiedwaardig man en Jacob,[6.] een zeer leergierige jongeman, uit jouw naam gegroet, zoals je had gevraagd. Niets kan hen dankbaarder stemmen of hun dierbaarder zijn, en daarom vroegen ze me jou de groeten terug te doen, niet zozeer met hetzelfde recht als wel om wat ze verschuldigd zijn.

611 *Van Ulrich von Hutten*
Bamberg, 20 juli 1517

Ulrich von Hutten, ridder, aan de theoloog Erasmus van Rotterdam, gegroet

Als ik, zeer geleerde Erasmus, al vertellend een verhaal voor jou zou willen maken van wat ik heb meegemaakt sinds ons afscheid, zou ik zelfs aan de langste dag niet genoeg hebben, zoveel heb ik beleefd. Maar de belangrijkste punten van het verhaal zijn ongeveer als volgt. Toen ik in Rome aankwam, bracht ik eerst jouw groeten over aan Paulo[1.] en iedere keer dat we elkaar sindsdien ontmoetten - dat was niet vaak want hij had het erg druk bij zijn kardinaal[2.] - begon hij een vriendschappelijk gesprek. Ik toonde aan alle geleerden van Rome de nieuwe, uitgebreidere uitgave van je *Adagia* gedrukt in Duitsland,[3.] evenals de *Lof der Zotheid* en al wat ik verder uit ijver voor jou had meegenomen en daardoor raakte ik met veel uitmuntende mannen bevriend. Maar juist toen men mij begon te leren kennen, stak er, mijn beste Erasmus, een hevige storm op die mij uit Rome verdreef tot aan Bologna toe. Vijf Fransen, die je met hun krachtige lichaamsbouw en woest karakter de stuipen op het lijf joegen, vielen je vriend Hutten aan en hij was er bijna geweest.[4.] Maar met de krachtige hulp van de goede en almachtige God begon ik me te verdedigen en versloeg ik de boeven, doodde ik er zelfs één, waarbij ik gewond raakte aan mijn linkerwang; een bescheiden prijs zul je zeggen, gezien het enorme gevaar. Om die reden wachtte ik de vervolging van de Fransen niet af en ging ik er vandoor - van Scylla naar Charybdis. Er waren in Bologna immers rellen ontstaan tussen Duitsers en Lombarden, waarbij ik bijna het leven liet.[5.] Ik kreeg de opdracht om, in naam van de Duitse gemeenschap, de zaak uiteen te zetten bij de gouverneur van de stad,

6. Waarschijnlijk Jacob Teyng.
1. Paolo Bombace.
2. Lorenzo Pucci.
3. Door Johann Froben in 1515.
4. Dit gebeurde in de lente van 1516, in een herberg te Viterbo.
5. Aan universiteiten waren studenten naar herkomst georganiseerd in een aantal ‘naties’. In maart 1517 ontstonden in Bologna rellen tussen de Duitse en de Lombardische natie.

Fieschi, afkomstig uit Genua. Hoewel mijn rede gezien het onrecht ons aangedaan en zijn partijdigheid niet bijzonder scherp was, was de man diep beledigd. Daarom vertrok ik vandaar naar Ferrara waar, toen ik jou prees, spontaan de grote geleerden Niccolò Leoniceno, Celio[6.] en een secretaris van de vorst, die je vergezelde tijdens je overtocht uit Engeland,[7.] naar me toekwamen; je hebt geen idee, Erasmus, hoe hoog ze je achten. Omdat ik je kende, omdat ik je mijn leermeester noemde, waren ze buitengewoon vriendelijk voor me. Behalve deze mensen vermeldt Antimaco, professor in het Grieks, je nooit zonder lovende woorden.

Maar een paar dagen bleef ik daar, omdat ik naar Venetië werd geroepen door twee Huttens[8.] die op weg waren naar Syrië. Als eerste ontving Battista Egnazio Hutten als gast en hij gaf me een zeer fraai gedrukte Horatius op heel fijn perkament ten geschenke. Meteen kwamen Alvise Bragadin, Ermolao Barbaro, neef van de grote Barbaro, en Angelo Contarini, allemaal adellijke jongemannen. Zij omarmden me, kusten me en nadat ze met mij tussen hen in de hele stad door waren gegaan, en me vol eerbetoon aan haar burgers hadden laten zien, brachten ze me eindelijk als een Odysseus naar het huis van Alcinoüs, dat wil zeggen naar de woning van Asulanus.[9.] Daar kwam de oude man me tegemoet en heette me eerst vriendelijk welkom; daarna liet hij Gianfrancesco, een van zijn zonen, komen, vervolgens de rest van de familie, onder hen een jonge man die goed thuis was in Grieks en Latijn en die door Egnazio gebruikt werd als functionaris bij het overschrijven van boeken: zij begroetten me om beurten. Ook het zoontje van Aldo[10.] werd erbij gehaald en moest Hutten met een kus ontvangen. Vervolgens werden er geschenken aangeboden, Suetonius en al wie na hem levens van keizers hebben geschreven, Cicero's *Over de plichten*, en de recente uitgave van de keizers door Egnazio, ik mocht kiezen wat ik verder wilde hebben.[11.] Ik zweer je bij alle goden, mijn dierbare Erasmus, dat, als ik al mijn omzwervingen voor de geest haal, ik nergens grotere vriendelijkheid ontmoet heb. Vanuit

6. Celio Calcagnini.
7. Girolamo Sestola verbleef in juli en augustus 1516 als gezant in Engeland.
8. Frowin en Ludwig von Hutten.
9. Andrea Torresani, afkomtig uit Asola.
10. Paolo Manuzio.
11. In 1516 had de firma van Manuzio Suetonius en de Historia augusta in de uitgave van Egnazio gedrukt. In juni 1517 verscheen Cicero's *De officiis*.

Venetië keerde ik terug naar mijn eigen Duitsland. Toen ik aankwam in Augsburg ontmoette ik Peutinger, Jacob Spiegel en Stab, de wiskundige. Ik werd door hen naar de keizer gebracht en in aanwezigheid van veel edellieden werd mij de dichterskroon geschonken.[12.]

Dat zijn mijn wederwaardigheden; nu iets anders. Ik zag het Nieuwe Testament door jou in zijn vroegere luister hersteld; ik zag het, zeg ik, en las die eervolle woorden over mij.[13.] Wat beweegt je er toe, vraag ik, mij zo hoog te schatten? Welke eigenschap bezit ik die jouw lofprijzing waard zou zijn? Mijn allervriendelijkste Erasmus, hoezeer lijk je Hutten genegen te zijn, die jou toch nooit door enige verdienste aan zich verplicht heeft! 'Ik was het al bijna vergeten', zeg je. Wel, als je me was vergeten, zou ik voor eens en altijd vergeten zijn door het nageslacht. De goden mogen je voor ons behouden, licht van de Duitse landen, en denk eraan dat je nergens liever wilt zijn dan in jouw Duitsland. Onze vorsten zijn blind, maar jou, zo stralend, zo schitterend, zullen ze, denk ik, wel zien. Ik weet nog niet precies wat er met mij gaat gebeuren. De drie mannen over wie ik sprak, nodigen mij uit naar het hof van de keizer, maar velen raden dat af; sommigen vragen me naar Mainz te komen.[14.] Ik heb nog niet besloten wat ik ga doen. In hoofdzaak, zo waar als de goden me mogen bijstaan en jou een lang leven beschoren mag zijn tot algemene roem van Duitsland, zo waar zal ik het belangrijker vinden dan welke positie ook, dat ik met jou samen kan zijn, om dat talent te ontwikkelen dat jou schijnt te bevallen. Als je iets besloten hebt, laat het weten. Ik stuur deze brief naar Jakob Spiegel in Augsburg, die zegt dat hij vaak reizigers heeft die jouw kant opgaan; stuur daarheen je antwoord aan mij. Ook Battista gaf een brief, die tegelijk meegaat.[15.] Je ziet wat hij antwoordt op jouw brief; overigens zijn het meer hoogdravende woorden.

Het ga je goed, zeer goed, en blijf je vriend Hutten genegen, opdat de Onbekende Mannen barsten van nijd;[16.] zij verbreiden nu overal de zeer gewichtige bul waarin wij worden geëxcommuniceerd.[17.] Die bul is echt een bubbel, want wat is opgeblazener en zwakker?[18.] Nogmaals, vaarwel.

12. Op 12 juli 1517 kende Maximiliaan I aan Hutten de dichterskroon toe. De kroning volgde op 15 augustus.
13. Zie brief 365 inleiding. Na de breuk tussen beide mannen in 1523 zou Erasmus de vermelding schrappen.
14. Naar het hof van Albert van Brandenburg.
15. Brief 588, van Giambattista Egnazio.
16. Naar Vergilius, *Eclogae VII*, 26. Hutten verwijst naar de *Epistolae obscurorum virorum*; zie brief 581.
17. Volgens een pauselijke bul van 15 maart 1517 moesten alle exemplaren van de *Epistolae obscurorum virorum* worden verbrand.
18. Het Latijnse *bulla* betekent zowel 'bul' als 'luchtbel'.

Bamberg, 20 juli 1517, in haast.

De zaak van Reuchlin is nog onder de rechter.

612 *Van Matthias Schürer*
Straatsburg, 21 juli 1517

Gegroet. Je bode leverde je briefje, hoe Laconisch kort ook, veilig bij me af. Na lezing en herlezing maakten we eruit op dat het goed met je gaat, wat ons met bijzondere vreugde vervulde; we zijn altijd blij en dankbaar als je het goed maakt. Wat zal ik zeggen over mijn gezondheid? Bijna tien maanden heb ik last van mijn borst, zodat ik met moeite ademhaal, zo dicht zit soms mijn luchtpijp - ook al heb ik daarvoor steeds een dokter geconsulteerd, niet zonder grote schade voor mijn beurs -, en die ellendige ziekte heeft me nog steeds niet verlaten. Het is echter te hopen dat het beter zal gaan en ik eens mijn vroegere gezondheid terug zal krijgen. Ik heb brieven aan je doorgestuurd van Jakob Wimpfeling, Nikolaus Gerbel en Ruser en een andere die door een rechtsgeleerde uit Italië was gebracht. Verder doet ons literaire genootschap je de groeten. Het smeekt erom aandachtig en met, zoals men zegt, gretige oren je succes in zich op te nemen. Sturm, de secretaris van graaf Hendrik van de Palts, is naar Aken gegaan om een opdracht uit te voeren van zijn meester, die immers hoofd is van de kerk daar - gewoonlijk noemt men dat proost. We verwachten dat hij omstreeks midden september terug is.

Je weet dat het bij ons overal onrustig is. Men vreest voor oorlog, hoge prijzen dringen de markten binnen, overal rampspoed en ellende, vóór alles bidden we om vrede. Verder beveel ik mezelf en al het mijne bij jou aan; als jij beschermt en begunstigt, zullen de zaken altijd zonder risico voorspoedig verlopen. Daarom bezweer ik je me niet van je lijst met vrienden af te voeren en me te rekenen onder de liefhebbers van de schone letteren. Als dat niet kan, zal het genoeg zijn als ik af en toe niet helemaal word vergeten.

Verder had ik het werk van Rudolf Agricola meegegeven aan deze bode, als ik niet een deel bij mijn verhuizing zo goed had opgeborgen dat ik niet meer weet waar ik het kan vinden; ik ben immers het hele huis door geweest om het te zoeken. Ik zal later nog eens met scherpere blik zoeken of ik het ergens kan vinden en een keer met een betrouwbare bode aan je geven. Geloof me, het werk zit op meerdere plaatsen zo vol fouten dat soms een Oedipus nodig lijkt te zijn.[1] Toch ben ik er stellig van overtuigd, en alle geletter-

1. Een verwijzing naar het raadsel van de sfinx.

den stemmen hiermee in, dat het door jouw inspanning en verstand, waaraan niets ontsnapt, zal worden gezuiverd en eindelijk het licht zien, nog beter dan verbeterd. Intussen, vaarwel.

Ik hoop dat het je niet mishaagt nog eens aan mij te denken met een klein werkje dat van mijn drukpers kan komen. Je hoeft je geen zorgen te maken over een corrector; ik heb zeer zeker al iemand die zich met Grieks bezighoudt. Nogmaals, vaarwel en leef gelukkig.

In haast. Straatsburg, 21 juli 1517.

613 *Van Nicolas Barbier*
Middelburg, 24 juli 1517

Eerwaarde en hooggeachte heer, vandaag ontving ik uw brief. Enige dagen geleden heb ik er ook een gekregen van mijn broer,[1.] waarin hij me meedeelde dat hij via de heer van Marcke,[2.] een goede bekende van u, geloof ik, honderd florijnen zou sturen, zowel voor het jaargeld van Kortrijk als voor dat van de koning. Wat de rest betreft, hij zal er bij zijn heer[3.] op toezien dat dit aan u betaald wordt. Vandaag ben ik bij de genoemde heer van Marcke geweest, die zei dat hij het genoemde bedrag had gestuurd via de ontvanger[4.] uit Leuven. Vaarwel, altijd zeer geachte heer.

Middelburg, 24 juli 1517

614 *Van Heinrich Stromer*
Mainz, 24 juli 1517

Gegroet. Zeer welsprekende en geleerde heer Erasmus, hoewel het de kraai niet past te zingen voor de zwaan, was ik toch zo vrij u, die boven iedere twijfel omtrent uw talent verheven bent, mijn ongepolijste schrijfsels te sturen, bedekt met het vuil van barbarij, vertrouwend op uw grote, ja, geweldige goedheid en geleerdheid. Als ik u een weinig verfijnde brief schrijf om een hoogst verfijnd antwoord te ontvangen, handel ik als lieden die op erfenissen azen en aan rijke grijsaards, al met één voet in het graf, kleine geschenk-

1. Pierre Barbier.
2. Antoine de Metteneye.
3. Jean Le Sauvage.
4. Arnold Vynck.

jes geven om grote te bemachtigen. Mijn vriendelijke Erasmus, de brief aan Huttich[1] kwam mij in handen - hij was zelf immers niet aanwezig - en de zeer eerwaarde aartsbisschop van Mainz,[2] mijn zeer genadige heer, opende en las hem. Hij hoopte namelijk dat de brief van Huttich en van mij die we omstreeks 1 januari schreven en die door de onbetrouwbaarheid van de brengers niet aankwam, zoals u schrijft, u ondertussen is overhandigd, waarin wij ons in naam van de vorst tot u wenden. Want Zijne Eminentie wilde dat wij u zouden schrijven. De genadige en goede vorst betreurde het dat mijn brief niet was aangekomen. Zoals ik al eerder schreef, is het niet alleen een wens van Zijne Hoogheid, maar vraagt hij ook dat u hem een keer bezoekt, want hij verlangt naar uw dagelijkse aanwezigheid, uw gesprekken en vriendschap, en wil u graag naar vermogen de ambten verlenen die uw ijver en geleerdheid verdienen, en u, als u daar de tijd voor kunt vrijmaken, de taak geven de daden van de voornaamste heiligen op te tekenen. Hun levens zijn nu nog zo onnozel en barbaars beschreven dat ze, ook al bevatten ze enige waarheid, louter leugens lijken. Hij meent dat niemand dit beter kan dan u, die zo geleerd bent en die de zee van de Heilige Schrift en de geschiedverhalen doorkruist en alles leest en herleest. Als u dat ooit zou kunnen doen, zal de goede en almachtige God het u vergelden. En ook mijn heer, de bisschop, die zich altijd beijvert onze allerheiligste godsdienst te steunen, te beschermen en te verrijken, zal u dankbaar zijn en dat ook tonen. Verder wens ik u onwrikbare gezondheid van lichaam en geest toe en vraag u om, iedere keer dat u de namen telt van uw vertrouwelingen, de naam van Stromer niet te verzwijgen. Vaarwel.

Terloops geschreven te Mainz, 24 juli, in het jaar 1517 na de geboorte van Christus.

Uw toegewijde Heinrich Stromer van Auerbach, arts

Laat niemand anders de brief lezen, maar vertrouw hem toe aan de krachtig werkende god Vulcanus.[3] Talloze patiënten die lijden aan diarree en andere gevaarlijke ziekten, verhinderen dat ik de brief in het net kan schrijven; de brenger van deze brief, uw dienaar,[4] zal getuige zijn.

1. Brief 550.
2. Albert von Brandenburg.
3. Stromer bedoelt dat Erasmus de brief moet verbranden.
4. Jacob Nepos.

615 *Van Johann Caesarius*
Keulen, 30 juli [1517]

Caesarius aan Erasmus, gegroet

Meester Georgius,[1] een landgenoot van je en bovendien een uitstekende man, zal je binnenkort komen opzoeken. Hij is al op weg naar Friesland en gaat vandaar naar Brabant en Holland. Ik heb hem een brief[2] voor jou meegegeven die wat uitgebreider is dan deze. Martin Gröning (overigens afkomstig van Bremen), is dezer dagen uit Rome teruggekeerd. Hij is het die zich, samen met dokter Johann von der Wyck, niet weinig heeft ingezet voor de zaak Reuchlin. Ook heeft Martin op verzoek van de paus de *Augenspiegel* vanuit de volkstaal in het Latijn vertaald. Ik vroeg hem hoe de zaak Reuchlin verliep; hij zei dat het uitstekend ging en dat bijgevolg zijn vrienden zich konden verheugen en zijn tegenstanders treuren. En het scheelt niet veel, want toen Hoogstraten onlangs met zijn aanhangers terugkeerde, was er geen spoor van blijdschap of ze verborgen dat heel goed, wat ik niet geloof. Want waartoe zouden ze zoveel moeite hebben gedaan, 'als deze gisting, deze wilde vijgenboom die van binnen is gaan groeien, niet uit het hart naar buiten mag breken'?[3] Verder wens ik vooral dat het je goed gaat.

Vaarwel. Keulen, 30 juli.

616 *Aan Pieter Gillis*
[Leuven, ca. 1 augustus 1517]

Erasmus van Rotterdam aan Pieter Gillis, gegroet

Mijn dierbare Pieter Gillis, ik heb van het hof tot nu toe honderd florijnen ontvangen; ze beloven spoedig de rest te sturen. Als je een betrouwbaar iemand hebt of als Jacob[1] hier is, zend me je achtvoudige Psalmenboek[2]. Hier heeft namelijk niemand het; ik heb het nodig voor de apologie tegen Lefèvre

1. Georgius Johannis.
2. Misschien brief 610.
3. Persius, *Saturae 1*, 24/5.
1. Jacob Nepos.
2. De veeltalige uitgave van Agostino Giustiniani, *Psalterium hebraeum, graecum, arabicum et chaldaeum, cum tribus latinis interpretationibus et glossis* (Genua, 1516).

die ik voorbereid. Beveel me ten zeerste aan bij de heer arts.[3] Ik zou hem zijn grammatica hebben gestuurd, maar de apologie heeft mij van dit voornemen afgeleid. Vaarwel, mijn allervriendelijkste Pieter.

Doe de groeten aan je vader en je vrouw. Met mij gaat het, goden zij dank, wel weer. Dring er bij Quinten Metsys op aan dat hij het schilderij afmaakt; zodra het af is, zal ik komen aansnellen om te kijken hoe we het gemakkelijk en veilig naar Engeland kunnen sturen en tegelijk Quinten betalen. Ik heb al acht dagen verdaan met de twist met Lefèvre. Nogmaals, vaarwel en zorg dat het goed met je gaat.

Doe ook meester Nicolaas de hartelijke groeten;[4] hij wilde mij aan zich verplichten, kijk eens waarin ik hem op mijn beurt van dienst kan zijn. Ik had je vriend Johannes[5] opgedragen een stoel in Brussel te kopen; ik wil weten hoe het hiermee staat. 151[8]

617 *Van Anton Clava*
Gent, 3 augustus [1517]

Anton Clava aan Erasmus, gegroet

Op 31 juli is me een zending brieven uit Parijs gebracht van Joost Bade, waaronder een brief van Guillaume Budé voor jou.[1] Die heb ik, ingesloten bij deze brief van mij, zo snel ik kon aan dezelfde bode gegeven om hem aan jou te overhandigen. Ik had me al eerder voorgenomen naar jou toe te komen om je te horen spreken over iets uit de Griekse literatuur en te genieten van je aangename gezelschap, zolang deze algemene vakantie dat mogelijk zou maken. Maar andere bezigheden, die welkom noch aangenaam, maar wel noodzakelijk zijn, kwamen er tussen; zozeer dat ik voortdurend gedwongen was me thuis met allerlei vervelende zaken bezig te houden en mijn wil te richten op de noodzaak. Het is mij nog niet duidelijk hoe ik dat juk van me kan afschudden; ja, ik ben zelfs erg bang dat er nog andere, veel vervelender dingen bijkomen. Dit is mijn lot, maar ik meen dat gelijkmoedig te moeten dragen, totdat het licht van een gelukkiger dag zal schijnen, áls eindelijk het licht van een gelukkiger dag voor mij zal schijnen. Laat me alsjeblieft met je gebruikelijke vriendelijkheid weten hoe het met je gaat en of je deze brief hebt ontvangen en ook als er iets is wat ik voor je kan doen of waarvoor ik kan zorgen. Vaarwel.

3. Henricus Afinius (Hendrik Van den Eynde), aan wie Erasmus zijn vertaling wilde opdragen van het tweede boek van de grammatica van Theodorus Gaza.
4. Nicolaas van Broeckhoven.
5. Waarschijnlijk Johannes Phrysius (Jan van Friesland).
1. Brief 609.

Wil je de zeer vriendelijke heer Jean Desmarais en de zeer welsprekende Adriaan van Baerland namens mij de hartelijke groeten doen en ook mijn grote vriend Rutger Rescius van Maaseik en diens gastheer, een zeer integer man.[2] Nogmaals, vaarwel, ons uitmuntend sieraad.

Vanuit Gent, 3 augustus.

618 *Van Henricus Glareanus*
Parijs, 5 augustus 1517

Glareanus aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Als het een vergissing van mij is, dierbare Erasmus, dat ik je bijzonder liefheb en overal je lof verkondig, dan vergis ik mij, dat zweer ik je, graag. Want ik ben je genegen omdat je een ware christen bent en prijs je steeds weer omdat je van mij, voor zover dat binnen jouw bereik lag, een ware christen gemaakt hebt; daarover verheug ik me buitengewoon. Ik weet heel goed wat ik zeg wanneer ik jou een ware christen noem, want het is de grootste dwaling van onze eeuw dat men niet weet wat een ware christen is: het volk noemt die lieden christenen die aan niets zo ongelijk zijn als aan Christus aan wie zij hun naam ontlenen. Maar zie, mijn beste Erasmus, hoe Glareanus je vrome oren geenszins overlaadt met ijdele typeringen door je liever een ware christen te noemen dan zeer geleerd of zeer welsprekend. Welke titel is zoveel waard als die van christen? Wat kan men voor mooiers over iemand zeggen? Laat die titel alle andere bevatten. Wat zou ik graag willen dat alle theologen dezelfde gezindheid hadden als jij en evenzeer tot voordeel zouden zijn, evenzeer zouden aansporen tot deugd, dat ze het goede voorbeeld zouden geven evenzeer als ze met welsprekendheid overtuigen, dat ze zich liever zoals jij bekommeren om de hele wereld! Jij bent iedereen tot voordeel, benadeelt niemand, spoort iedereen aan, maakt iedereen enthousiast. Moge de goede en almachtige God je vele levensdagen schenken om zo lang mogelijk de hele wereld tot voordeel te zijn en de onwetendheid van de mensheid te hulp te komen.

Maar genoeg hierover. Zeer onlangs, toen ik in Parijs was aangekomen, las ik de brief[1] die je aan de bisschop van Parijs had geschreven. Je vraagt wat ik er van vond? Deels was ik blij dat ik zo buitengewoon geprezen werd door een zo geleerd man; deels ook werd ik boos en verwenste ik mezelf omdat ik

2. Rutger Rescius woonde in deze tijd in het huis van Dirk Martens.
1. Brief 529, aan Etienne Poncher.

niet de persoon was die Erasmus zo fraai had geschilderd, met de welwillendheid die hem eigen is; deels wenste ik mezelf ook weer geluk dat ik een voorgeschreven model had, niet zoals ik ben, maar zoals ik behoor te zijn. Het meest betreurde ik, dat ik nooit iets dergelijks voor Erasmus zou kunnen terugdoen, en dat niet alleen, maar dat ik er zelfs niet in slaagde de woorden te vinden om wat minder ondankbaar te lijken, hoe dankbaar ik ook in mijn hart ben. Maar ik breng je al voldoende dank - want zo welwillend en vriendelijk ben jij - als ik ooit zo zal worden als jij me meer uit welwillendheid dan naar waarheid hebt afgeschilderd. Een ander zou zeggen: 'Ik breng je, zeer geleerde Erasmus, onsterfelijke, onmetelijke dank' en dat alles in de meest verheven bewoordingen. Maar, ik zweer je, ik kan zoiets niet, misschien omdat ik nooit leerde vleien, misschien omdat jij altijd afkerig was van dergelijk klatergoud, want je bent even begerig naar roem als Christus of Paulus. Daarom, zeer geliefde vader en leraar, omdat ik niets heb en niets weet om je te geven, zal ik je bijzonder liefhebben, bijzonder liefhebben zal ik je en, waarachtig, ik héb je bijzonder lief. Jij hebt een schrijn diep in mijn hart en de laatste dag waarop ik aan je denk, zal ook de laatste dag van mijn leven zijn.

Budé ontving me welwillend, Cop behandelde me zeer vriendelijk, Lefèvre d'Etaples ken ik zeer goed; ik ontdekte dat hij was zoals jij hem, samen met onze beste vriend Beatus, altijd aanprees: een waarlijk integer en hoffelijk man. Ik ben, om een bepaalde reden, nog niet bij de bisschop geweest. Ik heb een eigen toelage en ben niemand iets verplicht. Overigens, ik ging naar Parijs om Grieks te leren, maar ben wel erg in mijn verwachtingen teleurgesteld. Er is hier niemand die in het openbaar college geeft over een Grieks schrijver van naam, evenmin privé, voor zover ik me herinner. Wel laten zich hordes ontelbare sofisten horen. Pas nog was ik bij een dispuut aan de Sorbonne, waar ik enorm applaus hoorde, alsof het het theater van Pompeius was.[2] Ik kon mijn lachen niet, of liever ik kon mijn lachen net inhouden; maar daar lachte niemand, er vond toen immers een enorm gevecht plaats over geitenwol.[3] Verder waren zij erg boos op Adam, onze stamvader, omdat hij appels, geen peren had gegeten; die hooghartige lieden begonnen bijna te schelden. De theologische waardigheid won het ten slotte van de woede, Adam had het geluk er heelhuids af te komen. Ik ging weg, die onzin meer dan beu. Ik blijf dus maar thuis, zingend voor mijn omgeving en overgeleverd aan ledigheid; ik vermaak me met mijn geliefde Horatius, lach met Democritus om de dwaasheid van de wereld.

Vaarwel dan. Moge de goede en almachtige God geven dat ik ooit weer

2. Pompeius bouwde in Rome het eerste geheel stenen theater.
3. Om iets onbeduidends, als een dispuut over de kwestie of de vacht van een geit wollig is of harig; zie *Adagia I*, 3, 53.

eens bij jou kan zijn. Vaarwel, zeg ik, mijn ster, mijn sieraad en meer dan de helft van mijn ziel. Mijn vriend Peter Tschudi groet je en al mijn leerlingen die grote bewonderaars van je zijn. Schrijf je vriend Glareanus vooral iets terug; in dit leven kan niets mij aangenamer zijn dan jouw brieven.

Parijs, Rue Saint-Jacques, 5 augustus 1517.

619 *Van Richard Pace*
Konstanz, 5 augustus [1517]

Richard Pace aan Erasmus, hartelijk gegroet

Al enige tijd geleden, mijn vriendelijke Erasmus, werden mij verschillende brieven gebracht van jou, Budé, Ammonio, More en andere geleerden, gedrukt in Leuven.[1] Onder hen vond ik er één aan Bullock, waarin je twee brieven van de kardinalen Grimani en Riario aan jou vermeldt die je zegt nooit te hebben ontvangen en het lijkt er op dat je de schuld daarvan bij mij legt. Van die beschuldiging kan ik me echter gemakkelijk vrijpleiten, zelfs met jou als rechter, of ik moet me al heel erg vergissen. Ik zal namelijk duidelijk aantonen dat ik bij het zo goed mogelijk bezorgen van die brieven niets deed wat niet strookte met onze vriendschap, die ik zorgvuldig in ere houd en altijd zal houden. Ik geef dus toe dat die brieven mij door onze vriend Ammonio werden toegestuurd en zijn overhandigd toen ik in het kamp van de Zwitsers verkeerde, bij Milaan.[2] Ze werden mij gebracht op een tijdstip dat ik niet alleen jou je brieven niet kon sturen, maar zelfs geen koerier naar mijn koning kon laten gaan - terwijl de omstandigheden dat dringend vereisten. Alle wegen naar Duitsland waren van alle kanten door de vijand bezet; dit was met opzet gedaan om onze brieven en het geld dat gezonden was als soldij voor de soldaten te onderscheppen. Zo gebeurde het dat ik je brieven enige dagen bij me moest houden om te verhinderen dat ze door mijn gebrek aan zorg zeker verloren zouden gaan. Maar zodra de vijand die plaatsen opgaf, daartoe gedwongen door geweld en omstandigheden, gaf ik jouw brieven mee aan een zeer betrouwbaar iemand, naar mij leek, die rechtstreeks naar Bazel ging en die jou van naam goed kende, wat ik erg prettig vond. Een maand later kwam ik in Trento aan, waar ik te horen kreeg dat jij uit Bazel was vertrokken, ergens naartoe;[3] dat vertrek had wellicht plaatsgevonden

1. *Epistolae ad Erasmum*, gedrukt in oktober 1516.
2. Pace was gezant in Zwitserland. Van 24 maart tot 15 april 1516 verbleef hij met de Zwitserse troepen van Maximiliaan I in Lombardije.
3. Pace was in Trento van 12 tot 23 mei 1516; Erasmus vertrok uit Bazel omstreeks 12 mei.

voordat degene aan wie ik de brieven gaf, was aangekomen. Ik vermoed dat die brieven daarom verloren zijn gegaan en misschien de bezorger met hen. Want om maar te zwijgen van het gevaar dat dreigde van de kant van de vijand, de hele omgeving zat vol struikrovers.

Ik was al vaker van plan je hierover te schrijven, maar daarna kon ik geen een keer vernemen waar je verbleef, tot de vijftiende van deze maand, waarop ik een brief ontving van onze vriend More, nu niet zozeer Brit als wel Utopiër, en ik maakte er uit op dat je in hoog aanzien staat bij je doorluchtige vorst, de katholieke koning. Je bent, naar ik hoor, bedacht met een rijke prebende en opgenomen in de rang van koninklijke raadsheren. Ik ben daar erg blij om, maar vind het wel buitengewoon jammer dat je ons Brittannië hebt verlaten en daar onder geen voorwaarde wilde blijven, ook al werd je, zoals More mij schreef, door de zeer eerwaarde heer, de kardinaal van York,[4.] een prachtig aanbod gedaan. Maar waar je ook bent, ik bid de almachtige God dat alles goed, gunstig en voorspoedig verloopt.

Sinds je me uit Bazel schreef,[5.] heb ik een ellendig en een voor mij volkomen vreemd leven geleid. Enerzijds was ik betrokken bij de oorlog - die niets met de muzen gemeen heeft - waarin er fanatieker werd geplunderd dan gevochten; anderzijds was ik nauw betrokken bij de onderhandelingen van de vorsten, waarin men vooral zijn best deed dat er niets uitkwam. Want waar dit allemaal op uit is gelopen, weet je vast al van horen zeggen; of in ieder geval maakte je dat op uit de nieuwe staat Utopia van onze vriend More, waar hij op zijn karakteristieke manier schrijft over het verlies van Napels[6.] en alle andere dingen die hierop doelen.

Bij de zojuist genoemde brief moest ik hartelijk lachen om dat college, dat, zoals je zegt, met een plechtig raadsbesluit waarschuwde dat niemand het Nieuwe Testament, door jouw ijver en reusachtige inspanningen hersteld, ‘met paarden of schepen of wagens of dragers binnen de muren van het college mag brengen’.[7.] Je noemt dat college allergodgeleerdst, maar ik vind het zelfs niet godgeleerd, ja zelfs nauwelijks menselijk. Want als onder hen enige vroomheid - die bij uitstek de moeder van de theologen hoort te zijn -, beschaving of geleerdheid heerste, zouden zij jouw zo voortreffelijke

4. Thomas Wolsey.
5. Misschien brief 350.
6. Napels werd in 1495 met grote moeite veroverd door Karel VIII van Frankrijk, maar ging in 1497 weer verloren. More noemt dit als voorbeeld van de dwaasheid van de vorsten.
7. Zie brief 456.

en geleerde werk niet zo gemeen en dom afkeuren, uit elkaar trekken, verscheuren, en wat ze wellicht nooit onder ogen kregen (en als dat wel zo was niet begrepen) zo schandelijk veroordelen. Ze toonden daarin geen enkel onderscheidingsvermogen, maar een allesbehalve godgeleerde, om niet te zeggen goddeloze, kwaadaardigheid. Hun mening dat iets dergelijks alleen maar op gezag van een algemeen concilie mag worden gedaan, lijkt me nog belachelijker dan die mensen zelf. Alsof het niet is toegestaan fouten te verbeteren en duidelijke verschrijvingen uit boeken te halen, tenzij het gezag van een concilie dat opdraagt! Als zij dit zo nodig willen verdedigen, waarom verlenen zij dan zonder machtiging van een concilie absolutie aan mensen die dagelijks zondigen? Want naar mijn mening is dat ingrijpender dan wat jij deed, aangezien het er dan om gaat de ziel zelf te bevrijden van eeuwige straffen of ze daartoe te veroordelen. Maar misschien werpen ze tegen dat dat door de decreten van het concilie is opgedragen. Als dat zo is, meen ik dat het niet strijdig is met de decreten van het concilie dat men alle boeken die Christus' voorschriften bevatten of uitleggen, in een verbeterde, zuivere en onbedorven versie leest. Om je in het kort te zeggen wat ik vind van dat college en de uitgave van het Nieuwe Testament: als er nu een concilie werd bijeengeroepen, dan zou ik liever mijn tijd besteden aan het lezen van jouw boeken dan daarbij aanwezig te zijn, als dat college de bevoegdheid heeft om over alle zaken besluiten te nemen en te oordelen. Want hoe bestaat het dat zij juiste besluiten kunnen of willen nemen over het geloof van Christus, als zij er bezwaar tegen hebben Zijn voorschriften onbedorven onder ogen te hebben en te lezen? En bovendien, wat hun eigen spreekvaardigheid betreft, ik denk dat Christus zich van hun barbaarse taalgebruik zou afwenden en liever Zijn geloof in gevaar zag dan bezoedeld met zo grote barbarij. Het verbaast me zeer, Erasmus, dat je in je brief er zoveel tijd aan besteedt om die ezels die proberen de lier te bespelen,[8] gunstig te stemmen; tenzij je misschien met een goed geschreven en ernstige brief wilde bereiken dat je ook andere mensen van dat slag - wat niet makkelijk is - zou afhouden van vergelijkbare dwaasheid. Voor hen was immers voldoende wat je schreef over het *mumpsimus* en *sumpsimus* van onze priester[9]. Als je door wilt gaan en nog meer tegen hen wilt schrijven, dan zou ik je één ding willen vragen: hun een brief te sturen met als aanhef: ‘Aan het College van Uilskuikens, met mijn slechtste wensen’. Laat de brief zo beginnen: ‘Weg met jullie, in de afgrond der onwetendheid, werkelijk nutteloze last van de aarde’[10].

Ik las de brief van Budé, een zeer geleerd en vriendelijk man, en jouw ant-

8. *Adagia I*, 4, 35.
9. Zie brief 456.
10. De laatste woorden zijn een citaat van Homerus, *Ilias XVIII*, 104.

woord, waarin jullie redetwisten over de interpretatie van een plaats uit het evangelie van Lucas, in de inleiding daarvan,[11] en ik nam jouw vertaling en zijn mening goed in me op. Om het kort te houden, ik zie in die passage geen moeilijkheid of iets onbegrijpelijks, zoals Budé vindt, maar ik meen dat het woord *parèkolouthèkoti* in zijn triviale en gewone betekenis moet worden opgevat - zoals wanneer we zeggen: 'deze dingen volgen (*parakolouthei*) de persoon' -, zodat de betekenis is: 'ben ik tot het besluit gekomen, in een latere tijd en in hun plaats komend en hen volgend, te boek te stellen', etc. Lucas zegt dat hij niet de ooggetuigen volgde, zoals Budé denkt, maar de schrijvers uit later tijd, die de eigenlijke ooggetuigen volgden. Daarom aanvaard ik in deze passage noch *prosecuto* noch *persecuto* noch *assecuto.* Maar bij de tweede passage die Budé citeert uit Demosthenes, heb ik dezelfde mening als hij: want anders zou deze betekenisloos zijn, zoals ook bij Galenus. Maar men moet wel opmerken dat Demosthenes in die passage in het Attisch schrijft. Want in de eerste passage die Budé citeert, moet het woord *parèkolouthèkoos* ook in zijn gebruikelijke betekenis worden opgevat, wat zelfs hieruit blijkt dat hij het woord *eidoos* ervóór heeft gezet. Want als Demosthenes de wandaden van Aeschines zág, moet hij hem gevolgd hebben en ze niet met zijn verstand begrepen hebben, maar erbij geweest zijn. Het lijkt erop dat het woord *epecheirèsan* aan het begin je ertoe heeft gebracht heel precies te vertalen met *persecuto.* Je schrijft namelijk in je annotatie bij deze passage: '*epecheirèsan* zegt hij om ons te laten begrijpen dat bij die vroegere schrijvers de wens groter was dan de daad'.[12] Ook over dit woord zal ik je mijn mening geven: *epecheirein* betekent *aggredi*; het wordt niet zozeer gebruikt voor degenen die slecht of matig, als wel die heel goed tot stand weten te brengen wat ze willen en waar maken wat zij beloven; *conari* in het Latijn is het tegenovergestelde. Ik ben het dus meer eens met jouw vertaling *aggressi* dan met die van de ander, *conati*, in deze passage, niet alleen vanwege de eigenlijke betekenis, maar ook vanwege de strekking. Het lijkt mij immers niet dat Lucas de vroegere schrijvers hekelt alsof ze weinig nauwkeurig waren. Hij zegt immers zelf dat zij schreven volgens de berichten van hen die aanwezig waren bij de gebeurtenissen en ooggetuigen waren. En door hen alleen kan men zich een voorstelling maken van de waarheid die opgetekend moet worden. Ik voor mij heb heel wat meer twijfel over dat *logou* dat volgt; of het nu op Christus slaat, zoals Valla wil[13] - die je zegt te bekritise-

11. Brieven 403 en 421, waarin wordt gesproken over de interpretatie van Lucas 1:1-4.
12. In de annotatie bij Lucas 1:1 in het *Novum Instrumentum.*
13. In diens annotaties op het Nieuwe Testament, door Erasmus uitgegeven in 1505.

ren - of op de gebeurtenissen. Als Lucas immers wilde verwijzen naar de gebeurtenissen, zou hij, naar mijn mening, eerder het meervoud moeten gebruiken dan het enkelvoud, omdat hij dan beter Grieks had gesproken. Verder zie ik niet goed in waarom deze passage niet eenvoudig zo vertaald kan worden: 'zoals ons hebben overgeleverd degenen die Christus hebben gezien en Zijn dienaren zijn geweest'. Maar ik laat het aan jou over dit preciezer te analyseren.

Maar hé, Richard, leg je pen neer. Zie je niet hoezeer je wartaal uitslaat en wat een strijd je jezelf op de hals zult halen, jij die, een zwak mensje, twee krachtige Herculessen probeert uit te dagen tot een gevecht? Rustig, alsjeblieft. Ik daag niemand uit, ik keur niemand af, ik meet me met mijn eigen maat. Ik zeg mijn mening als vriend aan vrienden in de hoop dat ik, als ik het fout heb, als vriend word gecorrigeerd. Vaarwel.

Vanuit Konstanz, 5 augustus

Ik heb het op het ogenblik te druk om eigenhandig te schrijven. Vergeef me daarom dat ik de brief dicteerde en dat hij slecht is geschreven, slecht geschreven, niet alleen wat betreft het handschrift...[14.]

620 *Aan Germain de Brie*
Leuven, [ca. augustus 1517]

Deze brief vormt het antwoord op brief 569 en heeft Germain de Brie nooit bereikt. De Brie zou de brief pas in 1519 onder ogen krijgen, toen hij was afgedrukt in de *Farrago.* Hij antwoordde erop met brief 1045.

Erasmus van Rotterdam aan Germain de Brie, gegroet

Je brief, mijn beste De Brie, gaf mij een meervoudig genoegen. Om te beginnen liet hij tot mijn groot genoegen de herinnering herleven aan het prettige contact dat ik met je had in Venetië en kort daarna in Padua.[1.] Vervolgens verklaart hij dat je niet alleen in goede gezondheid verkeert, maar ook dat je vermogen en aanzien zijn toegenomen: waren er gunstiger berichten mogelijk? Ten slotte toont hij duidelijk aan hoe succesvol je bezig bent jezelf te overtreffen. Je bent er namelijk op uit, hoewel je vroeger reeds blijk gaf van

14. Het blad waarop het slot van het postscriptum stond, is verloren gegaan.
1. In 1508; zie brief 212.

dichterlijk talent, even bekwaam in het proza te blijven. Wat betreft de lof die je met beide handen over me uitstort, die aanvaard ik zonder morren, als je genegenheid voor mij maar even mateloos is als je lofzang, hoewel ik, om eerlijk te zijn, de lof die je de uitmuntende prelaat Etienne Poncher, François Deloynes en Guillaume Budé toezwaait met veel meer genoegen las dan de mijne. Wanneer je me vertelt hoeveel ik aan de genegenheid van de bisschop en aan de vooraanstaande geletterden Deloynes en Budé verschuldigd ben, ben ik dankbaar dat je me ook herinnert aan mijn verplichtingen. Overigens, hoe meer lof je vrienden mij toezwaaien, hoe meer zij mij afhouden van een reis naar Frankrijk, want hoe zou ik durven gaan, belast met het idee dat ik aan die zo verheven lofredenen moet beantwoorden? Frankrijk heeft mij altijd toegelachen en het is genoegzaam bekend dat de schone letteren hier worden gehaat, geregeerd als we worden door een paar zogenaamde monniken en ijdele woorden sprekende theologen die de Paphlagoniërs[2.] en de Midassen[3.] gemakkelijk iets op de mouw kunnen spelden. Maar tot nu toe zit ik hier op de een of andere manier als in boeien gekluisterd. De aanbiedingen die men mij doet in naam van je zeer vrijgevige koning zijn, ik geef het toe, overvloedig. Maar voor mij telt de vriendschap met zulke opmerkelijke mannen meer dan een koninklijke toelage; jullie beloven mij immers ook ieder afzonderlijk uit jullie eigen naam die vriendschap. Ik wens je keer op keer geluk met een zo groot vermogen dat je meent dat het voor ons beiden genoeg zal zijn, aangezien je me uitnodigt daarin te delen.

Hier gaat het gerucht rond - wie het verspreid heeft is onduidelijk - dat je, gekrenkt door epigrammen van Thomas More, een of ander bijtend pamflet tegen hem aan het vervaardigen bent. Als je iets van Erasmus wilt aannemen, zeer geleerde De Brie: doe dat niet. Niet zozeer vanwege hem, maar vanwege jou. Als je More door en door zou kennen, zou je toegeven dat geen mens ter wereld jouw genegenheid méér verdient. ‘Waarom beledigde hij mij dan?’, zul je zeggen. Hij schreef die dingen niet tegen De Brie, die hij niet kende; hij schreef ze tegen een Fransman en schreef ze terwijl het volop oorlog was. Nu is het redelijk dat jullie over en weer de herinnering hieraan volledig uitwissen, nu met een nauw verbond vrede tussen beide volkeren is gesloten. Ook voor de goede naam van de schone letteren is het van belang dat de ingewijden het onderling eens zijn, nu de muzenhaters op zo'n nare manier tegen hen samenspannen. Tenslotte zou ik niet willen dat twee mensen, die ik beiden evenzeer genegen ben, met elkaar ruzie maken.[4.]

2. Lucianus, *Alexander of de valse profeet* 9; 11.
3. *Adagia I*, III, 67.
4. In 1519 zou Germain de Brie niettemin zijn tegen Thomas More gerichte dichtwerk *Antimorus* publiceren.

Nu zul je, ik weet het, uitroepen dat ik me erger gedraag dan Diomedes,[5] omdat ik een zo uitvoerige en geleerde brief met drie regels en dan ook nog onbeholpen regels beantwoord. Je zult daar meer begrip voor hebben, daar ben ik zeker van, als je bedenkt dat ik bezig ben met enorme boeken en uitrekent hoeveel brieven ik in mijn eentje bijna dagelijks moet beantwoorden. Vaarwel.

Leuven 151[8]

621 *Van Pierre Barbier*
Saint-Cybardeaux, 12 augustus 1517

Aan de heer Erasmus van Rotterdam

Gegroet, mijn zeer geleerde heer Erasmus. Ik heb dezer dagen je brief uit Leuven van 17 juli ontvangen.[1] Het is fraai hoe je de spot drijft met mijn beproevingen door ze als triomfen te verheerlijken, maar ik vergeef het je omdat ik weet wie het zegt. Maar ik vergeef niet zo maar degene die er de oorzaak van is dat je je geld niet ontving. Want in Rijssel nog telde ik honderd gulden uit in de hand van de heer van Marcke, raadgever van de koning. Dat je echter slechts honderd gulden krijgt zowel voor de prebende van Kortrijk als voor de rest van het jaargeld, komt door de Spanjaard[2] die honderdvijftig dukaten had beloofd, maar er, overeenkomstig de aard van zijn volk eerlijk als een Puniër, nauwelijks honderdtwintig uittelde.[3] Daarvan gaf ik er onmiddellijk honderd van aan mijn heer,[4] het bedrag dat hij van zijn eigen geld aan je had laten uitbetalen in Gent. Ondertussen vraag ik je, mijn heer Erasmus, zolang geduld te oefenen totdat wij in Spanje zijn aangekomen, want dan zal ik, zodra de gelegenheid zich voordoet, mijn heer aan jou en jouw zaak herinneren, en ervoor zorgen dat, voor zover het van mij afhangt, hij je boven verwachting zal voldoen.

Het leek me beter over onze nieuwe kardinalen te zwijgen dan al te vrijmoedige dingen te schrijven, voor het geval dat mijn brief je niet rechtstreeks bereikt. Het verbaast me dat Lefèvre met boosheid over, of liever te-

5. In Homerus, *Ilias VI*, ruilt Diomedes zijn bronzen wapenuitrusting tegen de gouden uitrusting van Glaucus.
1. Brief 608.
2. Het is niet bekend om wie het gaat.
3. Zie *Adagia I*, 8, 28.
4. Jean Le Sauvage.

gen jou heeft geschreven. Ik bezocht hem in Parijs, evenals Clichtove, wiens vriendschapsverdrag met jou ik overeenkomstig je verzoek heb hernieuwd. Beiden prijzen je eensgezind en uitbundig, en keuren al je werken goed, zozeer dat ze die beschouwen als bij uitstek passend bij de christelijke studie en zelfs daarvoor noodzakelijk. Daarom verzoek ik je, met de ontferming van Christus, ten zeerste niets scherps tegen hem te schrijven, want dan zullen er mensen zijn die, ook al begrijpen ze niets van jullie verdienstelijke inspanningen, toch zullen begrijpen dat er onenigheid is tussen twee zo voortreffelijke lichten. Zij zullen daarom concluderen dat, wat jullie schreven tot eer van God en nut van de studerenden, tot ijdele roem tot stand is gebracht, en dat overal uitdragen met de onbeschaamdheid dergelijke lieden eigen.

Mijn verheven heer vroeg me jou in zijn naam te groeten en voegde er aan toe: 'Als ik eenmaal in Spanje ben en merk dat er iets vrij is, zal ik er voor zorgen dat hij iets beters krijgt dan wat hij tot nu toe gehad heeft.' Tegelijk vroeg hij me hem in Spanje te herinneren aan de betaling van het jaargeld. Ik vraag je, mijn heer, onze magister de heer van Ath[5] uit mijn naam te groeten. Vaarwel.

Vanuit Saint-Cybardeaux, halverwege Poitiers en Bordeaux, 12 augustus 1517

Je nederige dienaar Pierre Barbier

622 *Aan Johann Caesarius*
Antwerpen, 16 augustus 1517

Deze brief werd opgenomen in de *Lamentationes obscurorum virorum* (*Klachten van onbekende mannen*, Keulen, 1518), een verzameling geschriften, merendeel satirisch van aard, waarmee Ortwin Gratius antwoordde op de *Epistolae obscurorum virorum* (*Brieven van onbekende mannen*, zie brief 581). In brief 967 erkent Erasmus dat hij de schrijver van de brief is, maar stelt hij dat de publicatie ervan niet zijn instemming had. Het valt niettemin te betwijfelen of hij de brief naar Keulen zou hebben gestuurd als hij niet wenste dat hij zou gaan circuleren.

Erasmus aan zijn vriend Caesarius, gegroet

De *Brieven van onbekende mannen* bevielen me al vanaf het begin in het geheel niet. De geestigheid had me kunnen vermaken, als de inhoud niet te kwetsend was geweest. Ik houd van scherts, maar zonder persoonlijke belediging.

5. Jan Briart.

Maar erger was dat zij in een latere uitgave ook mijn naam verwerkt hebben, alsof het niet genoeg was dwaas te doen zonder ook mij in opspraak te brengen en de vrucht van zoveel moeizame studie grotendeels teniet te doen. En zelfs dat vonden ze niet voldoende: er is een tweede boekje, gelijk aan het vorige, waarin voortdurend mensen worden genoemd van wie ik weet dat zij dergelijke scherts geenszins goedkeuren. Wat voor kwaad richten die mensen aan, niet alleen voor zichzelf, maar ook voor allen die de schone letteren koesteren!

Maar het allerergste vind ik wel - als het waar is wat mijn bediende Jacob[1.] bij zijn terugkeer vertelde - dat bij verschillende mensen in Keulen een of ander pamflet circuleert gericht tegen paus Julius II, hoe hem na zijn dood de toegang tot de hemel werd ontzegd door Petrus.[2.] Ik had al een tijd geleden gehoord dat een dergelijk stuk werd opgevoerd in Frankrijk, dat altijd al op het gebied van dit soort nonsens enorme vrijheid kende. Dat stuk is, denk ik, door iemand in het Latijn vertaald. Ik vraag me af wat die lieden bezielt om daar tijd en moeite aan te verspillen. Verder verbaast het me dat er mensen zijn die denken dat zulke dwaasheid van mij is uitgegaan; ik denk omdat er wellicht redelijk goed Latijn is gebruikt. Ik heb me scherts veroorloofd in de *Lof der Zotheid*, maar op een ongevaarlijke manier: ik heb niemands persoonlijke reputatie beschadigd. Ik heb de draak gestoken met menselijke eigenschappen, niet met de goede naam van personen. Als de berichten van mijn bediende waar zijn - want ik geloof het nog niet echt - dan vraag ik je, beste man, je uiterste best te doen om de verspreiding van dergelijke oneerbiedige schrijfsels tegen te houden voordat die gedrukt worden; niet omdat die lieden verdienen dat wij hun deze dienst bewijzen, maar omdat het onze plicht is ons te bekommeren om de goede naam van de studie, die zij met dit soort grappen op lage wijze bezoedelen. Wat mij aangaat, ik weet dat iedereen die me kent begrijpt dat dergelijke malligheden me buitengewoon ergeren, ze zijn immers geleerde en fatsoenlijke mensen onwaardig.

Doe Jacob van Hoorn[3.] mijn hartelijke groeten. Ik kan niet zeggen hoeveel genoegen zijn brief mij deed. Als het eens waar mocht zijn wat je bericht over het bijleggen van het geschil over Reuchlin![4.] Iemand uit Alkmaar be-

1. Jacob Nepos.
2. De dialoog *Julius exclusus e coelis* (*Hoe paus Julius II bij de hemelpoort aanklopt, maar door Petrus niet wordt binnengelaten*), die wel degelijk van Erasmus' hand is.
3. Jacob Teyng.
4. Een pauselijke commissie had Reuchlin op 2 juli 1516 gevrijwaard van de aanklacht van ketterij, maar op aandrang van Hoogstraten hield paus Leo X de zaak aan. Op 23 juni 1520 verklaarde hij Reuchlin alsnog schuldig.

richtte me dat je nog een brief[5.] aan me gestuurd had, maar die heb ik nog niet ontvangen. Vaarwel, zeer geleerde Caesarius.

Antwerpen, de dag na Maria-tenhemelopneming, 1517

623 *Van Thomas More*
Londen, 19 augustus [1517]

Thomas More aan Erasmus, hartelijk gegroet

Het vertrek van mijn vriend Palsgrave, die dagelijks op het punt stond weg te gaan, is verlaat en uitgesteld, zodat je mijn brieven en die van anderen veel later ontvangt dan ik wilde of jij behoorde.[1.] Het leek mij namelijk het meest voor de hand liggend dat degene die jouw brief bij mij bezorgde, de mijne naar jou zou brengen. Zo kwam het dat ik aan de eerdere brief deze moest toevoegen, zodat je je niet hoeft af te vragen wat de reden van het uitstel is, en je tegelijk weet wat er nu bij ons gaande is. Zo ooit, dan zijn we nu in rouw gedompeld en verkeren we in gevaar: overal sterven talloze mensen, bijna allen die zich in Oxford, Cambridge en Londen bevinden, ze bezwijken binnen een paar dagen. We verliezen vele goede en geachte vrienden, onder wie ook - en het doet me verdriet dat dit ook jou verdriet doet - onze vriend Andrea Ammonio; zijn dood betekent een groot verlies voor de letteren en alle goede mensen.[2.] Hij dacht dat hij door zijn sobere leefwijze immuun was voor iedere besmetting en dat het daaraan te danken was dat, hoewel hij bijna niemand tegenkwam wiens huisgenoten er niet allemaal aan leden, nog niemand van de zijnen die ziekte had gekregen. Hijzelf stak dat bovendien niet onder stoelen of banken tegenover mij en ook vele anderen, niet heel veel uren voordat hij stierf. Want iedereen sterft aan deze zweetziekte alleen op de eerste dag.

Ik, mijn vrouw en kinderen zijn tot nu toe onbesmet gebleven en alle overige huisgenoten zijn hersteld. Ik verzeker je: aan het front is het minder gevaarlijk dan in de stad. Nu begint het, naar ik hoor, in Calais te heersen,

5. Waarschijnlijk brief 610.
1. John Palsgrave was tussen 10 en 15 juli vanuit Leuven naar Engeland vertrokken, met medeneming van Erasmus' brief 597 voor More. More's antwoord (brief 601) werd samen met deze brief aan Erasmus bezorgd.
2. In Engeland heerste een epidemische zweetziekte. Andrea Ammonio was er op 17 augustus aan bezweken.

terwijl ík daarheen word gestuurd, de stad uit voor een missie;[3.] alsof het niet genoeg is door besmetting omgeven te zijn geweest en ik haar ook nog achterna ga. Maar wat kun je doen? Wat het lot brengt, moet je dragen. Ik heb mezelf voorbereid op iedere eventualiteit. Het moge jou goed gaan.

In haast. Londen, 19 augustus (1520).

624 *Van Johan Sixtinus*
[Londen], 19 augustus [1517]

Johan Sixtinus aan zijn vriend Erasmus, gegroet

Hoewel ik weet dat ik je een droevig bericht breng, meende ik je toch te moeten schrijven omdat ik denk dat het voor jou van belang is. Vandaag is onze vriend Andrea Ammonio begraven, ons ontnomen door de zweetziekte waaraan vele mannen van naam zijn gestorven. Moge God zijn ziel genadig zijn! Op de dag waarop hij is overleden, zouden we samen de stad uit - dat hadden we afgesproken - op paarden die de prior van Merton[1.] ons had gestuurd; maar hij is, dat hoop ik, naar de hemel afgereisd en liet mij hier achter, die hem zal volgen wanneer het God zal behagen. De eenstemmige lofrede op al zijn deugden, geleerdheid en verdiensten moet ons een grote troost zijn en ons verdriet om zijn dood in belangrijke mate verlichten. En inderdaad had een langer leven zijn roem misschien eerder verkleind dan vergroot.

Over de stand van jouw zaak weet ik niets met zekerheid; hij is van ons weggerukt voordat hij mij op de hoogte had gesteld.[2.] Drie dagen voordat hij stierf had ik nog zeer genoeglijk en in een vrolijke stemming bij hem gegeten. Die dag had hij immers van mijn diensten gebruik gemaakt bij een of andere zaak van hem en nodigde hij me uit voor de volgende dag. Maar men bracht mij, toen ik wilde opstaan en nog niet gekleed was, tot mijn grote verbazing het bericht van zijn dood nog vóór dat van zijn ziekte. Zo broos, wankel en wisselend is het menselijk lot.

Vaarwel, 19 augustus

3. More's opdracht dateert van 26 augustus. Omstreeks Kerstmis keerde hij weer naar Engeland terug.
1. William Salyng of Selling, prior van de augustijner kanunniken in Merton in het graafschap Surrey.
2. Waarschijnlijk gaat het om de afwikkeling van de dispensaties verleend in de brieven 517 en 518; zie brief 649.

625 *Aan Christoph von Utenheim*
Leuven, [ca. 23 augustus] 1517

Aan de zeer illustere Christoph, bisschop van Bazel, uitzonderlijk sieraad van de adel en beschermer van de godsdienst

Hartelijk gegroet, zeer eerwaarde bisschop. Ik kan nauwelijks op passende wijze uitdrukken hoezeer ik uw oude genegenheid voor mij, die ik vroeger zo overvloedig in Bazel ondervond, nu weer in uw brief[1] herken, adoreer en omhels. Al lang kijk ik rond of ik een geschikt onderwerp kan vinden waarmee ik zowel van uw goedheid jegens mij kan getuigen als van mijn dankbaarheid jegens u, ook voor het nageslacht, als mijn geschriften iets vermogen; ja, beter gezegd, dat het nageslacht in u het beeld ziet van de goede bisschop en in mij het voorbeeld van een dienstwillige beschermeling.[2] Maar omdat tot nu toe zo veel zaken om mijn aandacht vroegen, nu eens mijn studie, dan weer de besognes of liever beuzelingen van het hof, weer een andere keer de vijandschap van sommige theologen, kon ik wel denken aan mijn plicht, maar die niet vervullen. Nu heerst er volkomen vrede tussen mij en de theologen, behalve wat nog enkele lieden met kappen roepen, maar die blaffen alleen vanuit de verte als ik er niet bij ben, vooral als de bekers hun tongen los hebben gemaakt.

Van het hof heb ik me volledig losgemaakt. Ik woon nu in Leuven; het klimaat bevalt me tamelijk goed. Ik heb hoop dat de gelegenheid me gegund wordt te doen wat ik wil; toch heb ik de gedachte aan Bazel niet van me afgezet, maar er is een reden waarom het goed is dat ik hier enige maanden blijf. Wat dat is heb ik gedeeltelijk aan Ludwig Baer uiteengezet.[3] Maar niet zozeer het aangename klimaat zou me naar uw streek lokken als wel de genegenheid van Uwe Hoogheid jegens mij. Voor uw dienstvaardigheid en vriendelijkheid jegens Beatus Rhenanus, een man van zeldzame rechtschapenheid, ben ik u niet minder dankbaar dan als u die mij had betoond. U zult door de brieven die ik aan de anderen heb geschreven, horen over de recente gebeurtenissen. Vaarwel, eerwaarde vader.

Leuven, 1517
Erasmus

1. Brief 598.
2. Erasmus bedoelt dat hij een geschrift van hem aan Utenheim wil opdragen. Dat zou pas in 1522 gebeuren, met *De interdicto esu carnium* (‘Het verbod vlees te eten’).
3. Zie brief 627.

626 *Aan Lukas Klett*
Leuven, 23 augustus 1517

Des. Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Lukas Klett, eminent doctor in de beide rechten, gegroet

Dat je het goed maakt, verheugt me; dat je niet alleen aan me denkt, maar me ook met belangstelling volgt, daarvoor ben ik je dankbaar; dat je een eerzame post hebt gekregen bij de beste van alle bisschoppen,[1] daar feliciteer ik je van harte mee. Ik wens dat je geluk zo lang mogelijk zal duren, altijd groter zal worden en bid dat je doorgaat te doen wat je altijd hebt gedaan, Erasmus aan te bevelen bij je zeer rechtschapen bisschop; dat is mijn grootste wens. Mocht de wereld veel van zijn gelijken hebben! Vaarwel.

Leuven, de dag voor Sint-Bartholomeus, 1517

627 *Aan Ludwig Baer*
Leuven, 23 augustus 1517

Erasmus aan de grote theoloog Ludwig Baer, zijn beschermer, gegroet

Het verheugt me oprecht dat mijn uitzonderlijke beschermer Baer het goed maakt. Ik had geen hekel aan Bazel, waarvan het aangename klimaat mij evenzeer aanspreekt als jouw genegenheid. Maar koning Karel bevindt zich nu al bijna twee maanden aan de kust zonder weg te kunnen, omdat de wind niet zozeer hem als wel ons allen tegenzit.[1] Bij zijn vertrek naar Spanje betaalde Le Sauvage, de kanselier van Bourgondië, me uit eigen zak het jaargeld dat uit de schatkist van de vorst had moeten komen - niets is leger dan die -, en overlaadde hij me met prachtige beloftes. Ik wilde even bekijken hoe de zaak zich zou ontwikkelen. Overigens was de situatie zodanig, dat het, zelfs al had ik gewild, niet verstandig was aan die reis te beginnen. Ondertussen verblijf ik in Leuven, waar alle theologen me buitengewoon vriendelijk bejegenen. Ik ben hier des te liever omdat ik hoor dat nog enkele karmelieten het een of ander aan het beramen zijn, maar het zijn er maar een paar. Wat Lefèvre betreft, het doet me verdriet dat hij me door de onaangename toon

1. Klett was kanselier van Christoph von Utenheim geworden in plaats van Johannes Fabri. Zie brief 599, waarop deze brief een antwoord is.
1. Zie brief 596.

van zijn betoog dwong te antwoorden; zoveel hatelijkheden zitten erin. Je zult uit het boekje te weten komen waarover het gaat. Ik mag sterven als ik niet liever een groot boekwerk had gevuld met hem te loven dan hem te weerleggen. Van Dorp is een oprechte vriend. Vaarwel, voortreffelijke leraar.

Leuven, de dag voor Sint-Bartholomeus, 1517

628 *Aan Beatus Rhenanus*
Leuven, 23 augustus [1517]

Erasmus aan Beatus, gegroet

Over Froben verbaas ik me niet;[1] ik ken de man. Wel verbaas ik me dat Lachner niet naar je wil luisteren, temeer omdat ik hem dat dringend had gevraagd. Toch schrijft de man[2] via wie ze me antwoorden, dat jij geraadpleegd zult worden, wanneer zij de uitgave zullen beginnen. Het maakt voor ons niet uit, mijn beste Beatus, welke schrijvers zij drukken, als zij maar aan hun verplichtingen jegens ons voldoen. Voor het geval zij spijt van ons hebben, Asulanus,[3] de schoonvader van Aldo, heeft me al geschreven dat al wat zijn drukkerij vermag mij ten dienste staat. Het verbaast me wat Jacques Lefèvre bezielde om zulke onzin tegen me te schrijven in zijn overwegingen bij hoofdstuk 2 van de *Brief aan de Hebreeën*; ik heb hem uitvoerig van repliek gediend. Het boekje zal je worden toegestuurd als het op tijd klaar is; het nadert immers reeds de voltooiing, het is in handen van een drukker te Leuven. Met Van Dorp, met wie het bijna een tragedie was geworden, heb ik heel goed contact en wel zonder veinzerij, naar ik meen. Met de theologen kan ik uitstekend overweg. Wel zijn de karmelieten nog het een of ander aan het beramen, ik denk uit jaloezie op de predikheren vanwege alle publiciteit die Reuchlin hun bezorgde.

De toestand aan het hof is zo dat de goede mensen er niet graag komen; over de anderen zal ik maar niets zeggen, want het is niet zozeer oneerbiedig als wel onvoorzichtig tegen hen in te gaan. Een zekere Briselot, eerst karmeliet, daarna benedictijn vanwege een armzalig abdijtje, al gauw hulpbisschop van Kamerijk geworden, magister van de universiteit van Parijs, is biechtvader van de koning;[4] een arrogante man vol venijn, die een erge hekel aan me heeft. Er is geen drinkpartij waar hij niet tegen Erasmus staat te bulderen.

1. Zie brief 575, waarop deze brief het antwoord is.
2. Waarschijnlijk Wolfgang Angst; zie brief 634.
3. Andrea Torresani.
4. Karel V.

Zelfs de winden zijn boos op me, die dat monster niet meenemen; de vorst bevindt zich aan de kust zonder weg te kunnen en ik voorzie dat hij helemaal nooit zal vertrekken. De man werd verkozen boven Josse Clichtove, die was ontboden met het oog op deze functie, ook al wist hij zelf niet waarom hij werd ontboden. Maar hij viel niet in de smaak bij de hovelingen, omdat hij haast geen haar op zijn hoofd had en broodmager was. Hij heeft evenwel honderd filippen gekregen om terug te keren naar Parijs.

Er bestaat een bende die men de Zwarte Hoop noemt.[5] Die heeft Alkmaar, een bloeiende Hollandse stad, ingenomen en verwoest; het is er bijzonder wreed aan toe gegaan, ook als het om vrouwen en kinderen ging, omdat ze zich fel verzetten. Als ze een garnizoen van ook maar zeshonderd soldaten hadden gehad, waren ze veilig geweest. En diezelfde lieden streden kort voordien voor ons tegen de Friezen. Men vreesde dat dit zou gebeuren en daarom werden gezanten naar de vorst gestuurd om een garnizoen te vragen; deze zijn niet bij hem toegelaten en het werd hun niet toegestaan zich althans met waardgelders te beschermen; ja zelfs werd het hun op straffe des doods verboden dat ze, beroofd door de Geldersen, op hun beurt Gelre zouden binnenvallen. Na deze gruwelijke moordpartij gingen de voornaamste steden, vrezend voor zichzelf, naar de koning. Hun werd met tegenzin verlof gegeven zich op eigen kosten te verdedigen, en ook nog op voorwaarde dat zij de vorst opnieuw van geld voor de reis voorzagen, omdat het oude op was, ofschoon zij al hadden betaald wat over drie jaar verschuldigd was. Omdat de Hollanders daartegen bezwaar maakten, is de storm volgens afspraak op hen losgelaten. Iedereen kan zien dat het een list was, maar het is niet makkelijk daar iets tegen te doen en niet verstandig iets te zeggen. Nog onlangs werden er een paar mensen in het gevang geworpen omdat zij gezegd hadden: ‘Als al degenen door wie de vorst is omgeven hem zo van harte genegen waren als ik, zouden zijn steden niet zo behandeld worden’. Na drie weken zijn zij, op verzoek van Vrouwe Margaretha,[6] met tegenzin vrijgelaten. Het vermoeden bestaat dat hun listigheid tot gevolg heeft dat de vorst niet afreist; hij is immers bang dat de steden in zijn afwezigheid deze vernederingen niet langer zullen verdragen.

Ik heb driehonderd florijnen ontvangen, niet uit de schatkist van de vorst, waaruit niemand iets ontvangt, maar uit oorlogsbuit. Toch belooft de kanselier[7] schitterende dingen. Hij is enige tijd geleden naar Spanje vertrokken.

5. De Zwarte Hoop was een huurlingenbende die in 1514 door Georg van Saksen in het leven was geroepen om het opstandige Friesland te onderwerpen. In 1517 teisterde de bende Holland, in samenwerking met Karel van Egmond, hertog van Gelre.
6. Margaretha van Oostenrijk.
7. Jean Le Sauvage.

Er is enige hoop, want bij hem zijn Barbier, zijn kapelaan, die erg op me gesteld is, en Busleiden. De kardinaal van Toledo[8.] nodigt me uit, maar ik ben niet van plan te verspaansen. De bisschop van de Theatijnen[9.] heeft, in de hoop op fortuin, zichzelf en al de zijnen geruïneerd door zijn verkwisting. Hij is bij de koning aangegeven in een briefje, geschreven in geheimschrift, wat hijzelf nog niet weet. Het zou onvoorzichtig van me zijn het hem te vertellen, want dan breng ik degenen in gevaar van wie ik het had vernomen.

Ik vraag je ervoor te zorgen dat men haast maakt met het drukken van wat ik heb gestuurd, en vooral dat ze de dingen van More met zorg behandelen. Chièvres, op wiens wenken hier tegenwoordig alles gebeurt, heeft zijn neef[10.] abt gemaakt, bisschop van Kamerijk, kardinaal en, naar ik hoor, coadjutor van de aartsbisschop van Toledo. Hij verblijft in Leuven, een jongeman van bijna twintig jaar, levendig van aard. De Zwarte Hoop wordt nu, naar men zegt, ingesloten in een of ander moeras en zal ingesloten blijven, denk ik, tot betaald is wat de vorst vraagt.

Vaarwel, mijn dierbare Beatus. Als je wilt, kun je onze vrienden over de recente gebeurtenissen vertellen, want het is lastig iedereen daarover te schrijven.

Leuven, de dag voor Sint-Bartholomeus

Van Glareanus hoor ik tot nu toe niets, behalve dat ik uit een brief van Budé begrijp dat hij in Parijs is.

629 *Aan Wolfgang Lachner en Johann Froben*
[Leuven, ca. 23 augustus 1517]

Erasmus aan Lachner en Froben, gegroet

Ik stuur jullie het verbeterde eerste deel van Theodorus en de vertaling van het tweede.[1.] Als je nog veel over hebt van de eerste uitgave, voeg dan een blad met errata toe en doe het tweede deel erbij. Ik stuur ook de toevoegingen bij de spreekwoorden. Ik heb na ontvangst van jullie brief nog niet met

8. Francisco Jiménez de Cisneros.
9. Gianpietro Carafa, die eveneens Karel V vergezelde.
10. Guillaume de Croy, tot kardinaal benoemd op 2 april 1517. In december zou hij Jiménez opvolgen als aartsbisschop van Toledo.
1. In september 1516 had Froben het eerste deel van de Griekse grammatica van Theodorus Gaza gedrukt, in een uitgave van Erasmus. Het tweede deel zou in maart 1518 verschijnen.

Franz[2.] gesproken. In jullie brief geven jullie ook geen prijs op voor de exemplaren. Ik heb hier geen verdiensten en de uitgaven zijn groot. Ik wil jullie niet belasten, maar het is toch redelijk dat de ene hand de andere wast. Zodra Froben ziet dat de kopij klaar is, heeft hij onvoldoende oog voor al het werk dat erin zit, omdat hij alleen maar kijkt naar het aantal pagina's. Ik vertrouw in alles op jouw minzaamheid, waarmee ik tot nu toe goede ervaringen heb. Ik had al geschreven dat de *Rhetorica* van Hermogenes[3.] die je me uit Frankfurt stuurde, me is overhandigd. Ik zag dat de werken van Gregorius van Nazianze in het Grieks zijn gedrukt,[4.] ik meen door Aldo Manuzio, niet de gedichten, maar zijn proza in een handig formaat. Zorg ervoor dat ik ze met de eerstkomende beurs in handen krijg. Ook Strabo in het Grieks, Aristides in het Grieks, de *Levens* van Plutarchus in het Grieks, de hele Griekse bijbel door Manuzio of zijn schoonvader Asulanus gedrukt,[5.] en ook het boekje van Wolfgang Faber over de tekens in het Hebreeuws.[6.] Geef een prijs voor de gekochte boeken en voor de exemplaren die we hebben gestuurd; ik zal aan Franz meegeven wat je toekomt, als je nog iets toekomt. Want volgens het oude spreekwoord geldt: onder eerlijke mannen moet men eerlijk handelen.[7.]

630 *Aan Wilhelm Nesen*
Leuven, 23 augustus [1517]

Erasmus aan zijn vriend, meester Wilhelm Nesen, onderwijzer in de letteren, gegroet

Je hebt jouw *Copia* keurig verzorgd. Er is geen reden verontwaardigd te zijn over Budé.[1.] Zo heeft hij met een vriend willen schertsen. Hij is een vriend, hij is geleerd, hij behoort tot onze partij en hij heeft van mij voldoende ant-

2. Franz Birckmann.
3. Hermogenes, *Ars rhetorica* (Florence, 1515).
4. Gregorius van Nazianze, *Orationes lectissimae* (Venetië, 1516).
5. Andrea Torresani. De uitgave van Strabo verscheen bij Manuzio in november 1516, die van Aristides in mei 1517, die van Plutarchus in augustus 1517.
6. De Hebreeuwse grammatica van Wolfgang Faber Capito was niet bij Manuzio uitgegeven en zou in 1518 bij Froben verschijnen.
7. Zie o.a. Cicero, *De officiis III*, 17, 70.
1. Vanwege diens kritiek op Erasmus en in het bijzonder op de *Copia* in brief 435.

woord gekregen. Spoor Froben aan dat hij al het andere werk van mij even keurig verzorgt en dat hij zich haast. Door Beatus of liever door mijn brief[2] aan Beatus zul je de rest te weten komen. Vaarwel en blijf me genegen.

Leuven, de dag voor Sint-Bartholomeus

Groet onze Ludwig[3] namens mij; ik feliciteer hem met zijn succes. Ik zie dat Konrad[4] nog boos op me is, want hij schrijft me niets. Groet hem uit mijn naam.

631 *Aan Heinrich Stromer*
Leuven, 24 augustus 1517

Aan de beroemde arts Heinrich Stromer van Auerbach, mijn onvergelijkelijke beschermheer en vriend

Gegroet, zeergeleerde dokter. Ik heb van mijn bediende Jacob[1] je brief[2] ontvangen die mij in veel opzichten buitengewoon aangenaam was, maar vooral omdat hij getuigt van de hoge dunk die de zeer eerwaarde prelaat[3] van mij heeft, en van zijn genegenheid, en tegelijk van jouw werkelijk buitengewone interesse voor mij. Het was mijn bedoeling Suetonius en de anderen die levens van keizers schreven[4] op te dragen aan de aartsbisschop, door mij na alle anderen niet zonder reden gecorrigeerd, maar er was iets waarom ik ervoor terugdeinsde. Ik heb nog geen enkel bewijs van zijn genegenheid voor mij ondervonden. Maar toch, wanneer ik hoor dat Zijne Hoogheid zo graag aan veelbelovend talent zijn gunsten uitdeelt, vind ik dat het de taak is van alle geleerden een dergelijk groot man met lof te overladen, maar dat ik hem bovendien des te meer moet bewonderen omdat hij, een zo groot vorst, vroomheid en godsdienst begunstigt. Als iedereen zo gezind was, zou de mensheid er beslist beter voor staan. Verder, wat betreft het feit dat hij me aanspoort de levens van de heiligen te beschrijven, ik zou wensen dat hij, zoals hij een beloning in het vooruitzicht stelt, evenzo dit zwakke lichaam de krachten kon geven die passen bij die taak! Ik ben al vijftig geweest, mijn gezondheid is

2. Brief 628.
3. Ludwig Kiel.
4. Konrad Brunner; zie brief 464.
1. Jacob Nepos.
2. Brief 614.
3. Albert von Brandenburg.
4. Erasmus' uitgave van Suetonius en de *Historia augusta*, verschenen bij Johann Froben in juni 1518; zie brief 586.

uitermate zwak en ik moet mijn aandacht verdelen over verschillende taken die de studie met zich meebrengt. Als het mij nog eens gegeven is de reis daarheen te maken, zal ik zeer gaarne genieten van een ontmoeting met de edele vorst en van jouw gezelschap. Vaarwel, zeer geleerde Stromer.

Leuven, Sint-Bartholomeus 1517

Erasmus van Rotterdam

632 *Aan Bruno Amerbach*
Leuven, 24 augustus 1517

Erasmus aan Bruno, gegroet

O gelukkige dat je in deze allergelukkigste eeuw Italië bezoekt! Als je je zorgen maakt over het klimaat, Padua is zeer heilzaam, Bologna niet en evenmin Florence en Rome. Spoor Froben aan het boek van Zasius *Over de oorsprong van het recht* te drukken.[1.] Die man verdient een dergelijke eer. Doe vooral Basilius en Bonifacius de groeten namens mij.[2.] Ik feliciteer Brunner die, naar ik hoor, zijn koninkrijk heeft verkregen:[3.] hij moet er naar streven zijn voorganger te evenaren.[4.] Hieronymus wordt door iedereen met enthousiasme verwelkomd.[5.] Dat is jouw lot;[6.] mijn genius wil nergens blijven. Vaarwel, mijn beste Bruno, waar ook ter wereld, laat me weten waar je bent.

Leuven, Sint-Bartholomeus 1517

1. Ulrich Zasius, *Lucubrationes aliquot*, met hierin een commentaar op *De origine iuris* (*Digesta* 1.2), verscheen bij Johann Froben in 1518 met een voorwoord van Erasmus (brief 862).
2. De broers van Bruno.
3. Konrad Brunner had enkele privé-leerlingen gekregen.
4. Henricus Glareanus.
5. De uitgave van Hieronymus' werken door Erasmus en de gebroeders Amerbach, verschenen in 1516.
6. Zie brief 595.

633 *Aan Johann Ruser*
Leuven, 24 augustus 1517

Erasmus aan zijn vriend, de geleerde Johann Ruser, gegroet

Ik had al geschreven[1.] dat, als ik Schürer ergens mee van dienst kan zijn, ik dat heel graag zou doen, want er is geen sprake van dat ik hem niet meer tot mijn vrienden reken. Ik ken zijn vriendelijkheid. Ik heb hier Quintus Curtius, onlangs opnieuw gelezen om de roest van mijn stijl af te halen; ik heb er wat aantekeningen bij gezet en een paar passages verbeterd. Ik zal er een voorwoord aan toevoegen.[2.] Ik zou het hem gestuurd hebben, als ik wist dat hij het op prijs zou stellen. Als hij het werk van Agricola opstuurt, zal ik mijn vriendenplicht doen, ook al heb ik het erg druk met andere dingen; of, als me wat anders in gedachten komt, zal ik het laten weten. Zeg hem dit in mijn eigen woorden en wijs hem erop dat hij deze brief moet beschouwen als ook aan hem gericht. Doe het hele literaire genootschap de groeten, Sturm, Wimpfeling en de zo vriendelijke Rudolfinger, Gebwiler en bovenal doctor Gerbel. Excuseer me bij hem dat ik nu niets terugschrijf, want ik heb nog honderden brieven te schrijven, naast een vaste hoeveelheid studie. Vaarwel, zeergeleerde Ruser.

Leuven, Sint-Bartholomeus 1517

634 *Aan Wolfgang Angst*
Leuven, 24 augustus 1517

Erasmus aan Wolfgang Angst, gegroet

Doe je best, mijn voortreffelijke Wolfgang, het commentaar dat ik heb opgestuurd, met zorg te drukken.[1.] Ik heb geen brieven gestuurd om te laten drukken. Er is een ander boekje met brieven gedrukt.[2.] Ik zal ze beide nakijken, er nog een paar aan toevoegen en het je dan zo sturen.[3.] Ik zou graag zien dat de *Utopia* en de *Epigrammen* van More een voorwoord krijgen van Beatus Rhenanus ter aanbeveling, en, als je dat wilt, kunnen ze bij elkaar in één band.[4.]

1. Zie brief 606.
2. Erasmus' uitgave van Quintus Curtius, *De rebus gestis Alexandri Magni*, verscheen bij Schürer in november, met brief 704 als voorwoord.
1. Waarschijnlijk de grammatica van Theodorus Gaza; zie brief 629.
2. Dirk Martens publiceerde de *Epistolae ad Erasmum* in oktober 1516; vervolgens publiceerde hij de *Epistolae elegantes* met de datum april 1517, maar het boek was waarschijnlijk nog niet klaar voor de lentebeurs van Frankfurt, zodat de verspreiding werd uitgesteld tot de herfstbeurs.
3. Erasmus stuurde ze inderdaad, maar zonder verbeteringen of toevoegingen. Frobens uitgave van de *Epistolae elegantes* uit januari 1518 bevat alleen eerder gepubliceerde brieven.
4. Dit is zo gebeurd.

Als je vindt dat het terzake doet, voeg er dan ook het kleine voorwoord bij dat ik bij deze brief insluit.[5] Dank mijn voortreffelijke mede-moeder[6] voor het linnen dat ze me stuurde en doe vooral Froben, mijn dierbare mede-vader, namens mij de groeten. De overige dingen heb ik geschreven aan Wolfgang Lachner, zijn schoonvader.

Leuven, Sint-Bartholomeus 1517.

635 *Aan Johann Froben*
Leuven, 25 augustus 1517

Erasmus' voorwoord bij Frobens uitgave van de *Utopia* en de *Epigrammata* van Thomas More, verschenen in maart 1518.

Erasmus van Rotterdam aan Johann Froben, zijn dierbare mede-vader, gegroet

Hoewel alles van mijn vriend More mij vroeger altijd al bijzonder goed beviel, vertrouwde ik mijn eigen oordeel niet helemaal vanwege de nauwe vriendschapsband die we met elkaar hebben. Maar nu ik zie dat alle geleerden eenstemmig mijn mening onderschrijven en zelfs met nog meer eerbied opkijken tegen het goddelijke genie van deze man, niet omdat zij hem meer genegen zijn, maar omdat zij een scherpere blik hebben, neem ik mijn oordeel serieus en zal voortaan niet meer schromen openlijk uit te spreken wat ik vind. Wat had die verbazingwekkend gelukkige natuur niet allemaal voortgebracht, als dat talent door Italië was onderwezen en zich helemaal aan de muzen kon wijden, en als het zogezegd tot volle vrucht en oogsttijd had kunnen rijpen? De epigrammen schreef hij ter verstrooiing als jongeman en vele ervan als jongen. Hij heeft zijn vaderland Brittannië nooit verlaten, behalve een- en andermaal als afgevaardigde van zijn vorst[1] in Vlaanderen. Naast zijn plichten als echtgenoot, huishoudelijke beslommeringen, een publiek ambt en een vloedgolf van allerlei rechtszaken, moet hij zijn aandacht verdelen over zoveel belangrijke staatszaken dat het je verbaast dat hij nog tijd heeft om ook maar over boeken na te denken.

5. Brief 635.
6. Gertrud Lachner. Erasmus was peetvader van de naar hem genoemde, jongste zoon van Gertrud en Johann Froben.
1. Hendrik VIII.

Ik heb je dus zijn *Progymnasmata*[2.] en *Utopia* gestuurd om ze, als het je goed dunkt, gedrukt met jouw letters, bij de wereld en het nageslacht aan te bevelen. Het gezag van jouw drukkerij is immers zo groot dat een boek de geleerden alleen al bevalt als men weet dat het bij Froben vandaan is. Het ga je goed, evenals je voortreffelijke schoonvader[3.], je lieve vrouw[4.] en zoete kinderen. Zorg ervoor dat Erasmus, jouw en ook mijn zoontje, geboren in een wereld van letteren, in de beste letteren wordt onderwezen.

Leuven, 25 augustus 1517

636 *Aan Hermann von Neuenahr*
Leuven, 25 augustus 1517

Deze brief heeft vrijwel dezelfde inhoud als brief 622.

Erasmus aan zijn vriend, de illustere graaf Hermann von Neuenahr, gegroet

De hele Bazelse vriendenkring weet dat de *Brieven van onbekende mannen*, zoals men ze noemde, me altijd mishaagden; niet dat ik afkerig ben van vrolijke scherts, maar omdat de bedoeling, namelijk het beschadigen van andermans reputatie, me tegenstaat; want dat kan iedereen. Ook ik heb me ooit scherts veroorloofd in de *Lof der Zotheid*, maar niemand persoonlijk is door mij gekrenkt. Maar zij - wie ze dan ook mogen zijn - vonden het niet genoeg op die manier dwaas te zijn en voegden er nog zo'n boekje aan toe, waarin ze om onduidelijke redenen mij zo dikwijls meenden te moeten noemen. Als zij immers Erasmus goedgezind zijn, waarom bezorgen zij mij dan zoveel haat? En als zij mij slechtgezind zijn, waarom plaatsen zij mij dan niet in het kamp dat zij in dit boekje hebben aangevallen? Als zij doorgaan op deze manier onzin uit te kramen, maken ze nog dat ook goede schrijvers het zwijgen wordt opgelegd.

Mijn bediende Jacob[1.] vertelde me onlangs bij zijn terugkeer uit Keulen dat daar een of ander pamflet werd verspreid over paus Julius, met komische inhoud[2.]. Ik weet niet of het hetzelfde pamflet is waarover ik een tijd geleden hoorde praten, dat door een of andere Spanjaard in Parijs was geschreven en

2. *Progymnasmata Thomae Mori et Guilielmi Lilii sodalium*, verschenen in 1518 bij Froben.
3. Wolfgang Lachner.
4. Gertrud Lachner.
1. Jacob Nepos.
2. *Julius exclusus e coelis.*

in het Frans was vertaald; het werd daar opgevoerd gedurende de feesten van de koning, waarbij het traditie is dat studenten zich te buiten gaan aan dergelijke malligheden. Hij voegde er echter iets aan toe wat ik nauwelijks kan geloven, namelijk dat sommige mensen daar denken dat ik het heb bedacht, volgens hem omdat het Latijn best goed is. Ik heb echter de tijd niet om ook maar één uur aan dergelijke onzin te besteden, ben evenmin zo oneerbiedig dat ik de paus zou willen bespotten en ook niet zo dom dat ik iets zou schrijven tegen degenen die de ban kunnen uitspreken. Daarom, mijn dierbare graaf, vraag ik je dringend, als het waar is wat ik over dit pamflet hoor, ervoor te zorgen dat de verspreiding ervan wordt tegengehouden of liever nog dat het wordt vernietigd, of iets dergelijks; ook al heeft deze zaak niets met mij te maken, dan toch vanwege het algemeen misnoegen onder de geleerden. Twee jaar geleden zorgde ik er in Duitsland voor dat de *Triomf van Reuchlin*, dat toen al klaar voor de druk was, teruggenomen werd, eveneens een ander werk, getiteld *De monnik.*[3.] Want ik ben een aanhanger van Reuchlin vanwege zijn geleerdheid, maar zodanig dat ik geen oorlog voer met Hoogstraten of andere lieden van diens partij, aangezien de zaak mij niets aangaat; ook al keur ik - zoals ieder waarlijk vroom man - die zo venijnige beschimpingen niet goed: zij komen uit een wereldse gezindheid voort, niet die van Christus. In ieder geval, waar ter wereld ik tot nu toe was, ieder rechtschapen mens steunt Reuchlin.

Vaarwel, uitzonderlijke mecenas van de studie en blijf me, zoals je altijd was, genegen. Als Wijnand[4.] bij je is, doe hem dan de hartelijke groeten.

Leuven, de dag na Sint-Bartholomeus 1517

637 *Aan Pieter Gillis*
Leuven, 28 augustus [1517]

Erasmus aan zijn vriend Pieter Gillis, gegroet

De dood van Ammonio grijpt me erg aan; maar wat zou ik graag willen dat More gezond en wel bij ons was! Ik stuur je wat dingen die ik graag naar Bazel wil laten brengen; vertrouw ze met zorg toe aan Franz,[1.] de boekhande-

3. Het eerste gedicht, *Triumphus Capnionis*, is van Ulrich von Hutten en dateert van 1514. Erasmus adviseerde Hutten het niet uit te geven, maar deze liet het in 1518 drukken. Van het tweede werk is niets bekend. Mogelijk gaat het eveneens om een gedicht van Hutten.
4. Het is niet bekend om wie het gaat.
1. Franz Birckmann, aan wie de brieven 625-635 waarschijnlijk werden meegegeven toen hij naar de Frankfurter Buchmesse vertrok.

laar, of via hem aan een ander betrouwbaar persoon. Je moet meester Nicolaas[2.] zeggen dat het me wel aanstaat wat hij zegt over de granaatappel, als tenminste Proserpina en Hecate dezelfde persoon zijn.[3.] Athenaeus schrijft in boek VII dat de poon aan Hecate was gewijd - want ik stuitte toevallig op die passage - omdat deze vis erg goedkoop is;[4.] ook wordt de poon (*trigla*) zo genoemd naar het telwoord drie, het getal dat aan Hecate is gewijd.

Ik ben nog steeds bij Desmarais. De theologen bespreken ik weet niet wat allemaal betreffende mijn toelating tot hun faculteit.[5.] Atensis[6.] is mij helemaal toegewijd en ook Van Dorp, maar de laatste is wispelturiger dan welke vrouw ook. Ik zal blij zijn met de stoelen[7.] zodra ik ze zie. Ik stuur twee exemplaren van de apologie,[8.] waarvan je er één aan meester Nicolaas moet geven. Stuur me via de Fries[9.] de laatste *Brieven van onbekende mannen*, maar ingepakt zodat hij zelf niet weet wat hij draagt. Het ga jou en de jouwen goed, uitzonderlijke vriend. Leuven, de dag voor Sint-Jan.

Beveel me op alle mogelijke manieren aan bij de geleerde en vriendelijke arts Hendrik van Lier.[10.] Hij deelt me in een vriendelijke brief mee dat de bekers klaar zijn en ik twijfel er niet aan of ze zijn dat inderdaad. Ik kan een geschenk, dat een vriend mij spontaan aanbiedt, niet weigeren; blijft over dat ik moet nadenken over een wederdienst. Stuur ze dus hierheen via Dirk Martens. Nogmaals, vaarwel.

2. Nicolaas van Broeckhoven.
3. Zie *Adagia IV*, 5, 11: *Hecatae coena* (*Maaltijd van Hecate*), door Erasmus omstreeks deze tijd aan de *Adagia* toegevoegd. Broeckhoven had Erasmus gewezen op de mythologische vertelling volgens welke Proserpina op aandrang van Hades zes zaden van een granaatappel eet.
4. Athenaeus, *Deipnosofisten* vii, 325b.
5. Erasmus schreef zich op 31 augustus bij de theologische faculteit als hoogleraar in, maar zijn positie werd nooit officieel bekrachtigd.
6. Jan Briart.
7. Zie brief 616.
8. Het tegen Jacques Lefèvre d'Etaples gerichte verweerschrift.
9. Jan van Friesland.
10. Henricus Afinius.

638 *Aan Henricus Afinius*
[Leuven, eind augustus 1517]

Erasmus van Rotterdam aan Henricus Afinius van Lier, uitmuntend geneesheer, gegroet

Jouw brief,[1] duidelijk van jou, dat wil zeggen vol vriendelijkheid, zeer geleerde Henricus, heeft me bijzonder veel genoegen gedaan. Op deze manier zal ik in ieder geval van het gezelschap van mijn vriend Henricus kunnen genieten. Wat betreft het feit dat je zo kostbare zilveren bekers voor mij hebt laten maken, zoveel vrijgevigheid vind ik natuurlijk geweldig. Maar zelf heb ik er nogal gemengde gevoelens bij. Nu eens schaam ik me een zo groot geschenk aan te nemen van iemand voor wie ik meer zou willen betekenen dan ik tot nu toe gedaan heb, dan weer schaam ik me te weigeren wat spontaan is aangeboden, om niet de indruk te wekken je bedoeling niet te waarderen of me niet zozeer aan jou te willen verplichten; het is immers ook een teken van liefde graag iets verschuldigd te zijn. En aangezien jij dus, mijn zeer vriendelijke Henricus, besloot Erasmus uit te dagen met een gunstbewijs, zal ik mijn taak niet vergeten, zodat je niet schijnbaar een ondankbare met een geschenk hebt bedacht. De Fries[2] die ik misschien zal sturen, zal ze hierheen brengen of, als hij niet komt, de drukker Dirk.[3] Vaarwel, beste van mijn vrienden.

Ik was van plan je het tweede boek van Theodorus[4] te sturen, maar het is nog niet helemaal nagekeken. Ik wil weten of je wilt dat het aan jou wordt opgedragen of dat je een ander onderwerp op filosofisch of medisch gebied verkiest;[5] het laatste is misschien meer geschikt. Maar wat je ook welgevallig is, als ik het eenmaal weet zal ik het vol ijver ten uitvoer brengen. Vaarwel, meest oprechte van mijn vrienden.

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Jan van Friesland.
3. Dirk Martens.
4. Het tweede deel van de grammatica van Theodorus Gaza, dat zou verschijnen in maart 1518.
5. Erasmus zou in 1518 aan Afinius zijn *Encomium medicinae* (*Lof der geneeskunde*) opdragen.

639 *Van Francesco Chierigati*
Antwerpen, 28 augustus 1517

Francesco Chierigati aan de heer Erasmus van Rotterdam, gegroet

Gegroet, zeer geleerde en zeer erudiete Erasmus. Toen ik weg van de Britse zweetkoorts naar Rome vluchtte, deed ik bij toeval Antwerpen aan. Kort na aankomst informeerde ik waar toch ter wereld Erasmus zich ophield. Een paar vrienden vertelden dat je in de stad verbleef bij een zekere Pieter Gillis, secretaris van de stad Antwerpen. Ik was zo verrukt over dat bericht dat ik me bijna in de hemel waande. Ik ging meteen naar het huis van Pieter om je te groeten en en je te spreken en te vragen of je iets van de paus wenste wat door een vriend geregeld kon worden. Maar helaas, het lot hield me voor de gek, want men vertelde dat je de dag tevoren weer naar Leuven was teruggekeerd voor je studie. Gezien mijn bewondering voor jou viel me dat erg zwaar, want zolang ik in Antwerpen was - en dat was maar kort - had ik heel graag willen genieten van je aangename en innemende gezelschap dat, nog afgezien van je enorme geleerdheid, zeer genoeglijk is door de mengeling van ernst en humor. Maar aangezien je me door het lot niet werd gegund, kon ik niets anders dan je althans met mijn brief groeten, en je vragen gebruik te maken van de diensten van een onbeduidend vriend en het voordeel dat hij je kan bieden; iemand die jouw zeldzame en bijna goddelijke kwaliteiten erkent en toejuicht, zozeer dat hij meent dat er niets roemvoller is dan geliefd te zijn bij Erasmus en door hem beschouwd te worden als iemand die tot zijn dienst staat.

De gezant van Venetië[1.] en eveneens zijn metgezel Sagundino die onlangs aan de zweetziekte leden, wensen je een goede gezondheid toe. Hetzelfde deed onze vriend Ammonio, maar, ach, hoe droevig, binnen acht uur bezweek hij aan de zweetziekte; ik ben er zo treurig door, zo somber, dat niets me kan opbeuren. Maar wat wil je? Zo is de loop der dingen. Vaarwel, mijn zeer geleerde en vriendelijke Erasmus en bewaar mijn naam in je hart.

Vanuit Antwerpen, 28 augustus 1517

640 *Aan [Gianpietro Carafa]*
Leuven, 29 augustus [1517]

Gegroet, eerwaarde vader. Ik heb al eerder aan Uwe Hoogheid geschreven. Als ik geen antwoord verdien, laat mij dan althans weten hoe het met uw gezondheid staat, want het klimaat aldaar,[1.] dat even ruw is als het karakter van de bewoners, baart mij zorgen. Ik woon nu temidden van de theologen

1. Sebastiano Giustiniani.
1. Carafa bevond zich in Middelburg in het gevolg van Karel V (zie brief 628).

in Leuven en sta in de gunst in elk geval bij de belangrijkste en, naar het lijkt, bij allemaal. Wat zou ik graag willen dat een vriendelijk gezinde god ons ooit bij elkaar bracht in de tempels van de muzen van Napels![2.] Vaarwel, sieraad van de letteren en de godsdienst.

Leuven, 29 augustus

Erasmus van Rotterdam

641 *Aan Joris van Halewijn*
Leuven, 29 augustus [1517]

Des. Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend, de illustere Joris van Halewijn, gegroet

Zeer illustere Joris, eindelijk heb ik, als ik me niet vergis, een idee wie dat was in Gent[1.] die aanstoot nam aan mijn *Zotheid.* Het is een monnik, een zwarte monnik en een en al buik. Aanvankelijk werd zij maar door weinig mensen begrepen, totdat Lister aantekeningen toevoegde; maar toen ze dankzij jou ook Frans begon te spreken,[2.] werd ze ook begrepen door hen die zelfs hun Psalmen niet begrijpen. Ook zelf zou ik mijn Zotheid wel eens Frans willen horen spreken: als je geen exemplaar hebt, zeg me dan tenminste waar ik het kan krijgen.

Ik ben helemaal, dat wil zeggen met bibliotheek, naar Leuven verhuisd. Tussen de theologen en mij heerst volkomen vrede en zelfs vriendschap; want sommige lasteraars strooiden overal rond dat ik met hen op voet van oorlog verkeer. Zij zijn van plan mij toe te laten tot hun faculteit. Wie zou dat niet liever willen dan te mogen wonen bij de goden? Atensis[3.] is bijzonder aardig voor me. Van Dorp lijkt me een oprechte vriend. Er blaffen enkele bedelmonniken, maar alleen als ik er niet bij ben. Ik hoor dat in Antwerpen Briselot bij iedere drinkpartij vol overgave en met flink volume tegen me staat te bulderen, maar ik kan er niet toe komen dat te geloven van een zo geleerd en integer man.

Zorg dat het je goed gaat en dat je behouden blijft voor ons en de letteren.

2. Zie brief 756.
1. Het is niet bekend om wie het gaat.
2. Joris van Halewijn had de *Lof der Zotheid* in het Frans vertaald. Of het zijn vertaling was die ten grondslag lag aan de eerste Franstalige uitgave uit 1520 is niet zeker.
3. Jan Briart.

Wees deze monnik, naar het schijnt een goed man met een bijzondere aanleg, terwille als hij iets nodig heeft, overeenkomstig je eigen vriendelijkheid of vanwege mij.

Leuven, 29 augustus 151(8).

642 *Aan Cuthbert Tunstall*
Leuven, 30 augustus [1517]

Gegroet, zeergeleerde Tunstall. Ik breng je met deze brief een hele berg genoegens waaronder die goede Frowick, net terug uit Rome, me bedolven heeft. Asulanus[1] heeft het Oude en Nieuwe Testament in het Grieks gedrukt en hij heeft me de werken van Gregorius van Nazianze laten zien. Gedrukt zijn Strabo in het Grieks, de *Levens* van Plutarchus, Pindarus met commentaren en nog veel andere werken die me op het ogenblik niet te binnen schieten.[2] O, kon men maar opnieuw jong worden! Andrea Ammonio is gestorven, getroffen door die ellendige zweetziekte. More haast zich hierheen. Ik kan zo goed overweg met de theologen dat ze me tot hun faculteit willen toelaten, een eer die zij bijna uitsluitend toekennen aan iemand die hier zijn doctorstitel heeft behaald.

Ik heb Lefèvre geantwoord. God zij mijn getuige dat ik in mijn leven nooit iets met meer tegenzin gedaan heb, maar het moest gedaan worden. Ik vraag me werkelijk af wat de man bezield heeft. Zorg dat het je goed gaat, oprechtste van mijn vrienden.

Leuven, 30 augustus.

Erasmus.

643 *Aan Cuthbert Tunstall*
Leuven, 31 augustus [1517]

Dit is een uitgebreide versie van brief 642. Te oordelen naar het antwoord van Tunstall (brief 663) werd alleen deze brief werkelijk verzonden.

1. Andrea Torresani.
2. Voor de meeste hier genoemde werken zie brief 629. Een geannoteerde editie van Pindarus door Zacharias Kallierges verscheen in 1515 in Rome.

Erasmus aan zijn vriend Tunstall, gegroet

Het overlijden van Andrea Ammonio is bitter nieuws; er woonde nog nooit een Italiaan in Brittannië die zo volmaakt was in de letteren en zo onberispelijk in zijn leven. Maar ik ben blij te horen dat More binnenkort hier zal zijn; als dat zo is, zal ik het gevoel hebben weer tot leven te komen. Moge Jezus, de Heiland, de aartsbisschop van Canterbury[1.] bewaren; als hij gezond is, meen ik behouden te zijn. Ik ben met al mijn spullen naar Leuven verhuisd. Tussen mij en de theologen heerst niet alleen volkomen vrede, maar is er ook een nauwe vriendschapsband, vooral met Atensis,[2.] hoofd en kanselier van deze universiteit, en met Van Dorp, die mij een oprecht vriend lijkt. Onder elkaar bespreken zij ik weet niet wat allemaal betreffende mijn toelating tot hun rij, dat wil zeggen van de goden, en dat met veel gewichtigheid. Ik verblijf op het ogenblik bij Jean Desmarais, mijn vroegere gastheer, maar ik ga ergens anders heen verhuizen waar meer ruimte is om mijn boeken uit te stallen.[3.] Ik kon dat niet eerder doen omdat ze ergens onenigheid over hebben en ik niet één partij voor het hoofd wil stoten, omdat beide me aan hun kant willen hebben.

Ik stuur je de apologie waarmee ik Lefèvre heb geantwoord. Ik weet dat je verdriet zult hebben uit beider naam, maar niet zo erg als ik. Ik begrijp maar niet wat de man bezielde. Ik vervloek mijn lot dat mij tot een dergelijk werk dwong. Je moet het doorkijken, niet lezen; het is haastig in elkaar gezet.

In zijn laatste brief[4.] gaf Budé mij te kennen dat hij er niet zeker van is dat jij zijn uitvoerige schrijven hebt ontvangen; verder is hij in zijn brieven bijzonder zwijgzaam over de kwestie van het aanbod van de koning, waarmee hij zich met zoveel gewichtigheid had belast.[5.]

Broeder Frowick, terug uit Rome, toonde me recent gedrukte werken van Gregorius van Nazianze. Hij voegde er aan toe dat het Oude en Nieuwe Testament bij Manuzio zal verschijnen, dat Strabo in het Grieks verschenen is, verder de *Levens* van Plutarchus, Pindarus met commentaar en nog het een en ander.[6.] Wat een rijkdom, als we tenminste weer jong konden worden! Maar toch ben ik blij, zo niet voor mezelf, dan toch voor deze generatie.

1. William Warham.
2. Jan Briart. Deze was niet werkelijk kanselier, maar verving Adriaan Boeyens in deze hoedanigheid.
3. Erasmus wilde naar het College van de Lelie.
4. Brief 609.
5. Het gaat om de plannen van Budé en Frans I om Erasmus te betrekken bij de stichting van een humanistisch college; zie brief 522.
6. Zie brieven 629 en 642.

Drie soldaten van de bende die bij de ondergang van Asperen een meer dan Turkse wreedheid aan de dag legde,[7] zijn gestraft en opgehangen aan een en dezelfde boom. Er is iemand gepakt die hen, terwijl ze naar de plaats van de terechtstelling werden gevoerd, met een handdruk groette en dus niet verhulde dat hij bij hen hoorde. Was die hele bende maar verbrand tot as, dan zou ze beter aan haar naam de 'Zwarte Hoop' beantwoorden!

Zorg ervoor, beste man, dat je zo goed mogelijk gezond blijft. Voor zover mogelijk onder de voortdurende drinkpartijen, die mij behoorlijk zwaar vallen, gaat het met mij tamelijk goed.

Leuven, 31 augustus

644 *Aan Richard [Sparcheford]*
Leuven, 31 augustus 1517

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Richard, gegroet

Ik had niet over mijn John[1] geschreven met de bedoeling hem aan Tunstall op te dringen, maar om hem een dienst te bewijzen als dat naar zijn zin was. Dat je me zo genegen en toegewijd bent stel ik zeer op prijs en vind ik erg fijn. Ga door, mijn dierbare Richard, met het toevoegen van de zuivere letteren aan je zuivere karakter, want ik hoor dat je daarmee bezig bent. Vaarwel.

Leuven, 31 augustus 1517

645 *Aan Gerard Geldenhouwer*
Leuven, 31 augustus 1517

Dit is het voorwoord bij Geldenhouwers verslag van de ambtsaanvaarding van de Utrechtse bisschop Filips van Bourgondië (*Epistola Gerardi Nouiomagi de triumphali ingressu principis Philippi*, Leuven, [1517]).

7. Asperen werd in juli 1517 geplunderd door de Zwarte Hoop. De bende richtte er een bloedbad aan.
1. John Smith, die in dienst was van Erasmus maar naar een baan zocht in Engeland.

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Gerard van Nijmegen, gegroet

De inauguratie van de illustere vorst Filips van Bourgondië, bisschop van Utrecht, jouw beschermheer en, als je me het toestaat, ook de mijne,[1] werd zo beeldend en duidelijk door jou beschreven dat ik minder had gezien, als ik zelf bij al die plechtigheden aanwezig was geweest. Verder beviel het me zeer dat je het geheel beschreef met de betrouwbaarheid van een historicus, anders dan het gros van de schrijvers, dat bij dergelijke onderwerpen van alles pleegt toe te voegen, om niet te zeggen, erbij te fantaseren. Ik ben er nog niet uit of ik Filips moet feliciteren. Hij was ook voor de aanvaarding van dat eervolle ambt door zijn eigen gaven een belangrijk man; ook ambieerde hij het niet en zou hij het zelfs geweigerd hebben als hij dit niet had willen doen om het belang van het vaderland en uit liefde voor koning Karel. In elk geval feliciteer ik het diocees - waartoe ook ikzelf behoor - dat het een zo belangrijk vorst en bisschop ten deel valt die, gezien zijn uitzonderlijke wijsheid en zijn grote integriteit, beide rollen uitstekend zal vervullen. Dat ik daarop vertrouw, komt niet alleen door zijn aanleg, die uitsluitend het allerbeste belooft, maar ook door zijn vader, hertog Filips van Bourgondië:[2] de laatste eeuwen heeft dit gebied geen lofwaardiger vorst gekend, of je nu naar zijn werkelijk koninklijke grootmoedigheid kijkt, of naar de buitengewone mildheid voor zijn onderdanen, zijn ijver om de vrede te bevorderen of zijn vriendelijkheid en, om het samen te vatten, zijn afkeer van iedere vorm van tirannie. Deze verwachting wordt nog versterkt door David,[3] zijn uitmuntende broer, een man die in alle opzichten leek op zijn vader, maar vooral daarom zo eerbiedwaardig omdat hij, zelf een groot geleerde, er naar streefde geen onkundige lieden zonder opleiding tot de geestelijkheid toe te laten, wat wij tot dan toe zagen gebeuren. Daarom vat ik hoop dat deze ene persoon zowel zijn uitstekende vader, wiens zoon hij is, als zijn uitstekende broer, wiens opvolger hij is, niet alleen in herinnering zal brengen, maar zelfs zal overtreffen en jou overvloedige stof tot lofredenen zal verschaffen.

Maar je moet begrijpen dat ik hierin je rivaal ben en daarom heb ik enige tijd geleden mijn *Klacht van de vrede* aan hem opgedragen, als eersteling van mijn genegenheid voor hem.[4] Het boek wordt in Bazel gedrukt en zal je binnenkort opgestuurd worden. Als ik dan zal merken dat het in de smaak is gevallen, zal ik misschien iets belangrijkers durven ondernemen. Vaarwel, beste Gerard, en beveel mij onverminderd aan bij de illustere bisschop.

Leuven, 31 augustus 1517

1. Als wereldgeestelijke was Erasmus onderhorig aan de Utrechtse bisschop.
2. Filips de Goede.
3. David van Bourgondië.
4. Zie brief 603.

646 *Aan Adriaan van Baerland*
[Leuven, 1517?]

Erasmus aan zijn vriend Barlandus, gegroet

Je index, of eigenlijk indexen, vermelden nergens de ‘eenzaamheid van de Scythen’,[1.] de twee van mij geven een verkeerd paginanummer.[2.] Daarom droeg ik, volgens de raad van Plautus,[3.] mijn bediende op om de stroom van een rivier te volgen en zo de weg naar zee te vinden: zo is de plaats gevonden. Je manuscript komt weer naar je toe.

Je karakter staat me in elk opzicht aan; zodra ik me uit deze werkzaamheden heb weten los te maken, wil ik graag wat meer contact met je hebben. Je zult, denk ik, aan Erasmus wel wat aandacht willen besteden, maar doe het zo dat je de eerwaarde heer kardinaal,[4.] het onvergelijkelijk sieraad van onze streek en de hoop van alle vormen van studie, niet tekort doet. Als je alleen hem al zo goed mogelijk van dienst bent, maak je je tegelijk voor ons allen verdienstelijk.

Vaarwel en ga door Erasmus in de schaduw te stellen door je ijver, mijn dierbare Barlandus.

647 *Van Adriaan van Baerland*
[Leuven, augustus? 1517]

Ik ben je zeer dankbaar, Erasmus, mijn zeergeleerde leraar, dat je me zo genegen bent hoewel ik zo weinig geleerd ben. Och, kreeg ik maar de gelegenheid te tonen hoezeer ik jou op mijn beurt genegen ben! Die gelegenheid komt ook wel, als jij Barlandus een opdracht, zoals je kunt, ook wilt geven, aangezien hem geen enkele moeite voor Erasmus ooit te veel zal zijn. Maar genoeg inleidende woorden; laat ik terzake komen. Met de bespreking van Cicero's *Over de ouderdom* voor de zeereerwaarde kardinaal[1.] ben ik gekomen

1. *Adagia III*, 5, 94.
2. De alfabetische index van Erasmus' Adagia van 1515 geeft een verkeerde paginaverwijzing voor dit adagium. In de andere index bij deze uitgave ontbreekt een verwijzing. Baerland was bezig een verkorte versie van de *Adagia* samen te stellen, die in 1521 in Leuven werd gedrukt.
3. Plautus, *Poenulus* 627/28.
4. Guillaume de Croy.
1. Guillaume de Croy.

bij de laatste berisping van mensen van die leeftijd, waar Cato spreekt over de onsterfelijkheid van de ziel. Je zult in dit geval de studie van de edele en veelbelovende jongeman bevorderen en ook mij ten zeerste aan je verplichten, als je in het boek, dat deze leerling van mij je brengt, een paar aantekeningen wilt maken om de passage van Cicero over de onsterfelijkheid van de ziel te verhelderen. Want wat de interpretatoren van Cicero aandragen, lijkt mij louter onzin. Ik weet dat ook Lactantius er in zijn *Institutiones* uitvoerig en helder over heeft geschreven,[2] wat mij hierbij van nut kan zijn. Maar toch wil ik liever van Erasmus, de voorraadkamer van de welsprekendheid en alle betere wijsheid, iets ontvangen waarmee ik de zeereerwaarde van dienst kan zijn; hij heeft geen hekel aan mij, maar Erasmus begroet hij met een welwillendheid die niet groter kan zijn, overeenkomstig zijn oprechte liefde voor de wetenschappen.

Vaarwel, zeer geleerde Erasmus, uniek sieraad van onze eeuw, en zodra je vandaag of morgen enige tijd mocht hebben, vraag ik je aan mijn verzoek te voldoen. Je zult me daar een groot genoegen mee doen en, wat meer is, je zult zoals gezegd op die manier de studie van de kardinaal bevorderen, die ook jou een warm hart toedraagt. Dat ik je zo zelden kom opzoeken, is het gevolg van de verschillende onderwijstaken die me kwellen. Als ik me een keer aan die beuzelingen kan ontworstelen, zal ik voor niemand van allen die je dierbaar zijn, onderdoen in dienstbetoon. Nogmaals vaarwel, zeer geleerde leraar.

Vanuit mijn huis

Barlandus, de toegewijde beschermeling van Uwe Hoogheid

648 *Aan de lezer*
[Leuven,] 1517

Deze brief is het voorwoord aan de lezer bij Erasmus' uitgave van Suetonius, *Levens van de keizers*, verschenen bij Johann Froben in juni 1518 samen met Erasmus' uitgave van de *Historia augusta.* Het voorwoord volgt in de uitgave op brief 586, waarmee Erasmus het werk opdraagt aan Frederik en Georg van Saksen.

2. Lactantius, *Divinae institutiones VII*, 8/9.

Erasmus van Rotterdam aan de welwillende lezer, gegroet

Toen ik deze uitgave al had gereedgemaakt, precies op dat moment werd mij een Suetonius gebracht, gedrukt bij Aldo Manuzio, maar gecorrigeerd door Battista Egnazio,[1] een man bij uitstek zeer integer en erudiet; die beide eigenschappen samen immers, meen ik, moet iemand bezitten die het op zich neemt de werken van de klassieke schrijvers te corrigeren of te verhelderen. Ik voor mij verdraag de dood van mijn vriend Aldo beter omdat de taak van het herstellen van goede schrijvers is overgenomen door iemand die de glorie van de op zich al beroemde overledene in de schaduw stelt - als in de schaduw stellen tenminste betekent: kwaliteit met kwaliteit verslaan. En had hij maar, zoals hij Suetonius, Aurelius Victor en Eutropius uitgaf, ons op gelijke wijze ook Aelius Spartianus en de anderen geschonken, teksten waarin ik heel wat heb hersteld. Want hoe kon ik alles doen zonder hulp van oude handschriften? Niettemin verbeterde ik ook in Suetonius enige fouten die Egnazio, hoe scherp van blik ook, waren ontgaan, zoals in het leven van de dictator Caesar, hoofdstuk 17, waar ik in *eodem modo Novium quaestorem, quod compellari apud se maiorem potestatem passus esset* het woord *modo* wegliet op grond van een zeer oud handschrift, want *eodem* is hier een bijwoord, zodat je er *coniecit* bij moet denken.

Zo zijn er nog een paar dingen, zo onbeduidend echter dat het niet de moeite waard is ze stuk voor stuk door te nemen. Verder ben ik het niet eens met Egnazio's lezing in het leven van Otho *Ti gar me dei kai tois makrois aulois aulein?*; immers, Beroaldo citeerde op aanraden van een of andere geleerde deze woorden bijna letterlijk uit Dio.[2] De manuscripten die ik heb gezien, hebben hier geen varianten: slechts in sommige stond in plaats van *aulois* de corrupte lezing *asulois.* Zonder twijfel moeten we lezen *Ti gar moi kai makrois aulois?*, dat wil zeggen 'Wat heb ik met lange fluiten van doen?' Ik heb het daar uitvoeriger over gehad in de *Adagiorum chiliades.*[3]

In Caligula heb ik *nec dicendi finem factum* vervangen door *nec licendi finem factum* op grond van een zeer oud handschrift, ofschoon ik later ontdekte dat mijn vriend Budé deze passage gecorrigeerd had in zijn *De asse.* Ik wilde hierop wijzen om Budé's verbetering meer gewicht te verlenen; overigens wordt daar niet over een oud handschrift als bron gesproken.

Verder, de lezing in Augustus *Dote kroton kai pantes humeis meta charas ti*

1. De uitgave van Suetonius door Giambattista Egnazio was verschenen in augustus 1516.
2. Dio Cassius, *Romeinse geschiedenis LXIV*, 7, 1. De verwijzing komt voor in een anonieme toevoeging aan het commentaar op Suetonius van Filippo Beroaldo, *Commentationes... in Suetonium* (Venetië, 1510), fol. 281v.
3. Zie *Adagia I*, 5, 97.

poieite, dat wil zeggen ‘Geef uw applaus en doe allen iets met vreugde’, waar ook Egnazio het spoor bijster was, heb ik als enige en eerste, als ik me niet vergis, hersteld en wel op grond van alle sporen die er waren in een zeer oud manuscript. Het moet aldus gelezen worden: *Dote kroton kai pantes humeis* (of *hèmin*) *meta charas ktupèsate*, dat wil zeggen ‘Klap in uw handen en laat allemaal (of: laat allemaal voor ons) met blijdschap een daverend applaus horen’. Het is namelijk een trocheïsch vers. In het oude manuscript leek *ktupeite* te staan zodat het een brachycatalectisch trocheïsch vers zou zijn. Het waren ongetwijfeld de laatste woorden van een Griekse komedie. In mijn handschrift ging er nog zo'n trocheïsch vers aan vooraf, of in ieder geval een halfvers, maar de letters waren zo misvormd dat ik niet kon gissen wat er geschreven was.

Wat er vervolgens in Vespasianus staat: *O Lachès, Lachès / hotan d'apothanèis authis ex huparchès eirèsèi Kèrulos*, zou ik, als de manuscripten dat zouden ondersteunen, graag als volgt willen lezen: *O Lachès, Lachès / hotan d'apothanèis authis essèi Kèrulos*, dat wil zeggen ‘O Laches, Laches / zodra je gestorven bent, zul je opnieuw Cerylus zijn’; zodat *O, Laches, Laches* het slot vormt van een eerdere strofe waarop een volledige jambische trimeter volgt, ook al zou ik daarvoor mijn hand niet in het vuur willen steken.

Verder wat betreft de verhouding tussen de munten, als Egnazio, die zijn De Portis[4.] volgde, met Budé van mening verschilde, heb ik mezelf niet tot doel gesteld dat precies uit te zoeken omdat daarvoor de tijd ontbrak en het niet tot deze werkzaamheden behoorde. Ik voegde echter een register toe waarin ik vooral noteerde al wat op een nieuwe manier en anders dan bij vroegere schrijvers, of wat in het Grieks wordt geformuleerd, in de hoop dat er enig voordeel is dat de lezer uitnodigt tot kopen. Niet alleen dat zal winst zijn, ja zelfs al wat Egnazio bijvoegde heeft u hier, en daarnaast enkele passages die alleen ik nog maar heb gecorrigeerd.

Vaarwel, dierbare lezer, ik hoop dat u met vrucht van mijn arbeid gebruik zult maken. 1517

649 *Aan [Silvestro Gigli]*
Leuven, 7 september 1517

Hoogeerwaarde vader, gegroet. Altijd, altijd en nog eens altijd zal ik me die buitengewone weldaden van u jegens mij herinneren, ook al heb ik u nog

4. Leonardus de Portis, *De sestertio, pecuniis, ponderibus et mensuris antiquis.*

niet in woord of daad bedankt.[1.] Zozeer moet ik mijn aandacht verdelen over het voortdurend heen en weer reizen, het vertrek van de kanselier,[2.] gewichtige zaken van de vorst,[3.] ziekte en tenslotte allerlei onzekerheden, dat ik nog amper aan mezelf toekom. Maar u zult binnenkort de genegenheid van een niet ondankbaar persoon ondervinden. Ik weet niet wat voor nieuwe stappen Andrea in mijn kwestie nam na mijn vertrek uit Brittannië. Als hij nog aan iets begonnen is, vraag ik u het te voltooien. Ik ben weer bezig met het Nieuwe Testament. Aanvankelijk had het door zijn nieuwigheid sommige mensen gekwetst, hoewel het bijval kreeg van zelfs de voortreffelijksten. In de volgende zomer zal het echter verschijnen in een zodanige bewerking dat het bij iedereen in de smaak zal vallen en het, om het een tikkeltje arrogant te zeggen, de roem van Leo[4.] en de naam van de Medici eeuwige faam zal bezorgen, als het mij maar gegeven wordt nog één jaar te leven. Toen ik de laatste keer in Engeland was, verwelkomde de koning[5.] mij met bijzondere genegenheid, en na hem de zeereerwaarde kardinaal van York.[6.] Beiden nodigden me uit te blijven met niet te versmaden aanbiedingen.

Vaarwel, zeer integere bisschop, en blijf de minste van uw beschermelingen gunstig gezind. Leuven, de dag voor Maria-Geboorte, 1517

Erasmus van Rotterdam

650 *Aan Anton Clava*
Leuven, 7 september [1517]

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Anton Clava, gegroet

Ik heb de brief van Budé,[1.] bij die van jou ingesloten,[2.] ontvangen, en ze deden me beide groot genoegen. Ik schaam me je om deze reden te bedanken, terwijl ik je om zoveel redenen dank verschuldigd ben. Ik kan nauwelijks onder woorden brengen met hoeveel vriendelijkheid de theologen me hier

1. Gigli had Andrea Ammonio gesteund in diens pogingen voor Erasmus de verlangde dispensaties (brieven 517 en 518) te krijgen.
2. Jean Le Sauvage.
3. Karel V.
4. Leo X.
5. Hendrik VIII.
6. Thomas Wolsey.
1. Brief 609.
2. Brief 617.

tegemoet treden, vooral onze magister Atensis, de kanselier,[3.] en Van Dorp en Van Vianen. Busleiden is aan de pleuritis gestorven; een bittere pil voor me, maar hij verdiende bijna dit kwaad, want hij wilde niet van zijn welvaart genieten en zelfs het voorbeeld van zijn broer[4.] weerhield hem er niet van naar Spanje te gaan. De Hollander[5.] die je deze brief brengt, koestert zulke gevoelens voor jou, heeft zoveel belangstelling voor je en kijkt zo tegen je op dat je hem alleen daarom al moet steunen wanneer de omstandigheden dat vereisen. Je kent de kwestie. Groet Robert de Keysere en de dokter, Clavus gegroet door Clava. Ik wens je voortreffelijke schoonzoon en je lieve dochter en vooral je vrouw alle mogelijke voorspoed. Ik stuur je de apologie waarmee ik Lefèvre antwoord gaf, alleen omdat ik niet anders kon. Groeten aan je echtgenote.

Leuven, de dag voor Maria-Geboorte.

651 *Aan Mark Lauwerijns*
Leuven, 7 september 1517

Erasmus aan Mark, gegroet

Ik zou je voor je bijzondere gastvrijheid bedanken, mijn allervriendelijkste Mark, als dat niet voor jou iets zo normaals was. Wil je je edele broer Matthias, heer van Hydorrhoeus, of, als je het liever in het Vlaams hebt, van Watervliet, namens mij feliciteren met zijn behouden terugkeer uit Spanje; die was zelfs zo vroegtijdig dat hij terugkeerde voordat hij vertrokken was.[1.] De geldbuidel van de vader[2.] is duidelijk beschikt door het lot, want behalve de vijftig kronen die in Brugge uit de hemel waren neergedaald, werden me spoedig daarna honderd florijnen van het hof gestuurd en zesendertig filippen uit Engeland. Maar geld heeft dit nadeel dat het even snel weg- als binnenstroomt.

Ik heb me nog niet helemaal in Leuven gevestigd, maar binnen vier dagen

3. Jan Briart, die voor Adriaan Boeyens de functie van kanselier van de Leuvense universiteit waarnam.
4. François Busleiden.
5. Het is niet bekend om wie het gaat.
1. Matthias vergezelde Karel V naar Spanje, maar terwijl de vloot in Middelburg wachtte op een gunstige wind, keerde hij waarschijnlijk even terug in Brugge.
2. Deze toespeling is niet duidelijk.

zal ik een redelijk comfortabele verblijfplaats hebben, denk ik, en wel in het College van de Lelie, bij de even geleerde als beminnelijke Jean de Nève van Hondschoote.[3.]

Volgens ieders oordeel heb ik Lefèvre overwonnen, maar - zo waar als God me liefheeft - ikzelf haat deze overwinning. Had hij zich maar iets anders in zijn hoofd gehaald dan mij tot deze strijd uit te dagen! Ik mag de man echt heel graag, maar in deze kwestie is hij zozeer zichzelf ongelijk en bovenal tegenover mij, die dat het minst verdiende. Ik stuur je het boekje met mijn verdediging ten geschenke. Als het je schikt hierheen te verhuizen, zul je merken dat deze Erasmus je van harte is toegewijd. Doe vooral de zeer rechtschapen heer deken[4.] namens mij de groeten, evenzo je broer Pieter en de vrolijke musici en natuurlijk mijn Lodewijk. Ik merk dat de theologen mij zeer genegen zijn, in het bijzonder onze magister Atensis, de kanselier van de universiteit,[5.] en Van Dorp en Van Vianen. Ze hebben me al bijna verkozen tot lid van hun faculteit.

Vaarwel, dierbare Mark, oprechtste van alle vrienden en mildste van alle beschermers.

Leuven, de dag voor Maria-Geboorte, 1517

652 *Aan Pierre Barbier*
[Leuven, ca. 7 september 1517]

Erasmus aan zijn vriend Barbier, gegroet

Niet zonder de grootste vreugde begreep ik uit je brief[1.] dat mijn mecenas[2.] en jijzelf in goede gezondheid verkeren. De voortreffelijke heer van Marcke[3.] stuurde als een betrouwbaar man het geld via de thesaurier Adriaan[4.] naar Leuven. Je broer Nicolas toonde zich in deze zaak een echte Barbier en jouw tweede ik. De theologen bespreken ik weet niet wat betreffende het opnemen van mij in hun groep, terwijl ik zelf die ambitie niet heb.

3. Het College van de Lelie stond aan de Diestsestraat. Erasmus woonde er van 1517 tot 1521, als betalende kostganger.
4. Jan Goetgebuer. Lauwerijns was zijn coadjutor.
5. Jan Briart.
1. Brief 621.
2. Jean le Sauvage.
3. Antoine de Metteneye.
4. Bedoeld is waarschijnlijk Arnold Vynck.

Wat betreft Lefèvre, ik kan niet zeggen hoezeer ik het betreur en hoezeer ik de omstandigheid die mij dwong te antwoorden verafschuw. Ik zou liever een enorm boek willen schrijven om mijn vriend Lefèvre te prijzen dan deze korte apologie om mijzelf te verdedigen. Je weet dat ik indertijd alles deed en verdroeg om niet met Van Dorp in conflict te komen; met Lefèvre wilde ik dat nog veel minder. Maar als je alles hebt gelezen, zul je vinden dat hij de kwestie op zo'n nare manier behandelde dat ik niet kon zwijgen. Ik voorzag dat onfatsoenlijke lieden op die manier een aanleiding werd gegeven om kwaad te spreken over ons beiden; ik voorzag dat het resultaat van zoveel nachtelijke uren studie teloor zou gaan. Ik ben Lefèvre oprecht genegen, meer dan wie dan ook. Mijn kwade genius bedreigt me ook overal! Welke god heeft hem dat ingegeven? En toch verdedig ik me zo dat mijn kritiek gematigd is. Ik meen ook dat het geen laster is als ik openlijk zijn mening weerleg zonder een smet te werpen op zijn levenswandel. Het boekje wordt je samen met deze brief toegestuurd als ik iemand kan vinden om het je te brengen. Ik weet dat je ons beider lot zult betreuren als je het hebt gelezen. Het werk was al voltooid voordat je brief mij werd overhandigd. Hoe tijdig hij me ook was overhandigd, ik zou toch niet zwijgend aan dergelijke beschuldigingen voorbij kunnen gaan, zelfs niet als de paus zelf mij aanviel.

653 *Aan [John Fisher]*
Antwerpen, 8 september 1517

Gegroet, zeereerwaarde vader. Colet heeft mij er ernstig op aangesproken dat ik u het boek van Reuchlin[1] had gestuurd en hem niet. Hij voegde echter toe dat hij het had gelezen voordat hij het u stuurde. Het spijt me dat het zo lang duurde; toch moet u het Colet in al zijn ongeduld vergeven, vriendelijk als u bent. Ik gaf More alleen toestemming het boek aan Colet te tonen, niet het bij hem achter te laten. Zo waar God mij liefheeft, ik ben erg blij dat u geen spijt hebt moeite besteed te hebben aan de Griekse letteren. Kon ik u er maar verder bij helpen! Ik schreef daarover meer dan eens aan Latimer en hij gaf eindelijk antwoord, maar zo dat het duidelijk is dat de man zich niet meteen na zijn brief zal laten zien. Toch stuur ik u mijn recente vertaling van het tweede boek van Theodorus[2], met een paar verbeteringen aan de hand van een Grieks manuscript. Ik heb immers zeer duidelijk vertaald. De fouten

1. *De arte cabalistica.*
2. Erasmus' uitgave van het tweede deel van de grammatica van Theodorus Gaza.

van de leerjongen die het overschreef hoeven geen obstakels zijn, als het geheel van de tekst klopt.

Ik stuur ook de apologie waarmee ik Jacques Lefèvre heb beantwoord. Alle theologen, zelfs de aanhangers van Lefèvre, kennen mij eenstemmig de zegepalm toe. Maar zelf haat ik de omstandigheid die me deze arena in dreef. Ik haat mijn overwinning omdat ik een zo grote vriend versloeg. Dat zult u in uw wijsheid begrijpen zodra u het boekje heeft gelezen en ik weet dat u ons beider lot zult betreuren; ook al is mijn ongeluk makkelijker te dragen omdat ik vrij ben van schuld. Stuur me, zodra u over een betrouwbaar persoon beschikt, alle pamfletten die betrekking hebben op Reuchlin terug, als u ze tenminste al hebt doorgenomen. Iemand[3.] schreef me uit Keulen dat zijn zaak er uitermate goed voorstaat, maar ik denk dat deze zaak nooit een einde zal vinden. Wat zou ik graag willen dat het u uitkwam deze streek eens te bezoeken! Vaarwel en wees zo goed me af en toe een brief te schrijven.

Antwerpen, 8 september 1517

654 *Aan Thomas More*
Antwerpen, 8 september [1517]

Erasmus aan zijn vriend More, gegroet

Ik stuur je het tweeluik,[1.] waardoor we hoe dan ook bij je zijn, mocht het lot je van ons beroven. Pieter betaalt de ene helft, ik de andere; niet dat ieder van ons niet graag het geheel had willen betalen, maar het moet een gemeenschappelijk geschenk zijn van ons allebei. Pieter Gillis is nog steeds ziek. Ik bevind me in Leuven tussen onze magisters en het gaat met mij zoals gebruikelijk. Het spijt mij dat je zo aan Calais bent gebonden. Als het niet anders kan, schrijf dan althans wat vaker, ook al is het maar kort. Vaarwel More, dierbaarste van alle stervelingen.

Antwerpen, 8 september 1517

Blijf voor ons behouden.

3. Johann Caesarius; zie brief 615.
1. Het tweeluik van Quinten Metsys waarop Erasmus en Pieter Gillis staan afgebeeld. Erasmus was naar Antwerpen gegaan om het te bekijken en de toezending te regelen.

655 *Aan Johan Sixtinus*
Antwerpen, 8 september 1517

Erasmus aan zijn vriend Sixtinus, gegroet

Wat een droevig bericht! Maar wat helpt klagen? Ik vraag je bij onze vriendschap dat Pietro Ammonio[1] alle brieven van Andrea[2] aan mij en die van mij aan hem bij elkaar doet en die óf hierheen stuurt, óf ze aan jou geeft ter verzending; vervolgens dat de kopieën of brieven over mijn dispensatie worden vernietigd zodat ze niet in handen komen van mensen van wie ik dat niet wil. Ik heb je broer[3] niet gezien, want ik was niet in Leuven. Pieter Gillis lijdt aan een nare en langdurige aandoening. Het klimaat hier bevalt me wel en het zou me niet aan een goede positie ontbreken, als ik me zou willen inlaten met de zaken van vorsten; maar ik zie zo sterke partijvorming dat het niet verstandig is de ene of de andere richting te volgen. Ik ga door met mijn studie. Vaarwel, mijn dierbare Sixtinus, en blijf voor ons behouden.

Antwerpen, 8 september 1517

656 *Aan Pietro Vannes*
[Antwerpen, ca. 8 september 1517]

Erasmus aan zijn vriend Pietro Ammonio, gegroet

De dood van onze Ammonio doet me bijzonder veel verdriet. Want wat voor goeds is er met hem niet verloren gegaan? Hemzelf kan ik niet tot het leven terugroepen, maar in ieder geval zal ik ervoor zorgen dat zijn nagedachtenis niet verloren gaat, als mijn geschriften ook maar iets te betekenen hebben. Ik vraag je dringend al zijn brieven aan mij en die van mij aan hem in één bundeltje bij elkaar te doen en er voor te zorgen dat zij met een betrouwbare persoon hierheen worden gestuurd. Evenzo, als er nog geschriften zijn over mijn zaak die hij bij de paus behandelde, zorg ervoor dat ze óf vernietigd óf hierheen gestuurd worden. Vaarwel, mijn dierbare Pietro, en weet dat Erasmus je zeer toegewijd is.

1. Pietro Vannes, door Erasmus steevast Pietro Ammonio genoemd.
2. Andrea Ammonio.
3. Misschien Albert Sixtinus.

657 *Aan Hendrik VIII*
Antwerpen, 9 september 1517

Erasmus van Rotterdam aan Zijne Doorluchtige Majesteit Hendrik VIII, koning van Engeland, gegroet

Gegroet, doorluchtige koning. Tussen de ontelbare waarlijk koninklijke en heroïsche gaven van uw geest, waarin u niet alleen aan uw vader Hendrik, zevende van die naam, doet denken, maar hem zelfs overtreft, zal de een dit, de ander dat bewonderen en met lof overladen. Ik bewonder alles in u, maar vooral dat u, hoewel u zelf door uw werkelijk bijzonder heldere inzicht grote wijsheid bezit, toch vreugde schept in vertrouwelijke gesprekken met verstandige, geleerde mannen, en vooral met hen die niet weten wat vleien is. Het is alsof u ergens deze woorden van Sophocles heeft gelezen - en ongetwijfeld heeft u ze gelezen - 'gesprekken met wijze mannen maken de vorst wijs'.[1] Ik bewonder vooral toch dat u, in beslag genomen door zoveel zaken die uw rijk, ja, de hele wereld aangaan, bijna geen dag voorbij laat gaan waarop u niet enige tijd besteedt aan het lezen van boeken, en er vreugde in schept gesprekken te voeren met de wijzen van weleer, die allerminst iemand naar de mond praten, en voornamelijk met die boeken die u verstandiger, beter en bekwamer om te regeren maken. U bent het dus volstrekt oneens met diegenen die vinden dat uitmuntende vorsten zich nergens zo afzijdig van moeten houden als van boeken en belangstelling voor de filosofie; of, als zij al werkelijk een boek ter hand moeten nemen, dat het alleen maar belachelijke en nauwelijks voor vrouwen lezenswaardige verhalen en louter prikkels tot dwaasheid en ondeugd mogen zijn. Alsof die twee dingen diametraal tegenover elkaar staan, wijsheid bezitten en een vorst zijn, terwijl zij toch zo nauw met elkaar verbonden zijn dat, als men het ene wegneemt van het andere, men niets anders meer overhoudt dan de ijdele titel van vorst, een cenotaaf die aan de buitenkant slechts naam en afstamming vermeldt, maar van binnen leeg is. Verder, zoals een verstandig en vroom vorst voor iedereen wijs is, voor iedereen waakt, voor iedereen zorgt tot algemeen welzijn - aangezien hij publieke, niet persoonlijke belangen behartigt -, zo behoort het dat iedereen in de mate van zijn mogelijkheden probeert de taken en zorgen van de vorst te verlichten. En hoe verder zijn macht zich uitstrekt, hoe groter zijn behoefte is aan dit soort plichtsbetrachting. Temidden van stervelingen is de monarch werkelijk uitzonderlijk, een godheid gelijk, maar toch is hij een mens.

1. Een bewaard gebleven fragment uit een verloren stuk van Sophocles, *Ajax van Locris*; zie *Adagia III*, 5, 97.

Aangezien ik alleen maar door mijn geschriftjes mijn deel van deze plicht tegenover koningen kan vervullen, vertaalde ik enige tijd geleden Plutarchus' traktaat *Hoe een vriend van een vleier te onderscheiden* uit het Grieks in het Latijn, en droeg het op aan Uwe Majesteit via Zijne Eminentie de kardinaal,[2] die voor u bij het regeren is wat eens Theseus voor Hercules[3] en Achates voor Aeneas was. Maar omdat u op dat moment plotseling meegesleurd werd naar de orkanen van het oorlogsgeweld door een noodlottige storm die iedereen trof binnen de christelijke wereld, had u, denk ik, geen tijd aandacht te schenken aan de letteren, want u moest het zwaard hanteren. Nu stuur ik het opnieuw naar Uwe Majesteit, hoewel het reeds gepubliceerd is en voor de derde keer gedrukt, maar ik doe dit niet zonder rente. Ik heb er namelijk de lofrede op Filips,[4] koning van Castilië, bijgevoegd als heraut, wetend dat zijn nagedachtenis u zeer heilig is, ja dat u vroeger, nog als jongen, van deze jongeman hield als van een broer en dat uw uitstekende vader hem, niet slechts in naam, als zoon had aangenomen.

Ik heb er de *Institutio principis christiani* (*Onderwijzing van de christelijke vorst*) aan toegevoegd, een geschrift dat ik onlangs aan Karel, de katholieke koning, ter gelegenheid van zijn troonsbestijging aanbood. Niet dat hij mijn raadgevingen nodig had, maar zoals in zware stormen stuurlieden, hoe bekwaam ook, bereid zijn zich door wie dan ook te laten adviseren, zo zou de vorst, bestemd over zovele rijken te heersen, niemands raad mogen versmaden, als die voortkomt uit goede wil, waarna hij als richtlijn neemt wat volgens hem het beste is om te doen. Want welke zee kent zulke heftige woelingen als de onrust in uitgestrekte rijken? Of wie zag ooit op zee zulke grote stormen als de orkanen van gebeurtenissen die wij in deze paar jaren zagen? En nog zwaardere staan ons te wachten als de wijsheid en vroomheid van de vorsten de rust niet doen terugkeren. Ten slotte, aangezien ik werd opgenomen in de groep van raadgevers, meende ik hiermee regelrecht aan mijn functie te beantwoorden en niet in enkele kwesties raad te geven, maar van alle raadgevingen als het ware enkele bronnen te tonen aan de vorst met uitnemende aanleg, maar die nog erg jong is.

Uwe Majesteit heeft dergelijke raadgevingen niet nodig, integendeel, wie met een beetje aandacht uw beeltenis bekijkt, kan zich naar uw voorbeeld een idee vormen van de volmaakte vorst. Niettemin heb ik u deze werkjes gestuurd, in de vaste overtuiging dat, ook al hebben ze verder geen verdiensten, de vermelding van twee u zeer dierbare vorsten u niet onwelkom zou zijn. En ook omdat deze voorschriften, als het heilzaam is waartoe zij willen

2. Thomas Wolsey.
3. Theseus hielp Hercules bij zijn strijd tegen de Amazonen.
4. De *Panegyricus* voor Filips de Schone, geschreven in 1504.

overtuigen, bij alle koningen of hun zonen geliefder zullen zijn, als ze merken dat ze u, de verstandigste, onkreukbaarste en machtigste, hebben behaagd. Tenslotte zal ikzelf ontkomen aan de beschuldiging van ondankbaarheid, zo lang ik naar vermogen oprecht blijf getuigen van de genegenheid van Uwe Majesteit jegens mij. Wat ben ik, zo vaak in uw eigen woorden geeerd, Uwe Majesteit niet verschuldigd? Ook werd ik, toen ik onlangs in Engeland was, op zeer gunstige voorwaarden uitgenodigd te blijven, uit zowel persoonlijke als waarlijk koninklijke voorkomendheid. Immers, juist dit vind ik van grote waarde, dat u, een zodanig en zo groot vorst, dit nietige mensje goed gezind bent, waardeert en genegen bent. Moge de vorst der vorsten, de goede en almachtige Jezus Christus, Uwe Majesteit zo lang mogelijk behoeden en bewaren. Antwerpen, 1517, de dag na Maria-Geboorte.

Erasmus van Rotterdam, Uwe Majesteit zeer toegewijd.

658 *Aan Thomas Wolsey*
Antwerpen, 9 september 1517

Aan de kardinaal van York

Gegroet, zeer eerwaarde vader. Ik weet bijzonder goed met hoeveel respect ook de grootste mannen Uwe Hoogheid moeten benaderen en hoeveel mensen het slecht vergaan is die de machthebbers niet volgens de regels hebben aangesproken. Maar uw zeldzame en ongehoorde beminnelijkheid die ik eerder en ook onlangs nog ondervond tijdens mijn verblijf in Engeland, gaf mij vertrouwen. Uitzonderlijk geluk pleegt te worden vergezeld door afgunst. Maar uw bijzonder toegankelijke karakter, voor iedereen duidelijk zichtbaar, sluit iedere afgunst volstrekt uit, zodat de mensen evenzeer de goedheid van uw karakter liefhebben als opzien tegen uw verheven positie. Maar ik wil u niet langer storen in uw drukke en belangrijke bezigheden met mijn onnozele praat. Ik stuur aan Zijne Koninklijke Majesteit een zo goed mogelijk klaargemaakt boekje en dat bijna allemaal stukken bevat die betrekking hebben op het juist uitoefenen van het hoogste gezag. De doorluchtige koning Hendrik, de achtste van die naam, hield als jongen van de jonge Filips, koning van Castilië, als van een broer, en het is onder diens naam dat ik het beeld schetste van de goede vorst. Ook betreurde hij ooit diens dood in een brief[1] aan mij, met evenveel genegenheid als elegantie. Met onze vorst Karel is hij, behalve door de banden des bloeds, zo hecht ver-

1. Brief 206.

bonden, in een zo innige vriendschap en broederlijke overeenstemming van geest, dat grotere verbondenheid niet mogelijk is. Voorts is Uwe Eminentie voor Zijne Koninklijke Majesteit, de meest gezegende heerser over het machtigste rijk op aarde, wat volgens de boeken ooit Theseus voor Hercules, Achates voor Aeneas was. Daarom lijkt het zeer terecht dat dit ene boekje de drie meest verheven en beroemde namen met elkaar verenigt. Ik denk dat de koning het boek dat ik vroeger aan hem opdroeg en hem door uw handen aanbood, door de onrust van de oorlogen nog niet heeft kunnen lezen. Maar ik begrijp dat hij, nu er al geruime tijd rust heerst, weer belangstelling heeft opgevat voor de letteren waarvan hij als jongen niet zonder succes proefde, en zich onderhoudt niet met zomaar wat boeken, maar vooral die boeken die vroomheid en koninklijke wijsheid onderwijzen. Want hij dorst des te meer naar deugd, naarmate hij er meer van bezit. En daarom leek het goed een oud geschenk te hernieuwen, omdat wat nog niet gelezen was ook niet leek te zijn opgedragen. Ook het werkje voor u zit erbij, even onbetekenend als u groot bent.[2]

Het ontgaat me niet hoe nietig beide geschenken zijn; trouwens, wat zal voor zulke grote mannen niet nietig zijn? Maar ik legde alle schaamte af - ik wilde ook liever aan uw vriendelijkheid dan uw hoogheid denken - en besloot mijzelf in elk geval weer onder uw aandacht te brengen en tegelijkertijd een teken te geven dat ik met groter dingen bezig ben, aangezien het Nieuwe Testament me ondertussen zo volledig in beslag neemt dat ik niets anders kan geven. Het staat vast dat ik aan die taak zal sterven, of haar zo ten einde zal brengen dat het én mij én paus Leo onsterfelijke roem zal verschaffen. Ik ontken niet dat dit een arrogante uitspraak lijkt, tenzij ik uitvoer wat ik beloof. Deze winter zal aan die arbeid gewijd zijn; ik zal de winter in Leuven doorbrengen, aangezien noch de vorst noch de kanselier van Bourgondië[3] hier aanwezig is. Ondertussen verzoek ik Uwe Hoogheid dringend het volgende: ten eerste Erasmus ook hierna even goedgunstig te bejegenen als in het begin; vervolgens zich te verwaardigen dit boekje, hoe klein ook, aan te bevelen bij de doorluchtige koning of, als het geschenkje zelf dit niet verdient, in ieder geval mijn gevoelens over te brengen.

De katholieke koning is onder gunstige omstandigheden van hier weggevaren;[4] ik hoop dat in Spanje al het overige voor hem even succesvol verloopt! Ik vrees dat er hier grote onrust zal ontstaan, als de gunst van God en de vroomheid en wijsheid van de vorsten niet zorgen voor de mensheid. De

2. Plutarchus, *De utilitate capienda ex inimicis* (*Hoe te profiteren van vijanden*).
3. Jean Le Sauvage.
4. Op 8 september 1517.

dood van Ammonio was een zware slag voor me. Wat een gaven zijn teloorgegaan in deze ene man! Ook Jérôme Busleiden, die enige tijd geleden bij u als gezant optrad,[5] is overleden; dit zijn de eerstelingen van de oogst, afgestaan aan de Spaanse god van de dood, aan wie we nu al te vaak offeren. Moge het Uwe Eerwaarde, aan wie ik deze nederige beschermeling nadrukkelijk aanbeveel, goed gaan.

Antwerpen, 9 september 1517

659 *Aan Jacques Lefèvre*
Leuven, 11 september 1517

Erasmus aan zijn vriend Lefèvre, gegroet

Degenen die ons goed gezind zijn, mijn beste Lefèvre, betreuren ons lot. Jouw lot betreuren ze, omdat een of andere god ongeluk bracht en je het idee ingaf om, zonder enige reden, me aan te vallen in een zo onaangenaam betoog, en wel zo dat ik onmogelijk kon blijven zwijgen, tenzij ik al die beschuldigingen terecht zou vinden: 'woorden Christus en God onwaardig', 'woorden die zichzelf van alle kanten vernietigen en die in ieder opzicht hun eigen onwaarheid ten toon spreiden', 'woorden die het begrijpen van de profetie in de weg staan', 'woorden die de zaak steunen van de verderf zaaiende joden en die, net als zij, Christus beschimpen', 'woorden van een krankzinnige', 'woorden die, als ik me daaraan zou houden, van mij een ketter maken' en nog veel meer van dergelijke uitspraken.[1] Een of twee van dergelijke opmerkingen had ik immers misschien kunnen negeren. En mijn lot betreuren ze, omdat ik, druk met andere dingen en met een erge hekel aan dit soort teksten, word gedwongen slag te leveren met een man die me uiterst dierbaar is. Daar tegenover verheugen zich degenen die ons en de juistere studie slechtgezind zijn. Zij hebben iets wat ze ons beiden kunnen verwijten, waarom ze het vertrouwen in ons beiden kunnen opzeggen, waarmee ze hun eigen onwetendheid kunnen verzachten. Christus moge mij straffen, als ik niet alleen verfoei dat ik hiertoe gedwongen was, maar ook de overwinning haat die allen mij eensgezind toekennen.

Daarom, mijn beste Lefèvre, smeek ik je bij alles wat je heilig is: laat dit

5. In 1509 was Busleiden naar Engeland gezonden om Hendrik VIII te feliciteren met zijn troonsbestijging.
1. Alleen de eerste drie passages komen min of meer letterlijk in Lefèvres uitgave voor.

het eind zijn van deze schandelijke strijd. Het is beter op je schreden terug te keren dan je ongeluk tegemoet te gaan.[2] En als je dan zo graag de strijd met Erasmus wil aanbinden, gebruik dan geen uitspraken die men niet kan negeren. Wij hebben de hogepriesters van de oude domheid al meer dan genoeg plezier gedaan. Ik stuur je het boekje; mocht je het nog niet gezien hebben, lees het dan aandachtig. Ga vervolgens bij jezelf te rade en laat niemand anders je opjutten om een weg in te slaan waar je later spijt van krijgt. Houd ook de pen van je aanhangers in bedwang; ik heb de mijnen tot nu toe in toom gehouden. Laten we handelen met een zuivere en waarlijk christelijke oprechtheid. Bij mij zul je geen valse schijn vinden.

Vaarwel. Leuven, 11 september 1517

660 *Aan Gerard Lister*

Deze brief is opnieuw gedateerd en is nu te vinden onder nummer 1013a.

661 *Van Albert von Brandenburg*
Steinheim, 13 september 1517

Albert, aartsbisschop van Mainz en Maagdenburg, primaat van Duitsland, keurvorst en markgraaf van Brandenburg etc., aan onze beminde Desiderius Erasmus van Rotterdam, gegroet in Christus

Toen wij onlangs iets lazen uit de door u uitgegeven boeken, zeer geleerde Erasmus, en wij uw goddelijk vernuft, veelzijdige eruditie en welsprekendheid, die nauwelijks van deze tijd en deze streek is, bewonderden, beving ons een enorm verlangen u te ontmoeten. Wij meenden immers dat niets meer in overeenstemming was met onze waardigheid - aangezien wij door de goedgunstigheid van de goede en almachtige God verheven zijn tot de voornaamste bisschopszetel - om deze man, die niet alleen in Duitsland, maar in bijna heel Europa met het hoogste gezag bekleed is op het gebied van de letteren, te verwelkomen en te begunstigen. Daarom meenden wij dat ons geluk niet volkomen was, als we uit dit leven zouden scheiden zonder u te hebben ontmoet, evenzeer als we ons gelukkig prijzen te zijn geboren in een tijd waarin u, een zo groot man, met deze geschriften, met deze werkzaam-

2. Lucianus, *Lucius* of *De ezel* 18.

heid, ons gemeenschappelijk Duitsland bevrijdt van de schandelijke reputatie van barbarij; ja in een tijd waarin u de heilige theologie, van de oude en ware reeds sinds enige eeuwen vervormd tot een nieuwe en onzuivere, in haar oude luister herstelt. Wat kon onze eeuw meer wensen dan dat de manuscripten van het Oude Testament werden gezuiverd?[1.] Door uw interpretatie zijn alle smetten afgewist, is alle mogelijke glans toegevoegd. Wat was betreurenswaardiger dan dat we een zo van zichzelf vervreemde, verminkte en verscheurde Hieronymus in handen hadden? U hebt hem weer in de openbaarheid gebracht en als het ware van de dood weer tot leven gewekt. Bravo, sieraad van Duitsland, zeer beminnelijke Erasmus; zo stijgt men tot aan de sterren.[2.]

Maar laat u vooral niet na iemand die zo over u oordeelt en zoveel genegenheid voor u koestert, te bezoeken, als uw reis u ooit deze kant uit brengt. Gelukkig de dag - als er een voor ons zal komen - waarop we onze ogen op u richten, waarop we aandachtig luisteren naar uw welsprekendheid, waarop we intens aan uw lippen hangen! Voor ons idee zal er immers geen verschil zijn tussen ons en die bewonderaars van Titus Livius.[3.] Moge Christus, onze Redder, bewerken dat we ooit in levende lijve een gesprek hebben met hem die wij nu zonder zijn aanwezigheid in zijn boeken bewonderen. We hopen namelijk dat u eens, waar wij al lang om vragen, de levens van enkele heiligen zult opluisteren met die elegante stijl die u zo goed beheerst. Vaarwel, zeer geleerde Erasmus, blijf voor ons behouden en kom ons bezoeken.

Nogmaals vaarwel vanuit onze stad Steinheim. Eigenhandig geschreven op 13 september in het jaar 1517 na Christus' geboorte.

662 *Van Heinrich Stromer*
Steinheim, 13 september 1517

Hartelijk gegroet

Ik heb uw brief,[1.] zeer welsprekende en wijze Erasmus, ontvangen en steeds weer opnieuw gelezen; hij was mij dierbaarder dan goud en de duurste edelstenen. Hij toonde me steeds weer uw grote vriendelijkheid gekoppeld aan

1. Een pijnlijke vergissing. Erasmus had het Nieuwe Testament uitgegeven, niet het Oude.
2. Vergilius, *Aeneis IX*, 641.
3. De bewonderaars van Livius kwamen van heinde en ver; zie Plinius, *Epistulae II*, 3, 8.
1. Brief 631.

volmaakte geleerdheid; immers, hoe geleerder en welsprekender u bent, hoe bescheidener u zich tegenover mij, een barbaar, opstelt. Maar om ook mijn dienstwilligheid jegens u te benadrukken, ik zorgde ervoor dat mijn zeer illustere vorst,[2] de u werkelijk zeer toegewijde aartsbisschop, u eigenhandig een brief schreef. Zo kort de brief is waarin ik met u spreek, overstelpt als ik ben door vele werkzaamheden, zo lang is die waarmee hijzelf u zal komen opzoeken. Ik zou willen dat u gelooft wat hij schrijft, want bij Zijne Hoogheid spreken mond en hart dezelfde taal. Zijn lippen zeggen wat hij denkt. Vaarwel, sieraad van de wereld en van alle geleerden, houd mij aanbevolen als de luide verkondiger van uw lof.

Haastig geschreven te Steinheim op 13 september in het jaar 1517 na Christus' geboorte.

663 *Van Cuthbert Tunstall*
Brugge, 14 september [1517]

Cuthbert Tunstall aan Erasmus, hartelijk gegroet

Eindelijk is de koning van Spanje scheep gegaan naar zijn rijk en nog maar nauwelijks in leven keer ik met mijn reisgenoten uit Zeeland terug, zo vergiftigd door de afschuwelijke en waarlijk pestverwekkende damp van die streek dat ik de koorts, die ik had opgelopen, ook met vele dagen vasten nog niet helemaal heb verdreven. Drie en nog wel de meest geschikte van mijn dienaren waren al vóór mijn vertrek vandaar ziek geworden van de koorts, en als ik ze niet op doktersadvies onmiddellijk had weggestuurd om van klimaat te veranderen, zou ik ze nu allemaal begraven hebben. Zelfs nu zou ik er een flink bedrag voor over hebben als ik wist dat zij beter zouden worden. En ik was niet de enige. Een groot deel van de hovelingen was ziek, maar godzijdank is de koning daaraan ontsnapt. Van de raadgevers in het purper waren er in ieder geval een paar ziek en zo heeft dat eiland niemand ongeschonden laten gaan. De Styx moet daar wel in de buurt liggen, zo zwart en bitter is het water daar. Als je thuis blijft in de stad vult overal uit de buurt de walm van verbrande kluiten grond je neus - want die worden hier gebruikt in plaats van hout. Die kluiten worden uit drassige en verzilte grond uitgestoken en hoe lang zij ook in de zon liggen te drogen, wanneer ze branden geven ze een walm af die tot in je binnenste doordringt en borst, neus, hoofd, alles aantast. Ik hoorde van de bewoners dat jullie Hollandse, uit zach-

2. Albert von Brandenburg.

tere grond gestoken turf daarbij vergeleken naar wierook ruikt. En als je dan de stad wilt ontvluchten door een wandelingetje te maken, wat ik af en toe placht te doen, houdt de weg zelf al bij het lichtste regenbuitje je voeten vast, beter klevend dan welke lijm ook, terwijl de diepte van de sloten het onmogelijk maakt uit te wijken naar iemands grond of weide. Om eindelijk bij de dijken te komen die langs de kust zijn aangelegd om de zee tegen te houden - en dat is de enige plezierige wandeling - moet je eerst over ontelbare sloten springen waarin ze het vlas laten weken, wat een walgelijker stank geeft dan het vuilste ruimwater. En dan zeggen ze dat riolen stinken! Daar komt bij dat de terugkeer naar de stad over even zovele sloten ieder gevoel van ontspanning, als je dat had, wegneemt en je opnieuw in een slecht humeur naar huis laat gaan. Bij hoog water ligt de hele streek twee passen onder de zeespiegel en als de dijken het land niet beschermden, zouden zeemonsters afstormen op de schransende en op elkaars gezondheid proostende inwoners. Men zegt dat de enige bescherming tegen al die ellende ligt in het drinken van hele vaten, een remedie die voor mij erger is dan iedere kwaal. Want je weet hoe groot de kans is dat ik in een dergelijke wedstrijd het onderspit delf.

Maar waar ben ik mee bezig? Een zo vruchtbaar eiland, rijk aan havens, een slechte naam bezorgen door te verzwijgen wat tot lof gezegd kan worden? Wil je het weten? Op de een of andere manier doet het me genoegen me op dat eiland te wreken en alle humeurigheid, opgelopen omdat ik er een afkeer van heb, over het eiland zelf uit te storten. Ik zal dan ook voor straf geen lofrede uitspreken. Maar, in alle ernst, ik ben blij eindelijk weer op het vasteland te zijn, waar het klimaat gezonder is. En zodra mijn geschokte gezondheid het toestaat, kruip ik stukje voor stukje naar mijn vaderland en laat mijn reisgenoten, te ziek om me te volgen, hier achter. Ik bid de goede en almachtige God dat zij ooit zullen genezen.

Ik heb de apologie die je me stuurde, waarmee je Lefèvre van repliek dient, ontvangen, samen met je brief;[1] enige dagen tevoren had ik de andere[2] ontvangen, waarin je te kennen gaf hem zonder boosheid te zullen antwoorden. Ik ben blij dat dat jou in ieder geval gelukt is, want ik had besloten je aan te sporen je als theoloog, dat wil zeggen zachtmoedig, te gedragen bij je antwoord. Dat is hém allerminst gelukt, want hij wil rechter zijn bij zijn eigen zaak en dringt op arrogante wijze zijn mening op, alsof het niet eerder aan anderen en het nageslacht zal zijn daarover te oordelen. Overigens vind ik dat jij, als het om de waarheid gaat, nooit mag toegeven aan hem of aan wie dan ook. Dat je echter in het begin van je apologie zo bescheiden aan de kraai

1. Brief 643.
2. Brief 607.

vraagt jou je eigen veren terug te geven,[3] is volkomen terecht. Ik ben benieuwd met wat voor excuus hij zal komen, maar denk dat hij geen schaamte zal kennen. Ik ontmoette de man toevallig in Italië, een zeer bescheiden man, zoals het toen leek, en men zei dat hij het hele scala der wetenschappen beheerste, wat iemand bij de Parijzenaren recht geeft op de eervolle titel magister. Dat hij iets wist van de Griekse letterkunde, werd me voor het eerst duidelijk door de commentaren die hij uitgaf op de brieven van Paulus. Misschien meende hij, toen hij een paar fouten van de scholastici in de Heilige Schrift ontdekte op grond van de Griekse bronnen, dat het nuttig was voor het verwerven van roem door het uitgeven van commentaren het nageslacht erop te wijzen dat hij als eenoog onder de blinden een weinig scherper zag. Op dit punt waardeer ik zijn voornemen, als hij dat kon verwerkelijken; want de beloning hiervoor werd, zoals bij de gewijde spelen, uitgeloofd voor iedere willekeurige winnaar. Maar dat hij iemand die in hetzelfde stadion rende en die hem ver achter zich leek te laten, stiekem onderuit wilde halen, lijkt mij allerminst een fatsoenlijke, laat staan een theologische daad. Hij meet hier misschien de hele wereld af naar zijn eigen Parijse maatstaven, waar hij, afgezien van enkelen die in de Griekse taal goed thuis zijn en een sieraad zijn voor onze eeuw, niet een zo grote menigte van mensen ziet die zich aan de Griekse letteren wijden, of zoveel respect voor hen, dat hij op een terugkeer van de klassieke geleerdheid zou hopen. En zo ging hij misschien wat al te gretig tot publicatie over, omdat hij het oordeel van het nageslacht, dat niet te redden was, niet vreesde. Maar als hij had geweten hoe nu in Italië, Duitsland, Spanje die studie opbloeit, dan had hij naar mijn mening zijn boek volgens het advies van Horatius[4] negen jaar achtergehouden; tenzij hij misschien zo'n kennis van de beide talen heeft verworven dat hij iemands kritiek eerder zou moeten uitlokken dan vrezen. Of hij die kennis bezit, is aan anderen te beoordelen; want mij is geen enkel staaltje van zijn geleerdheid in dit genre onder ogen gekomen, behalve de brieven van Paulus.

Maar wie ziet eigenlijk niet waar die jaloezie vandaan komt? Jij ontsloot onlangs door het uitgeven van je aantekeningen op het Nieuwe Testament niet alleen de Griekse bronnen voor onze generatie, maar doorzocht alles grondig en nam iedere aantekening van wie ook maar die het lezen waard was zo nauwgezet onder de loep, dat je niets overliet voor een ander. Zoals de opgaande zon de sterren doet verbleken, bracht de schittering van jouw werk eeuwige duisternis over de anderen die vóór jouw uitgave op dat gebied roem wilden vergaren. En daarom is hij kwaad dat het beetje roem

3. *Adagia III*, 6, 91.
4. Horatius, *Ars poetica* 388.

waar hij op uit was met zijn uitgave, hem uit handen is gerukt of minder is geworden. Maar hij had eerder deze eeuw geluk moeten prijzen, waarin de oude studie weer uitbot, in plaats van te doen zoals mensen die te zwak zijn om te kunnen strijden, maar door een zekere koppigheid van geen wijken willen weten. Maar wat richt ambitie allemaal niet uit? De man is vastgelopen op een menselijke zwakte. Ik meen dat het nu aan jou is hem te vergeven als een waarachtige theoloog. Ik vind het erg dat je met het vervaardigen van deze apologie tijd verdoet waarin je profijtelijker werken voor het nageslacht had kunnen schrijven. Laat daarom de herziening en bijschaving van je annotaties op het Nieuwe Testament, die je hebt beloofd en waar iedereen verlangend naar uitkijkt, je eerste zorg zijn. Jij hebt onsterfelijke roem verworven door je verdienstelijk te maken voor de profane letteren, door deze luister te verschaffen; besteed nu de rest van je leven aan het verklaren van de gewijde letteren. Zo zal het nageslacht weten dat deze vorm van studie, die tot heil van de ziel strekt, je dierbaarder was dan die welke vermaak verschaft; want als jongeman hield je je meer met die laatste bezig, maar nu je al op rijpere leeftijd bent zul je de andere geschikt achten om oud mee te worden.

Het verheugt me zeer dat je zo geliefd bent bij de theologen van Leuven; als zij je in hun faculteit zullen opnemen, zoals je schrijft, raad ik je aan dat niet te weigeren. Deze eer, door hen aangeboden en door jou aanvaard, zal een blijvend teken zijn van jullie onderlinge vriendschap.

Je aankondiging dat Strabo, Pindarus, Pausanias en de beide Testamenten in het Grieks zullen verschijnen bij Manuzio, heeft me met buitengewone vreugde vervuld. Ik voorzie dat in iedere tak van wetenschap het nageslacht met de klassieken gaat wedijveren en als het enig gevoel van dankbaarheid kent, zal het grote eer bewijzen aan hen door wier ijver de studie weer opbloeit. Aangezien jij daar zeker toe zult behoren, ga door met je verdienstelijk te maken voor het nageslacht dat nooit zal toestaan dat de naam Erasmus wordt vergeten.

Vaarwel. Brugge, 14 september

Voordat ik deze brief verzegelde, verloor ik een van mijn dienaars; om hem te behouden had ik wel heel mijn vermogen willen geven. Moge God zijn ziel genadig zijn. De toestand van de anderen is nog kritiek.

664 *Van Thomas Lupset*
Parijs, 15 september [1517]

Deze excuusbrief volgt op een eerdere brief van Lupset (brief 431) die Erasmus blijkbaar niet had kunnen kalmeren. Lupset was een vroegere leerling van Erasmus in Cambridge en had enige tijd een paar notitieboeken van Erasmus in zijn beheer. De notitieboeken waren nu echter in veiligheid en Erasmus' antwoord op deze brief (brief 690) is verzoenend.

Thomas Lupset aan Desiderius Erasmus van Rotterdam, hartelijk gegroet

Ik schrijf maar kort, mijn zeer vereerde leraar, omdat ik in beslag word genomen door allerlei werkzaamheden en ook, om eerlijk te zijn, omdat ik twijfel aan uw gezindheid jegens mij. Als iets met smeken bereikt kan worden, zou ik u smeken, ja ik dring er ten zeerste bij u op aan, alle boosheid van u af te zetten en, als ik ergens iets fout heb gedaan, dit toe te schrijven aan mijn jeugd en het mij te vergeven en u zelf te overtuigen van de volle waarheid, namelijk dat ik onschuldig ben aan het uitgeven van dat boekje;[1] dat niemand van de mensen die nu leven meer bereid is u terwille te zijn dan ik; tenslotte dat u de gedachte - een vermoeden zo ongegrond als maar kan - van u afzet dat door mijn toedoen velen van u zijn vervreemd. Op dit punt roep ik ieder van de goden tot getuige, die me allemaal regelrecht te gronde mogen richten, als ik ooit tegenover iemand, zelfs na het onrecht dat u mij aandeed, anders over u sprak dan het een leerling past die vol dankbaarheid is voor zijn buitengewoon verdienstelijke leraar. Al enige tijd geleden heb ik met de heer More besproken, dat hij me met u zou verzoenen door middel van een aanbevelingsbrief, omdat ik zelf, om u de waarheid te zeggen, bang was u te schrijven. Maar omdat ik niets van u hoor, ben ik geneigd te geloven dat hij zich niet meer om mijn zaak bekommerd heeft of dat u nog steeds boos op me bent.

Vaarwel, mijn zeer vriendelijke heer, en geloof me: als u mij genegen bent, bent u niet een onwillige genegen, zoals u schrijft, maar een jongeman die zeer graag uw gunst wil verwerven en die van harte uw gevoelens zal beantwoorden, zodat u snel mijn onbenulligheden zult vergeten. U moet begrijpen dat niets me zoveel verdriet doet als de herinnering aan mijn gedrag tot nu toe.

1. *Julius exclusus e coelis.* Een versie hiervan stond in de notitieboeken die Lupset in beheer had.

Nogmaals, vaarwel. In haast. Parijs, de dag na de Kruisverheffing vanuit het Collège des Lombards, waar ik deze maand en iets langer nog zal verblijven om daarna naar Engeland terug te snellen.

Wij hebben deze dagen het werk van Linacre, *Over het behoud van de gezondheid*, voltooid.[2.] Nu ben ik bezig met de tweede uitgave van de *Utopia* van More, die ik aan het eind van deze maand hoop af te hebben. Ik vraag u zo vriendelijk te willen zijn mij met een briefje te berichten of de papieren, die ik op uw verzoek bij More heb achtergelaten, aan u zijn overhandigd.

Uw bereidwillige dienaar en leerling Thomas Lupset

665 *Aan Anton Clava*
Leuven, 16 september [1517]

Erasmus van Rotterdam aan Anton Clava, gegroet

Ik heb geen steen op de andere gelaten om de Fries[1.] hier te houden. Maar 'het lot staat het niet toe',[2.] hij wilde naar de onderwereld. Ook ik heb al meer dan eens spijt gehad naar Leuven te zijn gegaan, maar schaam me voor mijn wispelturigheid. Ik heb je via de Hollander[3.] mijn apologie gestuurd. Kijk eens of je hem kunt opdringen aan de fraters[4.] die zo weinig lijken op Hieronymus. Vaarwel, voortreffelijkste van alle beschermers, met allen die je dierbaar zijn, en doe vooral De Keysere de groeten namens mij. Ik schrijf dit terwijl ik bijna ten onder ga aan een verkoudheid.

Leuven, de dag voor Sint-Lambertus

2. Galenus, *De sanitate tuenda* (Parijs, 1517), in de vertaling van Thomas Linacre.
1. Jan van Friesland.
2. Vergilius, *Aeneis* 6, 438, over de schimmen van hen die de hand aan zichzelf sloegen: ze kunnen de onderwereld niet meer verlaten, ook al zouden ze dat nu willen.
3. Het is niet bekend om wie het gaat.
4. De Broeders van het Gemene Leven, wier huis in Gent naar Hieronymus was vernoemd.

666 *Aan [Mark Lauwerijns]*
Leuven, 16 september [1517]

Gegroet, oprechtste van alle vrienden. Ik stuurde je onlangs een brief via de Hollander.[1.] Ik zou niet van je aanwezigheid willen genieten als het jou niet schikt; anders zou je gezelschap me zeer aangenaam zijn. Ik stuurde je via dezelfde koerier mijn apologie tegen Lefèvre. Als je niet komt, bezoek me dan af en toe met een brief. Ik schrijf dit terwijl ik bijna ten onder ga aan een verkoudheid.

Leuven, vanuit het College van de Lelie, de dag voor Sint-Lambertus.

Zorg dat het jou goed gaat. Doe de hartelijke groeten aan de deken,[2.] aan mijn gastheer Lodewijk, en de overige vrienden. Wat een onvruchtbare streek is dit toch! De Fries,[3.] die je deze brief brengt, even veelzijdig als Mercurius, vond hier geen betrekking. Daarom is Brittannië zijn laatste anker; als dat land mij niet geholpen had, zou Erasmus nog steeds een bedelaar zijn. Nogmaals, vaarwel.

667 *Aan [John Fisher]*
Leuven, 16 september [1517]

Gegroet, zeer eerwaarde vader. Via Pieter Eenoog[1.] heb ik het tweede boek van Theodorus[2.] en een briefje[3.] gestuurd. De bezorger ervan, Jan van Friesland, schrijft tamelijk correct en leesbaar Grieks en Latijn. U vertelde me ooit iets over een boek dat gedrukt moest worden. Als deze man een afschrift maakt en dat vergelijkt met het origineel, zal uw handschrift onbeschadigd blijven. Hij ontvlucht deze onvruchtbare streek, op zoek naar groenere weiden. Ik schrijf u dit terwijl ik lijd aan een ernstige verkoudheid, niet zonder koorts. Zorg ervoor dat het met u goed gaat, voortreffelijkste van alle beschermers. Leuven, de dag voor Sint-Lambertus.

1. Het is niet bekend om wie het gaat.
2. Jan Goetgebuer.
3. Jan van Friesland.
1. Pieter Meghen.
2. Het tweede deel van Erasmus' uitgave van de grammatica van Theodorus Gaza.
3. Brief 653.

668 *Aan Johan Sixtinus*
Leuven, 16 september [1517]

Erasmus aan zijn vriend Sixtinus, gegroet

Dit land is wonderbaarlijk onvruchtbaar. Jan van Friesland, zo veelzijdig, vindt hier geen enkele positie. Ik heb hem een paar maanden zo goed mogelijk onderhouden in de hoop op een betere betrekking. Nu gaat hij naar Engeland alsof hij het plechtanker heeft uitgeworpen. Ik wenste dat hij hier zou blijven, als het fortuin hem had toegelachen. Help hem als je dat enigszins kunt. Ik sta in voor zijn betrouwbaarheid. Ik ben tevreden over zijn geleerdheid; de hardheid van het lot heeft, naar ik hoop, zijn overmoedig gedrag van vroeger gecorrigeerd. Ik schreef je onlangs ook via Peter Eenoog.[1.] Met je broer[2.] had ik een gesprek in Antwerpen. Pieter Gillis is ernstig ziek; ik word tot het uiterste gekweld door een verkoudheid. Vaarwel.

Leuven, de dag voor Sint-Lambertus

669 *Aan Thomas More*
Leuven, 16 september [1517]

Ik heb je mezelf gestuurd via Peter Eenoog,[1.] die zich daarvoor naar Calais heeft begeven. Het is niet nodig dat je hem wat geeft behalve tien of twaalf groten[2.] voor zijn reisuitgaven; de rest hebben wij voor onze rekening genomen. Wat zou het heerlijk zijn als je gelegenheid had hierheen te komen! We zouden allebei weer opknappen, want terwijl ik probeerde Pieter Gillis op de been te brengen, liep ik een rampzalige verkoudheid op die me zo te pakken had dat ik er bijna aan ten onder ging. Atensis[3.] keurt alles wat ik doe zonder uitzondering goed. Van Dorp is me oprecht goed gezind, maar hij is erg gierig als het gaat om roem voor hemzelf, om niet te zeggen hongerig; daardoor kan hij er minder van op een vriend overdragen. Mijn beste More, zorg dat het je goed gaat, dan zal het ons ook goed gaan.

Als je naar Brugge komt, vraag dan naar de heer Mark,[4.] de deken van de Sint-Donaas, een zeer goede vriend van ons. In naam van de keizer[5.] zijn mij

1. Pieter Meghen; de verwijzing is naar brief 655.
2. Albert Sixtinus.
1. Pieter Meghen, die het door Quinten Metsys geschilderde tweeluik van Erasmus en Pieter Gillis naar More in Calais had gebracht.
2. De groot was een muntsoort.
3. Jan Briart.
4. Mark Lauwerijns.
5. Maximiliaan I; zie brief 670.

een paar niet onbelangrijke zaken toevertrouwd. Maar ik zal alles doen om niet in dergelijke bezigheden verstrikt te raken; en wat zou ik graag willen dat jij vrij was! Nogmaals vaarwel. Leuven, de dag voor Sint-Lambertus.

Ik wil je deze jongen[6.] niet opdringen, maar als je toch een kopiist nodig hebt, hij schrijft tamelijk correct en leesbaar, zowel in het Latijn als in het Grieks. Wederom vaarwel.

670 *Aan Jan Briart*
[Leuven, ca. 16 september 1517]

Hartelijk gegroet. Waarde professor Atensis, mij is als het ware uit naam van de keizer[1.] een bepaalde zaak toevertrouwd, die volgens de man die de opdracht gaf nauw verband hield met de welvaart en het behoud van de staat. Ik nam de zaak alleen op me om er over na te denken, op voorwaarde dat ik niettemin vrij zou zijn er niet op in te gaan. Als u een ogenblikje tijd kunt vinden, zou ik er graag met u over willen spreken, want ook dit werd me gevraagd te doen. Zeg me wanneer u vrij bent, vandaag of morgen, en ik zal er zijn; op het ogenblik ga ik niet zomaar het huis uit, omdat ik een verkoudheid heb. Vaarwel, zeer geleerde leraar.

Erasmus van R.

671 *Aan [Willem Bollart?]*
[Leuven, ca. 16 september 1517?]

Gegroet, zeer eerwaarde vader. Toen ik vandaag na de maaltijd over de markt terugliep naar huis, maakte Desmarais me erop attent dat Uwe Eerwaarde ons passeerde; ik kwam er evenwel pas achter toen u al voorbij was. Het was voor mij tegelijk een reden voor spijten blijdschap: spijt omdat ik u niet had herkend en de verschuldigde eer bewezen; blijdschap omdat ik hoorde dat u, nu een zo belangrijk persoon binnen de kerk, hier bent, met wie ik vroeger huis en beschermheer[1.] deelde en die ik vanwege een voorkeur voor dezelfde vormen van studie bijzonder liefhad. Ik feliciteer u met uw succes, maar ik

6. Jan van Friesland.
1. Maximiliaan I. Het stuk betrof mogelijk de onderhandelingen over Maximiliaans opvolging.
1. Hendrik van Bergen.

betreur mijn positie niet. Mijn positie had, als ik had gewild, beter kunnen zijn, maar deze nederige lachte mij meer toe. Ik zou rechtstreeks naar u toesnellen als een verkoudheid, ziekte van de studerenden, mij niet aan huis kluisterde. Zeg wat Erasmus voor u kan doen; u zult een beschermeling hebben die tot iedere dienst bereid is. Moge het Uwe Eerwaarde, aan wie ik me geheel toevertrouw, goed gaan.

Erasmus etc.

672 *Aan [Willem Bollart?]*
[Leuven, ca. 16 september 1517?]

Gegroet. Mijn steeds erger wordende verkoudheid heeft mij én helemaal van mijn stem beroofd én me koorts bezorgd. Daarom zal ik later van uw aanwezigheid, eerwaarde vader, genieten, en met des te meer genoegen; nu moet ik rekening houden met mijn ziekte. Ik hoop dat u in uw vriendelijkheid goed opvat wat in elk geval ook door de omstandigheden wordt afgedwongen. Vaarwel.

Erasmus etc.

673 *Aan Anton van Luxemburg*
Leuven, 17 september [1517]

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Anton van Luxemburg, hartelijk gegroet

Ik hoor dat de abt[1] een beetje boos op me is, ik denk omdat sommige mensen hem vertelden dat er in de *Lof der Zotheid* grapjes worden gemaakt over monniken. Toch geloof ik niet wat ik hoor, want ik ken 's mans wijsheid. Het onderwerp was bedoeld als scherts, men kon geen serieuze dingen verwachten; niettemin werd er niets beledigends gezegd over de monniken. De paus,[2] die het werk van begin tot eind heeft gelezen en waardering had voor de vindingrijkheid van de schrijver, was er niet door gekwetst. De prior[3] van de kartuizers heeft de brief van Reuchlin nog niet teruggestuurd. Als je hem tegenkomt, kun je hem er dan aan herinneren en wil je hem ook namens mij

1. Anton van Bergen.
2. Leo X.
3. Jean Quonus.

de groeten doen? Ik speel nu een rol in de komedie der theologen, en er is in elk geval enige voortgang. De voornaamste zijn me goed gezind, Atensis,[4.] Van Vianen en Van Dorp. Maar ik ben niet van plan voor die beloning lange tijd op eigen kosten toneelstukken op te voeren uit vrees dat de theologen me schade berokkenen. Ik heb Jacques Lefèvre, die mij op onaangename wijze provoceerde, vrijmoedig geantwoord, maar zonder scheldwoorden; ik neem aan dat het boek al gebracht is. Als ik me niet vergis is More nu in Calais waar hij een missie uitvoert voor de koning.[5.]

Een zekere Theodoricus, baccalaureus in de theologie, heeft het een of ander te regelen met uw abt. Hij is geleerd, vrolijk en fatsoenlijk. Als zich een gelegenheid voordoet om zijn zaak aan te bevelen, dan zou ik je willen vragen te zijn zoals je altijd bent. Groet dokter Ghijsbert, al heel lang mijn vriend, en zijn vrouw, ofschoon ze mij niet mag, althans als ik op bezoek ben. Doe ook de zeer vriendelijke heer Gerard de groeten en de beheerder Karel.[6.] En jijzelf, zorg er voor, mijn goede Anton, dat het je goed gaat.

Leuven, op de dag van Sint-Lambertus

674 *Van Paschasius Berselius*
Luik, 17 september [1517]

Aan Erasmus van zijn vriend Berselius, gegroet

Het was erg onbeschaamd van me, ik weet het, Erasmus, en erg driest dat ik, een armzalige mug, in de afgelopen dagen aan u, een zo grote held, nee, god op het gebied der letteren, durfde te schrijven. Het is absoluut niet gepast dat een zo nietig diertje met een zo nietige snuit iemand lastig valt die geheel opgaat in het herstel van de gewijde letteren, en de omgang zoekt met iemand die door zoveel voortreffelijke bisschoppen, zoveel voortreffelijke koningen, zoveel welmenende professoren in de letteren niet alleen wordt gewaardeerd, maar zelfs vereerd, aanbeden, bewonderd. Ik beken mijn misdaad en weet dat ik daarmee een schuld op me heb geladen, maar ik zou willen dat u deze toeschrijft aan de liefde die, zelf blind, mij in mijn liefde blind maakte. Ik meende dat u mij een zonde, die onder haar leiding werd begaan, lichter zou aanrekenen en daarin vergiste ik me niet. Want u gaf mij in plaats van de gevreesde straf, namelijk stilzwijgen, een extra rijke beloning, vrien-

4. Jan Briart.
5. Hendrik VIII.
6. Het is niet bekend om welke personen het gaat.

delijk als u bent. Ik ontving immers, wat ik nooit had verwacht, op 14 september uw prachtige brief,[1] vol genegenheid en elegantie. O dag die ik met een wit steentje moet merken, meer dan gelukkige dag, waar ik in ontelbare gebeden om gevraagd heb! Voorwaar, geen dag in mijn hele leven waarvan het licht mij zo welkom was, die me zo vrolijk tegemoet straalde, die zo heerlijk aan de oostelijke hemel begon. Deze ene dag zag en beleefde de vreugde die mij door uw schrijven ten deel viel. Ik was buiten mezelf van opwinding toen ik de schaar had gehanteerd die u boven aan het papier met zo'n vaardige hand had getekend.[2] Het verwondde mijn hart, maakte me week van binnen, zette mijn verstand stil. Nooit ervoer ik een zo zoete betovering van de liefde. God geve dat ik daar vaak van mag genieten. Ik bewaar uw brief zorgvuldig; hij zal voor mij een blijvend pand zijn van uw genegenheid voor mij.

Onze bisschop[3] is een paar dagen geleden naar Frankrijk vertrokken en over zijn terugkeer staat nog niets vast. Zodra hij naar deze stad of zijn geboortestreek is teruggekeerd, zal ik klaar staan en mijn best doen om vol vuur en overgave verder te gaan met wat u mij had opgedragen met betrekking tot hem.

Deze jongeman[4] die je mijn brief bracht, is zeer innemend en prettig in de omgang. Hij was een maand bijna voortdurend bij mij te gast en leerde mij in die tijd op gedegen wijze de grondbeginselen van het Hebreeuws; de Griekse leerde ik immers ook al van Aleandro, een op alle gebieden zeer geleerd man, kort voordat hij naar Italië ging. U ziet, mijn beste leraar, waar ik allemaal mee bezig ben. Ik vrees dat ik op twee stoelen wil zitten[5] en op geen van beide mag plaatsnemen. Maar ik zal niet aflaten me tot het uiterste in te spannen, misschien dat onverdroten arbeid alles zal overwinnen. Ik beveel u mijn leraar Hebreeuws aan. Hij gaat naar Leuven om u op te zoeken; hij zal terugkeren wanneer het schikt, hopelijk met een brief van u. Want ik wil nog steeds graag wat ik in mijn vorige brief schreef en wat u me in de uwe vriendelijk beloofde, namelijk de titels van alle boeken die u hebt uitgegeven én die waar u nog aan werkt; als ik ze zou krijgen, zult u niemand vinden die dankbaarder is dan ik.

Groet uw vrienden Van Dorp en Desmarais uit mijn naam. Ik ben beiden

1. Deze brief is niet bewaard gebleven, evenmin als de eerdere brief van Berselius.
2. Misschien om aan te geven waar de brief moest worden opengemaakt.
3. Erard de la Marck.
4. Het is niet bekend om wie het gaat.
5. *Adagia I, vii,* 2.

zeer genegen, ook al is geen van de twee me zelfs van gezicht bekend. Niemand in Leuven overtreft deze grote mannen op het gebied van de letteren. Vaarwel, sieraad van de letteren en de geletterden, en beantwoord, als het u goed dunkt, de genegenheid van uw nederige zoon Berselius die u meer genegen is dan wie ook.

Van mijn cel in Luik, 17 september

675 *Aan Cuthbert Tunstall*
Leuven, [ca. 17 september] 1517

Erasmus van Rotterdam aan de weledele heer Cuthbert Tunstall, gezant van de doorluchtige koning van Engeland bij de katholieke koning, gegroet

Ons Zeeland is je veel verschuldigd omdat je het met zo'n levendige schets beroemd hebt gemaakt;[1] maar niettemin mag je Zeeland dankbaar zijn dat het je heeft laten gaan tenminste met behoud van je leven. Het doet me verdriet dat je dienaren zo getroffen zijn; zorg jij er toch vooral voor dat je in goede gezondheid naar Engeland terugkeert zodat niet, als alle andere dingen naar wens zijn afgehandeld, vervolgens slecht afloopt wat het belangrijkste van alles is.

Wat je schrijft over mijn apologie gericht aan Lefèvre, viel mij, ook al weet ik dat je het vriendschappelijk bedoelde, dubbel zwaar en wel omdat het een oude wond openrijt en omdat je door dit gebeuren heel wat minder achting hebt voor Lefèvre dan ik zou willen; onder vele duizenden mensen zul je amper iemand vinden die zo integer en zo humaan is als hij. Alleen in deze kwestie was hij zichzelf niet, omdat hij een vriend die dat niet verdiende, zo wreed aanviel. Was ooit iemand nooit een moment onverstandig? Wat had ik graag mijn tegenstander willen sparen! Nu lijd ik in dubbel opzicht, én omdat ik gedwongen werd met een zo grote vriend handgemeen te raken én omdat ik begrijp dat sommige mensen nu minder gunstig over Lefèvre oordelen, terwijl ik zou willen dat iedereen het beste van hem denkt. En verder, dat je me zoveel schenkt als ik in mezelf niet vind, daarmee handel je vol genegenheid en naar je aard, en niet alleen hiermee ben je gul en genereus.

Ik vind de theologen van Leuven welwillend en vriendelijk, vooral de heer Johannes Atensis,[2] kanselier van deze universiteit, een man onvergelijkelijk in zijn geleerdheid en van een zeldzame vriendelijkheid. Er is hier niet min-

1. Zie brief 663, waarop deze brief het antwoord is.
2. Jan Briart.

der theologische kennis voorhanden dan in Parijs, maar minder sofistiek en hoogmoed. Vaarwel.

Leuven, 1517

676 *Aan Alaard van Amsterdam*
Leuven, [1517]

De brief vormt het voorwoord bij Erasmus' uitgave van de *Erudita epistola... Eucherii episcopi Lugdunensis ad Valerianum* (*Geleerde brief van bisschop Eucherius van Lyon aan Valerianus*), die hij samen met ander materiaal opnam in een uitgave van de *Disticha moralia* toegeschreven aan Cato (Leuven, 1517). Bisschop Eucherius van Lyon schreef in 432 een brief aan zijn verwant Valerianus waarin hij de laatste aanspoorde geen wereldse roem na te jagen. Alaard had Erasmus de tekst toegestuurd waarop deze zijn uitgave baseerde.

Erasmus van Rotterdam aan de zeergeleerde Alaard van Amsterdam, professor in de vrije kunsten, gegroet

Het boek dat je me stuurde, beviel me in alle opzichten buitengewoon goed om zijn eigen kwaliteiten, maar bovendien beviel het me extra omdat ik me herinner dat ik het vroeger als jongen steeds opnieuw las en er toen al van genoot. Als je enig gewicht hecht aan mijn mening: ik zie bij onze christelijke schrijvers die ook naam hebben verworven in de welsprekendheid, niets wat met zijn stijl is te vergelijken. Ongelofelijk hoe hij zich werkelijk overal een meester betoont, of het nu de ordening betreft of de verrassende overgangen, of de bijzondere openingspassage, de poort als het ware naar de bewijsvoering! Hij maakt gebruik van ieder onderdeel van het overredende genre. Nergens bij de gemeenplaatsen laat hij het afweten. Hij drijft je veeleer in het nauw en achtervolgt je met zijn argumenten, prikkelt je met zijn uitroepen, geeft je genoegen en treft je tegelijk met zijn sententies. Nog verbazingwekkender is dat zijn taalgebruik ritmisch, gestructureerd, bloemrijk is door stijlmiddelen in de trant van Isocrates, maar toch nooit gezocht of dwaas overkomt; zijn taalgebruik is vernuftig en tegelijk krachtig; nauwgezet en toch helder; nieuw, maar zonder ergerniswekkende gezochtheid; sprankelend en niettemin verheven en ernstig; retorisch en toch waarlijk christelijk; tenslotte fel en expressief en toch overal constant, zich met gelijke verdeling van krachten voortspoedend naar de eindstreep, een duidelijk

teken van een gezonde en levendige geest. Gennadius zou bij hem iets meer het karakter van de gewijde letteren willen, als ik me niet vergis, daar hij hem een retorische stijl toeschrijft.[1] Maar dat dit boek niet een vertaling van Rudolf Agricola betreft, blijkt al uit de stijl zelf, vooral omdat er sommige stilistische bijzonderheden in voorkomen die zelfs helemaal niet zouden kunnen teruggaan op de Griekse taal.[2] Gennadius geeft aan dat de auteur Eucherius is, bisschop van Lyon; hij vermeldt namelijk vervolgens een brief van hem die hij aan zijn verwant Valerianus stuurde over de verzaking van de wereld en het opgeven van de studie van de heidense filosofie. Wat zou ik blij zijn als zijn andere werken nog bestonden, het boek waarin hij enkele onduidelijke passages hier en daar uit de Heilige Schrift heeft verklaard, of dat waarin hij de breedvoerige werken van Cassianus samenvat.[3]

Maar waarom het verlies van een paar boeken betreuren? Ik kan mijn tranen nauwelijks bedwingen telkens wanneer ik in lijsten van oude schrijvers zie wat een rijkdommen verloren zijn gegaan. Het verdriet neemt toe elke keer als ik bedenk wat voor dingen we tegenwoordig meestal lezen, in plaats van die verloren boeken. Daarom, mijn dierbare Alaard, kan ik alleen maar de moeite die je besteedt aan het opdiepen van de geschriften van de oude schrijvers toejuichen, vooral als zij ware geleerdheid en welsprekendheid paren aan ware godsvrucht. Moge de goedgunstigheid van de machtigen je helpen bij deze prachtige onderneming! Ik hoor trouwens dat de eerbiedwaardige Meynard Man, je verwant, abt van Egmond, zoals in alle andere zaken ook in dit opzicht het evenbeeld van de oude bisschoppen is. Verder heeft Frankrijk zelfs speciaal aan jou te danken dat het dit sieraad kan toevoegen aan zijn Hilarius, Ausonius, Paulinus, aangezien de schrijver zelf getuigt dat hij zijn vaderland gemeen heeft met Paulinus. Vaarwel en blijf jezelf gelijk.

Leuven.

1. Gennadius, *De scriptoribus ecclesiasticis* of *De viris illustribus* 63.
2. In ten minste één eerdere uitgave van de brief van Eucherius wordt gesteld dat Rudolf Agricola de tekst uit het Grieks in het Latijn vertaalde.
3. Deze werken worden door Gennadius genoemd. De samenvatting van Cassianus is verloren gegaan, maar de exegetische werken, *Instructiones* en *Formulae spiritalis intelligentiae*, zijn bewaard gebleven.

677 *Aan de lezer*
[Leuven, 1517]

Dit is het voorwoord bij de *Paraenesis ad Demonicum* (*Aansporing tot Demonicus*) van de Griekse redenaar Isocrates in de vertaling van Rudolf Agricola, die eveneens werd opgenomen in de uitgave van de *Disticha moralia* (zie brief 676).

Erasmus aan de lezer

Ik heb dit boekje opnieuw vergeleken met het Grieks. Ik ontdekte dat er een zin ontbrak, maar die kwam me verdacht voor alsof het een latere toevoeging was. Niettemin nam ik hem op, met een aantekening; dit om te voorkomen dat iemand denkt dat ik hem per ongeluk heb weggelaten, omdat hij voorkomt in de versies die in omloop zijn. Verder lijkt het dat Agricola in een andere passage *psychès* heeft gelezen waar de Griekse drukken *tychès* hebben.

678 *Aan de lezer*
[Leuven, 1517]

Dit is het voorwoord bij de *Mimi Publiani*, een verzameling spreuken uit de verder niet bewaarde toneelstukken van Publilius Syrus. Erasmus had deze verzameling al in 1514 uitgegeven (zie brief 298). Dit voorwoord voegde hij toe aan de heruitgave van de tekst die werd opgenomen in de *Disticha moralia* van 1517 (zie brief 676).

Erasmus van Rotterdam aan de lezer, gegroet

Op deze *Mimi* heb ik uiterst corrupte korte commentaren gevonden, heel wat vreemder dan op Cato,[1] die kant noch wal raken, maar toch zo accuraat zijn uitgeschreven als betrof het iets heiligs. Wat een dorre tijd was dat toch! De meeste zijn in zesvoetige jamben, maar schuwen de vrijheid van de Latijnse komedie niet. Als zich een afwijkend metrum voordoet, zal ik dat aangeven in een noot. Als iemand verder wil weten van wat voor monsterlijke fouten ik deze *Mimi* heb bevrijd, moet hij ze maar eens vergelijken met de tekst van de versies die voor mijn uitgave in omloop waren. Vaarwel, lezer, doe er uw voordeel mee.

1. Op de aan Cato toegeschreven *Disticha* zijn talrijke middeleeuwse commentaren bekend.

679 *Aan de lezer*
[Leuven, 1517]

Dit is een nieuw voorwoord bij het gedicht *Christiani hominis institutum* (*Onderricht van de christenmens*) uit 1514 (zie brief 298), dat eveneens werd opgenomen in de uitgave van de *Disticha moralia* (zie brief 676).

Erasmus van Rotterdam aan de lezer, gegroet

Denk erom, lezer, dat wat u tot nu toe gelezen hebt, de opvattingen van heidenen zijn; daarom moet u ze met overleg lezen. Wat u nu gaat lezen, zijn uitspraken van Christus zelf en de heilige kerk. Deze kunt u gerust volgen, ja, zij alleen zijn zaligmakend. Neem ze daarom bij het lezen serieus. Vaarwel.

680 *Van Johann Caesarius*
Keulen, 22 september [1517]

Johann Caesarius aan zijn vriend Erasmus, gegroet

Ik kreeg deze dagen een boekje onder ogen met een apologie gericht aan Lefèvre, uitgegeven onder jouw naam; ik heb het gelezen. Het is ongelooflijk hoezeer jullie beider lot me verdriet. Natuurlijk weet ik dat dergelijke conflicten tussen geleerden er altijd zijn geweest en dat zelfs de meest eerbiedwaardigen zich daarvan niet onthielden, maar in de huidige omstandigheden lijkt het allerminst tot voordeel te strekken. Zodra immers de barbaren, die jullie naar het leven staan, merken dat geleerden en nog wel zulke grote geleerden, van jullie faam en reputatie, elkaar bestrijden, is er geen twijfel mogelijk dat zij voor zichzelf hoop opvatten dat ze jullie kunnen overwinnen. Ongetwijfeld zullen zij in hun verwachting, even ijdel als onbeduidend, teleurgesteld worden. Mijn beste Erasmus, ik kan het alleen maar met je opstelling in deze zaak eens zijn; maar terwijl ik tijdens het lezen voortdurend de scherpte van je geest bewonderde, vroeg ik me tegelijk af wat deze goede, nee, uitstekende man er toe bracht om, als hij zo nodig de strijd wilde aangaan, jou als eerste aan te vallen, terwijl hij toch heel goed wist dat jij, zo niet zijn meerdere, dan toch zeker zijn gelijke bent, en dat het overmoedig is met een sterkere, en gevaarlijk met een gelijkwaardige tegenstander de strijd aan te binden. Ik ken de bescheidenheid van de man en zijn oprechte gene-

genheid voor alle geleerde en goede mensen, omdat ik enige jaren zijn leerling was;[1] en eveneens zijn gewoonte om vooral de sofisten te bekritiseren en ook fel te bestrijden, maar juist ieder geleerd man aan te prijzen en met de verschuldigde lof te overladen. Het kan dan ook niet anders dat hij, zoals ook jij denkt, door een of andere kwade geest werd opgehitst. Had hij zich daar maar tegen verzet en er liever voor gezorgd dat jouw welwillendheid jegens hem in stand bleef, waardoor zijn faam eerder zou zijn toegenomen dan verminderd!

Maar genoeg hierover. Onze vriend Neuenahr heeft deze dagen een boekje dat werd gebracht uit Rome, getiteld *Verdediging van Reuchlin*, in meer dan duizend exemplaren laten drukken; twee ervan zijn nu naar je onderweg.[2] Bovendien heb ik een werk over de dialectiek onder handen, dat ik vorige zomer overal uit goede schrijvers samenstelde.[3] Ik zou graag willen dat je het kon doorkijken en een beetje bijschaven. Verder, als alles goed met je gaat, laat me dat alsjeblieft met de eerste bode weten. Vaarwel.

Keulen, 22 september

680a *Van Symphorien Champier*
[Lyon?, september 1517]

Deze brief heeft Erasmus vermoedelijk nooit bereikt.

Symphorien Champier, arts, groet Erasmus, volleerd in iedere vorm van wetenschap

U vraagt zich misschien af, zeer geleerde Erasmus, wat me ertoe brengt u nu te schrijven, terwijl ik dat nog nooit eerder heb gedaan. Het was altijd mijn grootste genoegen - en nu niet minder - telkens weer, bij nacht en bij dag, de bladzijden van uw vlekkeloze en volmaakte werken om te slaan,[1] en ik informeerde dikwijls met gretigheid bij onze boekhandelaren of zij iets nieuws hadden wat uit uw werkplaats kwam: iets wat u zelf had uitgedacht, of wat u althans luister en helderheid

1. Caesarius had in Parijs gestudeerd onder Lefèvre; in 1496 behaalde hij zijn baccalaureaat, in 1498 zijn magisterium.
2. Giorgio Benigno Salviati, *Defensio praestantissimi viri Iohannis Reuchlin* (Keulen, 1517), was geschreven in 1515. Martin Gröning had uit Rome een handschrift met dit werk meegebracht en in Keulen aangeboden aan Maximiliaan I. Daarna werd het werk in Keulen gedrukt.
3. De *Dialectica* van Caesarius werd in 1520 in Keulen gedrukt.
1. Vgl. Horatius, *Ars poetica* 269.

had verschaft. Een boek heeft voor mij immers meer dan voldoende gewicht, als het onder uw naam verschijnt, op welke manier dan ook. Terwijl ik dus die voetsporen van u volgde,[2.] stuitte ik op een apologie, gericht tot, of liever gezegd: tegen Jacques Lefèvre d'Etaples, een man die naar mijn mening de letteren grote diensten heeft bewezen. Hoewel het werk mij erg beviel, aangezien het van u kwam, deed het me verdriet en betreurde ik het dat de twee stralendste lichten van de hele wereld en al helemaal van Frankrijk, de twee voornaamste leiders op het gebied van de letteren, over een geringe kwestie, een kwestie van nauwelijks enig belang, een kwestie waarbij je beide kanten kunt verdedigen, zo vijandig, zo listig, zo grimmig tegen elkaar tekeergingen, zo ongeremd hun beledigingen over elkaar uitspuwden, zo dodelijk venijn uitbraakten, zo bloeddorstige pennen scherpten en zo dreigend hun tanden lieten zien. Immers, naarmate uw apologieën - ik bedoel die van hem en die van u, want ik heb ze allebei tot mijn grote droefenis gelezen en herlezen -, naarmate ze verzorgder, scherpzinniger, smaakvoller van stijl zijn, des te duidelijker en openlijker laten ze zien uit welke haat, welke woede, welke razernij ze voortkwamen. En zo komt het dat ieder van u de fout van de ander probeert aan te tonen en ondertussen de ziekte van zijn eigen geest en zwarte gal tentoonspreidt; zo komt het dat zij die elkaar over en weer hulp en dekking zouden moeten bieden in het belang van de gemeenschap, elkaar hinderen en aanvallen. Dat is nu juist de listigheid van die uiterst gemene vijand van de mensheid, dat hij op een verraderlijke manier met de kleinste vonkjes de grootste branden doet ontstaan en beroemde mannen zwartmaakt met de werkelijk schaamteloze arrogantie van hun taalgebruik. En waarom? Natuurlijk om de naastenliefde te knotten of regelrecht te vernietigen, zonder welke we geen mensen zijn en we God op geen enkele wijze kunnen behagen.

Lefèvre wil met Hieronymus dat vers zes van Psalm 8 zo gelezen wordt: ‘U hebt hem een weinig lager dan God geplaatst’. U leest liever ‘dan de engelen’. Naar mijn mening kan allebei zowel geschreven als gelezen worden zonder dat het fout is. Want als het een willekeurig mens betreft, zoals kennelijk de meeste interpretatoren van de achtste psalm denken, is het duidelijk dat er gelezen moet worden ‘dan de engelen’. De mens neemt namelijk in de rangorde van de schepselen de tiende plaats in, aangezien hij een samenvoegsel is van het stoffelijke en het onstoffelijke, van vergankelijke en onvergankelijke substantie, een tussengebied tussen beide naturen in, als het ware de grenslijn tussen licht en donker. Ook zijn er mensen die de interpretatie ‘dan goden’ in plaats van ‘dan engelen’ aanhouden, zoals uw vriend Reuchlin in het derde boek van *De arte cabalistica*, waar hij een Hebreeuws vers citeert waar het zonder twijfel goed past. God wordt in de Heilige Schrift namelijk dikwijls als engel opgevat, zoals in hoofdstuk 32 van Genesis, waar de engel

2. Vergilius, *Eclogae* 2, 12.

sprekend tot Jakob zegt: ‘Voortaan zal je naam niet Jakob zijn, maar Israël, want als je stand hebt gehouden tegenover God, hoeveel te meer zul je tegenover mensen de overhand hebben.’[3] God is hier volgens de interpretatoren de engel met wie Jakob streed. Als we dit echter, met Paulus in de brief aan de Hebreeën,[4] op Christus willen betrekken, denken we hetzij aan Christus' hele wezen als samengesteld of, zoals men zegt, ondergeschikt, hetzij aan de mens alleen of liever aan de mensheid of de menselijke natuur die hij heeft aangenomen. Want we lezen nergens dat de ondergeschikte, dat is Christus, lager staat is dan de engelen, aangezien hij zelf het hoofd van de engelen is en heer over allen. Zelf zegt hij immers: ‘de Vader is meer dan ik’,[5] en nooit ‘de engel is meer dan ik’. En in het credo van Anastasius zingen we: ‘gelijk aan de Vader naar zijn godheid, minder dan de Vader naar zijn mensheid’.[6] Nergens staat: ‘minder dan de engelen’, zelfs niet naar zijn mensheid, hoewel de mensheid op zichzelf lager staat dan engelen.

We nemen daarom alleen zijn mensheid in beschouwing en, zoals Jaime van Valencia, een niet onverdienstelijk interpretator van de profeet, zegt: ‘U hebt hem een weinig lager dan de engelen geplaatst door hem de zoon van een mens te maken, die kon sterven en lijden voor de mens. In het Hebreeuws staat er: “Wat is de mens dat u aan hem denkt, of de zoon van Adam dat u naar hem omziet?”[7] Vandaar dat Christus zich altijd de zoon van een mens noemt, dat wil zeggen, zoon van Adam, omdat hij van Adam het lichaam ontving, om hem en zijn nakomelingen te bevrijden.’[8] Verder, zoals Hugo van Sint-Victor opmerkt bij Paulus' brief aan de Hebreeën, ‘mogen we niet eenvoudigweg beweren dat hij lager staat dan de engelen. “Hij werd een weinig lager geplaatst” moet hier begrepen worden als “hij werd in een bepaald opzicht lager geplaatst”, namelijk volgens de zwakheid van het vlees en zijn lijden en dood, zoals er geschreven staat. Als hij in een enkel opzicht lager staat, volgt daaruit niet dat hij eenvoudigweg lager staat.’[9] Tot zover Hugo.

Het mag eveneens en zonder enige ongerijmdheid op deze manier worden opgevat:

3. Genesis 32:28.
4. Hebreeën 2:7.
5. Johannes 14:28.
6. Uit de geloofsbelijdenis van Athanasius, hier toegeschreven aan paus Anastasius I (†401).
7. Psalm 8:5.
8. Jaime Pérez, *Expositiones in centum et quinquaginta psalmos Davidicos* (Parijs, 1518), fol. 37r.
9. Hugo van Sint-Victor, *Quaestiones in epistolas Pauli* 14, quaestio 24.

'U hebt hem in wat mindere mate dan de engelen lager geplaatst', alsof hij wil zeggen dat het Woord van de Vader, de Zoon van God, in alles gelijk aan de Vader, vanwege zijn aangenomen natuur of met zijn aangenomen natuur, als de enige ondergeschikte op grond van beide naturen, goddelijk en menselijk, die Christus wordt genoemd, weliswaar lager dan God is geplaatst, evenwel niet zo veel als een engel, maar een weinig minder gerekend vanaf de engelen, of liever: in wat mindere mate dan de engelen. Misschien geeft de Griekse tekst,...,[10.] meer steun aan deze opvatting, aangezien hij zelf het hoofd is van beide kerken,[11.] staande tussen God en engel, zoals de mens tussen engel en alles beneden hem staat.

Aangezien beide interpretaties dus gehandhaafd kunnen worden en het woord *elohim* dat men aantreft in de manuscripten enkelvoudig en meervoudig kan zijn,

> Mag er niet tussen u beiden zo'n strijd ontbranden;[12.]
> U verdient uw lof; laat hem zijn lof als beloning krijgen![13.]

Bevordert u beiden dan, zo vraag ik u, de zaak van de letteren zoals u en hij al heel veel hebben gedaan, en laat de een met een welwillende en vreedzame bedoeling aanvullen wat de ander onaangeroerd laat. Wij allen kunnen niet alles[14.] en wat u als veteraan niet weet, weet misschien een rekruut.

Het ga u goed, zeer geleerde Erasmus, en beantwoord de gevoelens van uw vriend Symphorien, die u bijzonder genegen is.

681 *Van Pieter Gillis*
Antwerpen, 27 september 1517

Pieter Gillis groet Erasmus

Je alleraardigste brief,[1.] waar ik zeer van opknapte, is me door Cordatus overhandigd. Je schrijft over de late ontvangst van de lap stof en de deken; het probleem was dat zich ondertussen geen betrouwbare bode voordeed. Wat de jongelui betreft raad je aan te

10. In de brief ontbreekt het Griekse citaat, maar is wel ruimte opengelaten.
11. De hemelse en de aardse kerk.
12. Variatie op Vergilius, Eclogae 3, 108.
13. Variatie op Vergilius, *Aeneis* 1, 461. In navolging van *Collected Works of Erasmus*, dl. 5 p. 145, is *huic* i.p.v. *hinc* gelezen.
14. Vergilius, *Eclogae* 8, 63.
1. Deze brief is niet bewaard gebleven. Daardoor is niet steeds duidelijk waarover Gillis het heeft.

denken aan de overleden ouders. Wat de dokter[2.] betreft zal ik doen wat je zegt, maar ik zal niet rusten voor ik hem aan zijn oren heb getrokken.[3.] Het doet me bijzonder verdriet dat Tunstall ziek is geworden.[4.] Zo gauw ik me wat sterker voel, zal ik naar je toe snellen. Ik ben het beslist eens met wat je over Clavus schrijft, maar ik begin nu in ieder geval te herstellen. Ik wil je graag bedanken, mijn beste Erasmus, en ik wou dat ik wat terug kon doen voor de hulp die je me zo gul toezegt! Eenoog[5.] is, onder gunstige voortekenen, met ons schilderij[6.] naar Engeland vertrokken; als More in Calais is, kan hij al naar ons kijken. Zorg jij vooral dat het goed met je gaat, mijn beste Erasmus.

Antwerpen, 27 september 1517

682 *Aan Gerard Geldenhouwer*
Leuven, 5 oktober [1517]

Erasmus groet zijn vriend uit Nijmegen

Het verheugt me zeer dat de illustere vorst[1.] mij zo goed gezind is, vooral om die reden, dat het plezierig is dat iemand wie ik bovenmatig genegen ben en die ik buitengewoon hoogacht, mijn genegenheid beantwoordt. Ik ben op dit moment volop bezig met het Nieuwe Testament, dat mij bijna niet alleen mijn ogen, maar ook mijn leven kostte. Ik hoop dan ook dat de eerwaarde bisschop mij niet binnen enige maanden ontbiedt, totdat ik deze taak heb voltooid. Ik stuur de *Querela pacis*, geschreven op perkament, een geschenk van niets als je denkt aan de waardigheid van degene aan wie ik het stuur, maar ik ken zijn vriendelijkheid en jij zult niet nalaten het aan te bevelen. Vaarwel, zeer geleerde en ook zeer vriendelijke Gerard.

In haast. Leuven, 5 oktober

2. Henricus Afinius.
3. *Adagia* 640.
4. Zie brief 663.
5. Pieter Meghen.
6. Het tweeluik van Quinten Metsys.
1. Filips van Bourgondië.

683 *Van Thomas More*
Calais, 7 oktober [1517]

Thomas More groet Desiderius Erasmus zeer hartelijk

Eindelijk, mijn dierbare Erasmus, bracht Pieter Eenoog[1] mij de lang verwachte portretten van jou en van onze dierbare Gillis. Hoe enorm blij ik ermee ben, is voor iedereen makkelijker na te voelen dan voor mij in woorden uit te drukken. Immers, de gezichten van deze mannen, al waren ze alleen maar in krijt of houtskool geschetst, zouden iedereen kunnen betoveren die zich niet volkomen heeft afgesloten voor enige belangstelling voor letteren of deugdzaamheid, maar mij in het bijzonder zelfs kunnen ontroeren door de herinnering aan deze vrienden, in welke vorm die ook herleeft. Wie zou dan kunnen beschrijven, wie zou niet navoelen in welke staat van verrukking ik nu ben door hun portretten, die met zoveel vakmanschap zijn getekend en vervaardigd dat alle schilders uit de oudheid zich erdoor uitgedaagd hadden gevoeld? De toeschouwer zou kunnen denken dat zij eerder gegoten of uitgehouwen zijn dan geschilderd, zo lijken zij naar voren te komen en uit te steken met de juiste dikte van het menselijk lichaam. Je zult niet geloven, mijn welbeminde Erasmus, hoezeer mijn genegenheid voor jou, waaraan naar mijn overtuiging niets meer kon worden toegevoegd, is vergroot door dit streven van je om me nog nauwer aan je te binden; evenmin hoezeer ik triomfeer vanwege de eer door jou zo hoog geschat te worden, dat je met zo'n uitnemend kunstwerk te kennen geeft, dat er niemand anders is wiens genegenheid je zo op prijs stelt. Het is misschien nogal hoogmoedig, maar toch vat ikzelf het in ieder geval zo op: jij hebt mij dit gestuurd met de bedoeling dat ik niet alleen iedere dag, maar zelfs ieder uur aan je zal denken. Ik weet dat ik zo'n open boek voor je ben dat ik niet vreselijk mijn best hoef te doen om je te bewijzen dat ik, hoewel niet vrij van andere onhebbelijkheden, althans verstoken ben van de arrogantie van een Thraso. Maar om de waarheid te zeggen, ik kan inderdaad in dit ene geval het kriebelen van de eerzucht niet verjagen, waar ik op een wonderbaarlijk prettige manier door geprikkeld word, elke keer als ik bedenk dat ik uiteindelijk bij het verre nageslacht in herinnering zal blijven door de vriendschap van Erasmus, vastgelegd in brieven, boeken, schilderijen, kortom op alle mogelijke manieren. Wat zou ik graag het vermogen hebben om met iets opzienbarends te laten zien dat ik blijkbaar zo grote genegenheid van een in zijn tijd en in volgende tijden onvergelijkbare man waard ben! Maar omdat het mijn middelmatigheid ver te boven gaat door enige daad voor elkaar te krijgen dat de mensen die conclusie trekken, zal ik er in ieder geval naar streven dat ik enkel op grond van jouw getuigenis erkenning krijg voor het feit dat ik tenminste geen ondankbaar mens ben.

Ik heb je apologie aandachtig gelezen; die gaf me beslist het gevoel dat ik je welsprekendheid, hoewel ik die nergens duidelijker kon zien, nergens minder bewonderde. Dit immers deed mijn bewondering teniet: dat iedereen bij een zo makkelijke zaak welsprekend kan zijn, niet

1. Pieter Meghen, die het tweeluik van Quinten Metsys naar Calais had gebracht.

alleen jij, die de moeilijkste zaak makkelijk kunt maken. Ik mag sterven als ik geen medelijden met hem heb, een man die opgehitst door het applaus van zijn eigen school zo ver ging dat hij, om zijn kracht te tonen, als onderwerp van zijn betoog de meest onoplosbare controverse koos die ooit bestaan heeft; het is immers bij uitstek een zaak met twee kanten. Ik hoop dat hij door jouw raad tot inkeer komt. Ik vond alles bijzonder goed, maar toch vooral de geestige wijze waarop je zijn verwaandheid op de korrel neemt, omdat hij de indruk wilde wekken dat zijn tweede uitgave eerder was dan jouw aantekeningen; terwijl hij daarin toch met jouw aantekeningen in discussie gaat, die - let wel! - nog niet bestonden.

Ik heb je kopiist[2] naar Engeland gestuurd met tien groten als reisgeld; aan Pieter heb ik een nobel gegeven, wat erg weinig was voor iemand die dat schilderij bracht, maar hij was tevreden. Ik hoop dat de vorstenspiegel, die je ten geschenke aan de koning[3] hebt gestuurd, je geluk en voorspoed zal brengen. De dood van Busleiden was, bij God, een grote schok voor me. Hij was een buitengewoon geleerd man en bovendien iemand die ons genegen was en vriendelijk voor iedereen. Ik mag hier sinds begin september niet weg; het kostte zelfs moeite twee dagen vrij te krijgen om snel even naar Sint-Omaars te gaan, met als voornaamste doel de abt van Sint-Bertinus[4] in elk geval even gezien te hebben, van wie je me ooit een beschrijving had gegeven. Het bleek dat hij echt zo was: ik werd door hem uitgenodigd voor de maaltijd en werd gul onthaald. Iedereen krijgt van hem een ruimhartig onthaal, maar bij mij was het zeer overvloedig; het is een heel innemende grijsaard die, als hij aan jou denkt, weer jong wordt. Het ga je goed, dierbare Erasmus.

Tunstall is naar Engeland teruggekeerd. Nogmaals, het ga je goed. Calais, 7 oktober

684 *Van Thomas More aan Pieter Gillis*
[Calais], 7 oktober [1517]

Erasmus nam deze brief op in Auctarium selectarum aliquot epistolarum Erasmi Roterodami ad eruditos et horum ad illum (Toegift van enkele geselecteerde brieven van Erasmus van Rotterdam aan geleerde mannen en van hen aan hem, Bazel, 1518). Het voornaamste onderwerp van de brief is het door Quinten Metsys geschilderde tweeluik van Erasmus en Gillis.

2. Jan van Friesland.
3. Hendrik VIII.
4. Anton van Bergen.

Thomas More groet zijn vriend Pieter Gillis

Gegroet, mijn dierbare Pieter. Ik wil ontzettend graag weten of het wat beter met je gaat, want dat is iets wat mij evenzeer ter harte gaat als wat dan ook van mijzelf; daarom doe ik zorgvuldig navraag en luister ik overal aandachtig naar alles wat er gezegd wordt. Sommigen kwamen met hoopgevende berichten, hetzij op goede gronden, wat hopelijk het geval is, hetzij om zich naar mijn wensen te voegen. Ik heb een brief geschreven aan onze vriend Erasmus.[1] Ik stuur je die zonder verzegeling, je moet hem zelf verzegelen; het is volstrekt onnodig dat iets wat aan hem geschreven is verzegeld wordt voordat het naar jou gaat. Enkele versjes die ik op het schilderij maakte, even onbeholpen als dat kundig geschilderd is, heb ik voor je uitgeschreven. Als jij vindt dat ze het waard zijn, stuur ze dan naar Erasmus; werp ze anders in het vuur.

Het ga je goed. 7 oktober

Verzen op het tweeluik, waarop Erasmus en Pieter Gillis gezamenlijk zijn afgebeeld door de uitnemende kunstenaar Quinten, en wel zo dat bij Erasmus, die juist begint met de Parafrase van de brief aan de Romeinen, boeken zijn geschilderd waarvan de titels zichtbaar zijn, en Pieter een aan hem geadresseerde brief vasthoudt in het handschrift van More, dat de schilder ook werkelijk heeft nagebootst.

Het schilderij spreekt:

Zulke vrienden als eens Castor en Pollux waren,
zijn ook Erasmus en Gillis, die ik hier laat zien.
Het doet More verdriet ver weg van hen te zijn, met wie hij door vriendschap
zo nauw verbonden is als iemand amper met zichzelf kan zijn.
Zo is er tegemoetgekomen aan zijn verlangen, nu hij niet bij hen is:
een hartelijke brief brengt hun geest, ik hun lichaam.

Ik, More, spreek hier zelf:

De personen naar wie je kijkt, herken je, denk ik
aan hun gezicht, als je hen ook maar één keer eerder
hebt gezien. Zo niet, dan verraadt de brief gericht
aan hemzelf wie de een is; de ander,
om je het te laten weten, zie, schrijft zelf zijn naam.

1. Brief 683.

Overigens, ook al zou hij zelf verzwijgen wie hij was,
dan kun je het weten door de titels van de boeken,
die overal ter wereld worden gelezen.
Quinten! jij, die de oude kunst opnieuw doet leven,
geen minder kunstenaar dan de grote Apelles,
die, het is verbazingwekkend, door het mengen van kleuren
leven geeft aan levenloze vormen,
ach! waarom wilde je portretten, zo mooi gemaakt,
met zoveel moeite, van zulke mannen
als de oude tijd er slechts weinig kende,
als onze tijd er nog minder kent,
als de toekomst er misschien helemaal niet zal kennen,
op kwetsbaar hout aanbrengen?
Ze verdienen steviger materiaal,
dat ze, voor eeuwig vastgelegd, bewaren kan.
O, als je op die manier aan je eigen faam
en de wens van latere geslachten had gedacht!
Want als er in de eeuwen die gaan komen enig
gevoel voor schone kunsten blijft bestaan
en de gruwelijke Mars Minerva niet vertrapt,
voor hoeveel zou het nageslacht dit schilderij niet kopen?

Mijn beste Pieter, onze Quinten heeft alles wonderbaarlijk uitgebeeld, maar bovenal blijkt hij een wonderbaarlijk vervalser te zijn! Want hij heeft het opschrift van mijn brief aan jou zo goed geïmiteerd, dat zelfs ik hetzelfde niet voor een tweede keer op dezelfde manier zou kunnen. Daarom: tenzij hij die brief voor enig doel wil bewaren, of jijzelf, zou je hem aan mij willen terugsturen? Als hij een plaats krijgt bij het schilderij zal het wonder dubbel groot zijn. Als hij verloren is gegaan of als jullie er iets aan hebben, zal ikzelf proberen op mijn beurt de imitator van mijn handschrift te imiteren.

Het ga je goed, samen met je charmante echtgenote.[2.]

2. Cornelia Sandrien.

685 *Van Willibald Pirckheimer*
[Neurenberg, oktober 1517]

Gegroet, grote Erasmus. Ik heb je dit jaar enkele brieven geschreven,[1] die je vermoedelijk niet hebt ontvangen, omdat je ze niet beantwoordde. Ik ben er namelijk van overtuigd dat je, zelfs als je het druk hebt met belangrijker zaken, de wetten van de vriendschap niet zo verwaarloost dat je niet terugschrijft als je daartoe wordt aangezet. Geef daarom de persoon die deze voor jou verzegelt, alsjeblieft ook een verrukkelijke brief van jou, niet zozeer omwille van mij als van je vrienden die je hier in groten getale hebt verworven door je verdiensten. Ik word namelijk dagelijks door hen met vragen bestookt: of ik weet waar de steunpilaar van de letteren mee bezig is, hoe goed het wel niet met de vader van de geleerdheid gaat, wat zijn plannen zijn; maar ik heb niets om te antwoorden. Zorg er dus voor dat we, het liefst uit de eerste hand, alles te weten komen en we jouw vrienden - tevens onze vrienden - in Silezië, Saksen en Thüringen tevreden kunnen stellen.

Ik stuur je *De visser* van Lucianus met een brief ter verdediging van Reuchlin,[2] niet dat ik verwacht iets gemaakt te hebben wat de moeite waard is, maar om mijn vriend Erasmus te laten zien hoe hoog Willibald hem schat, ook al weet ik dat mijn lof niets aan jouw persoon kan toevoegen, zoals het schijnsel van lampen niets toevoegt aan het heldere licht van de zon. Toch wilde ik niet dat mijn welwillendheid en de bijzondere vriendschap waardoor ik met jou verbonden ben, onbekend voor je zouden blijven. Je zult het wel niet erg vinden als ik hetzelfde in mijn andere werken doe, ook al is het niet op de wijze die je verdient. We zien immers dat ook de grote en almachtige God dikwijls door onwaardige mensen wordt aanbeden. Daarom zul jij het hopelijk voor lief nemen als je door een zeer toegenegen persoon, al is het maar op een banale manier, wordt geprezen.

Het ga je goed, mijn beste Erasmus en ik vraag je nogmaals om dat beetje tijd vrij te maken om mijn verzoek in te willigen.

Laat ons alsjeblieft weten hoe het met je geliefde Paulus gaat.[3]

1. Zie brieven 527 en 555.
2. Pirckheimers vertaling verscheen in Neurenberg in 1517, samen met zijn *Epistola apologetica* ten gunste van Reuchlin. Hierin geeft hij hoog van Erasmus op.
3. Erasmus voltooide in deze tijd zijn parafrase van de Romeinenbrief; zie brief 710.

686 *Aan Gilles de Busleyden*
Leuven, 19 oktober [1517]

Door een legaat van Jérôme de Busleyden was in Leuven de oprichting mogelijk geworden van een college dat in humanistische zin onderwijs verzorgde in Latijn, Grieks en Hebreeuws. Op de oprichting van het Collegium Trilingue (Drietalencollege) zag Erasmus nauwlettend toe. In deze brief aan Gilles de Busleyden, die namens zijn familie de erfenis van zijn broer Jérôme afwikkelde, beveelt Erasmus voor de leerstoel Hebreeuws Matthaeus Adrianus aan.

Erasmus van Rotterdam groet zijn vriend Gilles de Busleyden

Een hartelijke groet, zeer geachte Busleyden. Laten we hopen, nu geen klachten of tranen het noodlot kunnen keren, dat wat aan volgende generaties en aan de onsterfelijke nagedachtenis en roem van je broer Jérôme de Busleyden verschuldigd is, allemaal gaat lukken - wat dit betreft is er in elk geval een goed begin gemaakt. Matthaeus Adrianus is zojuist hier gearriveerd. Hij is Joods van afkomst, maar al lang tot het christendom bekeerd, arts van beroep, een zo groot kenner van de hele Joodse literatuur dat er volgens mij in deze tijd niemand te vinden is die met hem vergelijkbaar is. Mocht mijn oordeel in deze aangelegenheid niet genoeg gewicht bij je in de schaal leggen: alle kenners van die taal, zoveel als ik er in Duitsland of Italië ken, zijn het daarover met elkaar eens. Niet alleen beheerst hij de taal volledig, maar hij heeft zich ook grondig verdiept in de geheimenissen van de auteurs en heeft alle boeken zo paraat als zijn eigen vingers en nagels.[1] Hij is de man over wie Luis Vaca[2] je onlangs in Brussel sprak. Ik heb aan de theologen hier uiteengezet wat voor een man hij is, en zou niet geaarzeld hebben te garanderen dat hij de enige is in deze tijd om wie we in al onze gebeden moesten vragen. Nu een of andere goedgunstige god hem ons spontaan heeft geschonken, lijkt het onze plicht te zijn het geschenk met alle middelen te behouden. Ik handel niet uit eigenbelang, maar stel mij volledig in dienst van de nagedachtenis van mijn welwillende beschermer en onvergelijkelijke vriend. Ik stel mij in dienst van het algemene succes dat deze tijd kenmerkt, waaraan ik ook zelf, voor zover mijn krachten reikten, zoveel nachtelijke uren heb besteed en nog steeds besteed. Matthaeus is al bij ons, op aansporing van Luis die ik zojuist noemde. Geef je vriend Erasmus instructies, als je vindt dat ik iets kan doen. Het ga je goed.

Leuven, de dag na Sint-Lucas, 151[8]

1. Vgl. Juvenalis, *Satiren* 7, 232, geciteerd in *Adagia* 1391.
2. Luis Nuñez Cabeza de Vaca.

687 *Aan Pieter Gillis*
Leuven, [ca. oktober 1517]

Erasmus van Rotterdam aan Pieter Gillis, gegroet

Ik wou dat je dat gebrek aan zelfbeheersing kon overwinnen, zo schadelijk voor je gezondheid en zo nutteloos voor het beheer van je zaken dat het zelfs een grote hinderpaal is. Was het nodig zo boos te worden op de dokter?[1] Ik wist dat hij je niets zou geven, hij wilde alleen een komedie opvoeren. Als hij zich nu niet gaat schamen, hoeven we geen greintje verwachtingen meer te hebben en zal hij openlijk je vijand worden. Als ik er al op had gerekend, ik zou liever van honderd bekers beroofd worden dan jou ook maar één keer zo opgewonden te zien. Geloof mij, als je je niet onthoudt van die twee dingen, verstoring van je gemoedsrust en ontijdige seks, dan wil ik liever niet zeggen wat ik voor je vrees, mijn dierbare Pieter. Daarom smeek ik je dringend: stel alles achter bij je gezondheid.

Wat ik schreef over mijn komst tegen Kerstmis, schreef ik vanwege de dokter, niet in ernst, dit om jou geen ijdele hoop te geven en je vrouw geen ijdele vrees. Ik ben vastbesloten hier niet weg te gaan, voordat ik wat ik onder handen heb, heb afgemaakt. De parafrase waaraan ik begonnen was op het schilderij,[2] is voltooid en het drukken is begonnen. Jan van Borselen[3] is hier, hij woont hier in het college en is een bijzonder aangename huisvriend. Als jij toch eens de hele winter bij ons kon doorbrengen en al die zaken die je nutteloos kwellen naar de duivel kon laten lopen! Ik vind de gedichten van More goed.

Een zekere jood Mattheus[4] is hier aangekomen, een groot kenner van zijn taal. Ik hoop dat hij hier een salaris kan krijgen krachtens het legaat van Busleiden. Als je van me houdt, zorg er dan voor dat je beter wordt, en maak daar alles aan ondergeschikt. Een groot deel van je ziekte komt van je geestesgesteldheid. Als het niet bezwaarlijk is, vraag dan Franz[5] bij je te komen en kijk of hij al dan niet wil doen wat Lachner vraagt. Doe het vriendelijk, zodat ik, als hij weigert, het langs een andere weg kan regelen, want ik ben niet van plan me ongestraft te laten bedriegen. Als de Galenus van Linacre[6] uit

1. Henricus Afinius.
2. De parafrase van de Romeinenbrief.
3. Jan Becker.
4. Mattheus Adrianus.
5. Franz Birckmann.
6. Zie brief 664.

Parijs is aangekomen, koop die dan alsjeblieft. Het ga jou en de jouwen goed, mijn dierbaarste vriend.
1517

688 *Van Thomas More*
Calais, 25 oktober [1517]

Thomas More aan Erasmus, gegroet

Ik heb, mijn beste Erasmus, een brief ontvangen van Wentford die ik je rechtstreeks met deze bode toestuur. Je kunt er goed uit opmaken dat de man nog zijn oude karakter heeft. Ik vraag je niet me te vergeven dat ik die brief heb geopend, want je ziet dat hij aan mij was geadresseerd, ook al was hij aan jou geschreven. En ik twijfel er niet aan dat door dezelfde vergissing de brief die voor mij bestemd was, aan jou is geadresseerd. Zo verlangend was ik om die te lezen, dat ik geen zin had hem te openen. Als je er iets in aantreft waarvan je denkt dat ik het wil weten - wat ik zeker niet verwacht - laat het weten. Ik veronderstel dat de brief,[1] waarin ik je de ontvangst van het schilderij meld - waarvoor nogmaals, mijn beste Erasmus, duizend maal dank - je bereikt heeft. Ik heb van je Pieter[2] na zijn vertrek naar Engeland niets meer gehoord. Ik hoop dat dat waarlijk koninklijke geschenk je daar iets waardevols oplevert van de kant van de koning![3] Ik hoop dat wat de keizer je opdroeg[4] gelukkig voor jou afloopt, want alleen lukt niets, integendeel, alles is in Gods hand. Ik ben het eens met je besluit je niet te laten betrekken in de nietige beslommeringen van vorsten en het is duidelijk een blijk van je genegenheid voor mij dat je mij daarvan graag verlost zou zien: het is met ongelofelijke tegenzin dat ik me ermee bezig houd; maar niets is vervelender dan uitgerekend dit gezantschap. Want ik ben verbannen naar een kustplaatsje waar omgeving en klimaat even onaantrekkelijk zijn. Bovendien heb ik thuis al van nature een enorme afkeer van geschillen, zelfs wanneer ze winst opleveren; kun je nagaan wat voor een afkeer ze me hier bezorgen wanneer ze gepaard gaan met verlies. Maar mijn heer[5] belooft welwillend dat de koning alles zal vergoeden. Wanneer ik terugkeer, zal ik je dat laten weten. Het ga je

1. Brief 683.
2. Pieter Meghen.
3. Hendrik VIII.
4. Zie brief 670.
5. Thomas Wolsey.

intussen goed, dat is misschien wel je enige wens. Mijn hartelijke groeten aan de heer Lee en onze vriend Palsgrave, als hij terug is. Nogmaals, het ga je goed.

Calais, 25 oktober [1520]

689 *Aan Guillaume Budé*
Leuven, 26 oktober [1517]

Erasmus aan Budé, gegroet

Mijn beste Budé, wat heeft die plotselinge stilte van jou te betekenen, terwijl je me onlangs overstelpte niet met brieven maar met boekdelen? Wat een gedoe eerst om de koning,[1] de bisschop,[2] en nu geen kik! Ik popel te weten wat voor monster wordt uitgebroed. Verder heb ik het op jouw aansporing gewaagd de heer Deloynes te schrijven. Als hij zich aan mijn brief heeft geërgerd, is dat grotendeels jouw schuld. Zelf antwoordt hij immers niet en jij ook niet namens hem.

Tunstall heeft langdurig en zwaar geleden onder het Zeeuwse klimaat; voor hij terugkeerde naar Engeland had hij koorts opgelopen, zijn belangrijkste bediende in Brugge verloren en er twee ernstig ziek achtergelaten. Schrijf hem af en toe eens; geloof me, niemand is hartelijker dan die man en niemand jou meer toegewijd. More is als gezant van zijn koning in Calais. Jérôme Busleiden, die onze kanselier[3] naar Spanje begeleidde, is gestorven in Gascogne; hij heeft in Leuven bij legaat een college gesticht, waarin de drie talen Grieks, Latijn en Hebreeuws zullen worden onderricht. Er is al iemand voor het Hebreeuws, naar ieders oordeel de geleerdste van deze tijd, genaamd Mattheus Adrianus. Voor het Grieks moeten we nog iemand aantrekken van elders. Vaarwel en neem weg wat me dwars zit. Leuven, 26 oktober

Ik beveel Henricus Glareanus steeds weer bij je aan.

1. Frans I.
2. Etienne Poncher.
3. Jean Le Sauvage.

690 *Aan Thomas Lupset*
Leuven, 26 oktober [1517]

Erasmus aan zijn vriend Lupset, gegroet

Ik vraag je, hoe kom je er bij dat ik boos op je ben?[1.] Is het omdat ik je in mijn brief zo vriendschappelijk aanmaande? En wat betreft het feit dat ik niets had geschreven, jij was veeleer boos omdat je niets op mijn laatste brief hebt geantwoord. Van More ontving ik een korte verhandeling en verder nog van alles. Hij heeft je zaak uiterst welwillend verdedigd, ook al was dat nergens voor nodig, want ik ben van mezelf al bereid je genegen te zijn en zal niet dulden daarin te worden overtroffen. Het bijvoegsel bij mijn *Copia* heb ik nog niet van More ontvangen.[2.] Ik zou graag willen dat je ervoor zorgt dat het bij mij terugkomt, als je dat kunt. Ik heb Bade geschreven je aan te sporen mij Linacre's vertaling van Galenus te sturen, niet als gift, maar voor mijn rekening gekocht. Ik zou graag willen dat je me eens hier komt opzoeken. Busleiden heeft een college gesticht, waar drie uitstekende professoren in de drie talen zullen doceren. Er is al een uitmuntende hebraïst, genaamd Mattheus.[3.] Vaarwel en doe je ouders mijn hartelijke groeten.

Leuven, 26 oktober

691 *Aan Gilles Busleiden*
Leuven, 30 oktober [1517]

Erasmus aan Busleiden, gegroet

De arts[1.] verblijft hier al enige tijd, niet zonder grote kosten voor hem en met achterlating van zijn praktijk en vrouw[2.] en met de winter voor de deur. Het lijkt mij de prachtigste zaak van de wereld, onsterfelijke roem waardig, maar het belangrijkste is hoe men begint. Naar mijn mening moet men niet beginnen met gewone of middelmatige, maar met in het oog lopende professoren van grote naam. Gelukkig hebben we hier een man zoals we zelfs niet uit Italië kunnen halen en daarom moeten we naar mijn oordeel al het mogelijke doen om hem hier vast te houden. Dat zal gebeuren als we hem onmiddellijk een aanstelling geven, en hem het salaris toekennen dat hij verdient. In

1. Zie brief 664, waarop deze brief het antwoord is.
2. *De pueris instituendis* (*Over de opvoeding van kinderen*), dat pas in 1529 werd gedrukt.
3. Mattheus Adrianus.
1. Mattheus Adrianus.
2. In Middelburg.

het begin kan men beter het geld voor de anderen enige tijd inhouden, als het onderwijs in de drie talen maar met waardigheid en luister van start gaat. Ik heb de man aangeraden in eigen persoon te onderhandelen. Als zeker is dat het legaat wordt uitgevoerd, kan men iets met hem regelen; zo niet dan moet men hem erop wijzen dat hij niet vergeefs in onzekerheid verkeert.

Als u wilt dat ik help met het zoeken van een Griekse kandidaat, of met iets anders, zeg het me dan. Er is hier een voortreffelijke jongeman, Rescius, die geleerder is dan hij zich voordoet, maar ik zou liever, zoals ik al zei, beginnen met beroemde en uitnemende professoren. Vaarwel, edele heer.

Stoort u zich er niet aan dat doctor Mattheus niet erg welsprekend en zorgvuldig is in het Latijn. Hij weet genoeg om te kunnen doceren en hij is beter dan wie ook thuis in de geschriften van zijn volk. Dat is voor deze zaak het belangrijkste.

Aan de weledele heer Gilles Busleiden, een bijzonder hoog te achten beschermheer.

692 *Van Karel Ofhuys*

Deze brief is opnieuw gedateerd en is nu te vinden onder nummer 480a.

693 *Aan Matthias Schürer*
Leuven, 31 oktober 1517

Erasmus aan Schürer, gegroet

Ik stuur je Quintus Curtius, door mij herzien, met index en voorwoord.[1] Als het werk je bevalt, zorg er dan voor dat jij en ik er eer mee inleggen; zo niet geef het boek terug aan degene die het brengt. Vaarwel, mijn beste Schürer en groet alle vrienden, dat wil zeggen het hele literaire genootschap.

Leuven, de dag voor Allerheiligen 1517

Ik stuur je ook de apologie waarmee ik me tegen Lefèvre heb verdedigd.[2] Ik wil die alleen maar verspreid hebben om te voorkomen dat mensen denken dat er tussen ons rivaliteit heerst, ook al heeft hij me op weinig vriendschappelijke wijze aangevallen. Als het je bevalt, neem het; en blijf wie je bent.

1. Zie brief 704.
2. In de uitgave van Dirk Martens, met enkele correcties. Schürer zou de apologie meteen op de pers leggen.

694 *Aan Willibald Pirckheimer*
Leuven, 2 november 1517

Dit is de eerste van een reeks brieven waarin Erasmus zich kwetsend over joden uitlaat. Zie hiervoor de noot van de redactieraad op blz. 12.

Erasmus aan Willibald, gegroet

Ik heb je boek samen met je brief[1] ontvangen, edele heer. Ik antwoord kort, in beslag genomen immers door het meest zware werk. Ik leef, zo goed en zo kwaad als het gaat, en werk in Leuven, ben opgenomen in de orde van de theologen, ook al heb ik aan deze universiteit niet mijn doctorstitel behaald. Ik wilde dit liever dan met prins Karel naar Spanje reizen, vooral omdat ik het hof verscheurd zag in zoveel partijen: Spanjaarden, Marraños, Chièvres-getrouwen, Fransen, keizerlijken, Napolitanen, Sicilianen en wie al niet. Toen ik afgelopen lente wegens een privé-aangelegenheid een bezoek bracht aan Engeland, ontving de vorst mij uit eigen beweging met bijzonder veel vriendelijkheid en evenzo de kardinaal,[2] de tweede koning, zo gezegd. Behalve een prachtig huis boden ze me zeshonderd florijnen aan per jaar. Ik bedankte hen zo dat ik het voorstel noch accepteerde noch verwierp. Mijn verblijf hier kost veel, maar ik wil zeker enige maanden blijven, deels om het werk dat ik onder handen heb af te maken, deels om te zien wat er terecht komt van de grootse vooruitzichten, die de kanselier van Bourgondië, Jean Le Sauvage, een zeer geleerd man en beschermer van alle geletterden, mij bij zijn vertrek in naam van de vorst voorspiegelde. Ik bewerk het Nieuwe Testament, dat ik eerder in Bazel meer voortjoeg dan verantwoord uitgaf, opnieuw en zo dat het een ander werk zal worden. Ik hoop het binnen vier maanden te voltooien.

Je boek deed mij veel plezier, evenals die zo vriendschappelijke verdediging van Reuchlin, waarin je me welsprekender lijkt dan gewoonlijk. Misschien omdat, zoals Quintilianus zegt, je ook je hart liet spreken, niet alleen je verstand of je geleerdheid.[3] Ik zelf vind niets erger dan hoe dan ook verzeild te raken in een controverse in welke vorm dan ook; maar daarna vind ik niets erger dan wanneer je te maken krijgt met een lage en verachtelijke te-

1. Brief 685, die samen met Pirckheimers vertaling van Lucianus' *Piscator* en diens *Epistola apologetica* ten gunste van Reuchlin was verzonden.
2. Thomas Wolsey.
3. Quintilianus, *Institutiones oratoriae X*, 7, 15.

genstander. Want met wie moet Reuchlin eigenlijk het gevecht aangaan? Met een menigte horzels die zelfs de paus van Rome niet in beroering durft te brengen; Alexander[4.] placht zelfs te zeggen dat hij het minder gevaarlijk vond een van de grote koningen te beledigen dan een willekeurig iemand uit de bendes van die bedelaars die, onder de dekmantel van een nederige naam, de christelijke wereld tiranniseren. Ook al vind ik het niet billijk de hele orde te verwijten wat door weinigen wordt misdreven.

En kijk toch eens, wat voor werktuig die volstrekt onwaarachtige belijders van de ware godsdienst gebruiken: een volkomen leek,[5.] zonder enig schaamtegevoel, die door alle kwaad dat hij aanricht niet slechter kan worden; die men niet als een half-jood zou moeten betitelen als hij zich door zijn daden meer dan een jood toont. Welk ander instrument kon de duivel, die eeuwige vijand van het christendom, zich wensen dan een dergelijke satans-engel in de gedaante van een engel des lichts, die onder het valse voorwendsel de religie te verdedigen, overal verstoort wat het belangrijkste en het beste is van onze godsdienst, namelijk de algemene eendracht van de christelijke wereld? Wat is erger dan dat mannen van onsterflijke verdiensten moeten strijden met zo'n monster, wiens naam alleen al, naar mijn mening, het papier bezoedelt. Ik mag sterven als hij zich om een andere reden heeft laten dopen dan om meer verderf onder de christenen te kunnen zaaien en als één van ons het hele volk met zijn joods gif te besmetten. Want wat had hij de christenen kunnen aandoen als hij de jood was gebleven die hij was? Nu pas handelt hij als een echte jood, na het masker van een christen te hebben opgezet, nu beantwoordt hij aan zijn soort. De joden belasterden Christus alleen, maar hij gaat tekeer tegen vele integere mannen die uitmunten in leefwijze en geleerdheid. Hij had zijn joden geen grotere dienst kunnen bewijzen dan, vermomd als overloper, het christendom aan zijn vijanden over te leveren; een stompzinnig mens overigens, slechts listig in het verspreiden van leugens. Welk offer kon Satan aangenamer zijn dan dat het zaad van dergelijke tweedracht wordt verstrooid onder alle christenen?

Vanwaar komt die naam Satan bij de joden? Natuurlijk omdat hij de Tegenstander is. En neemt hij soms niet Satans plaats in door beroemde mannen die zich richten op het algemeen belang, op gewetenloze wijze te hinderen en te overschreeuwen, in de overtuiging dat dat zijn levenstaak is? Waar komt het woord voor duivel bij de Grieken vandaan? Niet van woordbreuk, niet van overspel, niet van diefstal, niet van enig andere fout, maar van laster.[6.] Is hij niet zijn apostel, die zijn hele leven wijdt aan het in opspraak bren-

4. Paus Alexander VI.
5. Johannes Pfefferkorn.
6. Erasmus verbindt *diabolos* (duivel) met *diabolè* (laster).

gen en bespotten van voortreffelijke mannen bij het ondeskundige volk? Ondertussen gebruikt hij de godsdienst als dekmantel voor het allermisdadigste. Dat is niet de streek van een gewone, maar van een bijzonder geslepen demon. Hij weet dat hij geleerde en fatsoenlijke mensen niet voor zich kan winnen en evenmin makkelijk kan bedriegen. Daarom laat hij zich horen bij het onwetende volk, keft hij tussen bijgelovige en, zoals Paulus zegt, met zonden overladen vrouwtjes[7] en zoekt hij geschikte grond voor slecht zaad. Bij deze mensen verspreidt hij rook onder schitterende voorwendsels, snatert hij over de verdediging van de christelijke godsdienst, over ketterijen en excommunicaties; maar zij zijn te dom om te merken dat onder de schapenvacht een roofgierige wolf schuilgaat.

O misdadige 'korrel,' zo heel anders dan de graankorrel die, als hij in de aarde valt en sterft, het voedsel van het leven voortbrengt.[8] Deze zaadkorrel, van monnikskap of van nog iets giftigers, is gestrooid door de hand van de duivel; als er niet op tijd wordt ingegrepen, zal hij het schadelijke venijn van de tweespalt over de christelijke eendracht brengen. Wat zal er uiteindelijk gebeuren, als men toestaat dat die lasteraar zo op dezelfde wijze tekeer gaat tegen iedereen die niet op hem lijkt? En als geleerden gedwongen worden de boeken van een onrein monster, niet waard vermeld te worden onder mensen, te beantwoorden? Geloof me, zeer geleerde Willibald, dit begin zal verder reiken dan de meeste mensen misschien begrijpen. We zien hoe uit een klein vonkje soms een grote brand ontstaat. Daarom verbaast het me dat de bisschoppen niet waakzaam zijn, zodat ze deze slang op tijd kunnen verbranden en iets doen tegen het oprukkende kwaad, dat gif brengt en zich overal verspreidt. Die snode lasteraar kan niet worden overwonnen. Hij is niets dan een opeenhoping van laster met genoeg boze geesten om hem nieuwe kracht te geven als hij uitgeput raakt.

Daarom zal hij nooit overwonnen worden met gescheld. Voor hem geldt slechts één soort eer: op welke manier ook genoemd te worden in de boeken van alle geleerden voor het nageslacht. Deze schurk redeneert als volgt: 'ook al krijg ik een slechte naam bij een kleine groep goede en geleerde mensen, voor mij is het genoeg het grootste deel van de mensen te behagen. En als mijn streken zijn ontdekt en mijn trucs openbaar gemaakt, zal ik gehaat zijn bij alle christenen, maar zonder twijfel roem verwerven bij de joden, die dan zullen inzien dat ik niet uit vijandschap van hun geloof ben afgevallen'. Daarom zullen de geleerden niet alleen tot hun schande maar ook vergeefs met

7. 2 Timotheüs 3:6.
8. Johannes 12:24-25.

deze man in gevecht gaan; hij bezorgt hun alleen maar een slechte naam, of ze nu winnen of verliezen. De eerste de beste beul temt die razernij beter. Het is aan de bisschoppen daarvoor te zorgen. Het is de taak van de rechtvaardige keizer Maximiliaan, van de magistraten van de beroemde stad Keulen[9.] niet een zo giftige adder te koesteren, tot stellige ondergang van het christendom, zonder zich te voorzien van tegengif dat opgewassen is tegen dit kwaad. Ik zeg dit zonder enige persoonlijke wrok; hij heeft mij in niets schade berokkend, of als hij iets tegen mij wauwelde, het laat me koud, en de zaak gaat me niet in het minst aan. Maar het gaat mij ter harte dat de eendracht van het christenvolk zo onwaardig verscheurd wordt door de streken van een goddeloze en ongeletterde besnedene en dat allemaal met behulp van diegenen die zich de pijlers noemen van de christelijke godsdienst.

Maar genoeg hierover. Om toch enige kritiek te geven op je overigens zeer geleerde boek, mijn waarde Willibald, ik ben niet echt blij met die lijst van aanhangers van Reuchlin. Want wie die ook maar enige geleerdheid of vroomheid kent, is geen aanhanger van Reuchlin? Wie verwenst dat monster niet, afgezien van degenen die de kwestie niet begrijpen of ten koste van de samenleving voor hun eigen belangen zorgen? Verder, waar jij met de dialectici en filosofen een zijspoor betreedt, had ik liever gezien dat je al het andere onaangeroerd had gelaten en alleen dat had behandeld wat je wilde behandelen. Vaarwel, beroemdste onder de geleerden en onder de beroemde mensen de geleerdste.

Leuven, de dag na Allerheiligen 1517

695 *Aan Pierre Barbier*
Leuven, 2 november 1517

Erasmus aan zijn vriend Barbier, gegroet

Ik ben erg bang, mijn beste Pierre, dat gelukkige omstandigheden in Spanje je je oude vrienden doen vergeten, hoewel ik dat liever heb dan dat een of andere ramp hetzelfde bewerkt. Ik betreur oprecht de dood van Busleiden en des te meer omdat ik voor zijn vertrek zo weinig aandacht voor hem had. Ik kan niet zeggen hoe blij ik ben met het legaat aangaande de drie talen.[1.] En door een gelukkig toeval hebben we hier een jood[2.] die, naar mijn en ieders

9. Pfefferkorn had nauwe banden met de theologische faculteit van Keulen, evenals de andere tegenstanders van Reuchlin.
1. Het legaat van Jérôme Busleiden ten behoeve van het Collegium Trilingue.
2. Mattheus Adrianus.

oordeel, verreweg de grootste kenner is van zijn literatuur. Sommige theologen stribbelen in schijn nog wat tegen, maar in zijn aanwezigheid beloven zij wat anders. Als de onderneming vanaf het begin groots en met beroemde mannen wordt opgezet, zal ze onze streek buitengewoon veel roem brengen.

De heer van Marcke had mij al vanuit Zeeland het geld doen toekomen toen mij je brief werd overhandigd. Verder heb ik niets gekregen, geen brief en geen geld. Als er niets wordt gestuurd, zal ik dat ongerief dragen, als jij maar gezond bent. Maar als, wat de goden mogen verhinderen, een of andere gebeurtenis ons Barbier afneemt, zal ik een zo vele malen groter verlies niet kunnen dragen. Daarom vraag ik je dringend goed voor je gezondheid te zorgen.

Ik woon nu in het College van de Lelie met de allervriendelijkste gastheer Jean de Nève van Hondschoote. Ik ben helemaal 'onze doctor', bijna voortdurend aanwezig bij besprekingen waar ze besproken zaken bespreken. Het Nieuwe Testament vordert gestaag en zal met Gods hulp binnen drie maanden worden voltooid. Ik heb Lefèvre van repliek gediend, voor zover mogelijk, zonder boosheid. Ik vraag me nog steeds af wat de man bezielde. Ik heb hem het boekje gestuurd, maar tot nu toe is er geen antwoord. Een of andere opruier heeft de naïeve man misleid; had ik het maar kunnen negeren! Alle theologen steunen mijn zaak, vooral Briart en zelfs Van Dorp. De bisschop van Utrecht[3.] schreef me met de mededeling dat hij me zou uitnodigen zodra hij uit Overijssel was teruggekeerd en zou verklaren hoe hoog hij me acht; maar hij zal voor dovemansoren spreken. De aartsbisschop van Mainz[4.] schreef me eigenhandig en nog wel heel vriendelijk. De parafrase van de brief aan de Romeinen wordt fraai gedrukt. Het past dat Paulus voor de Romeinen wat beter Romeins spreekt. Briart is vol lof voor het werk.

Ik vraag je bij de heilige theologie: laat me weten wat mijn voortreffelijke mecenas[5.] vermag, op wie bij uitstek mijn hoop is gevestigd. Als slechts hij blijft wie hij is, zal ik alles afslaan wat me van elders wordt aangeboden. Ik leef nu nog op mijn eigen vet, afgezien van de driehonderd of wat meer florijnen die ik dankzij de goedgunstigheid van hem en van de vorst[6.] kreeg. Ik twijfel niet aan zijn gezindheid, mits jij hem er aan herinnert. Maak me althans per brief deelgenoot van alle successen in Spanje, tenzij je me dat ook niet gunt. Het zeer droeve bericht dat hier is aangekomen, gaf me bijna de genadeslag; namelijk dat de eerwaarde vader Briselot het tijdelijke voor

3. Filips van Bourgondië.
4. Albert von Brandenburg; zie brief 661.
5. Jean Le Sauvage.
6. Karel V.

het eeuwige heeft verwisseld; maar omdat het niet bevestigd is, neem ik aan dat het een loos gerucht is. Over de zeergeleerde heer Joost[7.] werd iets dergelijks bericht, ik meen bij gelegenheid van Busleidens dood. Als je in Spanje niet iets dergelijks onderging als de metgezellen van Odysseus bij Circe,[8.] beveel me dan nadrukkelijk aan bij mijn heer en uitzonderlijke beschermer, de kanselier. Ik stond op het punt hem te schrijven, maar die stotterende jongen - een familielid van zijn vrouw, geloof ik - maakte me amper een half uur voordat de bode vertrok duidelijk, dat de bezorger zou vertrekken. Vaarwel, dierbaarste van de stervelingen en meer dan de helft van mijn ziel. Doe de bisschop van Chieti[9.] mijn hartelijke groeten en ook de eerwaarde vader en zeer geleerde heer Marliano. Waar Guy Morillon zich bevindt weet ik niet en toch wil ik weten hoe hij het maakt.

Leuven, de dag na Allerheiligen 1517

696 *Aan Maarten van Dorp*
[Leuven, ca. 2 november 1517]

Erasmus aan zijn vriend Van Dorp

Hoewel ik onze vriend Nève al voortdurend aanspoor tot vrede en eendracht, heb ik hem toch, op dezelfde dag waarop je het mij vroeg, over die kwestie[1.] gesproken, en wel op zo scherpe toon dat de man bijna kwaad op mij werd. Er is niemand onder de stervelingen die een zo grote hekel heeft aan ruzie en niemand die zich zo graag afzijdig houdt van andermans zaken. Niemand is vriendelijker, niemand vriendschappelijker dan de Nève. Ik zou graag willen dat hem ook deze gelukkige omstandigheid ten deel was gevallen. Met zijn talent verdient hij het, vrij van dergelijke beslommeringen, zich helemaal te kunnen wijden aan de hoogste studie. Daarom zag ik er enige tijd van af met hem samen te wonen. Nu zou ik met meer genoegen bij hem wonen, als hij zich van die zaken zou hebben losgemaakt. Niet dat hij me daarmee belast, maar omdat we dan ongehinderd onze tijd zouden kunnen besteden aan de bezigheden die we gemeen hebben. Ik zal hem blijven aanraden te doen wat ik zelf van plan ben te doen. Ik vraag alleen dit van je, mijn beste Van Dorp:

7. Joost Lauwerijns.
8. Circe veranderde de metgezellen van Odysseus in zwijnen.
9. Gianpietro Carafa.
1. Waarschijnlijk over de tegenstand die Nève had ondervonden bij zijn benoeming tot hoofd van het College van de Lelie.

denk er aan dat het niet past op gespannen voet te staan met iemand die je zo vertrouwd was, vooral als de zaak je niets aangaat. Nève is iemand die altijd aardig blijft als hij eenmaal sympathie voor je heeft opgevat. Vaarwel.

697 *Aan Gerard Lister*
Leuven, 2 november 1517

Erasmus aan zijn vriend Lister, gegroet

Ik las met droefheid over je tragedie,[1] mijn beste Lister. Maar toch moet je Paulus navolgen die zichzelf altijd gelijk bleef, wat men ook aan goeds of kwaads over hem vertelde. Dit zijn nu de wisselvalligheden van het menselijk bestaan, met dergelijke tragikomedies wordt het leven hier doorgebracht. Als je naar me wilt luisteren, moet je nu geen stap verzetten. Zoek afleiding in zinvolle studie en dat gerucht, in omloop gebracht door slechte mensen, zal spoedig vanzelf verdampen. Iedereen weet toch dat jouw karakter volkomen vreemd is aan dergelijke wandaden? Geloof me, de fortuin zal deze ramp op een of andere manier compenseren met voordeel. Wanneer de praatjes zijn opgehouden, kies dan een andere verblijfplaats, als dat je het beste lijkt. Als je naar Engeland wilt, zal ik je aanbevelen bij vooraanstaande mensen. Als je hier wilt wonen, zal ik alles doen wat vriendschap vereist.

Geleerden schrijven me dat Pfefferkorn, die van een slechte jood de slechtste christen is geworden, een boek heeft uitgegeven in het Duits, waarin hij alle geleerden, onder wie mijzelf, met een ongekende razernij afmaakt en in stukken hakt.[2] Wat een verachtelijke kerel, dergelijke tegenstanders onwaardig en de beul waardig! Hij had het ervoor over gedoopt te worden om, als vermomde jood, de christelijke eendracht te verstoren. Vaarwel, mijn beste Lister, en doe mijn groeten aan de hooggeachte prior van Sint-Agnietenberg.[3]

Leuven, de dag na Allerheiligen 1517

1. Het gerucht ging dat Lister Johannes Murmellus, die op 2 oktober 1517 plotseling overleed, vergiftigd had.
2. Waarschijnlijk *Streydt puechlyn vor dy warheit* (Keulen, 1517).
3. Gerard van den Cloester.

698 *Aan Johann [Poppenruyter]*
Leuven, 2 november 1517

Erasmus aan zijn vriend Johann, gegroet

Ik vraag je er voor te zorgen dat deze brief,[1.] zodra je iemand hebt gevonden aan wie je hem kunt toevertrouwen, naar Neurenberg wordt gebracht, en onze vriendschap niet te laten verwateren. Ik hoor dat je door de vorst helemaal onder goud bent bedolven; mijn oprechte gelukwensen daarvoor.[2.] Maar ik ben bang dat je jicht krijgt door het tellen van al die duizenden. Men leest het *Enchiridion* overal en het maakt veel mensen goed of in ieder geval beter. Het mag niet zo zijn, mijn beste Johann, dat alleen wij tweeën, ik die het geschreven heb en jij voor wie het geschreven is, er geen vruchten van plukken. Behandel mijn Duitse bediende[3.] op Duitse wijze.[4.] Vaarwel, beste vriend. Wanneer je naar Leuven komt, zul je op het college behandeld worden zoals het daar hoort.

Leuven, de dag na Allerheiligen 1517

699 *Aan Gilles Busleiden*
[Leuven, november 1517]

Aan de weledele heer Gilles Busleiden, mijn uitnemende beschermheer en vriend

Gegroet. Ik zou u willen danken voor de vriendelijke en welwillende ontvangstvan de joodse geleerde,[1.] weledele Busleiden, als ik u eigenlijk niet liever wilde feliciteren, omdat degene naar wie ieder zou hunkeren, u voor die taak vanzelf ten deel viel. Ongetwijfeld zal dat het hele geslacht Busleiden onsterfelijke roem brengen en alle studies, die in verschillende opzichten in

1. Brief 694. Poppenruyter was een vriend van Pirckheimer en afkomstig van Neurenberg.
2. Karel V had Poppenruyter in 1515 tot leverancier van zijn kanonnen gemaakt.
3. Jacobus Nepos.
4. Dat wil zeggen, als een broer; *germanus* betekent ‘Duitser’ maar ook ‘broer’.
1. Mattheus Adrianus.

verval zijn geraakt, herstellen. En op de andere universiteiten zal er geen gebrek zijn aan mensen die zullen gaan wedijveren met dit prachtige instituut. Daarom vraag ik u, om de nagedachtenis van uw uitmuntende broer, om de faam van het gehele geslacht Busleiden, om het belang van alle liefhebbers van de studie, u niet te laten afbrengen van wat u begonnen bent. Want er zijn misschien mensen die zichzelf het goede niet gunnen en liever andere mensen van betere studie afhouden dan zelf betere dingen te leren. Ik zaai en oogst hier niet voor mezelf, alleen het algemeen belang drijft me. Iets nieuws kan nooit op zoveel bijval rekenen of er zijn altijd wel een of twee lieden die protesteren. Nu zijn het de besten die enthousiast zijn, spoedig zullen allen enthousiast zijn. Als het allemaal loopt zoals ik hoop, zal Leuven me steeds meer toelachen. Er is geen andere plaats waar ik liever zou wonen en dat nog wel op eigen kosten; ook denk ik dat mijn aanwezigheid niet zonder nut zou zijn voor een dergelijk college. Tenslotte zou ik geen betere erfgenaam weten voor mijn bibliotheek.

Mattheus is nog niet hierheen verhuisd. Ik stuur een grafschrift,[2.] maar alleen om te zien wat u er van vindt. Zodra ik dat weet, zullen andere volgen.

Vaarwel.

Vers in trocheeën
Jérôme, evenbeeld van het eerste sieraad van Busleidens naam,
verlaat u dan de uwen, door de dood ontrukt in de bloei van uw leven?
Letteren, familie, senaat, hof, volk, kerk
zoeken hun licht, vragen om hun beschermheer.
De faam van uw deugden zal altijd blijven leven bij het nageslacht.
Drietalige geleerdheid zal in een drievoudige lofrede
spreken over u, die haar terugkeer en wederopbloei bewerkte.
Erasmus R.

700 *Aan Jacopo Bannisio*
Leuven, 3 november 1517

Gegroet heer, beroemd door allerlei eerbewijzen. Af en toe maak ik mezelf verwijten dat ik in Antwerpen uw vriendelijkheid niet hartelijker beantwoordde. Maar ik was toen het hof van Brussel ontvlucht, omdat ik bijna ten onder ging aan de overdreven plichtplegingen van de Spanjaarden. Zodoende kreeg

2. Uitgegeven als Carmen 69 in de editie van Harry Vredeveld, *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami I*, 7 (Amsterdam, 1995).

ik een afschuw van bijna iedere bijeenkomst. Maar Bannisio, met die geleerdheid, welsprekendheid en zo'n vriendelijk karakter, hoor je zelfs van ver te bezoeken, dat geldt niet alleen voor mij, maar voor ieder rechtschapen mens. En als u nog enige dagen in Antwerpen blijft, zal ik komen toesnellen om van uw gesprekken en uw aanwezigheid althans enige uren te genieten, als u tenminste niet door mijn onvriendelijkheid zo van mij bent vervreemd dat u nu degene die u benadert weigert wat u eerder uit eigen beweging aanbood.

Ik heb het boek dat Neuenahr in Keulen heeft uitgegeven, gelezen.[1] Ook Willibald heeft zijn boek gestuurd.[2] Ik zie dat de strijd die ik bij uitstek uitgeblust of althans smeulend had willen zien, weer oplaait. Ik hoor dat die pestdragende 'korrel' die een of andere listige Satan zaaide, een boekje uitgaf waarin hij ongestraft tekeer gaat tegen alle geleerden.[3] Dat werktuig misbruiken die verkondigers van de godsdienst om de rust van de christelijke eendracht te ondermijnen. Was hij maar jood gebleven of had hij maar, zoals zijn voorhuid, een afgesneden tong of handen! Nu bestrijdt deze satansengel in de gedaante van een engel des lichts ons onder onze eigen banier, en doet voor de besnedenen wat Zopyrus deed voor Darius, de vader van Xerxes.[4] Ik mag sterven als u in zijn hart niet meer dan één jood vindt. Wat anders wensen die misdadige besnedenen, wat anders wenst Satan, hun vorst, dan dat op die manier de eendracht van het christenvolk wordt verscheurd? Wat een schande dat geleerden wier nagedachtenis naar mijn mening later bij het nageslacht heilig zal zijn, met een dergelijk monster de strijd aangaan, waaruit niets dan schurft, venijn en smaad kunnen voortkomen, of ze het strijdperk nu verlaten als overwinnaars of als overwonnenen. Het is Alecto, de machtigste van de furiën, die haar helse krijgstrompet laat horen, een apostel van Satan, het zaad van de duivel, het werktuig van een paar huichelaars, vermomd als voorvechter van het geloof, in waarheid een vijand, van een verderfelijke jood een nog verderfelijker christen geworden. Het is schandalig dat de verfoeilijke naam van die man in boeken van geleerden voorkomt, dat kostbare uren verloren gaan om zo'n leeghoofd van repliek te dienen! We hebben eerder een Hercules nodig, die Cacus kan overwinnen en ergens in een afgrond werpen, en wel gauw.[5] Het is makkelijk

1. zie brief 680, noot 2.
2. Willibald Pirckheimer, *Epistola apologetica*; zie brief 685.
3. Johann Pfefferkorn, *Streydt puechlyn vor dy warheit*; zie brief 695.
4. Zie *Adagia II*, 10, 64: Zopyrus reed Babylon binnen, veinzend dat hij op de vlucht was voor Darius, maar leverde de Babyloniërs vervolgens aan Darius uit.
5. Cacus werd door Hercules gedood nadat hij diens vee had gestolen.

schade te veroorzaken, eenmaal ontstoken vuur breidt zich uit, vergif verspreidt zich beetje bij beetje door overbrenging. Geloof me, als de keizer met dit monster zou afrekenen, zou hij een mooiere daad verrichten dan als hij de slaglinies van de Saracenen zou verpletteren. Deze vijand woedt binnen in de huizen van de christenen, en des te schadelijker omdat hij ons bestrijdt met onze wapenen en onze troepen. Als u het ermee eens bent, zal ik de rechtvaardige keizer in een brief aansporen om deze zo grote razernij in te tomen, niet met boeken,[6.] maar met de knots van Hercules. Vaarwel, zeer geleerde Bannisio.

Leuven, 3 november

Erasmus van Rotterdam

701 *Aan Johann Caesarius*
Leuven, 3 november [1517]

Erasmus aan zijn vriend Caesarius, gegroet

Ik vermoed dat het Eenoog[1.] was die daar bij jullie liep op te scheppen dat ik hem naar Rome had gestuurd. Toen hij vorig jaar toevallig naar Rome ging, gaf ik hem het Nieuwe Testament mee en brieven gericht aan de twee kardinalen[2.] die mijn boek aan de paus zouden aanbieden. Ik gaf hem ook reisgeld mee. Maar de goede man hing twee maanden in Zwitserland rond, overal bedelend in mijn naam en met mijn boek rondsjouwend tot bij de keizer toe, die hem zeven goudstukken gaf. Jouw brief werd mij niet door hem overhandigd; maar voordat ik jouw laatste[3.] ontving, kwam hij in Leuven naar me toe en zei dat hij binnenkort naar Rome ging voor het geval ik iets wilde. Daarom moet je dergelijke zwervers met een knuppel verjagen en niemand iets geven, tenzij ik hem in mijn brieven aanbeveel. Ik hoor dat jij uit bent op een prebende in Luik. Mocht dat eens lukken, mijn beste Caesarius!

Dat de geleerden aan de kant van Reuchlin staan, getuigt van beschaving. Maar ik vind het verkeerd dat ze met geschriften de confrontatie aangaan

6. De passage ‘om deze zo grote razernij in te tomen, niet met boeken’ is door de uitgever van de Latijnse brieven, P.S. Allen, toegevoegd om een lacune in de overgeleverde tekst op te vullen.
1. Het lijkt onwaarschijnlijk dat Pieter Meghen is bedoeld, aangezien deze in september naar Engeland was gegaan.
2. Raffaele Riario en Domenico Grimani.
3. Waarschijnlijk brief 680.

met die pestverwekkende ‘korrel’,[4] met die trompetter van de furiën, met dat werktuig van een aantal vermomde theologen, met die plaatsvervanger van Satan. Hij is niets dan een opeenhoping van laster; men kan hem niet verslaan met verwensingen; hij kent geen schaamte en heeft niet geleerd goed van iemand te spreken. En die onbeschaamde kerel vindt het een hele eer als geleerden in hun boeken op de een of andere manier de spot met hem drijven; hij wil liever in de smaak vallen bij velen dan bij de besten. Als de wereld zijn verraad zal hebben begrepen en zal inzien dat hij, onder voorwendsel het christengeloof te verdedigen, het christendom wilde ondermijnen, zal hij bij de besnedenen veel dank oogsten; hij zal voor hen hebben gedaan wat Zopyrus deed voor Darius.[5] Als men hem opensnijdt, zou men - ik mag sterven als het niet zo is - niet één maar zeshonderd joden aantreffen in zijn binnenste. Laten we toch oppassen met deze satansengel in de gedaante van een engel des lichts. Mocht het spreekwoord, dat zegt dat uit een slechte jood een nog slechter christen ontstaat, wat minder waarheid bevatten! Ik zou dan ook graag zien dat geleerden zich te goed achten om met dit lelijke monster te strijden waaraan zij, of ze nu winnen of verliezen, niets overhouden behalve een hoop vuiligheid en gif. Het verbaast me dat de magistraten, de bisschoppen, de keizer een dergelijke etterbuil niet aan banden leggen. Het is erg makkelijk schade te veroorzaken, en het volk mist onderscheidingsvermogen. Het kleinste vonkje wordt een om zich heen grijpend vuur. Wat wensen joden - wier zaak hij verdedigt terwijl hij doet alsof hij hen bestrijdt - liever dan dat de eendracht van de christenen wordt verscheurd? Ik heb zelfs liever dat men het hele Oude Testament afschaft met behoud van het Nieuwe dan dat de vrede van de christenen verscheurd wordt vanwege de boeken van de joden. Was die man maar jood gebleven en waren wij maar wat voorzichtiger met het toelaten van anderen!

Na het eerste boek van Theodorus te hebben herzien, heb ik ook het tweede boek vertaald.[6] Ik heb ze beide naar Bazel gestuurd. Groet de vrienden, en vaarwel.

Leuven 3 november.

4. Verwijzing naar Johann Pfefferkorn.
5. Zie vorige brief, noot 4.
6. Het gaat over de grammatica van Theodorus Gaza.

702 *Aan Pieter Gillis*
Leuven, 3 november [1517]

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Pieter Gillis

Gegroet, dierbare Pieter. Bij alles wat heilig is, smeek ik je sterk te zijn in het dragen van het menselijk lot. Ik heb goede hoop voor je vader, maar als er iets gebeurt, zorg dan dat ik niet twee mensen tegelijk verlies. Wat heb je aan zinloos, ja schadelijk verdriet? Zeg Nicolaas[1.] vooral dat hij de zaak geheim moet houden en er tegen niemand uit mag flappen naar wie hij toegaat in Engeland en in wiens naam hij werd ontboden. Zelfs als hij niet gaat, moet hij zwijgen; hij moet maar iets verzinnen dat ver van de waarheid staat. Je zult de kwestie te weten komen door de brief van de secretaris[2.] en uit het gesprek met Jacob.[3.] Vaarwel, beste vriend, bewijs dat je een man bent of liever, herinner je een mens te zijn en speel je rol in dit leven. Ik wens allen om jou heen het beste en vooral je voortreffelijke vader. Ik heb geschreven aan Bannisio.

Leuven, 3 november.

Beste kerel, weet dat op deze stormen opvallend rustig weer zal volgen, probeer zolang vol te houden. Nogmaals vaarwel. Als ik iets voor jou zelf of voor Nicolaas moet doen, zal ik meteen toesnellen.

[1516]

703 *Aan [Hermann von Neuenahr]*
Leuven, 4 november [1517]

Gegroet, roemrijk man. Ik heb geen bewondering, maar wel waardering voor de ijver en de vindingrijkheid in het uitgegeven boek.[1.] Dat u ook mij noemt, daarvoor ben ik u dank schuldig om de genegenheid, niet om de bewezen dienst. Geen mens heeft een grotere afschuw van dergelijke ruzies dan ik. Ook nu nog haat ik de apologie die Lefèvre mij dwong te schrijven. Het maakt me beschaamd, God zij mijn getuige, dat geleerden die eeuwige nagedachtenis waardig zijn, strijden met dit monster[2.] wiens naam alleen al

1. Misschien Nicolaas van Broeckhoven.
2. Misschien Thomas Bedyll.
3. Jacob Nepos. De kwestie betreft het jaargeld dat Erasmus uit Engeland ontving.
1. zie brief 680, noot 2. Neuenahr voorzag het boek van een voorwoord waarin hij Erasmus prijst.
2. Johann Pfefferkorn.

het papier zou bezoedelen. Zijn grootste wens is dat geleerden hem, hoe dan ook, in hun geschriften aan de schandpaal nagelen. Waarom houden de ware christenen hun nagels niet af van die joodse schurft? Ieder geleerd en fatsoenlijk mens zegt dat Reuchlin groot onrecht is aangedaan. Ik meende echter altijd dat het beter was hem te negeren dan een gevecht aan te gaan met zoveel zwermen horzels die behalve met een angel ook met gif zijn uitgerust, met een uitgesproken leeghoofd, met een afschuwelijk monster. Dat paste een waarlijk grote geest. Het had de onschuld niet ontbroken aan verdediging. Het moest voor Reuchlin voldoende zijn gesteund te worden door ieder goed mens. Het verbaast me dat de magistraten en bisschoppen in deze zaak niets doen en deze pestbuil ongestraft te keer laten gaan tegen geleerde en beroemde mensen en er geen Hercules opstaat om Cacus naar een of andere afgrond te sleuren:[3] want zo moeten dergelijke monsters overwonnen worden, niet door boeken. Ze zien niet dat uit die helse 'korrel' die Satan, die vriend van de joden, met eigen hand is gaan zaaien, een rampzalig woud zal opschieten, als niet op tijd wordt ingegrepen. Daarom, als ik u een raad mag geven, gebruik uw gelukkig talent, uw adellijke afkomst waardig, voor onderwerpen die bij iedereen in de smaak zullen vallen.

Over het achterhouden van dat boekje[4] denk ik zoals ik schreef. Men moet mensen die iedere aanleiding aangrijpen geen aanleiding geven. Verder moet men niet de man kwetsen onder wiens bescherming de schone letteren opbloeien.[5] En niet toelaten dat een anoniem boekje alle geleerden verdacht maakt. Ik wil dat degenen die gedijen bij algemene rampspoed geen aandacht krijgen. Laten we de opdracht van deze tijd, ja zelfs van de toekomst, uitvoeren. Een arend jaagt niet op vliegen,[6] veel meer nog houdt hij zijn edele klauwen af van schorpioenen en Spaanse vliegen.

Maar ik ben wel erg brutaal door te spelen voor het zwijn dat Minerva iets wil leren.[7] Vaarwel, niet alleen om uw voorvaderen roemrijk man. Leuven, 4 november.

3. Zie brief 700, noot 5.
4. De *Julius exclusus*.
5. Bedoeld is Leo X.
6. *Adagia III*, 2, 65. Ook een toespeling op Neuenahrs naam ('Nieuwe arend').
7. *Adagia I*, 1, 40.

704 *Aan hertog Ernst van Beieren*
[Leuven], 4 november 1517

Dit is het voorwoord bij Erasmus' uitgave van Quintus Curtius, *De rebus gestis Alexandri Magni*, dat verscheen bij Matthias Schürer in Straatsburg.

Erasmus van Rotterdam aan de doorluchtige vorst Ernst, hertog van Beieren, gegroet

Marcus Tullius Cicero, volgens iedereen de meest overvloedige en onuitputtelijke bron der welsprekendheid, geeft toe dat de ader van de spreekvaardigheid snel opdroogt als men haar niet door dagelijkse oefening van lezen en schrijven aanvult.[1] Wat denkt u, vorst Ernst - befaamd niet alleen door uw voorvaderen - hoe het mij verging? Terwijl ik al nauwelijks over een mager stroompje van welsprekendheid beschik, bracht ik vele jaren door met een soort studie die niets bijdraagt tot een betere stijl en zelfs een hoe rijk ook stromende woordenvloed kan droogleggen en een briljante stijl overdekken met schimmel en roest. Wat is er slechter voor verzorgd taalgebruik dan een wanordelijke lectuur die je heen en weer sleept langs allerlei schrijvers en dan ook nog met een onbeholpen stijl? Dat nu was voortdurend het geval bij het Nieuwe Testament, bij het drukken en herdrukken van de *Chiliades*, bij het opnieuw uitgeven van de boeken van Hieronymus.

Om de ruwheid of poverheid van taal die ik door dit soort studie had opgelopen enigszins ongedaan te maken, nam ik, toen ik het afgelopen voorjaar naar Brittannië ging, Quintus Curtius mee op mijn reis over land en zee. Toen ik hem vroeger als jongen las, vond ik hem zeer helder en verzorgd en ik vind dat nog steeds, nu ik hem na een lange tijd opnieuw lees. Wat is het jammer dat een zo lezenswaardige schrijver ons is overgeleverd zonder hoofd, omdat de twee eerste boeken ontbreken, terwijl het laatste op veel plaatsen verminkt en beknot is. Ondertussen lachte ik om de leugens van de Griekse geschiedschrijvers, die Quintus Curtius geregeld lijkt af te zwakken; zij gebruikten al hun krachten om een uitstekend en onnavolgbaar vorst te schilderen, en toch, wat beschreven zij anders dan iemand die, van zijn verstand beroofd, de wereld wilde roven en overal het geluk aan zijn zijde vond? Want dronken van wijn was hij niet gevaarlijker dan in zijn woede en eerzucht. En hoe succesvoller de stoutmoedigheid van deze heerszuchtige geest was, hoe verderfelijker hij was voor de mensheid. Ik heb even weinig bewondering voor de Alexander van de Griekse geschiedschrijvers als voor de Achilles van Homerus; beiden zijn het slechtste voorbeeld van een goed vorst, ook al zien we misschien een paar goede eigenschappen tussen al hun ondeugden. Was het werkelijk de moeite waard Afrika, Europa en Azië in al

1. Cicero, *De oratore I*, 149/50.

die bloedbaden te storten, alleen maar om één van zijn verstand beroofde jongeman zijn zin te geven, wiens eerzucht niet bevredigd kon worden met heel deze aarde? Het is maar goed dat de fortuin, anders nooit zo inschikkelijk, deze vloek een lang leven ontzegde.

Ik heb sommige passages verbeterd en van aantekeningen voorzien, met een argumentatie als zich een nieuw woord voordoet bij deze schrijver. Daarmee doe ik bepaalde woordenvitters een plezier die me bijna bij ieder woord in de rede plegen te vallen en roepen dat het bij de goede schrijvers niet voorkomt.

Ik vond dat ik het resultaat, of mijn inspanning, aan u moest opdragen om te bewijzen dat ik zeker wel denk aan de vorst aan wie ik persoonlijk veel verschuldigd ben, omdat ik eerder op zeer gunstige voorwaarden door hem werd uitgenodigd, aan wie ook in het algemeen alle ingewijden in de schone letteren dank verschuldigd zijn. U siert de letteren door de roemrijke stamboom van uw voorouders, beveelt ze aan door de integriteit van uw karakter, koestert ze met uw goedgunstigheid, beschermt ze met uw gezag, en wel zodanig dat weldra niets gezegender zal zijn dan de letteren, als alle andere vorsten hun dwaze neiging tot oorlog voeren laten varen en uw voorbeeld volgen. Vaarwel.

4 november 1517

704a *Aan Wolfgang Lachner*
[Leuven, begin november? 1517]

Deze brief is opnieuw gedateerd en genummerd; in de uitgave van de Latijnse brieven door P.S. Allen heeft hij nummer 733.

Erasmus aan zijn vriend Lachner, gegroet

Je hoeft me niet aan onze vriendschap te herinneren. Het is niet mijn gewoonte om zomaar een vriendschap af te breken en er is geen enkele reden waarom ik dat zou willen doen. Ik wilde alleen maar dat je eerst iemand erbij had gehaald die iets van dergelijke zaken afweet,[1] voordat je de exemplaren schatte. Niet omdat ik je wil uitwringen, maar om allebei vrij te zijn als de berekening eenmaal vaststaat. Wat je ook besloten had, ik zou er blij mee zijn geweest. Aan de *Adagia* heb ik niet veel toegevoegd, maar het was toch nog heel wat werk. Froben is een beste man en mij erg dierbaar, maar dat is

1. De man die Erasmus in gedachten heeft is Beatus Rhenanus.

iets waarover hij niet kan oordelen. Van Franz[2.] heb ik tot nu toe niets ontvangen. Verder had ik geschreven dat Froben van mijn bediende Jacob[3.] niet meer mocht aannemen dan hij kon drukken. Hij heeft alles aangenomen en daarna niets meer van zich laten horen, en jij evenmin. Voor alles wat ik tot nu toe aan jullie stuurde, gold dat ik niet toestond dat het door iemand anders werd gedrukt, voor zover het aan mij lag, en ik zal het niet toestaan ook. Ten tijde van de laatste beurs heb ik het tweede boek van Gaza, door mij vertaald, en de apologie gestuurd; ik meen dat die aan jullie zijn overhandigd. Spoor je corrector[4.] aan liever Grieks te leren en met een gretig oor te luisteren naar mensen die geleerder zijn dan hij. Je kunt je niet voorstellen wat een plaag dat voor boeken is, een corrector die al te erg met zichzelf is ingenomen. Iedereen is nu vol lof over jullie drukkerij. Die reputatie moet gekoesterd worden. Ik wil niet dat de werken van More van mijn dialogen worden gescheiden, ze moeten bij elkaar blijven, zoals tot nu toe het geval is geweest.[5.]

705 *Aan Bruno Amerbach*

Deze brief is opnieuw gedateerd en is nu te vinden onder nummer 902a.

706 *Van Thomas More*
Calais, 5 november [1517]

Thomas More aan Erasmus, gegroet

Ik heb vandaag je brief ontvangen, en brieven voor Colet en de bisschop van Rochester,[1.] samen met het boekje.[2.] Ik zal er voor zorgen dat ze alles zo snel mogelijk krijgen, zodat het pamflet zijn eerste frisheid niet verliest. Bij het

2. Franz Birckmann.
3. Jacob Nepos.
4. Wolfgang Angst.
5. Sinds 1506 waren Erasmus' en More's vertalingen van Lucianus steevast samen verschenen; zie brief 187.
1. John Fisher. Geen van deze drie brieven is bewaard gebleven.
2. Johann Pfefferkorn, *Streydt puechlyn vor dy warheit* (Keulen, 1517), in een Latijnse vertaling die Erasmus voor zijn Engelse vrienden had laten maken; vgl. brief 713.

lezen van je brief verbaasde ik me erover waarom je de aartsbisschop[3] niet ook had geschreven om je zaak zelf bij hem te bepleiten; niemand anders kan volgens mij zoveel van hem gedaan krijgen. Maar als je het liever via mij wilt doen en meer resultaat verwacht als de zaak persoonlijk geregeld wordt dan via een brief, zal ik dat met meer graagte doen dan jij het vroeg, maar ik zal niet zo snel gelegenheid hebben als ik zou willen dat je zaak geregeld was. Want het is bij ons gebruik dat een terugkerende afvaardiging rechtstreeks naar de koning gaat en niet onderweg iemand anders bezoekt. Daarbij vorderen mijn onderhandelingen zo moeizaam dat ik vrees hier langer te moeten blijven dan ik hoopte of mij uitkomt, tenzij de vooruitzichten misschien zo slecht lijken, dat het zinloos is hier te blijven. Ondertussen kan ik, als je dat wilt, de zaak via een brief aankaarten en dat wil je natuurlijk. Ik zal er dus voor zorgen dat het jaargeld van dit jaar bij Maruffo wordt gedeponeerd en de wissel je wordt toegestuurd. Maar het lijkt me in ieder geval niet verstandig het over de afkoop van het jaargeld te hebben, omdat er niemand is die het zou moeten afkopen behalve degene die, naar verluidt, niets heeft waarmee hij dat kan doen,[4] maar ook omdat ik vrees dat de aartsbisschop het zo interpreteert alsof jij alle belangstelling voor ons hebt verloren. Denk dus nog eens na over het afkopen; als je ertoe besluit, zal ik voor je klaarstaan. Ondertussen zal ik zelf over de betaling beginnen en ik denk dat het geen kwaad kan als daar een brief van jou bijkomt, iets wat hij misschien verwacht.

Ik ben blij dat de parafrase al op de pers ligt.[5] Op mijn woord, ik benijd Leuven; de stad valt een groot goed ten deel, maar schat dat naar ik merk niet op de juiste waarde. Ik moet me wel erg vergissen als degene over wie je schrijft,[6] ooit nog eens zal veranderen. Tunstall is al helemaal van mening dat je veel te goed bent om iemand, die je al zo vaak heeft bedrogen, te blijven vertrouwen. Pace is nog niet teruggekeerd en ik kan niet te weten komen wanneer hij dat zal doen. Ik kan zelfs niet verzinnen wat hij op dit moment doet. Voor zover ik, bij navraag, heb kunnen ontdekken, zijn er al lang geen onderhandelingen meer met de keizer of de Zwitsers en toch mag hij niet naar huis, terwijl hij, naar ik meen, al meer dan een jaar in Konstanz zit. Het verbaast me dat hij je boek[7] nog niet heeft teruggegeven. Ik zal hem daarover nog eens nadrukkelijk schrijven. Ik wil niets liever dan dat je dat

3. William Warham. De kwestie betreft Erasmus' Engelse jaargeld.
4. Richard Master, pastoor van Aldington, de parochie waaruit Erasmus zijn jaargeld betrok.
5. De parafrase van de Romeinenbrief; zie brief 710.
6. Waarschijnlijk Maarten van Dorp.
7. De *Antibarbari.* In 1508 had Erasmus in Ferrara het manuscript aan Richard Pace toevertrouwd.

werk afmaakt, vanwege het belang voor de letteren en ook vanwege mezelf,[8] omdat ik plannen bij jou bespeur om in dat werk een monument op te richten voor onze vriendschap, iets wat ik meer op prijs zal stellen dan alle piramiden en alle mausolea.

Wat Hermans betreft, dat moet je zelf bekijken. Batt ben ik, door al de lof die jij vroeger voor hem had, zo toegewijd dat ik zijn nagedachtenis bijna evenzeer als de mijne ben toegedaan. Alleen jij kunt bedenken hoe je mij met hem in verband wilt brengen, want toen hij overleed, was ik amper iemand, ja zelfs nog niet volwassen.[9] Maar dat zal jij makkelijk voor elkaar krijgen. Maar denk erom, ik ben mezelf het naast. Ik wil beslist een rol vlak naast jou. Ik ben, zoals je weet, te breedsprakig om een stomme rol te spelen, vooral in de komedie die mij onsterflijkheid gaat opleveren.

Vaarwel, mijn dierbare Erasmus. Ik ben blij dat mijn versjes op het schilderij[10] bij je in de smaak vielen. Tunstall heeft de elflettergrepige verzen uitbundig geprezen, het zesregelige vers matig. Op dat laatste durfde zelfs een of ander fratertje[11] kritiek te leveren, omdat ik jullie vergeleek met Castor en Pollux, terwijl ik jullie eerder moest vergelijken met Theseus en Pirithous of met Pylades en Orestes die vrienden van elkaar waren, zoals jullie zijn, geen broers. Ik kon dat niet hebben van dat fratertje, ook al had hij gelijk, en beloonde zijn goede dienst met een boosaardig epigram:

Ik wilde in een paar verzen een portret tekenen
van twee grote vrienden
en zei dat ze zo bevriend waren
als ooit Castor en Pollux.
'Wat dom dat je van broers vrienden maakt',
zei een dom fratertje.
'Hoezo?' zei ik. 'Is er hechter vriendschap denkbaar
dan tussen broer en broer?'
Hij moest lachen om zoveel onkunde,
omdat ik zoiets bekends niet wist.
'Ik woon in een groot en overvol klooster', sprak hij,
'met meer dan tweehonderd broeders,

8. Kennelijk wilde Erasmus More in de *Antibarbari* opvoeren, iets waarvan hij uiteindelijk zou afzien. In de gedrukte versie van deze brief liet Erasmus het vervolg ('omdat ik plannen...' tot en met 'mij onsterfelijkheid gaat opleveren') weg.
9. Batt overleed in 1502. More werd in dat jaar 24.
10. Zie brief 684.
11. Het is niet bekend om wie het gaat.

maar ik mag sterven als je er twee broeders vindt
die ook elkaars vrienden zijn'.

Nogmaals vaarwel. Vanuit Calais, 5 november, in haast, omdat de bode niet wil wachten, die vermoedelijk weer onder druk staat van de koetsier.

707 *Aan Henricus Glareanus*
[Leuven, oktober-november 1517]

Erasmus aan zijn vriend Glareanus, gegroet

Ik wil in het kort je brief beantwoorden die je op 5 augustus vanuit Parijs schreef, de enige die ik ontving.[1] Ik ben blij dat je naar Frankrijk bent verhuisd en hoop dat je het goed maakt. Parijs zal je meer bevallen naarmate je er meer gewend raakt. Het is hier een prettige omgeving, maar financieel boek ik geen vooruitgang. Als de koninklijke toelage je tot hier kon vergezellen, zou ik graag zien dat je hierheen verhuisde. Jérôme Busleiden, wiens naam je kunt aantreffen bij de dialogen van Lucianus die ik heb vertaald, stichtte bij testament - hij is onderweg naar Spanje gestorven - in Leuven een college waarin de drie talen Grieks, Latijn en Hebreeuws zullen worden onderwezen, met een passende bezoldiging en wel voor het leven. Mattheus,[2] de leraar van onze vriend Wolfgang[3] en verreweg de geleerdste hebraist, bevindt zich al hier. Ook een Griek zal worden aangetrokken. Als je hier was, zou je hard lachen om Erasmus die dagelijks zeer verheven tussen 'onze magisters' zetelt. Mijn zeer geleerde Glareanus, bezoek me in elk geval door me geregeld te schrijven. Ik heb veel naar Bazel gestuurd om te laten drukken. Hier wordt op het ogenblik mijn parafrase van de brief aan de Romeinen gedrukt, een werk dat me meer inspanning heeft gekost dan je zou zeggen. Ik heb al een groot deel van het Nieuwe Testament herzien en wel zo dat het een ander werk zal zijn. Ik zou graag willen dat je me van jouw kant laat weten wat jouw muzen voor plannen hebben. Budé wist niet wie je was, dat maak ik tenminste op uit zijn brief. Het papier waarop je een aantal passages uit het Nieuwe Testament hebt genoteerd, ben ik kwijt. Als er in jouw exemplaar nog aantekeningen staan, geef ze me dan nog een keer door.

Het beste met jou en de jouwen, vriendelijkste van de vrienden.

1. Brief 618.
2. Mattheus Adrianus.
3. Wolfgang Faber Capito.

Overbodig nog over Lefèvre te klagen, mijn Glareanus. Je hebt ongetwijfeld mijn apologie al gezien. Ik mag sterven als ik ooit zo iets tegen mijn zin heb gemaakt. Ik ben de man oprecht genegen. Welke slechte genius heeft hem dat ingegeven? Nogmaals, vaarwel.

708 *Aan Pieter Gillis*
Leuven, 10 november [1517]

Erasmus aan Pieter Gillis, gegroet

Ik wens je voortreffelijke vader het allerbeste. Steeds weer vraag ik je, mijn beste Pieter, om wat je niet kunt veranderen met gematigdheid te dragen, zodat je niet omkomt in verdriet, voor jou rampzalig, voor je familie zwaar en droevig, voor mij en More allerdroevigst. In belang van jezelf, in belang van de jouwen, houd vol tot betere tijden aanbreken. Of je vader gezond is of niet, ik weet dat je volledig in beslag genomen wordt, niet alleen door verdriet maar ook door zaken. Daarom, om te voorkomen dat daar nog iets van mij bij komt, stuur ik je Jacob,[1] die al mijn spullen hierheen moet brengen. Als er iets bij is wat je kunt gebruiken, houd het achter en schrijf wat je achtergehouden hebt. Kon ik maar, met alles wat ik heb, de gezondheid van je vader en van jou kopen! Ik zou zelf wel komen, maar ik ben bang voor mijn verkoudheid en ben druk bezig met het herzien van het Nieuwe Testament. Van More heb ik twee brieven gekregen.[2] Zorg dat je gezond blijft en toon je een sterk man. Als ik iets voor je kan doen, stel mijn genegenheid voor jou op de proef. Leuven, de dag voor Sint-Maarten.

709 *Van Jacopo Bannisio*
Antwerpen, 12 november 1517

Jacopo Bannisio, raadsheer van Zijne Keizerlijke Majesteit, aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Zeer eerwaarde en excellente heer, met de meeste aanbeveling. Uw vriendelijke brief[1] trof mij aan in slechte gezondheid en mezelf niet meester. Daar-

1. Jacob Nepos.
2. Brieven 683 en 688.
1. Brief 700.

om antwoord ik zo laat en met andermans hand. U moet het uzelf niet kwalijk nemen dat u mij hier in Antwerpen, toen ik spontaan op bezoek kwam, niet met meer enthousiasme hebt begroet, want u bent erg vriendelijk voor mij geweest en mijn wensen waren vervuld zodra ik degene zag die ik zo graag wenste te zien. Ik merkte toen dat het vrij brutaal van me was een man, die zoveel studeert en zo geleerd is, met de vrijpostigheid van een hoveling te durven storen, zonder het water te peilen en zorgvuldigheid te betrachten. Maar u moet dit maar eerder toeschrijven aan mijn gretigheid - die mij zelfs uit de schoot van mijn geboorteland zou hebben weggetrokken - dan aan opzet. Ik wilde namelijk hem die ik van ver als een god vereerde vanwege zijn uitmuntende geleerdheid, eindelijk eens in levende lijve zien, nu het lot het toestond. Ieder oponthoud leek mij gevaarlijk. Toen ik dus begreep dat u hier was, meende ik dat mijn wens niet vervuld kon worden als ik niet onmiddellijk naar u toe snelde. Zodra ik echter beter ben zal ik, als de zaken het toestaan, nu het u behaagt, u voor mijn vertrek uit deze streken in Leuven bezoeken, want ik wil niet dat u op dit moment, door hierheen te komen, zulke nuttige uren verspilt.

Wat de jood[2.] betreft of degenen die in zijn infame en verdoemde naam durven strijden met de geleerdste en beste mannen en alleen door opspraak bekendheid willen verwerven, ik denk dat niets beter is dan hen, met hun niet door enig goed werk besneden geest,[3.] te negeren en hen roemloos te laten verdwijnen in hun eigen duisternis. Uit het bewegen en aanraken van een smerige zaak kan niets anders voortkomen dan iets smerigs.

Ik zal uw brieven voor Mainz en Pirckheimer doorsturen. Moge u lang en gelukkig leven, eerwaarde heer, tot voordeel en bevordering van alle wetenschappen.

Antwerpen, 12 november 1517

710 *Aan Domenico Grimani*
Leuven, 13 november 1517

Dit is het voorwoord bij Erasmus' *In epistolam Pauli apostoli ad Romanos paraphrasis* (*Parafrase van de brief van de apostel Paulus aan de Romeinen*). Erasmus schreef het werk in Antwerpen, waarschijnlijk in mei en juni 1517. Tegen eind november had Dirk Martens het gedrukt. Erasmus

2. Johann Pfefferkorn.
3. Vgl. Romeinen 2:25/29.

zou ook parafrasen schrijven van de andere boeken van het Nieuwe Testament, met uitzondering van de Openbaring.

Erasmus van Rotterdam aan de zeereerwaarde vader in Christus, kardinaal Grimani van de San Marco in Venetië, gegroet

Degenen die het vreemd vinden, zeer eerwaarde vader, dat de apostel Paulus, die toch veel talen beheerste, zich liever in het Grieks dan in het Latijn tot de Romeinen richtte, hoeven zich daar niet langer over te verbazen, als zij ten eerste bedenken dat in die tijd het gebruik van de Griekse taal zich bijna even ver uitstrekte als het Romeinse rijk zelf en ten tweede dat de Griekse literatuur vroeger zozeer in trek was bij de Romeinen dat de satirici er de spot mee dreven. Bij Lucilius steekt de praetor Scaevola de draak met Albucius' overdreven hang naar alles wat Grieks is door hem in Athene met *chaire* te begroeten[1.] en bij Juvenalis zegt iemand geërgerd dat hij een Grieks Rome onverdraaglijk vindt.[2.] Overigens sprak de apostel een soort Grieks dat echte Grieken niet goed konden begrijpen, omdat hij dikwijls eigenaardigheden van de Hebreeuwse taal er doorheen mengde. Maar zelfs als zijn taalgebruik zeer Grieks en zuiver Grieks zou zijn geweest, bleven er voor de lezer nog heel wat moeilijkheden over, omdat hij, schrijvend voor eenvoudige mensen die pas tot het christendom waren bekeerd, sommige mysteries liever aanstipte dan behandelde, meer aanduidde dan verklaarde, zich aanpassend aan zijn tijd. Nu echter is heel Rome zo christelijk dat daar de hoogste macht van de christelijke godsdienst zetelt en over de hele wereld allen de taal van Rome spreken die de paus van Rome erkennen. Daarom meende ik een waardevol werk te verrichten, als ik ervoor zorgde dat Paulus nu voor hen die zuiver Romeins en ten volle christenen zijn, niet alleen de taal van Rome sprak, maar ook duidelijker sprak; en wel zo dat je weliswaar niet de Hebreeër, maar toch de apostel hoort spreken. Hij was gewoon van taal te wisselen, altijd met behoud van zijn waardigheid als apostel.

Ik zal hier niet omstandig uit de doeken doen hoeveel inspanning dit boekje, wat het ook waard is, mij heeft gekost. Ik weet maar al te goed dat het voor iemand die geen ervaring heeft met dit soort werk, niet makkelijk in te schatten of te geloven is, wat het is lacunes op te vullen, abrupte overgangen te verzachten, wat verward is te ordenen, wat verhuld is te onthullen, wat ingewikkeld is te ontvouwen, licht te brengen in de duisternis, een hebraïsme een Romeinse gedaante te geven, tenslotte de taal van Paulus, dat wil zeggen van een goddelijke redenaar, te wijzigen. Bovendien moet je bij een

1. Zie Cicero, *De finibus I*, 3, 9.
2. Juvenalis, *Saturae III*, 60, 61.

parafrase de juiste maat houden, anders wordt het wartaal; dat betekent dat je anders moet formuleren, maar niet iets anders zeggen. Dat geldt bij uitstek voor stof die niet alleen in veel opzichten moeilijk, maar ook heilig is en de verhevenheid van het evangelie nabij komt. Het is glad terrein en je glijdt er makkelijk uit, en tegelijk kun je er niet uitglijden zonder dat dit groot gevaar met zich meebrengt. Ik verzeker u, en dat is niet arrogant maar openhartig, dat het me niet veel werk méér had gekost, als ik een echt commentaar op dit werk had willen uitgeven. Ik zal me echter overvloedig beloond voelen voor al mijn moeite, als ik zie dat door mijn studie Paulus eerst voor Uwe Eerwaarde en vervolgens via u ook voor de andere Romeinen aantrekkelijker en in ieder geval vertrouwder is geworden, want hij behoort voor hen uiterst aantrekkelijk en volkomen vertrouwd te zijn. Ik heb namelijk gemerkt dat voordien vele mensen werden weerhouden hem te lezen door zijn vreemd taalgebruik, en nog meer mensen door de moeilijkheid van zowel de manier van uiteenzetten als de inhoud; ook al behoorde men zich niet door enig ongemak te laten afhouden van een zo uitmuntend en vruchtbaar werk. Ik heb met al deze vlijtige arbeid geprobeerd hun weerzin of wanhoop te hulp te schieten, met zo'n behoedzaamheid dat iemand die niets veranderd wil zien in de Heilige Schrift, het als een commentaar kan beschouwen, maar omgekeerd iemand die vrij is van dit soort angstvalligheid, denkt Paulus zelf te horen spreken.

Ontvang met open armen, Rome, uw vorst en stellig de voornaamste leidsman van uw godsdienst. Kus de heraut van uw vroegere roem, bemin degene die al van u hield toen hij u nog niet had gezien. O, hoe gelukkig is uw voorspoed veranderd! Vroeger offerde u onder tirannieke keizers aan stomme afgodsbeelden, nu heerst u onder Petrus en Paulus over de hele wereld; vroeger was u de slavin van alle soorten bijgeloof, nu bent u de meesteres van de ware godsdienst. De plaats van Jupiter Capitolinus is ingenomen door alleen de goede en almachtige Christus, de plaats van de keizer door Petrus en Paulus, ieder de grootste door hun eigen gaven; de plaats van de zeer verheven senaat is ingenomen door de orde van de kardinalen, geëerd door de hele wereld. Als triomfbogen of piramides, sporen van het vroegere bijgeloof, u al ontroeren, waarom fascineren de monumenten van de huidige religie, in hun boeken voorhanden, u niet veel meer? U bewondert het standbeeld van Hadrianus of de thermen van Domitianus. Waarom hebt u niet liever belangstelling voor de allerheiligste brieven van Petrus en Paulus? U schept genoegen in de verhalen over de oudheid bij Sallustius of Livius, hoe u zich met gieren als voorteken[3] verhief tot de wereldheerschappij, die ook weer snel zou instorten. Waarom schept u er niet een groter genoegen in uit de ge-

3. Livius, *Ab urbe condita I*, 7, 1.

schriften van de apostelen en evangelisten te leren hoe u met Christus als voorteken kwam tot eeuwig durende alleenheerschappij over de kerk? Zoals nu bij de joden zelfs geen spoor meer over is van hun ooit zo heilige tempel, zo zijn van uw Capitool, waarvan de ijdele waarzeggers ooit beloofden dat het eeuwig zou blijven bestaan, niets bewaard gebleven en kunt u zelfs de locatie ervan niet aanwijzen.

U bewondert de welbespraaktheid van Cicero, waarvan u nauwelijks kunt zeggen of deze de staat tot voordeel of nadeel heeft gestrekt. Waarom vermeit u zich niet liever in de welsprekendheid van Paulus, waaraan u uw eeuwig heil en uw religie te danken heeft? U bent altijd begerig naar roem geweest; hier heeft u een zo gezaghebbende, zo roemrijke trompetter van uw lof: welke triomf kan groter zijn dan door de mond van de apostel te worden geprezen? Weet, Romein, weet wat Paulus aan u toeschrijft, zodat u begrijpt welke lofprijzingen u in stand moet houden. Luister naar zijn vermaningen zodat u weet waar u zich voor moet hoeden. Hij prijst het geloof dat tot dan toe nergens zuiverder was. Hij prijst uw volgzaamheid waardoor u snel overging van bijgeloof naar het ware geloof. Hij schrijft u gewilligheid toe, die altijd vergezeld gaat met goedgelovigheid, oorzaak dat schijnapostelen u verleidden tot het judaïsme; maar bij die gewilligheid was ook wijsheid en die maakte dat u snel tot inkeer kwam. Hij merkt uw verhevenheid van geest op en daarom waarschuwt hij met zoveel nadruk voor hoogmoed en onbeschaamdheid, spoort hij u aan tot soberheid in plaats van luxe, kuisheid in plaats van wellust, verdraagzaamheid in plaats van strijdlust, eendracht in plaats van onenigheid, vrede in plaats van oorlog. Dat is de ware Romeinse geest en het zou schandelijk zijn als deze ontaardde. Zie toe dat Rome niet verwordt tot Babylon.

De heilige Hieronymus zegt dat er in zijn tijd nog bewijzen waren van die godsvrucht die door Paulus werd geroemd. ‘Waar elders’, zegt hij, ‘komt men met zoveel enthousiasme en in zo groten getale samen in de kerken en bij de graven van de martelaren? Waar weerklinkt het *amen* zoals hier, als donder uit de hemel, en worden de lege tempels van de afgoden verbrijzeld? Niet omdat de Romeinen een ander geloof hebben dan alle andere kerken van Christus, maar omdat bij hen de devotie groter is en de eenvoud om het geloof te aanvaarden’.[4] Een prachtig getuigenis van Hieronymus! Maar wat zou hij wel niet zeggen als hij nu in diezelfde stad zoveel kerken, zoveel kardinalen, zoveel bisschoppen zou zien? Als hij zou zien dat alle vorsten op aarde dit ene, meest ware orakel van Christus om een uitspraak vragen? Dat men in hele groepen tegelijk, omwille van de godsdienst, uit de verste uit-

4. Hieronymus, *Commentarii in epistolam ad Galatas* 2 (op Galaten 3:8/9).

hoeken van de wereld hier samenkomt? Dat men zich geen goed christen vindt als men Rome, als men de paus niet heeft aanschouwd als was hij een aardse god, aangezien van zijn instemming of afkeuring het hele menselijke bestaan afhangt? Als hij tenslotte zou zien dat onder Leo X het oorlogsgeweld is bedwongen en de stad Rome niet minder op het gebied van de letteren dan op het gebied van de godsdienst floreert? Deze ene stad immers telt zoveel persoonlijkheden die uitmunten in kerkelijke waardigheid, zoveel mannen die uitblinken in ieder soort geleerdheid, zoveel lichten en sieraden dat je haar met recht eerder de wereld zou noemen dan een stad. Men kan zich niets anders wensen dan dat de stad altijd zal beantwoorden aan haar roem, dat haar godsvrucht altijd haar welvaart, dat haar goedheid haar verhevenheid zal overtreffen. Zo zal het zijn als zij zal trachten het karakter en het leven van Petrus en Paulus, onder wier bescherming zij heerst, zo goed mogelijk tot uitdrukking te brengen. En hun beeltenis vindt men nergens duidelijker en levendiger dan in hun eigen brieven.

Intussen zal men het fragment van Paulus met meer enthousiasme ontvangen als het door uw hand wordt aangereikt, u die als een werkelijk unieke mecenas optreedt voor de studie in het algemeen en in het bijzonder die welke te maken heeft met de kennis van de talen. Niet minder trekt u de aandacht door de zuiverheid van uw karakter, zozeer dat u uitblinkt en opvalt onder de vele beroemde lichten, niet zó dat u anderen in de schaduw stelt, maar zó dat u luister en eer verleent aan hen die op zich al luisterrijk en geleerd zijn. Moge het Uwe Eminentie goed gaan.

711 *Van Georgius Spalatinus*
Altenburg, 13 november 1517

Deze brief bereikte Erasmus pas na een kleine twee jaar; het antwoord erop is brief 1001.

De heer Georgius Spalatinus aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik kijk al lang uit naar een brief van u, Erasmus, uitzonderlijk sieraad van de Duitse landen, ons gemeenschappelijk vaderland. Als de mijne[1] u heeft bereikt, twijfel ik er immers niet aan dat u mij zult antwoorden. Ik schreef namelijk niet zozeer persoonlijk als wel uit hoofde van mijn ambt, hoewel zeer graag ook uit mijn naam, want ik was al eerder op zoek naar een gele-

1. Brief 501.

genheid u te schrijven en vond die pas toen zich iemand[2.] voordeed die mij, zelf reeds zeer verlangend te schrijven, er bijna toe dwong. Ik werd immers de uwe vanaf het moment dat ik uw werken onder ogen kreeg, vanaf het moment dat ik het heiligdom van uw veelzijdige geleerdheid en welsprekendheid betrad. Waar u zich bevindt en hoe u het maakt, wat u aan het schrijven bent, wat u smeedt voor onze tijd en voor het nageslacht: ik snak ernaar het te weten, en met mij vele anderen. Ik hoop dan dat u het mijn voortreffelijke vorst, hertog Frederik van Saksen, keurvorst van het Heilige Roomse Rijk, zult vergunnen mij eindelijk toch te antwoorden. Die zo grote vorst acht u zeer hoog, al uw boeken staan in de bibliotheek die hij aan het opzetten is, gevuld met de beste boeken. Peter Alamire zal u de rest vertellen. Het ga u goed.

Snel, vanuit het kasteel Altenburg, 13 november 1517

712 *Aan Pieter Gillis*
Leuven, 15 november [1517]

Erasmus van Rotterdam aan Pieter Gillis, gegroet

Ik betreur het overlijden van je voortreffelijke vader, maar tegelijk acht ik iemand die zo is heengegaan, gelukkig. Wij worden nu eenmaal met deze bestemming geboren, niets in het menselijk bestaan is duurzaam, laat staan eeuwig. Ik ben blij dat het met jou wat beter gaat en hoop dat dat duurzaam zal zijn.

Ik had Jacob[1.] veel opdrachten had meegegeven, maar ik vergat er toch een die veel zorg vereist. De aartsbisschop van Canterbury[2.] schrijft me dat ik hier bij een vriend twintig pond sterling kan innen en de wissel sturen, die hij prompt zal uitbetalen. Jij mag, naar ik hoor, niet naar buiten; laat daarom Johan Crull bij je komen, of iemand die geschikter is, die jou het geld zal uitbetalen en mijn wissel in ontvangst nemen, of de zaak aan mij zal toevertrouwen; ik zal ervoor zorgen dat het geld in Engeland wordt betaald aan iemand die de gever zal aanwijzen. Als de aartsbisschop het niet geeft - maar ik weet dat hij het zal doen - zal ik het teruggeven. Jij moet, als hij dat eist, borg staan, wat voor jou voordelig en makkelijk is, aangezien het geld bij jou zal blijven. Het is voor mij van belang dat dit zo snel mogelijk ge-

2. Maarten Luther.
1. Jacob Nepos.
2. William Warham.

beurt. Weet je waarom? Dan kan ik er rond Pasen met goed fatsoen opnieuw om vragen. Daarom zou ik willen dat je dit doet, tot mijn voordeel en niemands nadeel.

More is nog in Calais, naar het lijkt met veel tegenzin en grote kosten en verwikkeld in allerlei afschuwelijke onderhandelingen. Zo belonen koningen hun vrienden; zo gaat het wanneer kardinalen op je gesteld zijn. Zo houden zij ook Pace al meer dan twee jaar als afgevaardigde vast bij de Zwitsers. Zorg dat ik zijn brief krijg. Als het jou toch eens schikte hier de winter door te brengen! Dan konden we elkaar al onze verhalen vertellen. Mijn parafrase nadert de eindstreep. Ik heb zesendertig filipsdaalders en volgens mij nog iets bij Nicolaas[3.] achtergelaten om de dekens te betalen, en zei hem na betaling het restant aan jou te geven. Ik herinner me dat ik je daarover heb geschreven, maar jij antwoordt niet. Laat het me weten.

Stuur Croke zijn boeken pas op als ik ze heb bekeken; hij is in Cambridge, daar gaat hij Grieks doceren. Laat hem niet weten dat jou zijn brief ter hand is gesteld.

De dokter[4.] vraagt veertien dagen respijt. Als je de man misschien ziet, doe dan alsof je je schaamt tegenover mij als hij niet doet wat hij beloofde. Laat Nicolaas, die het hem hoorde zweren, hetzelfde zeggen. Ik zou wensen dat het zegel eerder gestuurd was, maar ik neem je niets kwalijk, want ik weet hoe jij je eigen zaken regelt.

Ik sluit bij mijn brief de wissel in en de brief van de aartsbisschop. Als Crull weg is of geen zin heeft, vertrouw ik erop dat Franz[5.] het wel wil doen.

Vaarwel, alleroprechtste vriend.

Leuven, 15 november 151[8]

713 *Aan Johann Reuchlin*
Leuven, 15 november [1517]

Het zou me veel genoegen doen te horen dat het goed met je gaat, sieraad van onze Duitse landen. Die jood,[1.] van boosaardige besnedene verworden tot een nog misdadiger, niet christen, maar schijnchristen, heeft een pamflet uitgegeven - en nog wel in de volkstaal, zodat ook zijn makkers, pooiers en schippers, het begrijpen - waarin hij, naar ik hoor, alle geleerden met naam

3. Waarschijnlijk Nicolaas van Broeckhoven.
4. Henricus Afinius.
5. Franz Birckmann.
1. Johann Pfefferkorn.

en toenaam over de hekel haalt. Maar naar mijn oordeel is het monster het in geen geval waard vermeld te worden in de geschriften van de geleerden. God allemachtig, van wat voor werktuig maken de ondermijners van de religie gebruik, verborgen achter hun maskers! Die ene halfjoodse christen heeft het christendom meer schade toegebracht dan al het joodse uitschot bij elkaar; hij doet, als ik me niet vergis, voor zijn volk precies wat Zopyrus voor Darius deed,[2.] hoewel hij nog veel misdadiger is. Laten wij, Reuchlin, met voorbijgaan van deze monsters, ons verblijden in Christus en genoegen scheppen in eervolle studie.

De heer van Rochester[3.] en Colet maken het goed. Alle geleerde en fatsoenlijke mensen staan achter je. Ik heb me beklaagd bij Van Dorp, waarom deze universiteit zich met jouw zaak bemoeit, want ze maakten hiertoe misbruik van zijn pen en zijn onnozelheid. Hij antwoordde dat alleen Adriaan, die nu kardinaal is geworden, daarvoor verantwoordelijk was,[4.] en dat er nooit sprake is geweest van ketterij, maar slechts van fouten. Wat echter is vrij van fouten? Hoewel ik er daarin geen zie. Ik heb het boekje[5.] in het Latijn laten vertalen en het naar de bisschop van Rochester gestuurd. Vaarwel. Leuven, 15 november.

Ik zou uitvoeriger willen schrijven, maar deze bezorger was niet helemaal betrouwbaar.

714 *Aan Gerard Geldenhouwer*
Leuven, 16 november [1517]

Erasmus van Rotterdam aan Gerard van Nijmegen, kapelaan van de zeer eerwaarde bisschop van Utrecht

Het verbaast me dat je me niets hebt geschreven, terwijl de zeer eerwaarde bisschop[1.] mij wel schreef. Ik denk niet dat je het zo druk hebt dat je er geen

2. Zie brief 700, noot 4.
3. John Fisher.
4. Op 23 mei 1515 stuurde de Leuvense universiteit een ongunstige brief over Reuchlin aan Leo X. Deze brief werd door Pfefferkorn opgenomen in zijn *Defensio contra... obscurorum virorum epistolas*, samen met soortgelijke brieven aan de paus van Adriaan Boeyens, kanselier van de universiteit, en Karel V.
5. Johann Pfefferkorn, *Streydt puechlyn vor dy warheit* (Keulen, 1517).
1. Filips van Bourgondië.

tijd voor had en niet zo verwaand door je succes dat je neerkijkt op je oude kameraden, ook al zou ik dat wel wensen. Het verheugt me zeer dat mijn boekje *Querela pacis* de bisschop niet heeft mishaagd; nu al meen ik ruimschoots de vruchten van mijn inspanning te hebben geplukt, omdat het een goed onthaal vond bij degene wiens oordeel ik bovenal op prijs stel. De parafrase nadert het einde; het is een dun boekje, maar niemand die daar geen ervaring mee heeft, zal geloven hoeveel moeite het me heeft gekost. Ik zal het sturen zodra Dirk[2] het heeft gedrukt.

Wil je iets grappigs horen? Onlangs kwam iemand aangesneld met de mededeling dat de prebende die ik in Utrecht had, geschat werd op vier filipsdaalders, en of ik wilde betalen. Eerst was ik blij, in de waan dat me een nieuwe prebende was geschonken, vervolgens vroeg ik me af hoe dit zat. Uiteindelijk ontdekte ik dat er sprake was van een vergissing was omdat iemand dezelfde naam heeft. Er is hier namelijk nog een Erasmus, een jurist. Onlangs las ik per ongeluk een brief aan hem in de veronderstelling dat hij voor mij was. Omdat er niets in stond wat op mij betrekking had, kreeg ik het vermoeden dat iemand een grap met me wilde uithalen, totdat Barbier me uit de droom hielp.

Zorg dat de bisschop me niet ontbiedt in deze wintermaanden; ik heb het zo druk met het Nieuwe Testament dat ik geen vingerbreedte ruimte heb. Ik ben vastbesloten het in deze maanden te voltooien. Ik zou Filips[3] alleen kunnen aansporen tot de letteren; maar als hij bij ons zou wonen, zou ik proberen meer te doen dan alleen aansporen. Aan deze universiteit vind je niemand die geleerder, beter, vrolijker en tenslotte hartelijker is dan mijn vriend Nève, en nergens heb ik het ooit meer naar mijn zin gehad. Vaarwel.

Leuven, 16 november

715 *Aan Pieter Gillis*
Leuven, [ca. 16 november 1517]

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Pieter Gillis, gegroet

Het menselijk bestaan kent niets dat eeuwig is en zelfs niet iets dat lang standhoudt. Daarom moet je jezelf niet zo kwellen, mijn beste Pieter, dat je je vader verloor, maar je gelukkig prijzen dat je zo'n vader had. Laat alsje-

2. Dirk Martens.
3. Misschien Filips, de oudste van de drie natuurlijke zonen van Filips van Bourgondië.

blieft je blik eens gaan over alle families van je stad en ga bij jezelf te rade of je een ander als vader had willen hebben. Zelfs als een of andere god dit mogelijk zou maken, zou je als ik me niet vergis geen andere kiezen dan die je had. Hij kan tot de gelukkigen gerekend worden, als iemand al in dit leven gelukkig is. Als geluk betekent dat je lang leeft: hij had de tachtig bereikt, gezond van lijf en leden en met nog goede ogen, zodat hij geen stok of bril nodig had: amper was het eerste grijs zich door het zwarte haar gaan mengen. En wat het allergelukkigst en tevens het zeldzaamst is: hij bleef helder van geest. En als voorspoed betekent dat je een goed huwelijk hebt: ook in dat opzicht was hij een gezegend man, tot twee keer toe. Zijn tweede huwelijk was in zoverre gelukkiger dat het deze voorbeeldige man zoveel voorbeeldige kinderen gaf, waarvan hij er niet alleen nog zoveel in leven zag, maar allen volwassen en opgeklommen tot een eerzame positie in het leven.[1.]

Al die tijd leefde hij temidden van zijn medeburgers op zodanige wijze dat nooit enig gerucht een smet wierp op zijn onbesproken naam. Evenzo voedde hij zijn kinderen op zodanige wijze op dat er geen was die hem spijt of schaamte bezorgde. Wie was er eerlijker dan je vader, deugdzamer dan je moeder? Hoe hield hij van je moeder; hoe vereerde zij haar echtgenoot! En toch worden uit voorbeeldige ouders niet altijd voorbeeldige kinderen geboren. Hoeveel minder was de dood voor hem een last, omdat hij zich in zulke kinderen zag verder leven! Elke keer dat hij zijn lieve kleinzoon,[2.] jouw zoon, kuste en Nicolaas Nicolaas kuste, voelde hij zich onsterfelijk. Hij had geen groot, maar een redelijk vermogen en, wat tegenwoordig zeldzaam is, zonder bedrog verkregen. Hij had een beroep gekozen dat hem in alle eerlijkheid zoveel verdiensten gaf als hij nodig had om zijn gezin te voeden en de armen, voor wie hij zeer vrijgevig was, te steunen. Wat hij zijn kinderen naliet was toereikend voor het levensonderhoud van ieder, zelfs als ze geen andere inkomsten zouden hebben. Hij vervulde enige burgerlijke ambten, en kon er hogere en meer hebben vervuld als hij had gewild. De ambten die hij vervulde, vervulde hij op zo'n manier dat niemand enige reden had zich over hem te beklagen. Hij haatte huiselijke twist als de pest. Nooit had hij een geschil met een medeburger, zo groot was zijn inschikkelijkheid. Liever zag hij af van zijn recht, als hij zag dat de vrede op geen andere manier bewaard kon worden.

Niemand hoorde ooit uit zijn mond leugenachtige, schunnige of lasterlijke taal. In een zo drukke stad had hij geen enkele vijand. Velen betreurden zijn dood als die van een vader, vooral de armen. Met welk een gelatenheid

1. Van Pieter Gillis zijn twee broers bekend, Frans en Gillis.
2. Nicolaas, geboren omstreeks 1515.

verdroeg hij vele dagen ernstige pijnen! Want geen dood is pijnlijker dan die als gevolg van verstopte urinewegen. Op zijn sterfbed droeg hij zijn kinderen niets anders op dan eendracht en te streven naar vroomheid. De erfenis had hij zo verdeeld dat het niet uitmaakte wie welk deel kreeg en niemand vond dat hij een cent tekort kwam. Zou men je niet met recht ondankbaar vinden als je treurt om zo'n vader? Verheug je liever over zijn gelukkige nagedachtenis en wees blij dat hij na de woelingen van dit leven aangekomen is in de haven van onsterfelijkheid. Blijf zijn evenbeeld in rechtschapenheid, zoals je altijd al was. Vorm ook je zoon reeds nu in de prilste jaren, en wel zo dat hij in deugdzaamheid het evenbeeld is van zijn grootvader wiens naam hij draagt, in geleerdheid het evenbeeld van zijn vader en oom. Laat hij reeds nu de beginselen van de evangelische filosofie indrinken als melk voor de geest. Laat hij reeds nu het zaad van de beide literaturen in zich opnemen en zijn vader groeten met aanminnig gestamel in het Grieks of Latijn. Zo moge het jou gebeuren, mijn dierbare Pieter, met je voorbeeldige echtgenote Cornelia[3] in gelukkige omstandigheden oud te worden en een eerzaam genoegen te scheppen in je voorbeeldige kinderen. Vaarwel, onvergelijkelijke vriend.

Leuven, [1519]

716 *Aan Jacopo Bannisio*
Leuven, [november 1517]

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Bannisio, gegroet

Met het volste recht, weledele heer, ben ik kwaad op Zeeland omdat het u ziek naar ons liet terugkeren,[1] maar tegelijk ben ik dankbaar dat het u levend teruggaf, aangezien het niet weinigen heeft verzwolgen. Ik zou willen dat u zich zodanig in dienst stelt van de vorsten dat u tegelijkertijd uw gezondheid in acht neemt. Hoe meer het algemeen welzijn uw raadgevingen nodig heeft, hoe meer u ervoor moet waken dat u het lang van dienst kan zijn. Ik zie met verlangen uit naar uw bezoek.

U geeft me de wijze en vriendschappelijke raad de wauwelaars te negeren en over te laten aan hun eigen zwakheid. Wat stellen ze anders aan de kaak dan hun domheid en onwetendheid? Grote god, met wat voor zouteloze, giftige, domme pamfletten behandelen ze de kwestie! Er is geen risico dat het nageslacht - en op het oordeel daarvan moeten geleerden het oog ge-

3. Cornelia Sandrien.
1. Zie brief 709, waarop deze brief het antwoord is.

richt houden - zulke onnozele onzin leest. Overigens schept ook nu geen enkel fatsoenlijk of geleerd mens genoegen in hun woedend getier.

Maar over dat alles spreken we nog. Vaarwel, weledele heer.

Leuven, 1517

717 *Aan Mark Lauwerijns*
Leuven, 19 november [1517]

Erasmus aan zijn vriend Mark Lauwerijns, gegroet

Ik heb je alleraardigste brief, zo helemaal als jezelf bent, ontvangen, mijn allervriendelijkste Mark. Als de bode een beetje later was vertrokken, had hij mijn parafrase van de brief aan de Romeinen mee kunnen nemen, niet een groot werk, maar wel een dat enorm veel inspanning eiste. Het werk wordt nu gedrukt en is bijna klaar. Met je brief ontving ik een Vlaamse nobel, een dubbele Spaanse dukaat en een Engelse Michael, op zich al een royaal geschenk, maar nog veel dierbaarder vanwege de schenker. Overigens vermoed ik dat je mijn woorden verkeerd hebt opgevat.[1] Ik doelde op mijn Jan van Friesland, aan wie ik mijn brief voor jou had meegegeven. Hij trof je niet thuis aan. Het verbaasde me dat deze streek zo onvruchtbaar is, dat ze een zo veelzijdig man, namelijk musicus, vuistvechter, gladiator, latinist, graecist, acrobaat, klerk en wat al niet, niet kan onderhouden. Ik betreur niet al te zeer mijn eigen positie, ook al is die zeer bescheiden. ‘Reeds leerde mijn lot mij te berusten in verdriet’,[2] of liever tevreden te zijn met wat zich voordoet.

Ik zou graag willen weten hoe je broer Matthias het maakt; of hij naar Spanje is vertrokken of niet en, als hij vertrokken is, hoe Spanje hem bevalt. Als het jou toch eens schikte deze wintermaanden bij ons door te brengen! Maar ik vrees dat je te gebonden bent om die vrijheid te hebben. Ik heb de vriendelijkste gastheer die je maar kunt bedenken, bovendien even geleerd als vriendelijk.[3] Ook Jan van Borsele is hier, en Van Gavere.[4] De zoon van de heer van Bergen woont hier, een jongeman met een zeer innemend karakter en een voor grote heren ongebruikelijk enthousiasme voor de letteren.[5] Groet

1. Zie brief 666.
2. Vergilius, *Aeneis IV*, 434.
3. Jean de Nève.
4. Jan Becker en Joost Vroye.
5. Anton van Bergen.

namens mij de eerbiedwaardige heer deken.[6] De Nève groet je allerhartelijkst.
Vaarwel, Leuven 19 november.

718 *Aan Paschasius Berselius*
[Leuven, oktober/november 1517]

Gegroet

Dat ik je in spaarzame bewoordingen schrijf, mijn beste Paschasius, betekent niet dat ik minder op je gesteld ben of dat ik minder aan je denk. Als je wist hoeveel de inspanning van de studie van mij vergt, zou je erkennen dat zelfs dit briefje al lang is. De parafrase van de brief aan de Romeinen wordt gedrukt. Als je hem kent, groet dan de in het Grieks bedreven tweevoudige kanunnik van de priorij van de heilige Leonard, afkomstig, als ik me niet vergis, van Hasselt[1] en ook de buitengewoon aardige dominicaner theoloog die mij in Antwerpen een brief heeft ontfutseld.[2] Vaarwel, en schrijf me eens.
Erasmus.

719 *Aan Anton Clava*
Leuven, 21 november [1517]

Erasmus aan zijn vriend Clava, gegroet

Ik ben benieuwd, mijn beste Clava, hoe jij, gedwongen aanwezig te zijn bij de behandeling van staatszaken, deze kou ondergaat. Thuis weggedoken leid ik het leven van een koekoek, de theologen bespreken nu zonder mij reeds besproken zaken. Als deze bode een beetje later weer naar jou op weg was gegaan, had ik hem het boekje met de parafrase meegegeven: het kan nu bijna ieder moment gedrukt zijn. Ik hoor dat het boek van Paolo Emilio van

6. Jan Goetgebuer.
1. Het is niet bekend om wie het gaat. De priorij is de Saint-Léonard te Luik. ‘Regulier kanunnik’ is in feite een tautologie, vandaar dat Erasmus van een tweevoudige kanunnik spreekt.
2. Waarschijnlijk de niet nader bekende Gaspard die ook wordt genoemd in brief 735.

Verona over de Franse geschiedenis te koop is;[1] er is geen geleerder of vromer man. Hij leeft nog steeds in Parijs. Verbazingwekkend dat Lefèvre niet antwoordt, al was het maar met een briefje. Het gerucht gaat hier dat hij al heeft geantwoord, maar dat ik dat verzwijg. Het vond zijn oorsprong, zoals ik later begreep, in een brief, die een zekere Jacob Faber[2] uit Deventer me schreef en die, na uitvoerig door de handen te zijn gegaan van alle broeders, eindelijk bij mij terechtkwam. Zorg dat het je goed gaat en groet de vrienden, vooral De Keysere en de dokter.[3]

Leuven, 21 november

720 *Aan Willem Bollart*
[Leuven, eind november 1517]

Gegroet, zeer eerwaarde vader. Onlangs gunde een akelige verkoudheid mij uw gezelschap niet, ja, ontroofde mij bijna een volle maand aan mijzelf; want ik heb het gevoel dat ik aan mezelf ontroofd ben zodra ik van de gebruikelijke studie ben afgescheiden. Nu ik weer door Gods goedheid aan mezelf ben teruggegeven, verheugt het me dat u aan mij bent teruggegeven. Zo kan ik dan degene die ik ooit in mijn jeugd liefhad als jonge studiegenoot en kameraad, dienend onder dezelfde beschermheer,[1] nu als beschermheer en hogepriester van de studie en de deugd hoogachten en vereren. Ik stuur u ondertussen mijn parafrase van de brief van Paulus aan de Romeinen, mijn laatstgeborene. Omdat ik me immers bezig houd met verreweg de moeilijkste soort studie die er is, namelijk het herzien van het Nieuwe Testament, pleeg ik mijn geest te verfrissen met dit soort ontspanning. Iedere keer als verzadiging probeert mij te besluipen, is dit mijn speelbal of dobbelsteen, die mij mijn taak met hernieuwde krachten laat hervatten. Misschien zal ik met de andere brieven hetzelfde doen, als ik merk dat deze smaak het gehemelte van de mensen streelt. Want het is verbazingwekkend hoe het lot in deze zaken zijn rol speelt en hoe dikwijls het gebeurt dat een werk, waarvoor je de hoogste lof verwachtte, je slechts ondank brengt; en andersom, dat je om een werk waarvoor je geen enkele dank verwachtte, grote eer te beurt valt. Vaarwel, eerwaarde vader, en schrijf Erasmus bij in de lijst van uw beschermelingen.

1. *De rebus gestis Francorum* (Parijs, 1517?).
2. Een broeder van het Gemene Leven, zie brief 174. Jacobus Faber is de Latijnse versie van de naam van Jacques Lefèvre.
3. Clavus.

1. Hendrik van Bergen.

721 *Aan Henricus Glareanus*
[Leuven, eind november 1517]

Erasmus aan zijn vriend Henricus Glareanus, gegroet

Ik heb onlangs je brief beantwoord,[1.] hoewel ik het op het ogenblik drukker heb dan vroeger in Bazel. Het zou me veel genoegen doen te horen dat het jou naar wens gaat. Als het lot toch eens had toegestaan dat je hier dat honorarium kreeg! Deze universiteit is zeer bloeiend en de theologie wordt er minder doornig behandeld. Krachtens het legaat van Jérôme Busleiden is een college gesticht, dat in het onderhoud zal voorzien van een enkele studenten in de talen en met hen drie professoren, die in het openbaar en kosteloos de drie talen Grieks, Hebreeuws en Latijn, zullen onderwijzen. We hebben al Matthaeus Adrianus, die zeer geleerd is op het gebied van de Hebreeuwse literatuur. Ik hoop dat het je goed gaat en je me dikwijls schrijft. Zorg dat je bevriend raakt met Paulo Emilio, als je het nog niet bent. Geloof me, Glareanus, er bestaat geen geleerder en beter mens of iemand die goede mensen meer genegen is. Nogmaals vaarwel.

722 *Aan Hermann von Neuenahr*
Leuven, 30 november [1517]

Gegroet, weledele graaf. De dag voor Sint-Andreas is mij uw brief overhandigd, geschreven op de dag van Sint-Lucas,[1.] zo snel was die uitstekende bezorger! Om hem in het kort te beantwoorden: ik prijs de bedoeling van de vriend over wie je schrijft,[2.] maar wat ik voor hem zou kunnen doen, weet ik niet. Ik ken mijn eigen onkunde; aan ijver en en goede wil zal het niet ontbreken, vooral voor een dergelijke vriend. Ik verblijf in het College van de Lelie, dat onder leiding staat van een man geboren voor de hoogste wetenschappen en wellevendheid in de omgang.[3.] Hij zal hier een plek kunnen krijgen als gast, mits dit past bij zijn waardigheid. Krachtens het legaat van de onlangs overleden Busleiden zal hier publiek onderwijs, en wel kosteloos,

1. Zie brief 707, waarmee Erasmus antwoordt op brief 618.
1. Neuenahrs brief van 18 oktober, op 29 november aangekomen, is niet bewaard gebleven.
2. Het is niet bekend om wie het gaat.
3. Jean de Nève.

worden ingesteld in de drie talen Grieks, Latijn en Hebreeuws. Mattheus,[4] die je kent als vriend van Reuchlin, is hier al om met een vast salaris te gaan onderwijzen. De man lijkt me buitengewoon geleerd op het gebied van zijn literatuur. Intussen was er geen gebrek aan mensen die Grieks konden doceren.

Ik ga helemaal op in de studie, vooral in het herzien van het Nieuwe Testament. Was ik er maar nooit aan begonnen! Als dit studeren is, kun je beter slapen. Toch moet ik mijn rol tot het eind blijven spelen. Ik hoor dat u ginds openbare colleges geeft in het Grieks en Hebreeuws. Wat een geluk voor de letteren als dergelijke mensen zich met hen gaan bezighouden, die zo schandelijk zijn bezoedeld door die apen in leeuwenhuid.

De bisschop van Utrecht[5] schreef me om zijn voornemen te kennen te geven mij te ontbieden, ik weet niet met welke bedoeling; in ieder geval verlaat ik mijn nest deze winter niet. Ik heb je onlangs geschreven via Bannisio; of je de brief hebt ontvangen, weet ik niet. Vaarwel, edele graaf. Mijn allerbeste wensen voor de allerbeste Wijnand[6] en ook voor Caesarius.

Leuven, op de dag van Sint-Andreas

Ik zou willen dat je je genegenheid voor Caesarius overvloediger en intenser laat worden.

723 *Aan Guillaume Budé*
Leuven, 30 november 1517

Erasmus aan zijn vriend Budé, gegroet

Vanwaar toch, na al dat stormgeweld van brieven waaronder je me placht te bedelven, zo lang en onverwacht stilzwijgen? Het zou me genoegen doen te horen dat je geheel opgaat in het verklaren van de Pandecten van de rechtsgeleerden, maar ik denk niet dat je het daar zo druk mee hebt, dat je geen tijd hebt om in een paar woorden aan te geven waar ik om vraag. Als je dat niet doet, zal ik concluderen, ofwel dat je beledigd bent, ofwel dat al die eerdere ophef spel was. Als je ergens om beledigd bent, maak duidelijk waar de pijn zit, zodat ik kan genezen of in ieder geval in de toekomst voorzichtiger zijn. Maar als dat eerdere spektakel met brieven spel was, wil ik de volledige waarheid weten. Vaarwel, zeergeleerde Budé.

Leuven, de dag van Sint-Andreas 1517

4. Mattheus Adrianus.
5. Filips van Bourgondië.
6. Ook genoemd in brief 636; het is niet bekend om wie het gaat.

724 *Aan Jacques Lefèvre*
Leuven, 30 november [1517]

Erasmus aan zijn vriend Lefèvre, gegroet

Ik had je via een theoloog mijn apologie gestuurd, waarmee ik antwoord op je uiteenzetting of liever je beschuldiging. Als je er aanstoot aan hebt genomen, moet je het jezelf aanrekenen. Er stonden zoveel zo afschuwelijke dingen in dat ik er de ogen niet voor kon of mocht sluiten. Dat is het eenstemmige en eensgezinde oordeel van allen die jouw geschrift hebben gelezen. Als je antwoordt, alsjeblieft, denk aan je eigen waardigheid als je meent dat je weinig verschuldigd bent aan onze vriendschap - die ik in ieder geval veel waard acht. Je weet dat veel mensen staan te popelen om kwaad te spreken; laten wij dat soort lieden geen gelegenheid geven. Ik vind het goed dat je me onderricht, dat je me kritiseert vind ik ook goed. Maar ik zal niet dulden dat je me oneerbiedigheid jegens Christus aanwrijft, omdat ik dat niet verdien. Vaarwel, voortreffelijk man, en wees mij, die jou van harte genegen is, zoals altijd genegen.

Leuven, de dag van Sint-Andreas

725 *Aan Jean Pyrrhus d'Angleberme*
Leuven, 30 november 1517

Erasmus aan zijn vriend Pyrrhus, gegroet

Je brief[1] deed me genoegen. Ik ben blij te horen dat het jou zo goed gaat en dat je vader[2] nog volop actief is. Ik had geen afkeer van Frankrijk, maar het was toen[3] nog niet raadzaam voor mij over verhuizen te praten en het aanbod van die kant lag ook nog niet voldoende vast. Ik begrijp ook niet waarom die geweldige ophef in het begin over een verzoek aan mij om daarheen te komen, plotseling is weggeëbd. Budé zei in zijn brief alleen met betrekking tot die Guillaume, die Petit heet, de biechtvader van de koning, dat er iets was misgegaan. Ik ben er nog niet helemaal achter wat dat was. Je doet er goed aan de schone letteren te beoefenen naast je andere studie. Vaarwel, sa-

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Pierre d'Angleberme, aan wie brief 140 is gericht.
3. In februari 1517.

men met je voortreffelijke vader, je lieftallige echtgenote en je aardige kinderen, en groet allen die me genegen zijn.

Leuven, de dag van Sint-Andreas, 1517

726 *Aan Thomas More*
Leuven, 30 november [1517]

Erasmus aan zijn vriend More, gegroet

Wat een geluk voor je dat je nu, naar ik meen, zo dicht bij zee bent! Ik stuur je mijn boekje met de parafrase, die zijn naam eer aandoet. Nog steeds heb ik het werk van Thomas Linacre niet in handen kunnen krijgen, hoewel ik Thomas Lupset er een- en andermaal om gevraagd heb. De vader van Pieter Gillis is overleden; met hemzelf gaat het redelijk. Ik werp me vol vuur op de boeken en letteren om, wanneer ik me eenmaal van deze buitengewoon moeilijke soort studie heb vrijgemaakt, me op lieflijker terrein te begeven. Ik heb geen bericht van Lefèvre ontvangen, maar ik hoor dat hij op iets zit te broeden. Hemzelf vrees ik volstrekt niet, maar ik ben alleen bang dat een of andere leerling wordt opgestookt, met wie het beneden mijn waardigheid is te strijden. Ik schreef je al dat je niet bij de bisschop van Canterbury[1.] moet beginnen over de afkoop van mijn jaargeld. Ik heb iemand van hier naar Bazel gestuurd; door hem zullen we duidelijkheid verkrijgen over jouw boeken en de mijne. Vaarwel, mijn dierbare More.

Leuven, de dag van Sint-Andreas.

727 *Van Gerard Geldenhouwer*
[Vollenhove,] 5 december 1517

Gerard van Nijmegen aan de uitmuntende theoloog Erasmus van Rotterdam, gegroet

Een paar uur voordat ik vertrok van de stad Kampen in de richting van Deventer, ontving ik je eerste brief,[1.] toen ik druk bezig was met pakken, maar ik liet de bisschop[2.] toch je boekje en je brief zien. Ik schreef je een brief in

1. William Warham.
1. Brief 682.
2. Filips van Bourgondië.

zijn naam, zoals hij vroeg. Kleingeestig als ik ben durfde ik je niet te schrijven, onwaardig als ik me vond een zo groot man te benaderen. Ik ken je vriendelijkheid, ik weet dat je makkelijk te benaderen bent. Maar jij kent niet mijn onzekerheid en vreesachtigheid bij het schrijven van brieven. Ik kan daarvoor een zeer betrouwbare getuige aanvoeren, Jan van Borselen uit Zeeland,[3] een zeer oprecht man.

Je *Querela pacis* viel niet alleen in de smaak bij de bisschop, maar ook bij zijn geleerde raadgevers en bij Philippus Montius,[4] zijn kamerheer, die je allemaal van harte zijn toegedaan. Ik las de zeereerwaarde bisschop de brief[5] voor die je had geschreven. Hij sprak zijn dank uit en moest lachen om wat je toevoegde over de zevenslapers en de koekoeken. Verder las ik hem de brief[6] voor die je mij hebt gestuurd; hij was verbaasd over de prebende van de jurist Erasmus,[7] van wie hij meende dat hij in Spanje zat. Je mag, zeer geleerde Erasmus, van bisschop Filips, jou welgezind, alles verwachten wat je kunt verwachten van de meest welgezinde vorst. Er gaat nauwelijks een dag voorbij dat hij het niet over je heeft; hij is van plan je uit te nodigen rond de vasten, wanneer de zwaluwen weer in het land zijn, en daadwerkelijk te tonen hoeveel achting hij voor je heeft en je geleerdheid toejuicht.

Ondertussen moet jij een keer de hoogeerwaarde schrijven, en zal ik erop toezien dat je zo grote verdiensten jegens de bisschop niet in vergetelheid raken of verloren gaan. Ik heb meermalen de vriendelijkheid van Nève mogen ervaren. Ik feliciteer je met zo'n gastheer en zulk gezelschap.

Vaarwel, de dag voor Sint-Nicolaas, 1517.

3. Jan Becker.
4. Niet nader bekend.
5. Deze brief is niet bewaard gebleven. Hij moet samen met brief 714 zijn verstuurd.
6. Brief 714.
7. Erasmus' naamgenoot; zie brief 714.

728 *Van Filips van Bourgondië*
Vollenhove, 6 december 1517

Filips van Bourgondië, bij de gratie van God en de H. Stoel bisschop van de kerk van Utrecht, aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik heb, zeer geleerde en ons zeer dierbare Erasmus, je brief[1.] ontvangen die me, tussen zovele zorgen, waaronder ik niet weinig gebukt ga, groot genoegen gaf. De *Querela pacis* valt niet alleen bij mij, aan wie ze is opgedragen, maar bij alle ware christenen zeer in de smaak. Ik wil niet dat jouw geleerdheid zich zo verborgen houdt als de zevenslapers en de koekoeken zich verborgen houden; veeleer spoor ik je aan de voortreffelijke werken die je onder handen hebt, te voltooien tot sieraad en nut van onze tijd en tot bewondering van het nageslacht. Ik zal, met Gods hulp, mijn best doen niet onder te doen voor onze voortreffelijke broeder David[2.] zaliger gedachtenis. Ik schrijf je kort, maar met grote genegenheid voor jou en je geleerdheid. Vaarwel, voortreffelijke Erasmus, en wees me zoals altijd genegen.

Vanaf mijn kasteel te Vollenhove, 6 december 1517.

729 *Van Paolo Bombace*
Zürich, 6 december 1517

Paolo Bombace, secretaris van de kardinaal van de Santi Quattro,[1.] aan Erasmus van Rotterdam, hartelijk gegroet

Voor het feit dat ik je niet uitvoeriger schrijf en, zoals Plautus zegt, geen lange verhalen afsteek,[2.] heb ik verscheidene redenen, maar vooral deze: ik wil de dank die ik heb verdiend door langdurig te zwijgen en je zo min mogelijk te storen tijdens belangrijker bezigheden, niet nu verspelen door mijn ongelukkige praatzucht. Ik twijfel er niet aan dat je, als je hoort dat ik in Zwitserland ben, zult zeggen: ‘Wonderbaarlijke Zeus, wat doet Bombace bij de Zwitsers? Welk lot heeft hem daarheen gevoerd?’ Ik kan, mijn beste Erasmus, niets anders antwoorden dan dat mijn lot, geheel herculisch behalve dat het roemloos is, mij tegen mijn zin en wil hierheen heeft gesleurd, weg van het bekoorlijke Rome, dat ik boven mijn vaderland had gesteld. De kardinaal van de Santi Quattro, in wiens dienst ik daar was, gaf mij opdracht mee te gaan in het gevolg van zijn neef,[3.] de zoon van zijn broer, die als apostolische nuntius naar Zwitserland vertrok. En ik durfde hem uit schuchterheid niets

1. Deze brief is niet bewaard gebleven. Hij moet samen met brief 714 zijn verstuurd.
2. David van Bourgondië.
1. Lorenzo Pucci.
2. Plautus, *Menaechmi* 779.
3. Antonio Pucci.

te weigeren, ook al moest ik telkens denken aan die Homerische regel: ‘waarom, rampzalige, hebt u het licht van de zon verlaten.’[4] Als ik iets misdaan heb, onderga ik nu vier opeenvolgende maanden mijn straf, en nog veel zwaarder zal ik boeten, tenzij een god mij bijstaat, omdat ik beroofd ben van een grote en bijna niet te bevatten troost, namelijk onze vriend Pace. Zolang hij in Konstanz was, bracht hij mij met zijn talrijke en beminnelijke brieven zoveel verkwikking dat ik mezelf in Athene waande.

Maar waarom val ik je daarmee lastig? Alsof jij de tijd hebt om naar al mijn ellende te luisteren. Er is tot nu toe één ding dat mij doet opleven: namelijk jouw nachtelijke uren en inspanning; geregeld zit ik daarover gebogen om eventjes mijn aversie tegen deze streek te vergeten. Onder andere las ik onlangs je apologie tegen Lefèvre, die jij aan Beatus Rhenanus stuurde, die haar weer aan mij doorstuurde om te lezen. Het lijkt me dat er niets geleerder is dan deze verdediging. Vertrouwend op zijn faam en op jou die de man vaak tegenover mij had opgehemeld, geloofde ik altijd dat Lefèvre een even wijs als geleerd man was. Daarom was ik zeer verbaasd dat hij jou dermate onbesuisd heeft willen aanvallen, dat hij niet alleen de beleefdheid onder geletterden, maar alle welvoeglijkheid uit het oog verloren leek te hebben. Wat de hogere wetenschappen betreft, daarover durf ik niets te zeggen omdat ik bij mijn leest wil blijven. Wat echter het Latijn en Grieks aangaat, ik moest door wat jij over de man schreef - want van hem heb ik nooit iets gelezen - erg om hem lachen. Naar mijn mening verschilt hij op sommige plaatsen niet veel van onze vriend[5] die *para tên eishodon* (bij de ingang) had vertaald met ‘bij Hesiodus’. Maar jij hebt hem uitstekend het masker afgerukt en je fantastisch gewroken. Ik hoor dat hij zint op een nieuwe beschuldiging tegen je, maar ik ben ervan overtuigd dat die niet zal komen, want ik weet dat een verslagen haan gewoonlijk niet opnieuw gaat kraaien. Wat hij ook besluit, hij heeft zijn Hercules gevonden.

Wat mijn oude welwillendheid en respect voor jou betreft, ik ga niets herhalen om niet de schijn te wekken dat ik in twijfel trek wat vaststaat, net zo min, bij Hercules, als ik je feliciteer met het feit dat al je geschriften overal en in het bijzonder in Rome - waar over alles een oordeel wordt uitgesproken - een goede naam hebben en door alle geleerden worden gezocht, zozeer dat zij volstrekt niet onderdoen voor de klassieke werken, waarbij het feit dat de auteur zelf in leven is geenszins een belemmering is. Zo'n felicitatie is voor jou ongetwijfeld dagelijkse kost en bijna gewoon. Maar nu vaarwel, Erasmus, moge het je goed gaan en vergeet niet je vriend Bombace.

Uit het Zwitserse kanton Zürich, 6 december 1517.

4. Homerus, *Odyssee 1*, 93.
5. Giambattista Pio.

De koning van de Turken is teruggekeerd naar Constantinopel na zijn verovering van heel Syrië en Egypte en is een grote bedreiging voor de christenenen tegen wie hij plannen beraamt.[6.] Daarom vraagt de paus de hulp van de Zwitsers en roept hij alle christenvorsten te hulp. Marcus Musurus, die kort geleden aartsbisschop van Monemvasia was geworden en deze herfst in Rome was, is de weg gegaan van alle mensen, zoals acht maanden daarvoor onze vriend Paleotti. Nogmaals vaarwel.

730 *Aan Ludwig Baer*
Leuven, 6 december 1517

Erasmus had enkele exemplaren van zijn apologie tegen Lefèvre naar zijn kennissen in Bazel gestuurd (Ludwig Baer, Johann Froben, Beatus Rhenanus) met het oog op een heruitgave door Froben. Baer en Wolfgang Faber Capito, die beiden theologie hadden gestudeerd, drongen aan op wijzigingen in de tekst, maar hun bode kwam pas op 5 december in Leuven aan en wilde op 7 december weer vertrekken. Erasmus beroept zich daarom op tijdgebrek om niets in de tekst te veranderen, maar duidelijk is dat hij de kritiek van zijn vrienden afwees. In deze brief verdedigt hij zich tegen de voorstellen van Baer, in de volgende brief tegen die van Capito; zie ook brief 734. Wel wijst hij op veranderingen die hij al eerder had doorgevoerd in een exemplaar dat voor Matthias Schürer was bestemd. Frobens heruitgave van de apologie zou in februari 1518 verschijnen.

Erasmus aan zijn vriend Baer, gegroet

Deze bode was hier tegen het vallen van de nacht, om de volgende ochtend vroeg weer te vertrekken. Daarom had ik geen tijd de apologie te herlezen; ik laat het dus over aan jouw inzicht. Tenzij mijn vermoeden onjuist is, heb je haar niet volledig gelezen of onder het lezen je aandacht er niet bij gehad. Al bijna dertig jaar geleden leerde ik dat Christus niet is samengesteld uit twee naturen. Daarom verbaast het mij als ik ergens gezegd heb dat Hij een samengestelde natuur heeft; integendeel, in mijn hele betoog houd ik de enkelvoudigheid van de hypostase aan. Nergens zeg ik dat Christus wordt

6. Sultan Selim I had in augustus 1516 Syrië veroverd en in januari 1517 Egypte. Hij bevond zich in Adrianapolis (Edirne) en zette vandaar koers naar Rhodos, waar hij in 1520 zou sterven.

opgevat als één van beide naturen, namelijk de menselijke, integendeel, dat Christus eerder wordt opgevat als één dan beide naturen, zoals Lefèvre wil, namelijk de goddelijke, maar die de menselijke aan zich heeft verbonden. Verder zeg je dat de benamingen van Christus, dat wil zeggen de benamingen van de hypostase, dikwijls worden opgevat als benamingen van de naturen. Als ik dat gedaan zou hebben, zou ik geen scherpe kritiek verdienen; en toch geef ik te kennen dat ik zelfs dit niet in de aantekeningen gedaan heb. Ik zou dus willen dat je het boekje nog eens in alle rust herleest en vervolgens na overleg met Wolfgang[1] verandert wat je, overeenkomstig je genegenheid voor mij, goed dunkt.

Over de monsterlijke terminologie van de Parijzenaars maak ik me niet druk. Je zult zien dat die dwaasheden grotendeels worden weggehoond. Cambridge is al veranderd. Deze universiteit hier verfoeit die zinloze spitsvondigheden die meer aanleiding geven tot ruzie dan tot vroomheid. En toch zou ik, als het aan mij lag, iedereen willen helpen als de mogelijkheid werd geboden.

Ik ben blij met je belangstelling voor mij en herken die van vroeger. Maar uit je brief maak ik op dat je me op theologisch gebied weinig krediet geeft, aangezien je in je brief uitweidt over dingen die ik al in mijn boekje heb uiteengezet. Ik had aan Schürer al een verbeterd exemplaar van de apologie gestuurd voordat je brief mij bereikte. Wat de uitgave van de brieven betreft,[2] er is volgens mij niets wat je goede naam kan schaden, ook al is het verzorgd door Pieter Gillis in de tijd dat ik in Engeland mijn mecenassen een groet ging brengen. Ik had liever geen uitgave, maar men moet accepteren wat niet meer kan veranderen.

Ik merk dat je erg op de hand van Lefèvre bent, omdat je zegt dat ik me in mijn boosheid heb laten gaan. Op de eerste plaats erken je dat hij geen enkele reden had me aan te vallen en toch, zie eens wat een lelijke dingen hij me telkens voor de voeten werpt. Vergelijk nu eens hoeveel gematigder ik hem antwoordde na beledigd te zijn, dan hij mij aanviel zonder beledigd te zijn. Tenzij je iedere vorm van antwoord beschouwt als boosheid. Ik ben Lefèvre genegen en ik haat mijn apologie, of liever de noodzaak die me daartoe bracht. Zelf hield hij weinig rekening met zijn reputatie van oprechtheid, waarom hij tot nu toe vooral bekend stond. Daarom leek het me beter er niet veel werk aan te besteden. Want ik ben niet gaan betogen welke lezing het beste is, of de hele kwestie van de hypostase van Christus uiteen gaan zetten. Ik weerleg slechts de beschuldigingen van goddeloosheid, waanzin, domheid, geraaskal, die hij mij het hele betoog door op een lelijke manier voor de

1. Wolfgang Faber Capito.
2. De *Epistolae elegantes* van april 1517.

voeten werpt, zodat zelfs de grootste aanhangers van Lefèvre zich daarover verbazen. Vaarwel, zeergeleerde Baer, en blijf me je gebruikelijke genegenheid betonen.

Leuven, op de dag van Sint-Nicolaas 1517

731 *Aan Wolfgang Faber Capito*
Leuven, 6 december [1517]

Zie de inleiding bij de vorige brief.

Erasmus aan zijn vriend Wolfgang Capito, gegroet

Ik had nauwelijks tijd je dit te schrijven, laat staan om de apologie te herlezen, zo snel vertrok de bezorger na het overhandigen van de brieven. Vanaf het moment dat ik de kritiek van Lefèvre had gelezen, had ik binnen veertien dagen mijn apologie voltooid. Daarin beoog ik alleen maar de beschuldiging van goddeloosheid en godslastering die hij me op aanstichten van ik weet niet wie verweet, te weerleggen. Wat betreft je opmerking dat ik zijn mening vooraan heb geplaatst,[1] alsof ik het daarmee eens was: dit is voldoende bewijs dat ik al had weerlegd wat hij beweert. Het was niet mijn taak er duidelijk te maken welke mening ik was toegedaan. Ik behandel wat ik onder handen heb. Wat betreft de opmerking in je brief dat ik Christus samengesteld noem: hoewel ik een mens ben en meen dat niets menselijks me vreemd is,[2] verbaast het me als er iets dergelijks in staat, aangezien ik toch sinds vijfentwintig jaar weet, dat in die hypostase de menselijke natuur zo verbonden is met de goddelijke dat er geen samenstelling is, en in het hele betoog houd ik de enkelvoudigheid van de hypostase aan. Misschien vergis ik me, maar volgens mij heeft Baer de apologie niet gelezen, of anders heeft hij zitten gapen of zijn aandacht er niet bij gehad. Volgens hem schreef ik dat Christus kan worden opgevat als één van beide naturen, namelijk de menselijke; integendeel, tegen Lefèvre in, die wil dat Christus wordt opgevat als beide naturen, zeg ik dat ik Hij veeleer wordt opgevat als één natuur, namelijk de goddelijke, maar waaraan de menselijke natuur is verbonden. Ten overvloede toont hij aan dat de oude schrijvers ten onrechte benamingen van de hypostase gebruikten in plaats van benamingen van de naturen, terwijl ik ontken dat ik dat deed.

1. In zijn apologie had Erasmus voorafgaand aan zijn betoog de kritiek van Lefèvre samengevat.
2. Terentius, *Heautontimoroumenos* 77.

Ik stuur het boek met eerdere verbeteringen zoals ik het naar Schürer heb gestuurd, omdat Baer schrijft dat het begin ontbreekt. Ik maak me niet al te druk om de spitsvondigheden van de Parijzenaars. Je zult zien dat ze binnenkort grotendeels worden weggehoond. Hier veroordeelt men ze al, in Cambridge zijn ze in de ban. Mattheus,[3] je leermeester, is hier aangenomen om Hebreeuws te doceren. Ik wou dat je lexicon[4] al was verschenen. Wat de apologie betreft, vervul je vriendenplicht, zoals je gewoon bent, dan zal ik op mijn beurt voor jou doen wat ik kan. Ik heb Schürer een exemplaar gestuurd dat gelijk is aan dat van jou: je kunt hem je aantekeningen sturen als Froben het niet drukt, om ze toe te voegen aan het door mij gezonden exemplaar. Ik bespeur dat Baer overhelt naar Lefèvre, want hij merkt op dat ik me tegenover hem in mijn woede heb laten gaan, terwijl ik me toch onthield van iedere beschimping ondanks de lelijke manier waarop hij me had uitgedaagd en wel zonder enige reden. Terecht schrijf je dat het voor sommige lieden een vrolijk spektakel zal zijn als Erasmus en Lefèvre op de vuist gaan, maar wat kon ik doen? Moest ik zozeer gebrandmerkt verdergaan terwijl hij ongestraft bleef? Om die andere wauwelaars geef ik niet veel. Maar het getuigt van vriendschap dat je nog eens benadrukt dat het heel makkelijk is te kwetsen. Ik heb het Nieuwe Testament grotendeels af; als het is uitgegeven, ga ik slapen of voor mijzelf en de muzen zingen,[5] als dit het loon is voor degenen die met zoveel ijver de letteren bevorderen. Ik heb je onlangs via iemand geschreven en ik twijfel er niet aan dat je de brief hebt ontvangen. Dat het je goed mag gaan, zeer geleerde Capito.

Leuven, de dag van Sint-Nicolaas

732 *Aan Beatus Rhenanus*
Leuven, 6 december [1517]

Deze brief is een antwoord op een niet bewaard gebleven brief van Beatus, geschreven namens de uitgeverij van Johann Froben.

3. Mattheus Adrianus.
4. De *Hebraicarum institutiones* van Capito verschenen in januari 1518 bij Froben.
5. *Adagia III*, 5, 80.

Erasmus aan zijn vriend Beatus, gegroet

Je geeft op zo'n manier antwoord in naam van Lachner, dat je geen antwoord geeft op datgene waarop ik het liefst zijn antwoord wilde, namelijk over de taxatie van de exemplaren, zodat ik niet al te veel met Franz[1.] hoef te onderhandelen die, als hij ooit veel geld voor mij klaar heeft liggen, mij arm maakt in plaats van rijk door altijd uitstekende boeken mee te brengen, zodat ik ze niet hoef te bestellen. Als Lachner de exemplaren niet hoger had getaxeerd dan op twintig florijnen, zou ik tevreden zijn geweest. Ik wilde alleen maar een schatting om niet van Franz afhankelijk te hoeven zijn.

Vervolgens vond ik het erg vervelend dat zij bij de vorige beurs helemaal niets van mijn werken hebben gestuurd en mij er hier vergeefs naar hebben laten snakken. Ik ben bang dat de corrector[2.] niet erg bekwaam of nauwkeurig is, en dat is bovenal iets waar Froben voor moet zorgen. Ik kan uit niemands brief opmaken of Froben mijn vertaling van het tweede boek van Theodorus[3.] heeft ontvangen, en de verbeterde versie van het eerste. De *Utopia* en de epigrammen van More gaan me nog meer ter harte dan mijn eigen zaken. Ik heb hen er zeer dringend om gevraagd, maar toch blijft het op een of andere manier liggen. Ik was van plan de parafrase naar Bazel te sturen, een boekje dat naar mijn idee goed zou lopen. Maar toen ik helemaal niets zag komen, vermoedde ik dat zij te over laden waren; daarom gaf ik het aan onze drukker hier.[4.] Ik stuur tegelijk een exemplaar dat ik voor zover mogelijk heb verbeterd. Maar het zou niet netjes zijn als jullie onmiddellijk met de arme man hier gaan concurreren. Hij drukte nooit iets dat al door jullie was gedrukt, behalve de vorstenspiegel, die hij stiekem uitgaf toen ik in Engeland was: ik heb hem daarover de les gelezen. Ik zie er nauwlettend op toe dat hij jullie in Bazel geenszins benadeelt; in elk geval zal hij dat niet met mijn goedkeuring doen. Pace schrijft dat de *Antibarbari* van Marseille naar Rome is gegaan.[5.] Ik bespeur ook bij Pace een andere houding, ook al veinst hij de vroegere vriendschap. De *Utopia* laat ik over aan jouw oordeel. De dingen van Desmarais kunnen worden weggelaten.[6.] Over de verwijzing naar het alfabet in het voorwoord van Pieter Gillis hoef je je geen zorgen te maken.[7.] Door alle drukte ben je zo zwijgzaam over de epigrammen van More dat je enkel zwijgt.

1. Franz Birckmann.
2. Wolfgang Angst.
3. Theodorus Gaza.
4. Dirk Martens.
5. Zie brief 706.
6. Twee inleidende stukken van Jean Desmarais waren opgenomen in de eerste druk, maar niet meer in Frobens druk van maart 1518.
7. De tabel met het Utopische alfabet, die in de Parijse uitgave van 1517 was weggelaten, werd door Froben weer opgenomen.

Ik heb mijn verbeterde apologie naar Schürer in Straatsburg gestuurd, maar op voorwaarde dat hij het werk zou doorsturen naar Bazel, als het hem niet beviel. Ik heb hem ook Quintus Curtius gestuurd, omdat ik geen hoop had dat ze in Bazel nog gelegenheid hadden, aangezien er helemaal niets verschijnt.

Ik had nu geen tijd om de brieven te corrigeren, omdat deze bode mij tegen de avond kwam vertellen dat hij de volgende dag 's ochtends zou vertrekken. Als zij ermee wachten, zal ik een exemplaar sturen met enkele toevoegingen. Zo niet, dan moeten zij zelf beslissen.[8.] Ik heb onlangs via een betrouwbaar iemand aan verscheidene mensen geschreven en ik twijfel er niet aan of hij heeft alles overhandigd aan Wolfgang Capito. Jullie laatste brieven ontving ik de dag voor Sint-Nicolaas. Daarom had ik geen gelegenheid de apologie te herlezen, en toch verbaas ik me waar ze vandaan halen dat ik Christus samengesteld noem, terwijl ik dat vooral in het hele betoog had vermeden en op zovele plaatsen iets anders zeg dat duidelijk die opvatting weerlegt. Uit de brief van Baer maak ik duidelijk op dat hij niet de hele apologie heeft gelezen; ook neigt hij meer naar Lefèvre en is hij niet helemaal vrij van dat, hoe zal ik het zeggen, typisch theologische. Want hij schrijft dat ik had geschreven dat Christus wordt opgevat als één van beide naturen, namelijk de menselijke, terwijl ik daarentegen duidelijk had uitgelegd dat Hij veeleer wordt opgevat als één van beide, namelijk de goddelijke, maar die de menselijke in zich had opgenomen. Als er toch zo iets in staat, wat ik niet geloof, kunnen zij het naar eigen inzicht veranderen. Er zijn hier ook theologen en misschien enkele zeer kritische; als er iets dergelijks in staat, hadden zij wel aanmerkingen gehad. Wanneer ik het herlezen heb, zal ik preciezer schrijven.[9.]

Bombace was altijd meer een vriend dan een vleier; ik vraag me echter af of hij in Rome al verbeelding heeft gekregen. Pace gaat er in zijn brief aan mij prat op dat jij zijn boek over de vrucht van de studiën hebt geprezen.[10.] Hij stuurde een brief[11.] waarin hij me verdedigde tegen Van Dorp, maar een soort brief waarvoor ik me moest schamen hem uit zijn naam te overhandigen. Beveel me warm aan bij Lachner en Froben en treed in de plaats van een brief van mij. Het is mogelijk dat ik jullie tegen de lente kom opzoeken. De aartsbisschop van Mainz schreef me eigenhandig een bijzonder welwillende

8. Zie brief 634.
9. Zie brief 734.
10. Richard Pace, *De fructu qui ex doctrina percipitur* (Bazel, 1517).
11. Deze brief is niet bewaard gebleven. Vermoedelijk heeft Erasmus hem vernietigd; zie brief 776.

brief.[12.] Maar ik wil niet dat er overal over mijn komst wordt gepraat, omdat het niet zeker is. Dat het je goed mag gaan, mijn beste Beatus.

Leuven, de dag van Sint-Nicolaas

732a *Aan Bruno Amerbach*
Leuven, 6 december 1517

Erasmus aan zijn vriend Bruno, gegroet

Werkelijk, je bent echt een Callippides[1.] nu je al twee jaar bezig bent je reis naar Italië voor te bereiden! Het was verstandiger tegen de winter te gaan. Denk erom dat je je niet blootstelt aan het klimaat in elk willekeurig deel van Italië. Voor mij is het klimaat in Padua en Venetië het minst schadelijk. Wat zou ik graag willen dat Italië, dat jou aanlokt, hier lag! In ieder geval is de jood Matthaeus[2.] een salaris toegekend - een deel is hem reeds overhandigd - om colleges Hebreeuws te geven die vrij toegankelijk zijn. Er komt ook een Griek. De verdere studiën lopen tamelijk goed. Vaarwel, zeer geleerde Bruno, en doe Basilius de groeten terug.

Leuven, de dag van Sint-Nicolaas 1517

De uitgave van Hieronymus wordt zelfs door de theologen goed ontvangen.

Aan de geleerde heer Bruno Amerbach, mijn bijzondere vriend

733 *Aan Wolfgang Lachner*

Deze brief is opnieuw gedateerd en is nu te vinden onder nummer 704a.

12. Brief 661.
1. zie brief 595, noot 3.
2. Matthaeus Adrianus.

734 *Aan Wolfgang Faber Capito*
Leuven, 9 december [1517]

Erasmus aan Wolfgang Capito, gegroet

Ik meen te begrijpen waaraan jij en Baer aanstoot namen: wanneer ik Lefèvre antwoord, die mij bespotte omdat ik naar zijn idee de naam Christus lijk op te vatten als één van beide naturen - wat ik ontken - zeg ik: 'Wellicht is het waarschijnlijker dat Christus en de naam van Christus - want zo formuleer jij dat - ofschoon deze twee naturen aanduidt, als één natuur wordt opgevat, niet als twee, zoals jij wilt, of uit twee samengesteld'. Ik maak hier niet Christus samengesteld, maar ik noem die twee laatste alternatieven als weinig waarschijnlijk. Ten eerste is het weinig waarschijnlijk dat Hij wordt opgevat als twee naturen; vervolgens voeg ik toe wat ik als veel minder waarschijnlijk wil laten overkomen: 'als uit twee samengesteld'. Ik had beide zaken gemakkelijker kunnen uitdrukken met 'als twee met elkaar verbonden', maar dan zou ik al als waarschijnlijk weergeven wat ik als minder waarschijnlijk wilde laten overkomen. Ik had ook kunnen zeggen: 'uit twee verenigd' of, zoals jij wilt, 'bestaande', maar dan zou verloren gaan wat ik bedoel. Want wie ontkent dat de naam Christus kan worden opgevat als een hypostase die uit twee naturen bestaat? Maar geen juiste gevolgtrekking is: 'dit is waarschijnlijker, dus ook dat is waarschijnlijk'; evenmin volgt uit: 'het is beter te trouwen dan te branden' dat branden goed is, of 'het is beter God te dienen dan de Mammon, dus is het goed de Mammon te dienen'.

Als jullie ook hier, dat wil zeggen bij een alternatief dat ik verwerp, aanstoot nemen aan het woord 'samengesteld', zou het beter zijn het derde alternatief[1] te verwijderen dan het te vervangen door het woord 'bestaan'. Je ziet, meen ik, dat ik niet iets dergelijks bedoelde, vooral omdat ik het hele betoog door iets anders zeg. En toch, als iemand Christus samengesteld had genoemd, wat is daar toch zo erg aan? Gestamel is al wat in mensentaal gesproken wordt over goddelijke dingen. Christus is niet samengesteld zoals een ding uit stof en vorm, of een huis uit balken en muren, maar op andere manier samengesteld. In het Latijn noemt men 'samengesteld' wat bij elkaar gebracht en verbonden wordt.

Maar een dergelijke verdediging heb ik helemaal niet nodig. Het verbaast me waarom Baer schrijft dat ik Christus wil opvatten als beide naturen of als één natuur, namelijk de menselijke, terwijl ik zijn natuur uitdrukkelijk opvat als één, namelijk de goddelijke. Het is voor mij niet van belang wat Lefèvre heeft gezegd als hij bij geval iets dergelijks heeft gezegd. Jullie kunnen er volgens mij geen aanstoot aan nemen dat ik zei dat elk van beide wordt aangeduid, aangezien de ander connotatief wordt uitgedrukt. Want dit ben ik van mening: connotatief uitdrukken is niets anders dan op een andere manier aanduiden of, zoals men zegt, secundair. Ik heb al twee keer aan Lefèvre geschreven, hij antwoordt niet; ik denk dat hij iets voorbereidt. Ik heb hem

1. De passage 'of uit twee samengesteld'.

aangespoord in zijn eventuele antwoord te denken aan zijn reputatie. Als hij zo onbeschaafd tekeergaat als hij al eens deed, zal hij te maken krijgen met mijn minder beschaafde kant en misschien zal hij, naar het woord van Horatius, 'in zijn poging zijn tanden in iets zachts te zetten, stuiten op iets dat niet meegeeft'.[2.] Baer spoort mij vriendelijk aan voortdurend te benadrukken dat ik alles wat ik schrijf onderwerp aan het oordeel van de Kerk. Dat doe ik, maar het wekt wantrouwen wanneer je te veel garanties geeft. Naar mijn idee schrijft geen enkel rechtschapen mens met de bedoeling onafhankelijk te zijn van het oordeel van de Kerk, maar waar de Kerk is, is niet altijd even duidelijk. Ik zal er alles aan doen om nooit bewust iets te schrijven wat Christus onwaardig is. Ik meen dat het christelijk geloof niet afhangt van die stekelige spitsvondigheden. Ook matig ik mij niet aan nooit iets te zullen doen wat iemand kan kritiseren, want dit is niemand van de antieken gelukt en tot nu toe evenmin van de modernen.

Ik wilde dat jullie weten hoe ik erover denk; het beste is nu het aan jullie oordeel over te laten. Ik weet dat zulke geleerden als jullie alleen zullen doen wat juist is en zulke goede vrienden alleen wat heilzaam is. Vaarwel, zeer geleerde Wolfgang.

Een paar dagen geleden schreef ik via de bode uit Bazel. Laat de brief, als je dat goed dunkt, ook aan Baer zien en beveel me hartelijk bij hem aan.

Leuven, de dag na de Ontvangenis van de H. Maagd.

735 *Aan Paschasius Berselius*
Leuven, 9 december [1517]

Erasmus aan zijn vriend Berselius, gegroet

In plaats van zovele zo vaak herhaalde drievoudige wensen, voortreffelijk man, bid ik in een keer dat alles mag gaan volgens je wens. Van de zeer vriendelijke vorst[1.] verlang ik volstrekt niets, behalve dat ik in de eerste plaats graag bekend wil zijn bij zo'n groot man die eenstemmig wordt geprezen en vervolgens ook bij hem aanbevolen, vooral omdat hij door de benoeming van Aleandro de ingewijden in de schone letteren als het ware een teken geeft.[2.] Als Battista[3.] mij gunstig gezind is, is hij niet ontrouw aan de gezind-

2. Horatius, *Saturae II*, 1, 77/78.
1. Erard de la Marck.
2. Erard had Girolamo Aleandro in juli voorgedragen als kanselier van het bisdom Chartres.
3. Giambattista Aleandro.

heid van zijn broer; ik vraag je dringend hem mijn hartelijke groeten over te brengen. Beveel me ten zeerste aan bij heer Leo,[4.] mijn oude en buitengewoon achtenswaardige beschermheer. Ik acht mij gelukkig dat het mij ten deel viel zijn kamer te gebruiken en op een of andere manier lacht mij alles meer toe telkens wanneer ik denk aan hem, de stichter en gastheer van mijn verblijfplaats. Groet ook Gaspard, een erudiet man lijkt me, wat voor een theoloog niet ongewoon is, maar, wat zeldzaam is, ook nog hoffelijk en vrolijk. Het verbaast me dat ik niets hoor van Andreas van Hoogstraten.[5.] Wat betreft de hoofse geschenken waarmee je me uitdaagt, ik zal op dit moment niet met je wedijveren. Ik stuur je alleen de parafrase als onderpand, om me daarmee nog meer aan je te binden.

Vergeef het me, mijn beste Paschasius, dat ik zo achteloos schrijf aan een niet genoeg te achten vriend. Maar afgezien van de inspanning van de studie die op dit moment veel van mij vergt, word ik van alle kanten bedolven onder zoveel bundels brieven dat ik, zelfs als ik er geheel in op kon gaan en verder niets te doen had, ze niet het hoofd zou kunnen bieden. Niettemin zal ik je duidelijk maken dat ik Paschasius geenszins reken tot de gewone vrienden. Vaarwel.

Leuven, de dag na de Ontvangenis van de H. Maagd.

736 *Aan Pieter Gillis*
Leuven, [december] 1517

Deze brief is een vervolg op brief 712.

Erasmus aan zijn vriend Pieter Gillis, gegroet

Volgens de berichten die Jacob[1.] mij bracht, is alles in orde; ik heb alle vertrouwen in de heer Nicolaas,[2.] maar het verbaasde me dat het geld je nog niet was overhandigd. Het doet me verdriet dat je zo neerslachtig bent; maar ik wilde mijn spullen alleen maar terug om jou de zorg uit handen te nemen. Over het zegel klaag ik niet, spoor alleen de man aan via je bediende. Had ik maar geweten dat Pace bij jullie was - want dat begrijp ik uit zijn brief -

4. Leo Outers, voormalig regent van het College van de Lelie.
5. Zie brief 299.
1. Jacob Nepos
2. Waarschijnlijk Nicolaas van Broeckhoven.

want dan zou ik onmiddellijk zijn toegesneld. Van zijn brief aan Van Dorp was ik weinig gecharmeerd, hoewel ik hem nog niet goed heb gelezen.[3.] Ik vraag je, wat voor dienst willen Franz[4.] en Crull mij bewijzen door in mijn plaats aan de aartsbisschop[5.] te schrijven? Vanwaar hun wantrouwen, aangezien het geld in jouw handen zal blijven en jij borg staat? En ook jij loopt geen enkel risico, alleen dat je het geld moet teruggeven, als er iets gebeurt. Wat een vrolijke nietsnutten en mooie vrienden zullen het zijn, als de nood aan de man komt! Crull kreeg er lucht van dat de aartsbisschop niet de kanselier is,[6.] anders zou hij het zelfs geven, denk ik. Als zij bezwaar hebben, laat dan maar; als zij het wel willen doen, zullen zij me een grote dienst bewijzen zonder enig risico, maar er is wel haast bij. Laat die dokter[7.] links liggen, mijn beste Pieter, en speel met mij je rol. Zijn laatste brief doet steeds meer denken aan een grappenmaker; maar het zal allemaal goed komen. Zorg jij er alleen voor dat je het jezelf naar de zin maakt en volhoudt tot betere tijden; met mij gaat het redelijk. Ik stuur één enkel verbeterd exemplaar van de parafrase. Ik wens je lieve vrouw het beste, en alle anderen om je heen.

Leuven, 1517

737 *Aan [Jan van Bergen?]*
Leuven, 12 december [1517]

Gegroet, hooggeëerde vorst. De inspanning van de studie vergt nu meer van mij dan ooit tevoren en ook eerder had ik geen tijd kinderen te onderwijzen, laat staan dat ik nu, in het laatste bedrijf van mijn leven, een dergelijke taak op mij zou moeten nemen. Toch zou ik niet willen dat Uwe Hoogheid meent dat mij de bereidheid ontbreekt mijn vrienden in alles ter wille te zijn. Wat ik kan doen, zal ik buitengewoon graag doen. Wij hebben hier in huis, behalve vele anderen, de heer Jan van Borselen,[1.] kanunnik van de Sint-Pieter in Middelburg, een man van opmerkelijke integriteit en geleerdheid, die zich al vele jaren heeft bekwaamd in dit soort werk. Hij heeft namelijk de neven onderricht van de zeer eerwaarde heer François Busleiden, bisschop

3. Zie brief 732.
4. Franz Birckmann.
5. William Warham.
6. Warham had in 1515 het kanselierschap opgegeven ten gunste van Thomas Wolsey.
7. Henricus Afinius.
1. Jan Becker.

van Besançon zaliger gedachtenis. Ik durf me in alle opzichten borg te stellen voor hem. Hij heeft de leeftijd en de aanleg die passen bij dit soort werk. Ik zal hem graag helpen, de weg wijzen, raadgeven, terzijde staan, aansporen en mij soms met een deel van het werk inlaten, zolang ik in Leuven ben, want rond Pasen moet ik terug naar Bazel vanwege de uitgave van mijn werken. Ik heb dit in de vijzel gebrokkeld, ik moet alles opeten;[2] het zal niet mogelijk zijn binnen zes maanden hier terug te keren.

U ziet mijn gezindheid en mijn situatie. Wat in mijn vermogen ligt staat Uwe Hoogheid ter beschikking, en ik ben niet uit op een beloning. Het beetje wat ik heb is genoeg voor mij. Ik heb evenwel besloten de tijd die ik nog te leven heb te wijden aan de gemeenschap. Vaarwel, u die niet slechts om uw voorouders beroemd bent. Leuven, de dag voor Sint-Lucia.

738 *Aan [Erard de la Marck]*
Leuven, 13 december 1517

Hartelijk gegroet, zeer eerwaarde prelaat. Dat ik Uwe Hoogheid met een brief durf lastig te vallen, moet u mij om mijn genegenheid voor u vergeven. Dat ik zo weinig verzorgd schrijf moet u toeschrijven aan uw vriendelijkheid, mij aangeprezen door velen en in het bijzonder door Etienne Poncher, die unieke leidsman op het gebied van alle deugden. Dat ik zo kort schrijf moet u mij niet aanrekenen wegens de inspanning van de studie, die nu meer van mij vergt dan anders. Ja, om de kortheid van mijn brief te verzachten, stuur ik u ook een Latijn sprekende Paulus,[1] die uitvoeriger is dan gewoonlijk, want met dit soort verpozingen verkwik ik me, als met zijsporen, telkens wanneer ik aversie tegen het eigenlijke onderwerp van studie voel opkomen. Voor de bevordering van Aleandro[2] zijn allen die de goede letteren welgezind zijn Uwe Hoogheid dank verschuldigd. Vaarwel en reken Erasmus althans onder de nederigsten van uw beschermelingen.

Leuven, op de dag van Sint-Lucia, 1517

2. *Adagia I*, 1, 85.
1. De parafrase van de Romeinenbrief.
2. Zie brief 735.

739 *Aan Anton van Bergen*
Leuven, 13 december 1517

Aan de zeereerwaarde vader Anton van Bergen, abt van Saint-Bertin, gegroet

Eerwaarde vader, toen ik in de buurt van Gent was,[1] kwam ik er te laat achter dat u daar ook was en toen ik alsnog probeerde mijn opwachting te maken, zei men dat u al was vertrokken. Daarna hoorde ik van een paar mensen tot mijn grote ontzetting dat Uwe Eerwaarde ergens boos om is. Ik vermoed om de *Lof der Zotheid*, die de weledele heer Joris van Halewijn, hoewel ik het hem sterk ontraadde, in het Frans vertaalde, dat wil zeggen van mijn boek het zijne maakte door toe te voegen, weg te laten en te veranderen wat hij maar wilde. Bovendien is het onderwerp op zichzelf humoristisch, maar val ik geen enkele soort mensen op een al te gemene manier aan; ook hekel ik niemand met naam en toenaam behalve mijzelf. Ten slotte valt dit werk, van welke hoedanigheid ook, in de smaak bij geleerden over de hele wereld, bij bisschoppen, aartsbisschoppen, koningen, kardinalen en zelfs bij paus Leo X, die het van begin tot eind heeft gelezen. Zelfs als ik iets onverstandigs zei in dit werk en anderen daaraan aanstoot namen, hoopte ik dat althans Uwe Hoogheid alleen mij zou verdedigen, namelijk uzelf gelijk, van wiens kant ik altijd zo grote vriendelijkheid heb ondervonden dat de vriendelijkheid zelve niet vriendelijker kan zijn. Daarom kan ik nog niet geloven dat het waar is wat sommige mensen me hierover vertelden. Ik weet dat er over het algemeen veel loze praatjes in omloop zijn; uw oprechte karakter ken ik al vele jaren en daarin heb ik meer vertrouwen dan in wat anderen zeggen. Ik weet hoe groot de afstand is tussen de abt van Saint-Bertin en Briselot,[2] ook al beginnen beide namen met een B. Hoe het ook zij, blijf uw Erasmus genegen, al was het maar omdat u hem ooit genegen was. En als ik ooit de gunst van mannen als u heb verdiend, dan durf ik nu eerder met zelfvertrouwen dan arrogantie te stellen dat ik die nu het meest verdien. Het nageslacht zal misschien een juister oordeel vellen als ik gestorven ben, hoewel ook deze tijd mensen kent die scherp zien.

Ik verblijf in het College van de Lelie, waar Theodoricus vandaan komt die deze brief brengt, een aardige en getalenteerde jongeman, van wie ik hoge verwachtingen heb. Als er daarom iets is waarbij hij uw goedgunstigheid behoeft, dan vraag ik u dat hij die mag ervaren. Vaarwel, mijn beste mecenas.

Leuven, op de dag van Sint-Lucia, 1517

1. In juni.
2. Zie brief 597. Kennelijk was Anton van Bergen op de hoogte van de kritiek van Briselot.

740 *Aan Mark Lauwerijns*
Leuven, [16 december 1517]

Erasmus aan zijn vriend Mark, gegroet

Ik heb van je laatste brief,[1.] besprenkeld met zoveel aardigheden, niet minder genoten dan van het geschenk zelf. Ik vind je enthousiasme voor de schone letteren geweldig, maar men moet rekening houden met het moment, zoals zelfs Paulus schrijft.[2.] Ik ben erg blij dat je broer behouden is. Maar wat hoor ik? Verkeert hij tussen de raven van Egypte?[3.] Hoezeer verbazen zij zich over de nieuwe zwaan! Ik ben blij dat More en Pace je bevallen; zulke mensen zouden me bevallen al waren ze Scythen. Over Jan van Friesland hoef je je geen zorgen te maken; waarschijnlijk heeft hij zich ergens heen gespoed. Ik stuur je Paulus, die in een nieuwe taal spreekt.[4.] Vaarwel, aardigste van mijn vrienden.

Leuven, 16 november.

741 *Aan Richard Pace*
Leuven, [16 december 1517]

Hartelijk gegroet. Ik had op je twee vorige brieven met evenveel brieven geantwoord en met deze derde brief beantwoord ik je derde,[1.] maar kort, want ik ben meer dan ooit tevoren in beslag genomen door de studie. Des te meer wens ik jou geluk met die zorgeloze periode van rust, zozeer dat ik bijna jaloers ben op mijn grootste vriend. O jij, meer dan Hercules die een dergelijk monster[2.] bedwong en dat nog wel, als iemand dat kan geloven, zonder Theseus,[3.] van wie ik hoor dat hij je kameraad is en die ik benijd, als ik zo vrij mag zijn; tenzij

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Romeinen 12:11 (volgens Erasmus' herziening van de tekst; zijn lezing wordt tegenwoordig niet aanvaard).
3. Zie Quintus Curtius, *Historia Alexandri Magni IV*, 7, 15: raven toonden Alexander de Grote de weg naar een oase in de Egyptische woestijn.
4. De parafrase van de Romeinenbrief.
1. Alleen brief 619 van Pace is bewaard gebleven; zie ook brief 732, noot 11.
2. Maarten van Dorp; zie brief 732, noot 11.
3. Thomas More, die evenals Pace tegen Van Dorp had geschreven.

jij liever hem Hercules en jezelf Theseus laat zijn. Mijn parafrase of, zo je liever wilt, mijn wartaal zul je zien bij Mark,[4] de toekomstige deken van de Sint-Donaas, hoewel ik denk dat ze al lang in omloop is. Vaarwel, zeer geachte Pace, en als de 'zot'[5] bij je is, groet hem dan even hartelijk als ik hem genegen ben.

Leuven, 16 november.

742 *Aan Richard Pace*
Leuven, 21 december [1517]

Erasmus aan zijn vriend Pace, gegroet

Vandaag, de geboortedag van de apostel Thomas, ontving ik twee brieven[1] van je, na al drie brieven te hebben beantwoord. Ze zijn me allemaal bijzonder welkom en wel om twee redenen, omdat zij getuigen van je levendige geest en omdat ze je genegenheid voor mij tonen, ook al heb ik die vroeger al gezien. Maar om in het kort op zoveel dingen te antwoorden, verbaasd over het wonder,[2] als dat inderdaad is gebeurd - want zo loste Aristoteles sommige problemen op: het spijt me voor Lefèvre en ik kan nog steeds niet bevroeden wat er in zijn hoofd is opgekomen. Je zou mijn ingetogenheid niet uitermate bijtend noemen als je wist wat ik hem had kunnen aanwrijven met instemming van de theologen; en je weet wat hij mij heeft aangewreven. Dat ik niets oversloeg zonder het te onderzoeken is waakzaamheid, geen bijtende scherpte, en toch ben ik bewust aan veel dingen voorbijgegaan. Er is echter geen enkele reden om me te zeggen dat ik jouw mening geheim moet houden; waren jullie[3] het maar evenzeer met elkaar eens als Lefèvre en ik! Wat de broeders betreft, ik heb al lang bespeurd dat zij iets van plan zijn. Maar sommige zaken zijn zo besmettelijk dat je ze alleen maar kunt overwinnen door te vluchten: zelfs als je overwint, laat zulke schurft niet toe dat

4. Mark Lauwerijns.
5. Thomas More, hier aangeduid met het Griekse *moros*, wat 'zot' betekent.
1. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven. Kennelijk had Pace hierin kritiek geuit op Erasmus' apologie tegen Lefèvre.
2. Misschien duidt dit op de tweede druk van Lefèvres uitgave van de Brieven van Paulus, die het jaartal 1515 draagt, terwijl Lefèvre ingaat op Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament, verschenen in 1516.
3. Pace kende Ludwig Baer (zie brief 730) en Jean Molinier (zie brief 755), die op de hand van Lefèvre was.

je onbesmet het strijdperk verlaat. Als je deze mensen uitdaagt tot openbare disputen, doe je niets anders dan paarden de vlakte opsturen.[4.] Ik heb de hoop dat binnenkort die 'broederlijke' theologie en die hele groep pseudo-christenen veel gematigder zullen heersen dan ze nu doen.

Ik zelf bevind me in het laatste bedrijf van mijn spel; hoe succesvol ik was in de vorige bedrijven, mogen anderen beoordelen. Ik zal evenwel mijn rol blijven spelen. Als More bij je is, verbaast het mij dat hij zo zwijgzaam is als Pythagoras.[5.] Ik had liever naar jullie toe willen snellen dan schrijven, als ik daar met al mijn studie tijd voor had, of als ik zeker wist dat je daar was. Wil je de heer Mark[6.] mijn groeten overbrengen. More hoef je niet namens mij te groeten, aangezien hij niets dergelijks doet in jouw brieven, hoe talrijk die ook zijn. Vaarwel, zeer geachte Pace.

Leuven, de dag van de apostel Thomas

743 *Aan Anton Clava*
Leuven, 21 december [1517]

Erasmus aan de zeergeleerde heer Anton Clava, raadsheer van Gent en een bijzondere vriend, gegroet

Ik zou je het boekje al eerder gestuurd hebben maar ik had niemand om het aan toe te vertrouwen. Ik ben bang dat ik nu te laat ben, maar ik stuur het toch maar. Dat alles goed met mag gaan, mijn beste Clava. Stook de haard flink op, vooral wanneer je naar gewoonte op een laag gelegen plek bent. Ik feliciteer De Keysere met zoveel Grieks. Ik zie wat hij wil, hij is uit op de leerstoel Grieks aan dat nieuwe college, dat krachtens het legaat van Busleiden wordt gesticht, als tenminste niet een of andere kwade geest onder de theologen bezwaar gaat maken. Maar wat hoor ik over de dokter?[1.] Is hij zo dol op goud? Als hij eens zilver aanbad, nu hij geen goud kan krijgen? Zorg jij op alle mogelijke manieren ervoor dat je naar je arts je middelvinger kunt opsteken.[2.] Vaarwel.

Leuven, de dag van de apostel Thomas

4. *Adagia I*, 8, 82. De betekenis is: toelaten wat niet vermeden kan worden.
5. Zie *Adagia IV*, 3, 72: studenten van de school van Pythagoras hadden gedurende vijf jaar een zwijgplicht.
6. Mark Lauwerijns.
1. Misschien Clavus.
2. *Adagia II*, 4, 68. Het gebaar bestond al in de Oudheid.

744 *Van Guillaume Budé*
Parijs, 21 december [1517]

Guillaume Budé, aangewezen als secretaris van Zijne Majesteit aan zijn vriend Erasmus, gegroet

Je verbaast je nu al in twee briefjes[1] over mijn zo plotselinge stilte na zoveel enthousiasme om elkaar over en weer brieven te schrijven, alsof jouw rol in deze kwestie niet ter discussie staat. Ik heb geen zin en geen tijd om daar nu over te kwebbelen, en durf je ook niet opnieuw uit te dagen. Alleen dit: na die heel lange brief van jou[2] ontving ik er volgens mij nog maar één,[3] namelijk die welke je me schreef tegelijkertijd met die aan de koning,[4] en verder heb ik bijna niets gekregen waaraan je de naam brief kunt geven. Terwijl ik jou meteen twee brieven[5] schreef, waarvan één grotendeels in het Grieks, kreeg ik sindsdien van jou twee, hoogstens drie, geen brieven, maar reepjes papier, weliswaar handig gevouwen en gezegeld om het echte brieven te laten lijken, maar van binnen bijna leeg. Als jij die van mij hebt ontvangen, kun je je niet excuseren met vergetelheid als van de Lethe, want je wilt nu van me weten hoe het staat met de koning en de bisschop.[6] Ik vertrouwde een van die brieven toe aan Bade, de andere aan een paar jonge mannen die mij de ene brief van jou, of liever het briefje, hadden gebracht. Ik vroeg hen bij mij thuis te wachten, totdat ik voor de vuist weg iets had geschreven, want zij verzekerden mij ervoor te zullen zorgen dat de brief jou zou bereiken.

In die brief schreef ik dat ik in de steek was gelaten door diegenen die jou op handen leken te dragen en om die reden verklaarde ik hun bijna de oorlog. De voornaamste van hen is ene X;[7] denk niet meer dat iedereen met die naam je vriendschappelijk bejegent. Overigens vermoed ik geen ernstiger vergrijp dan dat hij niet bij zijn voornemen bleef. Toen hij mij, natuurlijk in opdracht van de koning, gezegd had jou te schrijven, drong hij, zolang je antwoord werd verwacht, steeds bij mij aan. ‘Wat voor nieuws is er van Erasmus’, vroeg hij, ‘Wat voor hoop kun je ons geven? Want de koning heeft het ook uit zichzelf zo nu en dan over Erasmus’. Daarop gaf ik, om het verlangen aan te wak-

1. Brieven 689 en 723.
2. Brief 531.
3. Brief 534.
4. Brief 533, aan Frans I.
5. De brieven 568 en 609.
6. Etienne Poncher.
7. Guillaume Petit.

keren, een gepast antwoord, in de hoop natuurlijk dat, als de zaak voor jou goed afliep, ik daar ook van zou profiteren. Sommige mensen kritiseerden me daarom; sommigen wezen mijn gedrag af, recht in mijn gezicht, met de opmerking dat ik niet besefte dat, als de zaak voor jou een gunstige wending nam, ik en ieder ander hier uit de gratie zou raken, alsof alleen jij succes kon hebben op het gebied van de letteren. Ik evenwel verklaarde onbezorgd dat ik zelfs enthousiast de opdracht van de koning aanvaardde en volbracht, natuurlijk vertrouwend op jouw redelijkheid. Toen ik de koning je brief overhandigde, vertaald in het Frans zoals de koning had opgedragen, zei hij na hem gelezen te hebben dat het hem niet duidelijk was wat je van plan was; ik antwoordde enzovoort.[8] Al die tijd was de bisschop die werkelijk, geloof ik, jou welgezind is, niet aanwezig, want dit gebeurde in een of ander dorp waarheen ik opzettelijk was afgereisd. Daarna was hij altijd in gezelschap, en als gezant in Calais en Engeland. Toen hij pas geleden terugkeerde en hier in de stad was, ging ik naar de maaltijd, waar drie lange tafels gedekt stonden, zoveel mensen waren er. Ik sprak over jou en ik had je brief[9] in mijn zak, maar ik liet hem niet zien. Na het eten kwam Glareanus zijn opwachting bij hem maken. Ofschoon ik al weg was en de bisschop zich had teruggetrokken in zijn persoonlijke vertrekken, ging ik terug om hem te introduceren; ik weigerde Glareanus niet wat hij van me vroeg, omwille van jou, omdat je me dat gevraagd had. Hij valt me evenwel weinig lastig en ik zie de man maar zelden.

Hutten was hier in de stad, een aardige en hoffelijke man, die adel van geboorte en geest uitstraalt.[10] Ik had hem willen ontvangen met een diner, als hij had willen beloven dat hij zou komen, maar ik zag hem voor het eerst bij Ruzé, toen ik daar was uitgenodigd voor de maaltijd zonder te weten dat Hutten daar aanwezig was. De volgende dag vertrok hij, maar hij zal hier terugkomen, beloofde hij. Deloynes had een brief[11] die al enige tijd geleden was geschreven, maar wachtte op de mijne, zodat we tegelijk zouden schrijven. Ondertussen bracht ik enige tijd door buiten de stad en omdat ik het erg druk had, stelde ik mijn brief aan jou uit tot nu. En nu heb ik je in haast geschreven, in de morgen, terwijl ik op het punt sta de stad te verlaten, je brief[12]

8. In de door Erasmus uitgegeven versie van deze brief - onze enige bron voor de tekst - is hier een passage uit de oorspronkelijke brief weggelaten.
9. Waarschijnlijk brief 689.
10. Op 20 september 1517 was Hutten door Albert von Brandenburg naar Parijs gestuurd om te onderhandelen over steun aan Frans I bij diens kandidatuur voor het keizerschap.
11. Deze brief is niet bewaard gebleven.
12. Brief 723.

had ik buiten de stad gekregen. Want na de maaltijd met de bisschop was ik de stad uitgegaan, en de volgende dag vertrok de bisschop om zich bij de koning te voegen.

Je zegt me Tunstall te schrijven, maar ik heb niets om over te schrijven als hij niet eerst mijn lange brief[13.] beantwoordt. Ik zou het heel erg vinden en ook zeer bedroefd zijn als hem iets was overkomen. Ik heb ook aan Linacre geschreven, maar heb nog geen antwoord van hem ontvangen, aangenomen dat hij zal antwoorden, want hij had daarvoor aan mij geschreven. Ik denk dat de pest hem verhinderde mij te schrijven. Wat je vertelt over Busleidens legaat of erfstelling over de hand is iets geheel nieuws en ongebruikelijks, maar alleszins toe te juichen. Een paar weken geleden heb ik mijn broer verloren,[14.] een enthousiaste lezer van je werk, onderlegd in het Grieks, priester, aartsdiaken van Troyes, wat betekent dat ik de stad uit moet daarheen.

Wat onze geschriften en de letteren betreft, met mijn studie gaat het op dit moment slecht, ik zou bijna zeggen, rampzalig. Ik heb op jouw verzoek de passage in Lefèvres commentaar op de brieven van Paulus gelezen, maar jouw apologie heb ik nog niet gelezen behalve een paar fragmenten. Ik weet wat de mensen over jullie beiden denken, maar ik vind het niet nodig met mijn oordeel tussenbeide te komen. Ik heb Lefèvre niet meer gesproken sinds ik je over hem schreef verleden jaar, toen ik zijn ziekte als reden aanvoerde dat hij jou niet schreef, want dat vertelde hij me.[15.] Ik zie hem amper een keer per jaar. Ik betreur dat die controverse tussen jullie is gerezen. Onze bisschop vertelde me dat hij er voor het eerst in Engeland over hoorde. Ik hoop echter dat jullie nu de strijd voor de waarheid hebt gestreden, dat op deze manier de zaak vanaf nu door stilzwijgen verborgen wordt gehouden. Dat is belangrijk voor je reputatie, die je je hebt verworven met vele voortreffelijke verhandelingen. Mensen die jou welgezind zijn betreuren het enorm dat degenen, die menen dat jouw handelwijze hun niet past, deze kans kregen om jou te kritiseren; onder hen is Ruzé het meest bedroefd. Ik weet hoe moeilijk het is een uitgelaten pen in toom te houden enzovoort,[16.] maar bij al je streven hoe dan ook vast te houden aan wat juist is, lijk je weinig om je reputatie te geven. Maar je moet je het niet te veel aantrekken, alsof je een slechte naam hebt; het was de taak van een vriend je daarop te wij-

13. Brief 583.
14. Louis Budé.
15. Zie brief 493.
16. Ook hier heeft Erasmus een passage uit de oorspronkelijke brief weggelaten.

zen, anders lijkt het alsof ik niets deed terwijl een vriend in nood verkeerde. Je verlangt niet van me te schrijven hoe ik over je tegenstander denk; mijn vriendschap met hem is ook niet zodanig dat hij zich verplicht voelt de zaak aan mijn oordeel te onderwerpen; daarom zie ik er graag van af. Maar jij bent, zelfs als je niet wilt, verplicht je te houden aan mijn oordeel, als ik met je zou willen handelen naar het strengste recht krachtens het voorschrift van de wet van de vriendschap. Daarom is het billijk dat je mijn raad met welwillendheid ontvangt.

Vaarwel. Parijs, de kortste dag van het jaar.

Ik vind dat je deze bundel brieven moet achterhouden als je ze gelezen hebt, of zelfs in het vuur werpen. Als je wilt dat ik weer van die brieven schrijf die geschikt zijn om te publiceren, daag me weer uit, als je tijd over hebt voor dergelijke aardigheden. Nogmaals, vaarwel.

Je Budé.

745 *Aan Albert von Brandenburg*
Leuven, 22 december [1517]

Deze brief verscheen in de eerste afzonderlijke uitgave van Erasmus' *Ratio verae theologiae* (*Opzet van een ware theologie*), gedrukt in november 1518 door Dirk Martens in Leuven. De brief geeft een antwoordt op brief 661, die eveneens in de uitgave werd opgenomen.

Erasmus van Rotterdam aan de zeereerwaarde heer Albert, aartsbisschop en kardinaal van Mainz, gegroet

Uw bijzonder genereuze en edele natuur, zeereerwaarde bisschop en doorluchtige vorst, was er denk ik in al haar vriendelijkheid de oorzaak van dat u zich uit mijn boeken een mening over me vormde die ver uitstijgt boven mijn verdiensten. Toch feliciteer ik, zo niet mezelf, dan toch de letteren en de deugd met uw welgezindheid en ik feliciteer ook hen die waarlijk zijn zoals u denkt dat ik ben. Ook al vergist Uwe Hoogheid zich door zoveel lof toe te kennen aan Erasmus, u vergist zich echter niet als u meent dat uitzonderlijke deugd verbonden met gelijke geleerdheid, in wie die ook wordt aangetroffen, gekoesterd en geëerd moet worden door de gunst van de grootste vorsten. Hoewel ik er niet aan twijfelde dat uw mening over mij enige schade zou lijden bij een ontmoeting, verlangde ik toch hevig naar de hartelijke ontvangst door een zo uitstekend vorst en, om niet zonder geschenk te ko-

men, had ik de parafrase van de brief van Paulus aan de Romeinen voor u bestemd.

Ik had dit plan in een brief medegedeeld aan een jongeman, even geleerd als roemrijk om zijn afkomst, Ulrich von Hutten, vooral toch vermaard omdat Uwe Eminentie hem opnam onder uw voornaamste en vertrouwelijke beambten. Maar ik veranderde al snel van gedachten, omdat het me beter leek te passen dat wat voor de Romeinen was geschreven, ook voor hen werd herschreven. Intussen liet het lot niet toe dat ik me in uw aanwezigheid verheugde en de enorme inspanning van de studie verhinderde mij iets gereed te maken dat Uwe Hoogheid waard was. Want toen ik de laatste keer naar Bazel reisde, had u zich naar een ander deel van uw bisdom begeven, en toen ik weer naar mijn vaderland terugkeerde, was u bij de keizer in Augsburg, en hoewel het tijdens de heen- en terugreis om allerlei redenen niet mee zat, was ze bovenal ongelukkig omdat ik u niet heb kunnen ontmoeten.[1] Verder zette ik al mijn andere werkzaamheden opzij en wendde ik al mijn krachten aan om het Nieuwe Testament Leo X, aan wie het was opgedragen, waardig te maken, en daarom steeds verder te hernieuwen. Daarbij raakte ik zelf bijna versuft en terwijl ik het werk van de ouderdom redde, liep ik zelf ouderdomsverschijnselen op; terwijl ik het volgens uw woorden zijn oude glans teruggaf, bedekte ik mezelf met stof en vuil. Want het is een saai en lastig werk waaraan weinig genoegen en eer te behalen valt. En wat het bijna dubbel vervelend maakte: ik merkte dat velen voor wier nut ik vooral zoveel werk verzette, het mij niet in dank afnamen. Nu ik eindelijk weer enigszins tot mezelf gekomen ben na al het werk dat me in beslag nam en de ziekten die me bijna fataal waren geworden, begin ik te denken aan mijn plicht en groet ik Uwe Hoogheid met deze brief, omdat ik nog niets anders heb. Tegelijk wens ik u geluk dat zich bij zovele eerbewijzen als hoogtepunt de waardigheid van het kardinalaat heeft gevoegd; des te eervoller voor u, omdat het u, zonder geld en zonder eerzucht, werd toegekend door de meest integere paus, en zozeer zonder eerzucht dat u het steevast zou hebben geweigerd, als u niet door het gezag van keizer Maximiliaan was bewogen.[2] Ik voeg aan de brief het boekje *Over de methode van de theologische studie* toe, niet om me door het aan u op te dragen te kwijten van mijn schuld, maar om me met dit onderpand als het ware meer en meer aan u te binden.

Uwe Eminentie wenste dat ik met mijn pen de levens van de heiligen zou opluisteren. Maar ik probeerde met al mijn werk, wat het ook waard is, aan

1. Deze zin is toegevoegd aan de gedrukte versie van de tekst uit 1518. Verwezen wordt naar de rijksdag van Augsburg die dat jaar plaatsvond.
2. Deze zin en de vorige zijn in 1518 toegevoegd; Albert werd toen pas kardinaal.

de voornaamste van de heiligen zelf enige luister toe te voegen. Want Hij, de bron van alle roem, schept er vreugde in zelfs op hoe gebrekkige wijze ook door de vrome studiën van de zijnen roem te verwerven. Overigens kan ik nauwelijks in woorden vatten hoezeer ik uw aard liefheb; nog jong en te midden van zovele meer noodzakelijke dan gewijde taken die het bestuur van uw bisdom meebrengt, vindt u het vooral belangrijk dat de levens van de heiligen in de eerste plaats kritischer en betrouwbaarder worden weergegeven, vervolgens in een taal die, zo niet welsprekend, in ieder geval zuiver en nauwkeurig is. Deels worden ze immers beschouwd als verzinsels van oude vrouwen, deels zijn ze in zo'n stijl overgeleverd dat ieder geleerd of ernstig mens ze slechts met afkeer kan lezen. U ziet in uw wijsheid natuurlijk wat beslist waar is, dat het niet weinig tot eer van de christelijke godsdienst strekt als er in de kerk alleen gezongen of gelezen wordt wat de ernstigsten en geleerdsten kan behagen, dat wil zeggen wat uit de heilige boeken is geput, of althans van de voortreffelijkste mensen afkomstig is. Nu zijn er verzinsels erger dan Siciliaanse praatjes, zoals het spreekwoord luidt,[3] nu zijn er de waandenkbeelden ingeslopen van een of andere dwaze oude man of zelfs vrouw en die sluipen er van dag tot dag meer in. Uitvoeren evenwel wat Uwe Hoogheid in deze zaak verlangt, wil ik wel, maar kan ik niet. Ik beloof niets, behalve een ijverige poging. Maar er zijn ook in Duitsland mensen die naar mijn mening geheel aan uw zeer heilige wensen kunnen voldoen; zo hebt u immers Hutten bij u, de lieveling van de Latijnse taal. Ondertussen wil ik u liever feliciteren met deze waarlijk bisschoppelijke gezindheid dan met welke waardigheid dan ook. O gelukkig christenvolk als het overal zulke prelaten krijgt, voor wie niets belangrijker is dan de glorie van Christus, die door karakter en levenswijze herinneren aan de schittering van edelstenen, de fonkeling van goud, de glans van zilver, de witheid van linnen, het vuur van scharlaken, kortom alle versierselen van Aäron;[4] die je herkent als bisschoppen, ook al ontneem je hun kazuifel en staf. Bij u lijkt de fortuin, die de oudheid als blind voorstelde, ogen te hebben gekregen. De verreweg roemrijkste stambomen waaruit uw geslacht bestaat verleent u luister door het sieraad van uw karakter. De waardigheid van aartsbisschop verdubbelt u door uw integriteit. En de kardinaalshoed verleent u een zekere majesteit, nu u die niet heeft geweigerd.[5] Wat rest me anders dan de goede en almachtige Christus te smeken om die gezindheid bij u en u voor ons zo lang mogelijk te behoeden en te bewaren?

Leuven, 22 december 1518

3. *Adagia II*, 4, 10.
4. Zie Exodus 28.
5. Deze zin is in 1518 toegevoegd.

746 *Van Erard de la Marck*
[Hoei], 30 december 1517

Brief van de doorluchtige vorst Erard, bisschop van Luik, aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

De brief[1] die u mij via Paschasius[2] hebt gezonden, een man die zeer op u gesteld is en die ook mij dierbaar is, deed mij veel genoegen. Ook uw parafrase van de brief van Paulus aan de Romeinen deed mij veel genoegen. Daarom zeg ik u eeuwig dank dat u mij een brief hebt willen sturen en dat u in de brief zelf gunstig over mij denkt en oordeelt. Het verheugt me door u, een zo prijzenswaardige man, te worden geprezen. Ik heb nog niet persoonlijk kennis met u gemaakt, maar door uw reputatie en roem ken ik u al sinds een tiental jaren zeer goed, zowel vanwege uw grote geleerdheid als vanwege het vriendelijke karakter dat u naar men zegt bezit. Als u ons zoveel eer zou willen bewijzen dat u hierheen komt, zullen wij dat als een grote weldaad opvatten. Als u niet hierheen wilt komen, zullen wij ervoor zorgen naar u toe te gaan om van uw aanwezigheid en gesprekken te genieten. Vaarwel.

[1518], 30 december

Uw zeer goede vriend Erard etc.

747 *Van Willibald Pirckheimer*
Neurenberg, 31 december 1517

Willibald aan zijn vriend Erasmus, gegroet

Je hebt, voortreffelijk man, niet alleen mij, maar ook je andere vrienden een genoegen gedaan door mij te berichten hoe je het maakt, waar je mee bezig bent en waar je bent.[1] Vooral zijn wij verheugd dat je de achting geniet van zo grote koningen, maar wij betreuren het dat hun affectie zo lang zonder effect blijft. Prachtige woorden maken iemand immers niet rijker, maar alle lof krijgt pas vorm door actie. Ik ken de aanbiedingen van vorsten goed, aangezien ik vrij lang onder hen heb verkeerd en een schat aan beloftes bezit; maar als ik daarvan had moeten leven, had ik, zoals het gezegde luidt, dikwijls op een

1. Brief 738.
2. Paschasius Berselius.
1. Zie brief 694, waarop deze brief het antwoord is.

houtje moeten bijten. Meestal is het zo dat zij die bij uitstek een goede positie verdienen, die mislopen. Maar wat zeg ik? Mislopen? Vaak zijn degenen van wie men denkt dat zij slecht af zijn, het meest gelukkig van allen en de rijken het minst. Wie is er immers gelukkiger dan jij? Niet door bezittingen die je van buitenaf ten deel vielen heb je roem verworven, maar in deugd en geleerdheid munt je zo uit dat je niet alleen tijdens je leven vermaard bent, maar jezelf ook nog tijdens je leven met onsterfelijkheid hebt omgeven.

Maar genoeg hierover, want ik wil geen vleier lijken. Het deed me genoegen, mijn dierbare Erasmus, dat mijn onbeduidendheden je niet helemaal mishaagden; maar nog meer genoegen dat je zo oprecht en hartelijk je kritiek te berde brengt, iets wat je niet gedaan zou hebben als je niet erg op me gesteld was en niet wilde dat mijn werk in alle opzichten volmaakt was. Maar je weet dat iedereen altijd een excuus heeft en vooral vindingrijk is als het erom gaat zichzelf te verdedigen. Hierin wil ik niet als enige achterblijven, hoor daarom welwillend mijn excuus aan. Ik wil niet met dat afgezaagde liedje komen: 'Ik ben iemand die verwikkeld is in allerlei staats- en privézaken, ik schreef meer geprikkeld door enthousiasme dan geleid door een vaste methode en gaf mijn geschriften overhaast uit', want dan ligt dat woord van Cato voor de hand: 'Je had kunnen zwijgen'.[2] Maar luister.

De mensen die ik opsom in mijn lijst, mijn zeer geëerde Erasmus, heb ik niet allemaal om de eer vermeld. Ik weet heel goed dat zich onder de geleerde ook domme mensen en onder de goede ook slechte hebben gemengd en - wat nog verrassender is - onder de vrienden ook vijanden. Maar de goede en geleerde mensen verdienden lof; de goede en machtige mensen echter, hoewel niet zeer geleerd, werden opgeworpen als een bolwerk tegen de kwaden; ook geleerde, maar minder goede mensen of weifelende bondgenoten moesten worden aangespoord of in hun mening worden gesterkt, vijanden moesten in de ogen van vijanden verdacht worden gemaakt. Ik ben niet helemaal in mijn verwachting teleurgesteld, want ik heb grotere opschudding teweeggebracht dan ik aanvankelijk inschatte: niet alleen heb ik de wankelmoedigen houvast gegeven, maar ook velen tot ons gebracht, zodat ze in woord en geschrift onze zaak verdedigden. Ja, sommige vrienden en begunstigers van onze vijanden heb ik behoorlijk verdacht en niet weinig gehaat gemaakt: maar misschien vind je het afkeurenswaardig dat ik horzels op horzels loslaat. Waar ik om moet lachen is dat zeer heilige mannen zich gedwongen zien hun verontwaardiging te onderdrukken en de hinderlijkheid

2. Aulus Gellius, *Noctes atticae XI*, 8. Cato zou dit gezegd hebben tot ene Albinus die, hoewel Romein van geboorte, in het Grieks een geschiedwerk schreef en zich in het voorwoord verontschuldigde voor eventuele fouten.

van mijn lof met opgewekt gelaat te ontveinzen: niet omdat ze me zo mogen, maar omdat zij weten dat ik hun belangen kan bevorderen of schaden. Je weet immers hoe zij alles plegen af te meten aan hun eigen voor- en nadeel, dat evenwel onder een eerzaam voorwendsel.

Verder had je liever gezien dat ik, waar ik met de sofisten een zijspoor betreed, al het andere onaangeroerd had gelaten en alleen dat had behandeld wat ik wilde behandelen. En ik beken, mijn beste Erasmus, dat ik dit aanvankelijk meer in een opwelling schreef dan met overleg, maar toen dat vuur of liever die hartstocht enigszins uitgewoed was, bracht ik vele onrijpe stukken op orde, veranderde ik veel, streepte heel wat door en haalde het weg. Ik meende toen te behandelen wat ik moest behandelen. Ik wilde namelijk aantonen dat de critici van Reuchlin niet alleen slecht maar ook uitermate dom en barbaars waren en, naar het voorbeeld van Lucianus,[3.] uitstallen hoe ver zij afstaan van volmaakte geleerdheid. Toch had ik besloten die uitweiding weg te laten, maar omdat mijn vrienden protesteerden tegen mijn voornemen, is het zo gebleven. Ja, ik waarschuwde zelfs dat het eerder leek te gaan om vertoon van talent of geleerdheid dan om de zaak die werd behandeld. Gedane zaken nemen geen keer, maar ik ben er toch nog tevreden over, en wel hierom: dat het jou je vriendschappelijke raad ontlokte, die mij veel meer genoegen deed dan wanneer je had geschreven alles goed te keuren. Want het is overduidelijk dat je aandacht aan mijn geschriften hebt geschonken en bezorgd was om mijn reputatie. Daarin toon je je duidelijk een goede en ware vriend. Wat zou ik graag willen dat je ooit naar behoren kon bedanken! Ik zou dit niet zozeer rijkelijk als wel graag doen, immers voor de meest beminnelijke en achtenswaardige man die er bestaat.

Ik schrijf niets over de criticasters van Reuchlin, aangezien niets aan jouw welsprekende en zeer juiste geschriften kan worden toegevoegd. Dus weg met hen. Ik hoor dat zij via hun afgod iets tegen me van plan zijn.[4.] Maar wat het ook is, ik zal me er niet druk over maken; ik bekleed immers al zo lang openbare functies, dat ik geleerd heb beledigingen en laster niet alleen geduldig te dragen maar er ook om te lachen. Maar luister wat die vervloekte leeghoofden hebben gedaan. Nadat zij Johann Reuchlin van alle kanten hadden belegerd, wekten zij uiteindelijk, wat ik altijd al vreesde, door ik weet niet wat voor listen het misnoegen van zijn vorst.[5.] Ik vrees dat dit de man in

3. Misschien een verwijzing naar Lucianus, *Vitarum auctio*, waarin de spot wordt gedreven met filosofische scholen.
4. Waarschijnlijk een verwijzing naar Jacob van Hoogstraten, die Pirckheimers *Epistola apologetica* zou bestrijden in zijn *Apologia*, verschenen in februari 1518.
5. Ulrich van Württemberg.

de grootste ellende zal storten; alleen God kan hem aan de muil van deze tiran ontrukken. Zo zie je, mijn beste Erasmus, hoe ver de onrechtvaardigheid durft te gaan, vooral van die mensen die de zonden van het volk verslinden en menen dat ze het recht hebben de hemelpoort te sluiten of te openen.

Wij wachten hier met ongeduld op je Nieuwe Testament en ook op je aantekeningen op de grote Paulus. Maar we zijn onrechtvaardig, want terwijl jij ons zoveel geeft, eisen wij steeds weer nieuwe dingen. Maar daar ben je zelf de oorzaak van, want altijd weer verleid je ons en toch zul je ons nooit verzadigen; of, juister gezegd, onze hebzucht maakt ons onverzadigbaar. Ik heb je apologie niet zonder verdriet gelezen, niet omdat je een onoprecht vriend antwoordt met woorden die niet uit het hart komen, maar omdat ik vrees dat daaruit grotere onrust ontstaat; overigens besef ik terdege dat je door veel oorzaken gedwongen werd tot een felle aanval. Maar soms is het mogelijk, ja noodzakelijk te ontvlammen als we vrede willen die we zonder oorlog niet kunnen bereiken.

Vaarwel, mijn zeer geleerde Erasmus, het ga je goed en blijf me zoals altijd genegen: er kan me niets heerlijkers overkomen. Wat zou ik je graag eens in levende lijve willen zien! Wat zou ik graag willen dat je het plan opvat me eens te bezoeken! Daar zou je nooit spijt van krijgen en het zou zonder problemen kunnen als je een keer naar Bazel gaat. Dan zul je mijn welwillendheid ervaren, niet in woorden, maar daadwerkelijk, ook al is dat niet de welwillendheid die je verdient, maar wel die althans, die in mijn macht ligt. Nogmaals vaarwel, uitmuntend sieraad van de letteren.

Neurenberg, 31 december 1517

748 *Van Paschasius Berselius*
Luik, 7 januari [1518]

Paschasius Berselius aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik heb nooit de ijver of liever gezegd de hebzucht op prijs kunnen stellen waarmee mensen overal nieuwjaarsgeschenkjes rondsturen aan bekenden in de hoop cadeaus terug te krijgen. Ik stuurde je alleen maar een bewijs van mijn waarachtige vriendschap, maar jij maakte heel slim van genegenheid een strijd, om me te kunnen overwinnen. Je schrijft immers dat je door mijn geschenken werd uitgedaagd en toch niet op dat moment de strijd wilt aangaan;[1] je onttrekt je dus niet aan de strijd, maar stelt hem uit tot een gunsti-

1. Zie brief 735, waarop deze brief het antwoord is.

ger tijdstip. Waartoe? Ben je soms in de tussentijd troepen aan het verzamelen, en krijgswerktuigen en geschut aan het klaarmaken? Doe geen moeite, mijn beste man, ik daag je niet uit en ik zou je ook geen ergernis willen bezorgen. Kom tot jezelf en kalmeer. Je bent veel te groot om met mij in de arena af te dalen. Want wat is Paschasius naast Erasmus, een man geboren voor een ereplaats op ieder gebied van de letteren en vriendendiensten. Houd op, het is genoeg, ik wil niet dat er tussen ons enig bloed vloeit, ik geef me uit eigen wil over. Je parafrase, waarmee je je een al te huiveringwekkende tegenstander hebt betoond, was er de oorzaak van dat ik, die de macht over mezelf kwijt ben, nu volgens het oorlogsrecht met heel mijn hart jou toebehoor.

Op 28 december begaf ik me naar mijn allervriendelijkste vorst[2.] in het kasteel van Hoei, waar hij me zoals altijd zeer welwillend en vriendelijk ontving. Ik overhandigde hem je brief en je parafrase, want degene aan wie jij die taak had toevertrouwd, had een- en andermaal geprobeerd dat te doen, maar tevergeefs. De vorst las met duidelijke stem voor wat je had geschreven, kuste het geschenk meerdere malen en zei steeds weer vol vreugde 'Erasmus'. Mij werd gevraagd die dag op het kasteel te blijven. Na de mis was het tijd voor de maaltijd. Wij gingen de grote zaal binnen, waar grote, hoge wandkleden hingen. Even later werd water gebracht voor de handen. De vorst ging zitten, naast hem zijn broer Robert,[3.] een groot krijgsman, de Achilles als het ware van onze tijd. De derde plaats was voor diens echtgenote,[4.] een Penelope door haar leefwijze, een Lucretia door haar karakter. Op de vierde plaats zat hun dochter,[5.] een reeds huwbaar meisje, ingetogen als Diana. De vijfde en zesde plaats werden bezet door haar twee broers,[6.] van wie men kon denken dat ze de tweeling waren van Leda.[7.] Persoonlijk uitgenodigd door Jupiter zat ook ik, kever die ik ben, aan tussen zoveel goden en godinnen en ik trakteerde mijn ogen op goud, edelstenen en purper, mijn oren op zoete zang, mijn gehemelte op ambrozijn en nectar.

Toen de honger gestild was en tafels en spijzen verwijderd, werd de dankzegging uitgesproken, stonden we op en begonnen sommigen te dobbelen, anderen te schaken. Ondertussen werd ik bij de vorst geroepen; het werd een lang gesprek vol lof over jou. Niemand is hem dierbaarder dan jij. Hij wil je zien en aan het hart drukken, als een vader, als een godheid die uit de hemel op aarde is neergedaald. Hij nodigt je uit in een brief; stel het niet uit. Je

2. Erard de la Marck.
3. Robert II de la Marck.
4. Catherine de Croy.
5. Philippine de la Marck.
6. Robert de la Marck had drie zoons: Robert, Philippe en Antoine.
7. Castor en Pollux.

zult hem een groot genoegen doen door ieder oponthoud te vermijden. Bij de onsterflijke God, zorg dat een zo groot heer niet al te lang wordt gekweld door verlangen naar jou. Hij is niet zoals de bisschoppen die je in Italië, Frankrijk, Brittannië, Schotland en Duitsland hebt ontmoet. Geen van hen is met hem te vergelijken; of je nu let op rijkdom van geest, lichamelijke gaven of de gunsten van de fortuin, hij laat ze allemaal ver achter zich. Degenen die je me onlangs vroeg namens jou te groeten, schrijven op hun beurt er een groet aan jou bij en vooral Battista,[8] die van je houdt als was je zijn vader. Groet alsjeblief Rutger Rescius, voor jou een zoon, voor mij een broer. Ik zal hem schrijven zodra ik tijd heb. Vaarwel, sieraad der letteren. Als je iets voor de vorst hebt, kun je dat rechtstreeks aan dit priestertje toevertrouwen. Nogmaals vaarwel, vanuit mijn cel, Luik, 7 januari.

749 *Aan Jan [Bijl?] van Leuven*
Leuven, 2 januari 1518

Aan de zeer rechtschapen vader Jan van Leuven, gardiaan van de minderbroeders in Amsterdam

Gegroet, zeer rechtschapen vader. Ik kan uw vriendschappelijke, wijze en, om het in één woord te zeggen, christelijke aansporing alleen maar verwelkomen. Over de *Zotheid* leg ik deels in het voorwoord van het boek verantwoording af aan de lezer, deels in de brief aan Van Dorp, die nu bij de *Zotheid* is gevoegd.[1] Wat moet je echter aanvangen met lieden die met geen argumenten tot zwijgen zijn te brengen en luidkeels veroordelen wat zij nooit hebben gelezen? Want in het algemeen schreeuwen zij het hardst. Als ik van te voren had geweten dat ik hen zo zou kwetsen, had ik het werk misschien niet uitgegeven; het is namelijk mijn bedoeling zo mogelijk bij iedereen in de smaak vallen, voor zover dat kan zonder vleierij. Nu, na meer dan twaalf drukken, heb ik tevergeefs spijt. Wel verbaast het me waarom van allemaal alleen de monniken en de theologen zich gekwetst voelen. Herkennen zij zich soms allemaal in mijn beschrijving? De paus las de *Zotheid* en lachte erom. Hij merkte alleen maar op: ‘Ik ben blij dat ook onze Erasmus in de *Zotheid* voorkomt’, en toch pak ik geen groep harder aan dan de pausen. Elke neiging om kwaad te spreken is mij vreemd. Als ik ervoor gekozen had de

8. Giambattista Aleandro.
1. Het voorwoord is brief 222, de brief aan Maarten van Dorp is brief 337.

theologen en monniken te beschrijven zoals de meeste werkelijk zijn, dan pas was duidelijk geworden hoe beschaafd de Zotheid over hen heeft gesproken.

Dat het echter schoollectuur is geworden, had ik nog niet gehoord. Ik zorgde er evenwel voor dat er niets in staat wat schadelijk is voor die leeftijd. Je vreest dat ze na dit te hebben gelezen alle godsdienstigheid de rug toe zullen keren, maar ik begrijp niet goed wat je daarmee bedoelt. Is er soms onmiddellijk gevaar dat men een hekel krijgt aan alle godsdienst, als men iets opmerkt over bijgelovige godsdienstigheid? Waren maar allen die zich tegenwoordig godsdienstig noemen, die naam waardig! Ja, ik ga nog een stapje verder: was het maar zo dat juist de seculieren en het gewone volk de ware christelijke godsdienst zo nastreefden dat zij die nu als enigen godsdienstig worden genoemd, niet godsdienstig leken! De wereld staat overal vol met kloosters. Ik veroordeel geen enkele orde; maar tel zelf eens hoe weinigen je er vindt die behalve uiterlijk en ceremoniën werkelijk iets van godsdienstigheid hebben: ze leiden een meer dan wereldlijk leven. Ikzelf heb niemand persoonlijk zwartgemaakt. Mijn scherts betrof algemene en alom bekende menselijke tekortkomingen.

Toch zal ik me in andere dingen voortaan gematigder opstellen. En als het niet mogelijk is bepaalde mensen tevreden te stellen, zal ik me troosten met het voorbeeld van Paulus die ongeacht of het hem een slechte of goede naam bezorgde, vasthield aan wat juist was.[2.] Al krijg ik niet ieders bijval, dit althans bereik ik, dat ik bijval krijg van de besten en grootsten. En misschien zullen zij die mij bij mijn leven lasteren mij na mijn dood prijzen. Vaarwel, zeer geachte vader, en beveel mij in uw gebeden aan bij Christus.

Leuven, 2 januari 1518

750 *Aan Maarten Lips*
[Leuven, januari 1518?]

Maarten Lips, een reguliere kanunnik uit het klooster Sint-Maartensdal bij Leuven, had Erasmus een eigenhandige kopie gestuurd van een geschrift dat tegen Erasmus was gericht. Vermoedelijk gaat het om een verzameling aantekeningen van Edward Lee; zie brief 765. De datum van deze brief is een gissing; hij kan al juli of augustus 1517 zijn geschreven.

2. Zie 2 Korinthiërs 6:8.

Erasmus aan zijn vriend Maarten, gegroet

Beminde broeder, om je meteen enige dank te tonen voor je genegenheid voor mij, raad ik je aan je kostbare uren niet te verkwisten aan dergelijke dwaasheden. Ja, besteed de moeite die het je kost dergelijke kletspraat te kopiëren en na te lezen, liever aan het bestuderen van de boeken van Hieronymus. Ik heb zin noch tijd iedere spitsvondigheid van een ieder te beantwoorden. Voldoende is de goedkeuring van de allergrootsten en zelfs van de paus, die me in een brief[1] heeft bedankt voor mijn arbeid. Ik heb het lasterlijke pamflet dat je me stuurde niet gelezen, maar ik hoorde andere geleerden erover, die het wel lazen. Ze moesten er allemaal om lachen, en ik zelf ook, tegen wie het gericht was. Als je de kant kiest van die schrijver of liever gezegd lasteraar, verspreid dan zijn beuzelingen onder het volk, want hij is er op uit beroemd te worden door met mij de strijd aan te gaan. Maar als je aan mijn kant staat, houd dan die beuzelachtige kletspraat verborgen, of liever: juist als je aan zijn kant staat, want in zijn honger naar roem roept hijzelf het kwaad over zich af. Veel mensen hebben eerder een dokter nodig dan iemand die hen weerlegt.

Maar omdat je zelf ook bij de ene passage over ‘te schande maken’ blijft steken,[2] ik kon me op verschillende manieren verdedigen, maar laten we desondanks, om de zaak met een enkel woord af te handelen, toegeven dat op deze plaats ‘het voegwoord *en* niet een verklaring inleidt’: toch zou die interpretatie, ‘dat hij de vrouw naar huis bracht om met haar gemeenschap te hebben’, mij niet baten. Zie hoe elegant hij zijn vergissing rechtvaardigt! Hoewel *traducere* betekent ‘schandelijk verstoten’, heeft hij toch gelijk als *traductio* betekent ‘de instemming om als man en vrouw te leven’! Alsof iemand ‘pompoen’ had gebruikt voor de rug van een ezel en dacht gelijk te hebben toen een ander hem uitlegde dat ‘pompoen’ niet staat voor de rug van de ezel, maar voor de manden op de rug. Als iemand als uitvlucht bedenkt dat *traducere* hier in de gewone betekenis is gebruikt van ‘wegbrengen’, hoe kan *traductio* dan ‘instemming’ betekenen of *deducta* ‘de vrouw die instemt’? Is er geen verschil tussen ‘gebracht worden’ en ‘ermee instemmen gebracht te worden’? En wat draagt het wegbrengen van de vrouw zonder gemeenschap te hebben bij aan de voltrekking van het huwelijk? Ten slotte, aangezien die instemming, waardoor het huwelijk wordt gesloten, eens en voor altijd alle

1. Brief 519, van Leo X.
2. Zie Mattheus 1:19: ‘Daar Jozef, haar man, rechtvaardig was en haar niet te schande wilde maken, besloot hij in stilte van haar te scheiden’. In zijn aantekening op dit vers had Erasmus zich gekeerd tegen de interpretatie van Petrus Lombardus, *Sententiae IV*, 27.

verplichtingen van de ene partner jegens de andere omvat, hoe kan die *traductio* dan worden afgescheiden van alle andere huwelijkse plichten? Instemming is het cement van het huwelijk en gemeenschap voltrekt het; voor *traductio* is geen plaats. Trouwens, Petrus Lombardus geeft niet zelf deze interpretatie, maar een paar onbekende personen die het woord moeilijk vonden en dit verzonnen om toch iets te zeggen. Als je ziet hoe geforceerd en gewrongen dat allemaal is, laten we dan openlijk erkennen dat Petrus Lombardus het woord *traducere* bij Mattheus opvatte als echtelijke verbintenis, vooral omdat hij ook elders overduidelijk woorden verkeerd interpreteert, zich baserend op Isidorus of een vergelijkbare bron.

Maar laat dit soort beuzelarijen links liggen en schep behagen in de bestudering van goede schrijvers, die je niet alleen geleerder, maar ook beter maken. Hij zal door mij niet beroemd worden. En als hij zelf zijn onzin gaat verspreiden, heeft hij het aan zichzelf te danken wanneer iedereen hem uitlacht. Vaarwel in Christus.

Aan de zeer rechtschapen heer Maarten van Brussel, mij dierbaar als een broer.

751 *Aan Jan de Hondt*
Leuven, 5 januari 1518

Aan de weledele heer Jan, genaamd de Hondt, kanunnik van Kortrijk, zijn bijzondere vriend

Gegroet. Ik twijfel er niet aan, uitmuntend man, dat u geheel bent zoals u me al lang geleden werd beschreven door de heer Lieven van Pottelsberge, de voormalige ontvanger-generaal van Vlaanderen, een naar mijn mening waardig en vriendelijk man, op wiens aanbeveling de prebende van Kortrijk op u is overgegaan. Ik word bevestigd in die mening door het oordeel van Pierre Barbier, die de waarneming van zijn zaken niet lichtvaardig aan u heeft overgedragen, want hij is geen dom of onzorgvuldig persoon. Veel waarborgen zijn ook niet nodig onder mensen bij wie dat oude principe nog in ere is: onder eerlijke mannen moet men eerlijk handelen.[1.] Verder, wat het beneficie betreft binnen het diocees Utrecht, u zult merken dat ik niet lastig ben; maar ik weet wat ik zelf met Barbier heb besproken, ik weet niet wat u met hem heeft afgesproken.[2.] Daarom is er weinig wat ik met zekerheid hier-

1. Cicero, *De officiis III*, 15, 61; *III*, 17, 70; etc.
2. Kennelijk behoorde tot de prebende van Kortrijk een beneficie ($^{(\rightarrow)}$) ($^{(vervolg)}$) in het bisdom Utrecht. Erasmus had deze prebende ingeruild voor een jaargeld; Jan de Hondt had de prebende daarop verkregen. Het lijkt erop dat De Hondt de belasting op de Utrechtse beneficie op het jaargeld van Erasmus probeerde te verhalen.

over kan antwoorden, behalve dit: aangezien het bedrag van het jaargeld is vastgesteld en slechts een deel daarvan van de beneficies komt, lijkt het me niet juist dat, als die om welke reden ook in waarde verminderen, het verschil wordt afgetrokken van het eenmaal vastgestelde bedrag van het jaargeld.

De zeer eerwaarde bisschop van Utrecht[3.] lijkt bijzonder op me gesteld te zijn, zoals hij al in enige brieven aan mij getuigde. Maar dergelijke mensen geven niet graag anderen de gelegenheid die om dezelfde gunst zullen vragen, en het leek me onverstandig de gunst van een zo groot vorst in een onbeduidende zaak te verspelen. Handel daarom te goeder trouw. Ik zal instemmen met alles wat Barbier goedkeurt; ik verwacht een brief van hem ook over deze kwestie. Tijdens zijn reis stuurde hij me het bedrag dat ik op grond van het jaargeld kreeg;[4.] in deze zaak stel ik zijn zorgvuldigheid en uw betrouwbaarheid op hoge prijs. Als er iets is waarmee ik u van dienst kan zijn, zult u merken dat het mij niet ontbreekt aan goede wil en ijver. Vaarwel. Leuven, de dag voor Driekoningen, 1518.

Erasmus, van harte de uwe.

752 *Aan Pierre Barbier*
Leuven, 6 januari 1518

Erasmus aan zijn vriend Barbier, gegroet

Bij de muzen, als je niet mijn mecenas[1.] vertegenwoordigde, zou ik je met verwijten overladen, omdat ik je met zoveel brieven uitdaag[2.] en je geen woord terugschrijft, terwijl je wel aan anderen schrijft. Ik vertrouwde de hele kwestie van het jaargeld aan jou toe; zorg dan ook dat je blijft wie je altijd was. Na Pasen moet ik misschien naar Bazel of Italië gaan om het laatste bedrijf van dit theologisch blijspel op te voeren, want ik ben met het her-

3. Filips van Bourgondië, op wie De Hondt kennelijk een beroep wilde doen.
4. Zie brief 621 die Barbier schreef tijdens zijn reis naar Spanje.
1. Jean Le Sauvage.
2. Zie de brieven 652 en 695.

nieuwen van het Nieuwe Testament al zo ver gevorderd dat ik in de verte de haven zie. Ik haat dit werk, iedere keer als ik denk aan de ondankbaarheid van sommige mensen; daarentegen troost het me dat goede mensen er baat bij hebben. Ik heb je de apologie gestuurd waarmee ik Lefèvre antwoord geef, samen met de parafrase, en ik hoor dat ze je zijn overhandigd. Het verbaast me dat Lefèvre zelfs geen kort briefje schrijft om zich te verdedigen of zijn nederlaag te erkennen. Ik verwacht al een hele tijd een of andere goede tijding bij jullie vandaan. Ik zou graag willen weten hoe het met de bisschop van Chieti[3.] gaat en met onze aardige vriend Guy.[4.] Maar zorg er vooral voor dat mijn jaargeld zo snel mogelijk wordt uitbetaald, zodat ik reisgeld heb; want alles is hier duur, ik houd zelfs niet een klein beetje over. Beveel mij steeds weer aan bij mijn zeer geachte mecenas; schrijf of er enige hoop is jullie hier terug te zien. Vaarwel, Barbier, dierbaarste van alle stervelingen.

Leuven, Driekoningen 1518

753 *Aan Henricus Afinius*
Leuven, 6 januari 1518

Erasmus aan zijn vriend Afinius, gegroet

Geleerdste van de artsen en beste van mijn vrienden, al zo vaak ging de afgesproken termijn voorbij, al zo vaak kom ik bedrogen uit. Misschien stonden de sterren van het afgelopen jaar niet zo gunstig voor ons. Stuur me dan toch nu, met betere voortekens voor het nieuwe jaar, de zo vaak beloofde bekers,[1.] zodat degenen die nu veronderstellen dat ik te lichtgelovig was, dat blijkbaar niet terecht doen. Ik kan me zoiets van een man als jij niet voorstellen. Jij bent te serieus om iemand belachelijk te willen maken; en ik denk niet dat ik het in jouw ogen verdien om belachelijk gemaakt te worden. Daarom heb ik Dirk Martens gestuurd om ze voor me op te halen. Het is een zeer betrouwbaar man. Je zult merken dat ik al mijn verplichtingen zal nakomen, als ik mij tot nu toe weinig verdienstelijk heb gemaakt. Vaarwel, en als je mijn genegenheid van harte beantwoordt, zorg dan dat deze Dirk niet met lege handen hier terugkeert en stel de termijn niet langer uit, want je weet dat een groot deel van een weldaad teloor gaat door uitstel. Nogmaals, vaarwel.

Leuven, Driekoningendag 1518

3. Gianpietro Carafa.
4. Guy Morillon.
1. Afinius had Erasmus zilveren bekers beloofd.

754 *Aan Pieter Gillis*
[Leuven, ca. 6 januari 1518]

Erasmus aan Pieter Gillis, gegroet

Ik wilde dolgraag weten hoe het tussen jou en Franz[1.] is gelopen en jij geeft maar geen antwoord. Ik zal alle excuses aanvaarden, mits het niet ziekte is. Ik zou niet graag willen dat je zo'n gerechtvaardigd excuus hebt, mijn beste Pieter. Rest het laatste bedrijf over de bekers. Als hij[2.] volstrekt geen schaamte kent, zal ik die windbuil behandelen zoals hij verdient. Vaarwel en schrijf me.

Als je wilt, open mijn brief aan Afinius en verzegel hem weer, zodat je weet wat ik hem heb geschreven. Als hij me hierna voor de gek houdt, zul je onverwacht nog een scène zien. Nogmaals vaarwel, deel van mijn ziel.

Ik hoor al een hele tijd niets van More. Stuur het zegel als het klaar is.

755 *Aan [Jean Molinier]*
[Leuven, ca. januari 1518]

Gegroet. Het verheugt me zeer dat Pace jou aanstaat en jij Pace. Aangezien vrienden alles met elkaar delen,[1.] is het volkomen terecht dat we ook onze vrienden delen. De brief die hij ter verdediging van mij aan Van Dorp schreef, beviel mij zo goed dat ik meende hem achter te moeten houden.[2.] Ik ben buitengewoon verheugd dat de parafrase door zo prijzenswaardige mannen wordt geprezen; had ik me maar altijd op dergelijk terrein bewogen! Ik zou liever duizend parafrasen schrijven dan één keer een werk herzien. Maar hoor eens, het is erg aardig van je mijn poging, wat die ook waard is, toe te juichen, maar het zou nog beter zijn ook zelf eens in het strijdperk af te dalen. Je laatste brief laat zien waartoe je in staat bent als je niet in beslag genomen wordt door allerlei beslommeringen, weliswaar allerminst minderwaardige beslommeringen, maar toch onvoldoende passend bij iemand geboren voor de goddelijke studie.

Wat je schrijft over de verdediging van Lefèvre, namelijk dat je in je vorige

1. Franz Birckmann; zie brief 736.
2. Henricus Afinius.
1. *Adagia I*, 1, 1.
2. Vgl. de brieven 732 en 776, waarin Erasmus aangeeft dat hij beschaamd is over de brief van Pace.

brief uitgebreid hebt aangegeven wat je er van vond, je moet weten dat die brief mij nooit is overhandigd.[3] Over mijn apologie schrijf je dat ze vakkundig is uitgewerkt, maar je zou anders oordelen als je wist dat zij binnen twaalf dagen werd bedacht, begonnen en voltooid. En dat je haar stekelig noemt: had ik me maar van alle stekeligheden kunnen onthouden! Vooral jegens Lefèvre, wie ik van harte genegen ben. Als zij stekelig lijkt omdat zij zich noodgedwongen verdedigt en zonder verwijt het verwijt van goddeloosheid van zich werpt, niet terugkaatst, hoe zul je dan zijn verdediging betitelen, waarin hij mij zonder reden godslastering jegens Christus aanwrijft? Je kunt moeilijk de maat van andermans verdrietvoorschrijven. Als Molinier door dergelijke pijlen was getroffen, zou hij er misschien anders over denken. Het verbaast me evenwel dat de man zich niet in een brief tegenover mij rechtvaardigt of verdedigt, te meer daar ik hem daartoe in mijn brieven herhaaldelijk heb opgeroepen.[4]

Ik feliciteer dokter Adriaan;[5] ik ben bijna jaloers op hem, niet alleen omdat hij helemaal tussen de sterren leeft en met succes Grieks studeert, maar ook omdat hij dankzij Linacre in bezit is van de *Therapeutice*;[6] dat maakte ik op uit zijn voorspellingen.[7] Doe hem de hartelijke groeten en ook mijn bijzondere beschermheer, de altijd hoog te achten dokter Sampson, evenals Eleuthère Hardy en zijn collega. Zijn naam is mij ontschoten, want bij het schrijven hiervan had ik jouw brief niet bij de hand.

756 *Aan Paschasius Berselius*
Leuven 7 januari 1518

Erasmus aan zijn vriend Paschasius, gegroet

Werkelijk, een oorlogszuchtig man moet je zijn, omdat je de mond vol hebt van oorlog, schilddaken, schuilhutten en geschut.[1] Ga je gang, verschans je zo-

3. Geen van beide brieven is bewaard gebleven.
4. Zie de brieven 659 en vooral 724.
5. Misschien dezelfde persoon als Clavus.
6. Erasmus meende kennelijk dat Adrianus beschikte over Galenus' *Methodus medendi* in de vertaling van Thomas Linacre, maar dit werk verscheen pas in juni 1519. Hij was waarschijnlijk in de war met Linacres vertaling van een ander werk van Galenus, *De sanitate tuenda.* Hiervan probeerde hij al maanden een exemplaar te krijgen; zie de brieven 664, 690 en 726.
7. Klaarblijkelijk had Adriaan Erasmus een horoscoop gestuurd.
1. Zie brief 748, waarop deze brief het antwoord is.

veel als je kunt, ik zal je toch vanuit loopgraven aanvallen. Nu moet ik dit rotsblok wegrollen,[2] of liever rondlopen in deze tredmolen. Maar ik feliciteer je dat je nu, meen ik, een halfgod bent geworden en mag aanzitten aan de maaltijden der goden; je wilde me zelfs deelgenoot maken van dat prachtige feest, want je beschreef het zo beeldend dat ik ook nu nog meen met jou aan te zitten tussen de goden en godinnen. Maar zonder grapjes, ik bracht deze hele nacht door al pratend met de bisschop.[3] Ik zou hem echt niet willen kwellen met langdurig verlangen naar mij, mijn beste Paschasius, maar ten eerste weet je welk jaargetijde het is, met niet alleen een onbevaarbare zee, maar met land dat even onbegaanbaar is, om in dichterlijke woorden met je te spreken. En verder is mijn gezondheid zodanig dat ik die nu al amper weet te behouden, thuis weggedoken en heen en weer lopend bij de hoog opgestookte haard, of als een koekoek verscholen in mijn nest. En toch is dat nest voor mij erger dan een tredmolen. Ik ben namelijk met het allerzwaarste werk bezig, waarin ik echter al zo ver ben gevorderd dat door de dichte duisternis van de tunnel, zoals die waar je doorheen moet als je van Napels naar Cumae gaat,[4] ver weg een klein lichtje als een ster de uitgang aankondigt, en de reiziger die op zee in nood verkeert, in de verte de haven ziet opdoemen. Binnen een maand zal ik me, met Christus' hulp, uit dit labyrint hebben bevrijd. Als ik nu dit werk onderbreek, zal ik mezelf er nooit meer toe kunnen brengen om me weer in een dergelijke tredmolen te begeven. Nu Proteus gevangen is,[5] moeten de boeien worden aangehaald, totdat hij, teruggekeerd tot zijn oude vorm, het orakel uitspreekt. Over korte tijd zal de winterkou afnemen zodat ik met de ooievaars en zwaluwen kan uitvliegen.

Dat je de zeereerwaarde bisschop plaatst boven alle andere prelaten en wel in alle soorten deugden en kwaliteiten, daarover zal ik niet met je twisten, vooral omdat jij niet de enige bent die hem prijst en hij ook mij vertrouwen inboezemt door de bevordering van Aleandro,[6] en verder door deze brief[7] die blijk geeft van een ongekende, ongehoorde en werkelijk ruimhartige beminnelijkheid. En toch kan ik mij geen innemender persoon wensen dan de bisschop van Canterbury.[8] Met hem alleen zou ik al gelukkig zijn, als

2. *Adagia II*, 4, 40.
3. Erard de la Marck. Erasmus doelt op het lezen en beantwoorden van diens brief 746.
4. Zie *Adagia V*, 2, 20.
5. *Adagia II*, 2, 74. Proteus kon allerlei verschillende gedaanten aannemen om niet te hoeven antwoorden op vragen. Hij antwoordde alleen in gevangenschap.
6. Zie brief 735, noot 2.
7. Brief 746.
8. William Warham.

hij hier kon zijn of als een brug ons met Brittannië zou verbinden: zo haat ik die vreselijke zee en de zeelui, nog vreselijker dan de zee.

Ooit had bij de Scythen het hebben van veel vrienden een slechte naam[9] - en ik zie dat ook Hesiodus het even schandelijk vindt geen vrienden als veel vrienden te hebben.[10] Evenzo vindt het dichtersvolkje het misschien weinig fatsoenlijk dat eenzelfde persoon vele mecenassen heeft. Overigens wil ik niets liever dan bijval oogsten van de besten, aangezien bijval van iedereen niet mogelijk is. Dit is mij niet zozeer schaars als wel laat ten deel gevallen. Bijna heel Brittannië is me gunstig gezind. De laatste keer dat ik daar was, werd ik meteen door de koning zelf ontboden, die mij een niet te versmaden aanbod deed. Hetzelfde deed de kardinaal van York.[11] De aartsbisschop van Mainz[12] nodigde mij onlangs bijzonder vriendelijk uit in een eigenhandig geschreven brief. Verder doet Filips,[13] de bisschop van Utrecht, hetzelfde in een andere brief. Dan is er de bisschop van Bazel,[14] die me de helft van zijn rijk aanbood, maar, zoals ik zei, bijna te laat. Op dit moment heb ik geen behoefte aan een mecenas die me laat optreden op het toneel van de fortuin en me overlaadt met eerbewijzen van de fortuin, maar een die mijn lichamelijke krachten herstelt en me weer frisheid van geest geeft: die waren altijd al zwak in mij, maar mijn leeftijd en de voortdurende inspanning van de studie hebben ze uitgeput. Nu verlangt mijn geest naar verdiende rust en mijn gezondheid vereist die zelfs. Rest de ontknoping van het toneelstuk; hoe graag zou ik het zo spelen dat ik bijval oogst van Christus als regisseur! Ik heb nooit een hoge positie geambieerd, die te veel zou zijn voor mijn beperkte geestelijke en lichamelijke krachten; ook al zou ik die nu wel ambiëren, dan zou ik er niet tegen opgewassen zijn. Daarom ben ik vast besloten mijn vrijheid met hand en tand te verdedigen, maar ik zal die zo gebruiken, dat ik de samenleving tot nut ben zoveel ik kan, ook al zal ik voortaan afzien van het soort werk waarmee ik mezelf nu afmat, dat zelfs jonge mensen te veel zou zijn. Tegen de vasten zal ik gaan uitvliegen uit mijn nest. Als Zijne Eminentie dat goed vindt, zal een en ander tot die tijd worden uitgesteld. Zo niet, dan zal ik, zelfs met gevaar voor mijn gezondheid, een zo groot vorst terwille zijn.

Je ziet, mijn beste Paschasius, dat ik mijn hele hart bij je uitstort. Vaarwel.

9. *Adagia III*, 6, 37.
10. Hesiodus, *Werken en dagen* 715.
11. Thomas Wolsey.
12. Albert von Brandenburg; zie brief 661.
13. Filips van Bourgondië; zie brief 728.
14. Christoph von Utenheim; zie brief 598.

De parafrase die, zo schrijf je, je afschrikt, zal je meer bevallen als je haar van dichterbij bekijkt.

Leuven, de dag na Driekoningen, 1518

757 *Aan Erard de la Marck*
Leuven, 7 januari 1518

Aan de zeereerwaarde heer Erard van Arenberg, bisschop van Luik

Gegroet, zeereerwaarde bisschop en doorluchtige vorst. Om in het kort en zonder inleiding te antwoorden op de zeer vriendelijke brief[1] van Uwe Hoogheid: u spreekt de wens uit mij, wiens reputatie u reeds lang kent, ook persoonlijk te ontmoeten. Met dit soort lofredes wordt Erasmus overladen door de godin Ossa bij Homerus en Fama bij Vergilius,[2] die niet alleen onbetrouwbaar is waar het mij aangaat, maar alles tot in het oneindige overdrijft. Het gevolg is dat ik niet van me af kan schuiven wat zij me met zoveel tongen toeschrijft, en niet kan waarmaken wat zij me oplegt. Ik weet dat er niets mooiers is dan vorsten te behagen. Maar ondertussen meet ik me thuis met mijn eigen maat en enerzijds doet het me genoegen dat die mannen gunstig over me denken wier waardering het mooiste, wier misnoegen het schandelijkste is dat iemand kan overkomen; anderzijds is het voor mij een grote last dat ik volstrekt niet beantwoord aan hun vriendelijke mening over mij of hun hoge verwachtingen. Ik ben dan ook evenveel dank verschuldigd aan de trompetterende faam, als de onkundige lierspeler aan de man die hem met goudkleurige mantel en een prachtig vergulde lier voor een vol theater laat optreden, dat hem meteen uitfluit zodra hij gaat spelen.[3] Er is in mij niets bezienswaardigs; en als er iets is dan is dat afgebeeld in mijn boeken. Daar is het beste deel van mij te vinden; om de rest zou je geen cent geven.

Toch was ik na een zo vriendelijke uitnodiging heel graag naar Uwe Hoogheid toegesneld. Maar ten eerste schrikt het meer dan winterse weer me af en ten tweede mijn gezondheid, die op zich al zwak is, maar onder de enorme hoeveelheid werk van dit moment zo te lijden heeft, dat ik thuis weggedoken haar al amper weet te behouden. Zo ingespannen zwoeg ik op het wederom hernieuwen van het Nieuwe Testament dat ik er zelf ouder door geworden ben; terwijl ik het werk red van ouderdom en aftakeling, haalde ik

1. Brief 746.
2. Homerus, *Ilias II*, 93; Vergilius, *Aeneis IV*, 173.
3. *Rhetorica ad Herennium IV*, 47, 60.

mezelf dubbele ouderdom en aftakeling op de hals. Ik heb me stellig voorgenomen dat ik de taak die ik op me genomen heb ofwel niet overleef, ofwel zodanig uitvoer dat ze Leo X en het nageslacht waardig zal lijken. Ik ben nu al zo ver gevorderd dat ik weliswaar nog op volle zee te kampen heb met de golven, maar toch langzamerhand in de verte de haven opdoemt. Als Christus zorgt voor een gunstige bries, zal ik daar voor het begin van de vastentijd landen. Dan zal ik, met beter weer en minder belaste geest, naar u toesnellen, zeer eerwaarde vader, als voorbode van de zwaluwen en ooievaars. Als u zelfs dat uitstel niet toestaat, zal ik komen aanvliegen, met verachting en achterstelling van alles.

Maar ik heb over dit alles uitvoeriger geschreven aan de zeer geachte Paschasius,[4.] die in vele opzichten succesrijk is, maar die ik toch vooral feliciteer met het feit dat hij in de gunst staat van een niet minder welwillend dan machtig vorst. Moge de goede en almachtige God u in ons belang zo lang mogelijk behoeden en bewaren temidden van alle mogelijke voorspoed.

Leuven, de dag na Driekoningen 1518.

Erasmus, zeer toegewijd beschermeling van Uwe Excellentie.

758 *Aan Filips van Bourgondië*
Leuven, 10 januari 1518

Erasmus van Rotterdam aan de illustere vorst Filips van Bourgondië, bisschop van de kerk van Utrecht, gegroet

Gegroet eerwaarde bisschop en illustere vorst. Telkens weer heb ik de brief[1.] van Uwe Hoogheid gekust, kort weliswaar als men de regels telt, maar buitengewoon uitvoerig als men de vriendelijkheid ervan in aanmerking neemt. Maar laat ik, druk bezet als ik ben, kort zijn tegenover een druk bezet iemand. Het verheugt me buitengewoon dat de *Klacht van de vrede* de goedkeuring verwierf van een zo groot vorst en vervolgens van de geleerden. Ik leid het leven van een koekoek, maar op zo'n manier dat ik me eerder in een tredmolen bevond dan in een nest. Ik heb me veel stoffigheid en ouderdom op de hals gehaald, terwijl ik het Nieuwe Testament keer op keer zijn nieuwheid teruggeef. Door me zo schuil te houden, bevind ik me juist in het theater van de wereld. Zo is de uiterst boosaardige kwaadwilligheid van sommige toeschouwers er de oorzaak van dat ik af en toe een af keer krijg van dit

4. Zie de vorige brief.
1. Brief 728.

ontzaglijke werk. Omgekeerd troost me mijn geweten en het wellicht niet geringe nut dat het goede mensen zal opleveren. Misschien ben ik daartoe geboren en moet ik daarom niet naar het voorbeeld van de giganten met de goden strijden, misschien ook heb ik het zelf in de vijzel gebrokkeld en is het redelijk dat ik alles opeet.[2] Nu ik het podium heb betreden, moet ik het stuk ten einde brengen, maar de ontknoping nadert. Ik zal het echter des te liever en nauwkeuriger voltooien nu u me daartoe aanspoort en me toejuicht, maar vooral, naar ik hoop, met instemming van Christus; als het Hem alleen behaagt is mij dat voldoende.

Ik voorzie een wonderbaarlijke oogst aan geleerdheid en vroomheid in deze streken, als die enige mecenassen krijgen zoals u, die als met opgeheven vaandel talenten oproepen aan het werk te gaan en die met beloningen aanmoedigen en door hun gezag tot eer strekken. En als het niet reëel is te hopen op meer mensen zoals u, dan moeten we in ieder geval wensen dat de goden u in ons belang zo lang mogelijk willen behoeden en die gezindheid van u voortdurend versterken en daar zoveel mogelijk jaren aan toevoegen. Ik weet hoeveel ik verschuldigd ben aan uw waarlijk vaderlijke genegenheid jegens mij. Maar het is voor mij nu bijna te laat de strijd aan te gaan met vrouwe Fortuna en af te dalen in het strijdperk waarvan ik zelfs als jongeman afkerig was. Een hoge positie is een enorme last, aangezien het evenveel moeite met zich meebrengt die te handhaven als te verwerven. Deze leeftijd, deze gezondheid, deze aanleg vereisen een gemakkelijk te verwerven vorm van bescherming die geen afbreuk doet aan de voor studie benodigde rust.

Maar ik laat me verder meeslepen in deze brief dan goed is. Moge het u goed gaan, zeer eerwaarde vader, aan wie ik mezelf en al mijn studiën toevertrouw.

Leuven, 10 januari 1518

759 *Aan Gerard Geldenhouwer*
Leuven, [10 januari 1518]

Erasmus aan zijn vriend Gerard van Nijmegen, gegroet

Hoewel ik, zeer geleerde Gerard, het altijd roemvol en bovenal wenselijk heb geacht de allerhoogsten te behagen, wil ik niemands goedkeuring liever verwerven dan van bisschop Filips,[1] niet alleen voor mij, maar in elk opzicht de

2. *Adagia I*, 1, 85.
1. Filips van Bourgondië.

voornaamste. De aartsbisschop van Mainz[2] schreef me enige maanden geleden een zeer vriendelijke brief, en dat zelfs eigenhandig. De bisschop van Luik[3] schreef me onlangs en dreigde hierheen te snellen, als ik het bezwaarlijk vond naar hem toe te komen. Hoewel mij dat alles genoegen doet, ben ik toch ook ontevreden over mezelf en laat ik de vleugels hangen, telkens wanneer ik bedenk dat niets in mij beantwoordt aan de verwachting van zulke grootheden.

Maar luister eens, ik hoor iets totaal nieuws in je brief.[4] Ik wist niet dat jij een zo maagdelijke schroom bezat dat je me niet zou durven schrijven. Ik zag wel vaak dat je bloosde, maar kon de oorzaak niet bedenken. Als dat waar is, ben je volgens mij niet geschikt voor het hof en ook niet voor de monnikskap. Daarom, als je fortuin wilt maken, leg dan zo vlug mogelijk alle schaamte af en wis die nutteloze schroom weg.

Het werk aan het Nieuwe Testament is zo ver gevorderd dat ik weliswaar nog op volle zee heen en weer word geslingerd, maar dat toch in de verte de haven zichtbaar wordt, die als het ware wenkt met het vooruitzicht van rust. Ik stuur je het boekje met de parafrase. Als je het misschien nog niet had ontvangen, laat het dan zien aan je geleerde vrienden en op een geschikt moment ook aan de vorst zelf, maar vooral aan de zeer geachte Philippus Montius, zijn kamerheer, zoals je schrijft. Voor hem moet ik wel wederliefde voelen nu hij me met zijn genegenheid uitdaagt. Doe hem namens mij de hartelijke groeten. Nève en Borselen[5] doen je de groeten terug. Vaarwel, allervriendelijkste Nijmegenaar.

Leuven, [1517]

760 *Aan Anton van Bergen*
[Leuven, ca. 13 januari 1518]

Anton, student te Leuven, was de jongste zoon van Jan III van Bergen. Hij moet niet worden verward met zijn gelijknamige oom, de abt van Saint-Bertin.

2. Albert von Brandenburg; zie brief 661.
3. Erard de la Marck; zie brief 746.
4. Brief 727.
5. Jan Becker.

Erasmus aan zijn vriend Anton, gegroet

Je stapelde geschenk op geschenk door aan je elegante brief[1] voortreffelijk wild toe te voegen, het een even strelend voor het gehemelte als het andere voor de geest. Dat is natuurlijk wat Hesiodus leerde: met gelijke maat en iets meer.[2] Vooruit, mijn Anton, ga door in dergelijke bossen te jagen; ga door dat oude en reeds lang in verval geraakte sieraad van vorsten te herstellen en de op zich beroemde voorouders van het geslacht Bergen nog beroemder te maken door toevoeging van de letteren, en de roem die de Fortuin schonk te verdubbelen door de roem van je talent. Gelukkig zijn de letteren als ze de allerhoogsten beginnen te behagen, maar nog gelukkiger zijzelf als zij zich achtenswaardig maken door waarachtige en eigen sieraden. Van Caesar zul je de ware zuiverheid van de Romeinse taal leren, maar pas op dat je van hem niet de eerzuchtige dwaasheid van de oorlogvoering leert. Daarvoor zal mijn boek over de christelijke vorst je als een tegengif behoeden; van de geschiedenis zul je meer begrijpen, als je eerst wat van de kosmografie proeft.

Vaarwel en maak Aelius[3] uiterst gelukkig met jou als leerling, nog gelukkiger: hij zal immers des te gelukkiger zijn naarmate jij een geleerder en beter mens wordt. Van mijn kant beloof ik je alleen dit, dat ik je van harte ben toegedaan en dat altijd zal zijn.

761 *Aan Anton van Bergen*
Leuven, 14 januari 1518

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan de eerwaarde vader in Christus, de heer Anton van Bergen, abt van Saint-Bertin, gegroet

Gegroet, eerwaarde vader en buitengewone beschermheer. In veel opzichten ben ik al lang uw welwillendheid dank verschuldigd, maar nu ben ik u nog meer verplicht, omdat u More, het bijna dierbaarder deel van mijn ziel, zo vriendelijk heeft ontvangen; hij prijst zich in zijn brief aan mij zeer gelukkig dat hij Uwe Hoogheid heeft ontmoet.[1] Ook al is dit voor u niets bijzonders, daarom doet het mij niet minder genoegen. Toch was ik, hoe dierbaar hij mij ook is, nogal jaloers op hem, omdat ik geen gelegenheid had. Ik mag

1. Deze brief is niet bewaard gebleven. Samen met de brief stuurde Anton twee wildpasteien; zie de volgende brief, geschreven aan Antons gelijknamige oom.
2. Hesiodus, *Werken en dagen* 350.
3. Adriaan Aelius van Baerland.
1. Zie brief 683.

sterven als deze winter me niet langer leek dan een eeuw; zolang moest ik het leven van een koekoek leiden. Hoewel ik me niet zozeer in een nest bevond als in een tredmolen en wel de meest vreselijke die denkbaar is. Ik heb het Nieuwe Testament weer hernieuwd. Als Christus het begunstigt, zal het resultaat Leo X en het nageslacht niet onwaardig lijken.

En hoewel ik u niet kan ontmoeten, ontbreekt het me toch niet aan iemand die u in zeker opzicht vertegenwoordigt. Want Anton, de zoon van uw broer, bevindt zich hier, die niet minder door zijn zachtmoedig karakter dan door zijn naam aan u doet denken en uw evenbeeld is. De toorn van alle muzen mag over mij komen als daarbij iets gelogen is of vleierij is. De jongeman wekt door zijn bijzondere aanleg hoge verwachtingen; en, wat zelden gebeurt onder fortuinlijke mensen, hij is een groot liefhebber van de schone letteren en om de letteren is hij ook mij genegen. Hij komt geregeld bij me op bezoek, hij bewondert mijn bibliotheek. Gisteren stuurde hij me twee wildpasteien, met een zo elegant briefje erbij waaruit zoveel vriendelijkheid sprak dat het me veel meer genoegen deed dan het wild. Gelukkig de letteren als zij dergelijke grootheden beginnen te behagen, ja, gelukkig de stambomen van de aanzienlijken als zij aan de schittering van hun geslacht de luister van de literatuur toevoegen.

Het geluk van de wereld hangt bovenal af van dit punt, of vorsten zich het meest bekommeren om de hoogste waarden. De paus trekt aan, eert en verheft wat zich waar ook bevindt aan bijzonder talent. Ik weet en erken dat ik niets ben vergeleken met geleerde mannen, en toch, omdat ik een zekere naam heb geleerd te zijn, verkregen met mijn werken, werd ik de laatste keer in Engeland door de koning met de grootste vriendelijkheid verwelkomd en bood hij me een niet te versmaden positie aan. Verwelkomd werd ik door de kardinaal van York,[2.] niet zonder onderscheid vriendelijk en toegankelijk. Onlangs schreef de bisschop van Utrecht[3.] me twee keer, laatst die van Luik,[4.] dreigend dat hij naar mij toe zou komen als ik hem niet wilde opzoeken. De aartsbisschop van Mainz[5.] schreef eigenhandig een volledige brief op, om nog duidelijker zijn belangstelling voor mij te te laten blijken. De bisschop van Bazel[6.] nodigde me uit zijn gebied met hem te delen. En ik vrees met grote vreze dat de katholieke koning[7.] me bisschop maakt van Indië. Maar zonder grapjes, ik ben innig verheugd dat de allergrootsten van deze gezindheid zijn,

2. Thomas Wolsey.
3. Filips van Bourgondië; zie brief 728.
4. Erard de la Marck; zie brief 746.
5. Albert von Brandenburg; zie brief 661.
6. Christoph von Utenheim; zie brief 598.
7. Karel V.

niet om mezelf, maar om allen; als zij volharden, zal het met de mensheid veel beter gesteld zijn. De abt van Saint-Amand[8] bevindt zich hier, met mij een beschermeling van uw zeer geachte broer Hendrik zaliger gedachtenis.

Degene die u deze brief brengt[9] is een niet minder geleerd theoloog dan de anderen, maar minder arrogant, een integer, vriendelijk en opgewekt man. Hij heeft een beneficie gekregen in E.[10] door nominatie, zoals men tegenwoordig zegt. Hij heeft het al enige maanden in bezit; hij is tot overeenstemming gekomen met degene aan wie u hetzelfde beneficie had geschonken, mits hij uw instemming krijgt. Hij wil de tijd en moeite die hij kwijt zou zijn aan processen liever besteden aan nuttiger zaken. Het is billijk deze universiteit in het bijzonder te begunstigen, zij het omdat ze van onze streek is, zij het omdat ze althans op dit moment de bloeiendste is van alle, zij het omdat zij u ooit koesterde en voedde en nu uw twee neven voedt.[11] Uwe Hoogheid zal weinig hinder ondervinden van nominaties, u zult er met een of twee afkomen: met des te minder bezwaar schenkt u, voortreffelijke voedsterling, deze gunst aan uw voortreffelijke voedster. Bovendien, Theodoricus is een zodanig iemand dat u, als u de man zou kennen, geen ander dit beneficie, al wat het is, liever zou willen schenken. U zult een betrouwbare en dankbare schuldenaar hebben. Ik zou me graag borg voor hem stellen, als ik al niet al lang zozeer de uwe ben, dat ik niet méér verplicht aan u kan zijn dan ik ben. Hij is zeer hoopvol gestemd wegens uw vriendelijkheid, door iedereen geprezen, door velen ook ondervonden. Dat ook hij die in hogere mate mag ondervinden, dat is wat ik van u vraag.

Ik stuur u de apostel Paulus die de taal van Rome spreekt, veel duidelijker dan gewoonlijk.[12] Er wordt hier krachtens het legaat van Busleiden een drietalig college gesticht. Maar sommige mensen protesteren, die liever tweetalig blijven, zoals ze zijn; oude papegaaien, die geen hoop hebben van taal te veranderen. Vaarwel, voortreffelijkste onder de beschermheren.

Leuven, 14 januari 1518, vanuit de Lelie

8. Willem Bollart.
9. Theodoricus.
10. Onbekende plaatsnaam (in het Latijn staat er ‘Enseledense’; heel misschien gaat het om Oensel bij Zaltbommel). De Leuvense universiteit had Theodoricus voor dit beneficie benoemd, maar Anton van Bergen meende het benoemingrecht te bezitten en had een andere kandidaat.
11. Anton van Bergen had kennelijk in Leuven gestudeerd. Met zijn neven moeten de twee nog in leven zijnde zoons van Jan III van Bergen zijn bedoeld, Anton en Filips. De laatste was in het gevolg van Karel V naar Spanje vertrokken.
12. Bedoeld is de parafrase van de Romeinenbrief.

762 *Aan Anton van Luxemburg*
[Leuven, ca. 14 januari 1518]

Erasmus aan zijn vriend Anton van Luxemburg, gegroet

Deze Theodoricus, een theoloog zonder de arrogantie van een theoloog, deed mij een groot genoegen met zijn mededeling dat jij alsook dokter Ghijsbert, mijn oude en oprechte vrienden, in goede gezondheid verkeren, en verder mijn oude beschermheer en onze gemeenschappelijke mecenas, de zeer eerwaarde heer abt.[1] Hier bevindt zich Anton van Bergen, een begaafde jongeman die zowel door zijn naam als door de vriendelijkheid van zijn karakter een evenbeeld is van de abt. Hij is zelfs een groot liefhebber van de letteren, wat niet gebruikelijk is bij de allergrootsten, en om de letteren is hij mij genegen. Geloof me, ooit zal hij de stambomen van zijn geslacht sieren met de glans van de letteren en omgekeerd zal hij de letteren glans en luister verlenen.

Maar om je niet al te lang op te houden zal ik in een paar woorden uitleggen wat ik op dit moment vooral zou willen. Brenger dezes voert strijd met een of andere persoon over het bescheiden beneficie van E.[2] Dat beneficie is namelijk Helena. Om Helena is tien jaar gestreden bij Troje; de strijd om dit soort Helena's komt nooit ten einde, dit tot groot nadeel van de kudde en tot niet gering voordeel van de gieren die leven dankzij andermans rampspoed. Zijn tegenstander is bereid afstand te doen van zijn recht, mits dit kan met goedkeuring van de heer abt; wat jij bij hem vermag, en terecht vermag, is algemeen bekend. Jij vervult de plicht van een goed en trouw vriend, die de eer van de abt in het oog houdt doordat je liever de collatie wilt laten gelden dan de nominatie; maar naar mijn mening verdient deze universiteit, die in deze tijd bloeit als geen andere door uitnemende studiën, enige gunst, vooral omdat de heer zelf haar voedsterling was. Hij zal niet veel last ondervinden van deze nominaties, hij zal er met een paar van afkomen. Ten slotte is Theodoricus zelf uitermate geschikt voor die taak, aangezien hij zo geleerd is in de theologie dat hij sommige van onze magisters evenaart, verder is hij integer en oprecht van aard, tenslotte vriendelijk en opgewekt en zeer geschikt om onder de mensen te verkeren. Hij bezit het al enige maanden, maar ondertussen wordt de opbrengst van de prebende door de bisschop van Utrecht[3] onderschept. Hij gruwt van geschillen. De tegenstander geeft

1. Anton van Bergen.
2. Zie vorige brief, noot 10.
3. Filips van Bourgondië.

toe. Blijft slechts over dat de heer abt met zijn gunst goedkeurt wat op zich rechtvaardig is. Theodoricus wil dit beneficie volledig aan de abt te danken hebben en geloof mij dat hij een zeer betrouwbare schuldenaar zal zijn. Daarom vraag ik je dringend: maak dat hij krijgt wat hij vraagt aangezien je dit met een enkel woord kunt; als dat niet mogelijk is, wil hij dat de kwestie zonder een langdurig en hinderlijk proces wordt beslist door een rechtsgeleerde, en ook met welk jaargeld zijn tegenstander tevreden gesteld moet worden. Maar het zou de vriendelijkheid van de heer abt passen dit beneficie volledig te schenken aan deze universiteit of aan de gaven van deze man. Want over mijzelf zal ik niets zeggen; als ik evenwel iets waard ben in jullie ogen, zal ik niet weigeren ook zelf voor hem borg te staan voor dat wat hem wordt geschonken. Waarom echter zou ik me verplichten, als ik al lang van u ben, de uwe door gijzeling en lijfeigenschap?

Ik stuur je Paulus sprekend in de taal van Rome.[4.] Ik durfde de bode niet met meer boeken te belasten; ook wist ik dat je alles deelt met de dokter. De *Zotheid* viel bij sommige theologen niet in de smaak, maar dit boekje zal iedereen bevallen. Groet namens mij de zeer geachte Ghijsbert en zijn vrouw, die mij nu vast gunstiger gezind is nu ik zo ver weg ben, en Karel,[5.] de beheerder, met zijn geliefde. En als je toevallig de prior van de kartuizers[6.] ontmoet, herinner hem er dan aan, na hem hartelijk te hebben gegroet, dat hij mij het afschrift van de brief van Reuchlin nog niet heeft teruggestuurd. Vaarwel, Antonius, voortreffelijkste onder de vrienden.

763 *Aan Mark Lauwerijns*
Leuven, 14 januari 1518

Erasmus aan Mark, gegroet

Als ik me niet vergis, heb ik je onlangs geschreven via degene via wie je drie goudstukken hierheen stuurde; hem gaf ik ook de parafrase om die naar jou te brengen.[1.] Ik zou graag willen weten of Pace bij jullie is; hem schreef ik al voor de derde keer via dezelfde bode. In een brief aan mij uit Engeland prijst More zich gelukkig kennis met jou te hebben gemaakt; zozeer hebben je vriendelijk karakter en gedrag hem voor je ingenomen. Bij het Nieuwe Tes-

4. De parafrase van de Romeinenbrief.
5. Het is niet bekend om wie het gaat.
6. Jean Quonus.
1. Zie brief 740.

tament nader ik hijgend de eindstreep. Zodra ik dat punt heb mogen bereiken, zal het een genoegen zijn de weerzin gewekt door zo zware en zo langdurige inspanning af te wissen met jouw gezelschap; niets kan aangenamer zijn. In de meest vriendelijke brieven nodigt nu eens de bisschop van Mainz, dan weer die van Utrecht of die van Luik me uit.[2.] Zij zijn me genegen, maar dat is alles. Maar ondertussen treuren de dankbetuigingen op de lege bodem van het kistje van Simonides.[3.] Vaarwel, zeer geachte Mark, en wees me zoals altijd genegen.

Leuven, 14 januari 1518.

764 *Aan Josse Bade*
Leuven, 16 januari 1518

Erasmus van Rotterdam aan Josse Bade, de beste leraar van de beste letteren, gegroet

Over de *Parabolae* had ik tot nu toe volstrekt niets gehoord, maar toch ben ik blij; je hoeft niets hierheen te sturen. Als Pieter Gillis er een heeft, is het voldoende, maar ik vraag me wel af of hij iets heeft ontvangen.[1.] Want hij zou het dan toch wel aan mij sturen, al was het alleen maar om wat je over mij schrijft, maar misschien houdt hij het achter omwille van Dirk.[2.] Ik heb van Deloynes geen enkele brief ontvangen behalve die ene waarin hij mij oproept hem te schrijven.[3.] Dat je me eert met je getuigenis stemt me tot dankbaarheid, blij als ik ben geprezen te worden door een prijzenswaardig man; ik zal ervoor zorgen je naar vermogen een wederdienst te bewijzen. Het verheugt me dat de geschiedenis van Emilio eindelijk tot dit punt is gekomen.[4.] Verder verbaast het me dat er niets verschijnt van Linacre. Ik had Lupset gevraagd mij een deel te zenden, maar hij heeft blijkbaar met Britse trouw ge-

2. Zie de brieven 661 (van Albert von Brandenburg), 728 (van Filips van Bourgondië) en 746 (van Erard de la Marck).
3. Zie *Adagia II*, 9, 12. De Griekse dichter Simonides bezat volgens de overlevering een kistje waarin hij de dankbetuigingen bewaarde die hij kreeg voor onbetaald werk.
1. De herziening van de *Parabolae sive similia* (*Vergelijkingen*) van 29 november 1516 was opgedragen aan Pieter Gillis.
2. Dirk Martens.
3. Brief 494.
4. Zie brief 719.

handeld. Stuur alsjeblieft opnieuw iemand om brieven van Budé en Deloynes te vragen. Vaarwel, allervriendelijkste Bade, met al de jouwen.
Leuven, 16 januari 1518

765 *Aan Edward Lee*
[Leuven, ca. januari 1518]

De Engelse theoloog Edward Lee, die in Leuven Grieks studeerde, had een verzameling kritiekpunten op Erasmus' aantekeningen op het Nieuwe Testament aangelegd. Erasmus was er niet van onder de indruk (zie brief 750) en probeerde met deze brief de aandacht van Lee op Lefèvre te vestigen. Enkele maanden later zou het tot een conflict tussen Lee en Erasmus komen; zie brief 843.

Erasmus aan zijn vriend Lee, gegroet

Het was me niet mogelijk je aantekeningen te gebruiken, omdat ik dat deel niet loskreeg uit de handen van de kopiist.[1] Ik stuur je het nieuwe boek van Lefèvre; alles daarin bevalt me, alleen vraag ik me af waarom hij bij de discussie zover wil gaan, dat wie beweert dat Christus na drie dagen is herrezen, ingaat tegen de kerk, tegen de artikelen van het geloof, tegen iedere waarheid, terwijl de kerk het toch al zoveel jaren op deze manier leest. Hij begint over deze kwestie op een manier dat hij ofwel wil ombrengen ofwel omgebracht moet worden. Ik zie niet wat er op tegen is te zeggen dat Christus na de derde dag is herrezen; als je een synecdoche aanneemt - die niemand verwerpt - is Hij herrezen na het begin van de derde dag. Maar je zult dat zelf beter beoordelen. Het lijkt mij dat *meta cheiras* (onder handen) niet hetzelfde is als *meta treis hèmeras* (na drie dagen). Vaarwel.

1. Misschien Maarten Lips, misschien een secretaris van Jan Briart.

766 *Aan Henricus Glareanus*
Leuven, 18 januari 1518

Erasmus aan zijn vriend Glareanus, gegroet

Je twee brieven[1.] hebben mij een dubbel genoegen gedaan, mijn bijzonder dierbare Glareanus. Het past de dood van je vader gelijkmoedig te dragen, vooral gezien zijn hoge leeftijd.[2.] Ik feliciteer je met je voorspoed, maar bid dat die duurzaam zal zijn: dat soort geschenken van vorsten plegen namelijk af te hangen van het moment.[3.] Ik vind het jammer dat je een haastig vertrek voorbereidt. Ik vrees namelijk dat je door andere dingen na te jagen laat ontglippen wat je onder handen hebt. Misschien was het beter geweest de afhandeling van het testament aan je broer toe te vertrouwen. Maar breng mij in ieder geval op de hoogte wanneer je wilt vertrekken; misschien kunnen we samen gaan.[4.]

Ik ben blij dat je bij Lefèvre in de smaak valt; het is, naar mijn mening, een geleerd, oprecht en vriendelijk man, behalve dat hij tegenover mij ongelijk aan zichzelf was. Ik weet dat dit gebeurde op instigatie van anderen. Het past waarachtig niet bij een dergelijk man op aansporing van een willekeurig persoon zo te keer te gaan tegen de goede naam van iemand die hem van harte is toegedaan; iets wat jij zelf kon weten uit wat ik voortdurend over hem zei. Mijn goede naam heeft hij niet al te zeer aangetast, die van hemzelf heeft hij benadeeld; iets wat mij in elk geval meer hindert dan je zou geloven. Hij maakt plannen, hoor ik, voor een apologie. Daartoe spoor ik hem niet aan, want ik zou het betreuren als die monsters een kans krijgen, die wegens onvoldoende welsprekendheid niet zelf in het strijdperk durven af te dalen en daarom ons tegen elkaar opzetten, volgens de tactiek van tirannen. Evenmin ontraad ik het hem, want dan lijkt het alsof ik geen vertrouwen heb in mijn eigen zaak. Spoor de man alleen hiertoe aan overeenkomstig je vriendschap met hem: dat hij zich onthoudt van dergelijke grappen; anders zal hij voelen dat ik niet tandeloos ben en zal hij wellicht te laat tot inkeer komen.

Zijn boek over de drie Magdalena's beviel me.[5.] Toch zou ik die kwestie niet zo nauw willen begrenzen, dat al wie zegt dat Christus na drie dagen verrezen is, ingaat tegen de kerk, tegen de artikelen van het geloof en tegen iedere waarheid; tussen zulke symplegaden[6.] zet hij de kwestie klem. Ten eerste is

1. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven.
2. De naam van Glareanus' vader is niet bekend. Hij stierf op zijn negentigste.
3. Frans I had Glareanus een toelage toegekend.
4. Glareanus reisde in het voorjaar vanuit Parijs op en neer naar Zwitserland. Erasmus dacht erover naar Bazel te gaan, vandaar zijn voorstel.
5. *De Maria Magdalena et triduo Christi* (Parijs, 1517).
6. In de Griekse mythologie twee rotsachtige eilanden in de Hellespont die regelmatig tegen elkaar sloegen. De argonauten moesten erdoorheen varen op hun zoektocht naar het Gulden Vlies.

de bewijsvoering waarmee hij aantoont dat *meta* 'tussen' betekent weinig onderbouwd: *meta cheiras*, dat wil zeggen 'onder handen', waar *meta* (tussen) staat voor *kata* (onder). En *meth' hèmeran* (overdag) in plaats van *kath' hèmeran* is van een ander type dan *meta treis hèmeras* (na drie dagen); vooral omdat *meta hèmeras hex*, *meth' hèmeras oktoo* (na zes dagen, na acht dagen) en soortgelijke frasen talrijk zijn in het Nieuwe Testament.[7.] Tenslotte lost de synecdoche, waar je hier niet omheen kunt, ook deze moeilijkheid op: 'Hij stond op na drie dagen', dat wil zeggen: 'nadat de derde dag begonnen was'. Als al wie dit zegt ingaat tegen de artikelen van het geloof, terwijl de kerk al zoveel jaren het evangelie op deze manier leest zonder dat iemand tegenspreekt, zou ik het raadzamer achten de kwestie minder dramatisch te presenteren, vooral als de synecdoche binnen handbereik ligt. Als hij 'de eerste nacht' verklaart door middel van allegorie of oneigenlijk woordgebruik, waarom is hij dan bang hier een door iedereen aanvaarde synecdoche aan te nemen?

Ik schrijf je dit alles, mijn beste Glareanus, uit vriendschap voor hem, wat hij ook verder van mij denkt. Als je het niet vervelend vindt, onderhoud hem eens heel vriendelijk over deze kwestie en vraag hem meteen ook, als hij me antwoordt, zo snel mogelijk en op mijn kosten een afschrift te sturen, zodat ik ofwel mijn fout kan erkennen ofwel mezelf kan verdedigen. Nu ik een keer zo door hem ben neergesabeld, mag ik niet zoveel vertrouwen hebben. En als slechte mensen hem kunnen ophitsen: de wereld is vol slechte mensen. Als hij weigert, zou ik niet willen dat hij jou ook maar een haar minder vriendschappelijk gezind is vanwege mij. Het verbaast me dat Budé al zo lange tijd niet schrijft. Vaarwel, helft van mijn ziel.

Leuven 1518, 18 januari, vanuit de Lelie

767 *Aan Guillaume Budé*
Leuven, [ca. 18 januari] 1518

Erasmus aan zijn vriend Budé, gegroet

Ik vrees dat ik je tot ergernis ben met zo talloze brieven, maar dat moet je jezelf verwijten, want je daagde een Arabische fluitspeler uit.[1.] Ik ben erg verbaasd over je onverwachte zwijgzaamheid. Dat je Henricus Glareanus je

7. Het betreft de interpretatie van Markus 8:31 en 10:34 ('na drie dagen', 'op de derde dag').
1. Zie *Adagia I*, 7, 32: als de fluitspeler eenmaal was begonnen, wist hij niet meer van ophouden.

vriendschap waardig keurt, daarvoor ben ik je niet minder verschuldigd dan wanneer je mij die dienst had bewezen. Een driedubbele boef ontroofde mij die lange brief[2] van je aan Cuthbert Tunstall: ik hoop dat het slecht voor hem afloopt! Ik zou je willen vragen er door iemand een afschrift van te laten maken en dat aan mij te sturen, zodat niet een groot deel van mijn roem verloren gaat. Vaarwel, zeer geleerde en in alle opzichten zeer geëerde Budé.

Leuven, 1518

768 *Aan Wilhelm Nesen*
Leuven, 18 januari 1518

Erasmus van Rotterdam aan Wilhelm Nesen, uitmuntend doktor in de vrije kunsten, gegroet

Jij, drie-, viervoudig gelukkige, beste Nesen! Jij die de muzen kunt dienen onder leiding van Cyprianus Taleus, een man, opmerkelijk niet alleen door zijn geleerdheid en zuiver karakter, maar ook door een zeldzame wijsheid en ongewone kennis van de wereld; en aangezien daar ook nog de kennis van de Griekse cultuur bijkomt, zie ik niet wat nog kan worden toegevoegd aan de gaven van deze man. Want in alle vrije wetenschappen is hij al lang zo volmaakt, en zo zonder beroepsarrogantie, dat ik niemand zie die je met hem kunt vergelijken. Zie er daarom voortdurend op toe dat je volop profiteert van die gelukkige omstandigheid. Handel als een echte Germaan, overwin Frankrijk, plunder en beroof het van de schone letteren; dan zul je Frankrijk niet armer achterlaten, maar zelf, rijk beladen met de prachtigste waren, naar je vaderland terugkeren. Nu, nu moeten we sterk en onoverwinnelijk zijn, en niet de fout begaan voor de Fransen in talent te lijken onder te doen. Ik vraag je dringend voor mij naar meester Pierre Vitré te gaan - hij leeft in het Collège de Navarre - zodat ik weet hoe hij het maakt en wat hij doet; want hij heeft me al een hele tijd niet meer geschreven. En laat me dan meteen weten wat de heer Thomas Grey, een Engelsman, uitvoert, want ook hij laat geen teken van leven horen.

Ik maak me beslist niet druk over de apologie die Lefèvre, volgens sommigen, aan het vervaardigen is; het is alleen vervelend je goede uren met dergelijke onbenulligheden te moeten verdoen, terwijl ik nauwelijks toekom aan de echte zaken. Ik zie ook dat de vijanden van de letteren er ijverig op uit zijn ons tegen elkaar uit te spelen, op de manier van tirannen; tirannen vre-

2. Brief 583.

zen immers niets méér dan de eendracht van fatsoenlijke mensen. Hij moet zelf maar zien wat hij van plan is; vanwege onze oude vriendschap spijt het me dat hij door me uit te dagen, zijn reputatie te grabbel gooit. En als hij me, op aandrang van iemand anders, weer zo afschuwelijk uitdaagt, zal ik mijzelf misschien niet een dergelijke gematigdheid kunnen opleggen. Wat hebben mensen die offers plengen aan de muzen en gratiën, ja die beweren priesters van Christus te zijn, met deze ruzies van doen? Hoeveel beter is het met elkaar te wedijveren in dienstbetoon! Maar niemand strijdt verbetener dan wie onwillig en tegen zijn zin de strijd wordt ingesleurd. Ik wou dat mijn zwaard diep in de schede wegroestte of, als het al getrokken moest worden, ik dat niet tegen een vriend moest heffen. Bijna heb ik de nieuwe bewerking van het Nieuwe Testament gereed, waarin ik Lefèvre zo dikwijls en zo eervol vermeld; tenzij het al een belastering is om het niet met hem eens te zijn, terwijl hij toch met iedereen overhoop ligt. Zorg jij ervoor dat je van de man houdt en hem respecteert en laat hij jou, vanwege ons conflictje, geen greintje minder dierbaar zijn. Vaarwel, buitengewone vriend.

Mijn John Smith vraagt me je de groeten van hem over te brengen. Hij zal je schrijven, maar heeft nu geen gelegenheid vanwege allerlei beslommeringen die hij niet heeft, noch tijd die hij wél in overvloed heeft.

Leuven, 1518 januari, vanuit de Lelie.

769 *Van Johann Maier van Eck*
Ingolstadt, 2 februari 1518

Johann Eck aan Desiderius van Rotterdam, gegroet

Men spreekt vol lof, zeer geleerde Erasmus, over de vriendelijkheid, mildheid en oprechte evenwichtigheid van uw karakter, waardoor u met het grootste genoegen zelfs barbaarse brieven van ongeletterde lieden in ontvangst neemt; dat verzekeren immers volmondig uw bijzondere vrienden, Wolfgang Fabritius[1], Johannes Fabri, Beatus Rhenanus, Witz en anderen. Door hen bemoedigd, besloot ik u met mijn eenvoudige brief te benaderen en u toe te spreken. Toch ben ik niet van plan om, zoals sommige mensen plegen te doen, mijn hele brief te wijden aan loftuitingen op uw persoon. Niet omdat u die lof niet zou verdienen, maar omdat ik het juister oordeel dat u voor uw verdiensten wordt geprezen in uw afwezigheid en in geschriften wordt aanbevolen bij het nageslacht - zoals ik meermalen gedaan heb

1. Wolfgang Faber Capito.

in de werken die ik heb uitgegeven met een voorwoord waarin ik u eer - dan dat u in uw bijzijn en dat van vele anderen in de hoogte wordt gestoken, wat de schijn van vleierij heeft. Trouwens u, die vanuit uw slagvaardige, wonderbaarlijk vruchtbare genie, de prachtigste werken, talrijker zelfs dan de nakomelingen van konijnen, voortbrengt die bij het nageslacht eeuwig zullen voortleven, hebt de lof van anderen niet nodig.

Maar laat ik, om de schijn te vermijden dat ik aan u, een zo groot man, zoals ik benadruk, zonder reden heb geschreven, een paar dingen over uw zeer geleerde werken naar voren brengen; gezien uw eerlijke en soepele verstand zult u ze in die welwillende en vrome geest aanvaarden, als afkomstig van iemand die u zeer goed gezind is. Want het ontgaat u niet, mijn beste Erasmus, hoe gunstig heel Germanië over u denkt - en dan zwijg ik nog van de paus, van Italië, Engeland, van Frankrijk - met welk een lof het uw studies verheerlijkt, de vruchten van uw genie in ontvangst neemt, uw beroemde werken verwelkomt, want bijna alle geleerden zijn door en door Erasmianen, op een paar pijdragers en onbeduidende theologen na. Maar u weet hoe critici een snuifje roem proberen te verwerven door op de ware grootheden af te geven, zoals de brandstichter van de tempel van Efese;[2] u weet zelf maar al te goed hoe schurken de grote geleerden niet sparen. Daarom hebt u ook uw critici, die u willen bespotten en aan de kaak willen stellen. Ik echter zal in zeer vriendschappelijke geest, zoals dat hoort, een paar dingen aanroeren, echt niet uit zucht naar kritiek, maar om u een aanleiding te geven u te verdedigen en, mochten er dingen nadere verklaring behoeven, deze met uw allesomvattende geleerdheid en overvloedige welsprekendheid duidelijk, open en vriendelijker te maken. Want zo zullen de Erasmianen u ook beter verdedigen tegen de neptheologen en zult u zelf meer eer en waardering oogsten.

Allereerst, om daarmee te beginnen, ergeren velen zich eraan dat u in de aantekeningen op Mattheus, hoofdstuk 2 het volgende heeft geschreven: ‘of omdat de evangelisten zelf dergelijke verklaringen niet uit boeken haalden, maar vertrouwend op hun geheugen zich vergisten, zoals wel eens gebeurt’.[3] U lijkt met deze woorden te suggereren dat de evangelisten schreven als gewone mensen, en, vertrouwend op hun geheugen, dit schreven zonder geschriften te raadplegen en zich zo, dat wil zeggen daardoor, vergisten. Luister, mijn beste Erasmus, denkt u soms dat een christen zo maar zal dulden dat de evangelisten zich in hun evangelies vergisten? Als het gezag van de Schrift hier wankelt, welk ander deel zal dan niet blootstaan aan de verden-

2. Herostratus.
3. In de aantekening op Mattheus 2:6. In zijn tweede uitgave van het Nieuwe Testament zou Erasmus uitvoerig op de kritiek ingaan.

king een fout te bevatten? Zoals de heilige Augustinus concludeert op grond van een schitterende redenering.[4] Verder zegt u: ‘vertrouwend op het geheugen’ alsof zij iets, dat zij eerst hadden gelezen en opgeslagen in hun geheugen, opschreven, hoewel hun was gezegd dat zij zelfs niet zouden nadenken over wat zij zouden zeggen voor koningen en stadhouders, maar dat de hele waarheid hun door de H. Geest zou worden geopenbaard.[5] En ‘dit soort getuigenissen’, zegt u, ‘haalden ze niet uit de boeken,’ alsof zij op onze manier uit verschillende boeken en schrijvers het boek samenstelden, zoals tegenwoordig boeken worden geschreven. De hemel verhoede dat wij dit denken van de H. Geest en van de leerlingen van onze Heiland Jezus, zuilen van ons geloof die niet door menselijke wijsheid onderricht waren! Hij nam ongeletterden en analfabeten tot zich, maar maakte ze zeer geleerd. Het zal uw taak zijn, zeer geleerde Erasmus, in deze dingen de juiste doctrine te doen gelden. En ik vraag u, neem het iemand niet kwalijk als hij u met zulke goede en gunstige bedoelingen vermaant in nederigheid en in alle bescheidenheid.

Laten we naar het volgende punt gaan. Bij de uitleg van de Handelingen van de apostelen, hoofdstuk 10, gebruikte u deze woorden: ‘Ook wanneer de apostelen Grieks schrijven, gebruiken zij veel woorden uit hun eigen taal’. En verderop: ‘Want de apostelen haalden hun kennis van het Grieks niet uit de redevoeringen van Demosthenes, maar uit de omgangstaal’.[6] Veel mensen vinden - neem het me niet kwalijk, Erasmus, ik ben een eerlijk man, geen vleier - dat u, een christen, dit in een bui van onbezonnenheid schreef. Welke christen weet immers niet, of zou zelfs maar kunnen doen alsof hij het niet weet, als hij dat wilde, dat de apostelen door de gave van de H. Geest verschillende soorten talen kenden? Toen zij immers op de dag van Pinksteren de genade hadden ontvangen van de H. Geest, spraken de apostelen in verschillende talen over de wonderwerken van God. Daarom leerden zij Grieks, niet van de Grieken, maar van de H. Geest, zoals Grieken, Romeinen, Egyptenaren, Parthen en anderen in het tweede boek van de Handelingen hebben getuigd.[7] De gave van de talen wordt onder anderen ook door de heilige Paulus vermeld.[8]

Iets dergelijke lezen we ook in uw aantekeningen bij Mattheus, hoofdstuk 3: ‘daarom verbaast het mij dat de evangelisten een woord misbruiken,

4. Zie Augustinus, *Epistulae XXVIII*, 3.
5. Mattheus 10:18/20.
6. In de aantekening op Handelingen 10:38. In zijn tweede uitgave van het Nieuwe Testament zou Erasmus uitvoerig op de kritiek ingaan.
7. Handelingen 2:8-11.
8. 1 Corinthiërs 12:10.

dat zij beter hadden vermeden;'[9] u spreekt over het woord *therapeuoon.* Maar het lijkt dat u zich hier opwerpt als leraar voor de evangelisten en hen voorschrijft wat zij bij het schrijven hadden moeten vermijden. Alsof zij geen welmenende en goed onderrichte leraar hadden in de H. Geest, wiens nalatigheid u, na zoveel eeuwen, moest herstellen. Ik geef een paar voorbeelden, zeergeleerde Erasmus, niet om ze te bestrijden, maar om ze onder uw aandacht te brengen.

Ten slotte, met voorbijgaan van vele zaken - want als ik zal weten of dit u bevallen is, zal ik ijverig voor raadsman spelen - voeg ik er iets namens mijzelf aan toe, omdat ik, na de heilige geschriften en de decreten van de kerk, de voortreffelijke geleerdheid van Augustinus het meest eerbiedig en bewonder. Daarom bevalt mij de kritiek niet die u geeft op Augustinus bij zijn commentaar op Johannes: 'het is zeer onbeschaamd', zegt u, 'de een met de ander te vergelijken'.[10] Maar ik heb meer bewondering voor het oordeel van Francesco Filelfo, die vaststelt dat 'Augustinus spitser, kundiger en subtieler was op het hele gebied van de filosofie en dat Hieronymus eerder door de elegantie van zijn stijl dan door geleerdheid heel veel presteerde'. En zijn brief afsluitend, zegt hij: 'Als uit hen beiden één persoon zou kunnen worden gemaakt, dan zou de natuur niets hebben voortgebracht dat dichter de perfectie benadert'.[11] En wat Filelfo vaststelt over de filosofie, dat beweren alle geleerden over Augustinus in de theologie. 'Ieder mens geeft een juist oordeel over datgene wat hij kent,' zegt de Stagiriet,[12] en er is niets dat uw aanhangers zo betreuren als het feit dat u Augustinus niet hebt gelezen. Houd dus op, mijn beste Erasmus, een zo lichtend voorbeeld van de kerk, na de eerste pijlers van het christendom beroemder dan wie dan ook, door uw kritiek te verduisteren. Erken liever dat Augustinus een groot geleerde was, wees dankbaar voor zijn geschriften en bestudeer ze vol ijver; dan zult u ieder die een andere kerkvader boven Augustinus durft te stellen, hoogst onbeschaamd vinden.

9. In de aantekening op Mattheus 4:23. In de tweede uitgave van het Nieuwe Testament veranderde Erasmus de tekst tot: 'daarom verbaast het mij dat de vertaler van de evangelist een woord misbruikte dat hij beter had vermeden'.
10. In de aantekening op Johannes 21:22. In de tweede uitgave van het Nieuwe Testament verwijderde Erasmus de gewraakte woorden, maar hield hij staande dat Augustinus' Grieks tekort schoot.
11. Eck citeert uit een brief van Filelfo aan Luigi Crotto van 1449.
12. Aristoteles, *Nicomacheïsche ethiek* 1.1 (1094b27-28). Aristoteles wordt, naar zijn geboorteplaats, de Stagiriet genoemd (Eck schreef eigenlijk 'Stragiriet').

Deze paar dingen wilde ik onder uw aandacht brengen, mijn beste Erasmus, welsprekendste van alle stervelingen, of liever, ik wilde u een handvat bieden om uw oprechte en vrome geleerdheid in deze zaken duidelijk te maken, zodat degenen die u met een bijzondere welwillendheid vanwege uw uitmuntende geleerdheid vereren, gehoorzamen en eerbiedigen als een vader, uw werken in bescherming kunnen nemen en verdedigen tegen de giftige en lasterlijke tongen van roddelaars en tegelijk lugubere verdenkingen verwijderen. Wat mij betreft, ik weet zeker dat u het me niet alleen niet kwalijk neemt, maar dankbaar zult zijn omdat ik, die voor zijn vriend Erasmus - van wiens werken ik heel wat heb opgestoken, omdat ik al vanaf mijn jongste jaren ben onderwezen in de *Adagia* - met de beste bedoelingen en welwillendheid die dingen snel en terloops heb geschilderd die door uw lasteraars deels u worden tegengeworpen, deels tegengeworpen kunnen worden. Ik denk niet dat u, gezien de oprechtheid van uw integriteit, dit minder graag van uw vriend Eck zult horen dan wanneer ik u in mijn commentaar op de *Dialectica* de zon van de welsprekendheid en elders de feniks van onze eeuw noem onder de beoefenaren van de schone letteren.[13.] Verder moet u mijn ruwe en ongepolijste stijl vergeven, want zoals de kameleon de kleur aanneemt van zijn omgeving, neem ik door mijn lectuur van barbaarse schrijvers hun barbaarsheid over en word ik door hen bezoedeld. Daarom mijn beste wensen, Erasmus, voor uw gezondheid en welzijn, bijzonder sieraad van onze eeuw, en zorg ervoor dat Eck uw vriendelijkheid blijft ervaren; wat zal gebeuren als hij een brief van Erasmus zal ontvangen. Vaarwel en gegroet.

Vanuit Ingolstadt, 2 februari. In het jaar 1518

770 *Van Gianfrancesco Torresani*
[Venetië, februari 1518]

Dit is een van de voorwoorden bij het Nieuwe Testament in de eerste afzonderlijke en volledige uitgave van de Bijbel in het Grieks, gepubliceerd door Aldo Manuzio in Venetië in 1518.

13. De eerste uitspraak komt voor in Johann Eck, *In summulas Petri Hispani explanatio* (Augsburg, 1516). De tweede is niet teruggevonden, maar in zijn *Consilium in casu quinque de centenario* (1514) noemt Eck Erasmus ‘de meest welsprekende van de Duitsers’.

Gianfrancesco van Asola aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Niets kan mij een groter genoegen doen, Erasmus, dan door mijn ijver en enorme inspanning die klasse mensen voor me te winnen die door hun ervaring, vernuft en geleerdheid iets groots verrichtten en zo ver uitsteken boven de rest van de mensheid, dat ieder verstandig man zich geroepen voelt hun naam te eren en steeds gretiger wordt om een bijdrage te leveren aan de lof en faam van hun verdiensten. Als ik ooit iemand ontmoet van wie ik dergelijke bijdragen verkrijg, zal ik daar grote vreugde en voldoening uit putten, en ik zal in ieder geval staande houden geen geringe roem te hebben verworven, wanneer ik in gedachten terug ga naar de tijd waarin ik je vele diensten voor je studies kon bewijzen.[1] Aldo, aan wiens nagedachtenis door geen monument van de letteren of lof van geleerden ooit voldoende recht zal worden gedaan, maakte je beroemd in Italië en bewerkte met grote nauwgezetheid dat de grootste wetenschappers jouw ijver in het herstellen van de oude teksten bewonderden en onze beste geleerden je uitvoerig eerden met veel en zeer lovende kritiek. En deze zeer wijze man deed dit niet voor zichzelf en voor de innige vriendschap die jou met hem verbond, maar voor je inzet, je studiedrift, je geleerdheid, in de hoop dat je door dat alles ooit evenveel lof zou verwerven in Italië als in je eigen Germanië en de andere christelijke streken, waarvan jij het schitterendste sieraad bent. En hij werd in deze verwachting en overtuiging helemaal niet teleurgesteld. Want om te zwijgen van de onsterflijke reputatie die jij verwierf in andere landen, bij ons is ieder ontwikkeld en in de vrije kunsten opgeleid man ervan overtuigd, dat jij een grote bijdrage hebt geleverd aan de hernieuwde roem van de oude letteren en het opleven van de vrije kunsten.

Hoewel velen je daarvoor dus dank zijn verschuldigd en met hun hele gevoel en verstand er op uit zijn een of andere manier te vinden om hun bijzondere genegenheid en enthousiasme voor jou en je prestaties duidelijk te doen blijken, wilde ik nooit iets liever, wenste ik nooit iets vuriger, meer dan wie ook, dan dat jij zou begrijpen dat ik me met hart en ziel gewijd heb aan het bezingen van jouw grootheid en de eeuwige roem van jouw reputatie. Om dat nu enigszins te bereiken, denk ik dat mij geen betere gelegenheid kan worden gegeven dan door deze heilige boeken, gezet in ons lettertype en jouw naam dragend, te publiceren en aan het publiek ter lezing voor te leggen. Ik zie dat die lectuur de christen niet alleen onderricht in goede leefregels, maar de weg voor hem plaveit om daar te komen, waar hij de schoonheid van alle deugden kan combineren met het beste wat het leven te bieden heeft en met de mooiste kenmerken van menselijk geluk. Het zijn namelijk

1. Van 1507 tot 1509 werkte Erasmus in de drukkerij van Aldo Manuzio aan zijn *Adagia*. Hij woonde toen bij Andrea Torresani, de vader van Gianfrancesco.

de verslagen die die eerste, door God geïnspireerde schrijvers, Mattheus, Johannes, Lucas en Marcus vervaardigden over het karakter, de woorden, de daden, het leven van Christus, de stichter van onze godsdienst en bewerker van ons heil en onze vrijheid. Op deze verslagen volgt de geschiedenis, waarin wordt duidelijk gemaakt wat voor prachtige arbeid er ooit werd verricht door de toehoorders en discipelen van Christus' leer, en verder vele brieven, geschreven door mannen beroemd om hun vroomheid en heilige godsvrucht, maar ook door diezelfde leerlingen, aan verschillende naties, om de naam van Christus, die onbekend of gehaat was, aan de hele wereld te verkondigen, aan te prijzen en allen op te wekken tot zijn eredienst.

Als de voornaamste verdienste van de boeken van Marcus Varro daarin lag dat hij de burgers, die als vreemdelingen in hun eigen stad rondzwierven, weer thuis bracht, zodat zij konden herkennen wie en waar zij waren, en dat deed door uit te leggen wat religieuze plichten waren, wat priesterschap inhield, welke regels golden voor het burgerlijk en militair bestuur, wat de namen, de soorten, de functies en oorzaken waren van alle goddelijke en menselijke zaken:[2] met welke eer en dankbaarheid, welke pracht en roem moeten wij dan de schrijvers van deze geschriften niet overladen? Zij immers gaven het mensendom, verdreven van huis en haard, hun woonplaats terug, schaften afschuwelijke offers af, ondermijnden posities van die eeuwige rovers met hun eeuwig bebloede handen, ontnamen aan verzonnen goden hun eredienst, en onderwezen de enige God, zijn zoon Christus en de Heilige Geest. Uit hen kan men het beste die kracht putten die in storm rust geeft, in duisternis straalt, geschokt altijd stand houdt en beklijft, van zichzelf schittert en nooit verduisterd wordt door de smerigheid van anderen, of van haar lieflijkheid beroofd wordt of haar gratie en schoonheid verliest. Aangezien jij, mijn dierbare Erasmus, bij je landgenoten, de wijste en meest begaafde mannen, bijzonder uitblinkt in die lofwaardige arbeid, maak je dat bovenal door jouw voorbeeld niet weinigen van de onzen proberen te herkrijgen wat zij aan voorvaderlijke sieraden verloren, en hevig verlangen uit te blinken in een voortreffelijke levenswijze en in kennis van de vrije kunsten dat zij geen angst hebben voor de nalatigheid van de fortuin of de smaad van kwaadwilligen. Vaarwel.

2. Zie Cicero, *Academicus I*, 3, 9.

771 *Aan Johann Caesarius*
Leuven, 20 februari 1518

Dit is het voorwoord bij Erasmus' vertaling van het tweede deel van de Griekse grammatica van Theodorus Gaza: *Theodori Gazae de linguae graecae institutione liber secundus*, gedrukt door Dirk Martens te Leuven in maart 1518. Erasmus' vertaling van het eerste boek was in juli 1516 bij Martens verschenen (zie brief 428) en in november 1516 bij Johann Froben in Bazel.

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Johann Caesarius, gegroet

Ik vraag je, mijn zeer oprechte Caesarius: is het niet overduidelijk wat het spreekwoord bedoelt met 'de noordooster wind drijft de wolken voort'[1] nu ik zelf werk op werk stapel, alsof ik mijn eigen lastdier ben? Eerst had ik van Theodorus Gaza een Latijnse vertaling gemaakt, om degenen die Grieks wilden leren werk uit handen te nemen en tegelijk als het ware met een snoepje degenen te verleiden die de moeilijkheid van de taal leek af te schrikken. Maar eenmaal verleid, sleuren die mensen me naar een nieuwe taak en menen zij me zo te moeten opzadelen met een nieuwe arbeid, omdat ik hun die arbeid uit handen nam. Na het eerste boek verlangen zij het tweede van me en zij doen dat alsof zij daar recht op hebben: alsof iemand die je met een ontbijt heeft ontvangen, je ook lunch, souper en diner verschuldigd is. Maar wat doe je als het volk aandringt? Of je wilt of niet, je moet gehoorzamen. Ik hoop dat binnenkort de mensen zo volwassen en krachtig zullen zijn in deze studies dat zij mijn hulp niet meer nodig hebben en zelf zullen zwemmen zonder kurken.[2] Vaarwel.

Leuven, 20 februari 1518

772 *Aan Roger Wentford*
Antwerpen, 21 februari [1518]

Erasmus aan Wentford

Dat je mij een brief stuurde die voor More bestemd was en een aan hem die voor mij was,[1] hoef je je niet aan te trekken, mijn beste Wentford; immers, wat aan een van de twee behoort, behoort meer aan de andere van de twee dan aan hemzelf. Ik zal je erg dankbaar zijn als je me de noten die je aan

1. *Adagia I*, 5, 62.
2. *Adagia I*, 8, 42.
1. Zie brief 688.

Grocyn, zoals je schrijft, hebt ontfutseld, aan mijn vriend John overhandigt.[2] Deze zal ze zelf aan mij brengen of ze laten brengen. Als je bovendien mijn speelse en feestelijke dialogen[3] die je hebt, aan mij stuurt, zal ik ze zo herzien en aanvullen dat het, naar ik meen een niet te versmaden monument van onze vriendschap wordt; ik zal er namelijk voor zorgen dat ze aan jou worden opgedragen. Vaarwel.

Antwerpen, de dag voor Sint-Pietersstoel

773 *Aan Thomas Parcius*
Antwerpen, 21 februari 1518

Erasmus aan Thomas Parcius, stadssecretaris van Calais, gegroet

Ik stuur mijn vriend, John Smith, voor bepaalde zaken naar Engeland en hij zal spoedig hierheen terugkeren. Ik vraag je hem te helpen zo spoedig mogelijk en veilig de overtocht te maken en schrijf via hem, als hij terugkeert, hoe je het maakt, hoe de zaak met die kooplieden er voorstaat en hoe het gaat met je bruid. Doe de vriendelijke groeten aan de vertegenwoordiger van de koning,[1] als de mogelijkheid zich voordoet. Vaarwel, mijn dierbare Parcius.

Antwerpen, de dag voor Sint-Pietersstoel, 1518

774 *Aan Pietro Vannes*
Antwerpen, 22 februari [1518]

Erasmus aan zijn vriend Pietro Ammonio van Lucca, gegroet

Ik vraag je dringend aan mijn secretaris wat je maar hebt aan brieven van Ammonio aan mij, of van mij aan Ammonio, te overhandigen, en bovendien kopieen die betrekking hebben op mijn zaak, als die er zijn.[1] Ik twijfel er niet aan

2. Vermoedelijk met betrekking tot het Nieuwe Testament. John is John Smith, Erasmus' boodschapper, die deze en de volgende brieven naar Engeland bracht.
3. De *Colloquia.*
1. Richard Wingfield.
1. Erasmus wenst alle stukken te ontvangen die betrekking hebben op zijn dispensaties; zie de brieven 655 en 656.

dat jij de reputatie van je verwant koestert, maar ík zal mijn best doen zijn onsterfelijkheid veilig te stellen. Daarom verzoek ik je mijn dienaar niet op te houden met mij deze vriendendienst te bewijzen. Als er iets is waarmee ik je van dienst kan zijn, zul je bemerken dat ik je oprecht ben toegedaan. Vaarwel.

Antwerpen, 22 februari

Toen ik dit geschreven had, ontving ik van jou twee brieven tegelijk[2.] en zij waren mij meer welkom dan ik kan zeggen, want ze waren van dien aard dat ik er de allergrootse hoop uit put.

775 *Aan Johan Sixtinus*
Antwerpen, 22 februari [1518]

Erasmus aan Sixtinus

Ik vraag je dringend dat mijn vriend John[1.] van Pietro Ammonio[2.] krijgt wat ik wil hebben en dat zonder oponthoud. Want de uitgave van het Nieuwe Testament dwingt me weer naar Bazel te gaan, of in ieder geval naar Venetië. Ik heb deze ramp op mijn eigen kar geladen, zoals het spreekwoord zegt,[3.] maar wat ik in mijn mond heb gestopt moet ik doorslikken. De paus en de keizer voeren een nieuwe komedie op, zij doen het voorkomen dat het om een oorlog tegen de Turken gaat, maar het gaat om iets heel anders. Wij hebben het toppunt van tirannie en onbeschaamdheid bereikt. Midden in de steden hier begonnen de rovers zich te roeren, maar de eindelijk ontwaakte autoriteiten beginnen waakzaam te worden. Vaarwel, oprechtste van mijn vrienden en welwillendste van mijn beschermers.

Antwerpen, 22 februari

Toen ik dit had geschreven werd mij je brief door Franz[4.] overhandigd. Ik heb geld gekregen van Maruffo. Franz beweert dat het geld hem daar niet werd uitbetaald, omdat de wissel slecht aan de wettelijke voorschriften voldeed. Ik stuur nu wel een wettige wissel. Ik heb Pietro Ammonio een zorgvuldige brief[5.] geschreven en ik vertrouw er op dat hij zal doen wat ik vraag. Wat is de instelling van de Italianen toch altijd weer anders!

2. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven.
1. John Smith.
2. Pietro Vannes.
3. *Adagia I*, 1, 50.
4. Franz Birckmann.
5. Brief 774.

Over Lefèvre doen verschillende geruchten de ronde: volgens sommigen is hij bezig met een apologie, volgens anderen is hij het met mij eens. Hij moet zelf maar zien. Als hij weer begint, zal hij moeten aanvaarden wat hij verdient. Mountjoy blijft zichzelf gelijk: hij belooft of hij klaagt. De eerwaarde[6.] schaamde zich niet twintig pond aan te bieden, terwijl de ander me wilde laten hopen op honderd, en ik heb al zoveel ervaring niet alleen met beloften maar zelfs met eden. Over de gezondheid van Pieter Gillis heb ik geen geruchten verspreid, maar in een brief aan More betreurde ik die: was het gerucht maar niet waar! Mijn beste Sixtinus, het is maar al te waar zodat ik me ellendig voel door het gevaar waarin hij verkeert.

776 *Aan Thomas More*
Antwerpen, 22 februari 1518

Erasmus aan zijn vriend More, gegroet

Ik kan nauwelijks zeggen, mijn beste More, of mijn verdriet of verbazing groter is over wat onze Pace bezielde, toen hij meende dat boek te moeten uitgeven.[1.] Ieder gezond verstand waaraan het hem, meende ik, niet ontbrak, is er volkomen afwezig. Ik betreur het niet alleen om zijn eigen reputatie, die ik niet minder koester dan de mijne, maar ook voor jullie Brittannië dat, naar ik zeker weet, een heel ander blijk van het genie van haar onderdaan verwachtte. Uiteindelijk betreur ik het ook voor mezelf; hij noemt me zo dikwijls, ongetwijfeld met de beste bedoelingen, maar ook zo dat geen vijand me grotere schade had kunnen toebrengen. Dat de lezer waarschijnlijk van mij als borg zal opeisen wat ik in zijn naam beloofde, vind ik niet zo belangrijk. Lieve muzen, kwam het niet bij hem op dat het een heilige zaak is de reputatie van een vriend aan de wereld en het nageslacht door te geven en zag hij niets anders dan het geld weggegooid aan inkt, papier en lampolie? Wat voor nut had het die onzin op te sommen over mijn ketterijen en armoede? Meent hij echt dat wat allerlei brallers er onder het drinken uitflappen, aan iedereen ter lezing moet worden voorgezet?

Maar al dit geklaag komt te laat. Het enige wat rest is dat je de man met je gebruikelijke vriendelijkheid aanraadt voortaan niet meer op dergelijke wijze de literatuur te misbruiken. Als hij Grieks vertaalt, zal hij de steun hebben

6. Thomas Wolsey.
1. Richard Pace, *De fructu qui ex doctrina percipitur*, verschenen bij Johann Froben te Bazel in oktober 1517.

van het oordeel van iemand anders en niets anders hoeven te doen dan zorg te dragen voor zijn eigen stijl. De brief aan Van Dorp die hij voor mijn verdediging schreef, heb ik ter bescherming van zijn eer weggemoffeld. Ik wou dat ik dat boek ook zo kon laten verdwijnen.

Ik schreef je dit zonder het mooier te maken, mijn beste More, omdat ik zeker ben van de betrouwbaarheid van de bezorger; ik zou aan hem hetzelfde schrijven als ik niet zo dikwijls had gemerkt hoe blij iedereen is met zijn eigen talenten. En dergelijke dingen kun je bij zo iemand beter van man tot man zeggen. Vaarwel.

Antwerpen, op het feest van Sint-Pietersstoel, 1518

777 *Aan Henry Bullock*
Antwerpen, [ca. 22 februari 1518]

Erasmus aan zijn vriend Bullock, gegroet

Allereerst deed het me genoegen, mijn beste Bullock, dat die afschuwelijke pest je niet heeft getroffen. Ik feliciteer Croke en jullie universiteit dat hij, naast andere zeer eervolle wetenschappelijke disciplines, waarin hij al lang uitmunt, ook deze eer heeft gekregen.[1] Maar wat hoor ik? Zijn er bij jullie echt mensen die het opnemen voor Lefèvre? Waarom dan zijn zij boos op mij? Omdat ik de beschuldiging van godslastering, die ik met alle rechtzinnige schrijvers gemeen heb, maar die Lefèvre mij alleen in de schoenen schuift, met duidelijke argumenten weerleg? Waarom zijn zij niet eerder kwaad op hem die me aanviel en wel zo dat ik niet mocht blijven zwijgen? Maar laten we, mijn beste Bullock, die praatjesmakers, negeren die zaken louter impulsief veroordelen of goedkeuren, zelfs als het gaat om zaken waarvan zij nog geen kennis hebben genomen. Ik ben erg verbaasd over Lefèvre, ten eerste wat hem er toe bracht zo tegen mij te tekeer te gaan, vervolgens waarom hij zich niet in een persoonlijke brief aan mij verontschuldigt of verdedigt. Als Standish me op deze wijze had aangevallen, zou ik het monster heel anders hebben aangepakt. Aan Lefèvre schreef ik met tegenzin een antwoord en liet onze oude vriendschap zwaar meewegen. Maar hij is ook weer niet zo'n grote vriend dat ik voor zijn genoegen een vijand van Christus' waardigheid, ondermijner van het begrip van de profeten, en vriend van de joden zou moeten zijn, vooral omdat hij begon de rechten van de vriendschap te schenden.

1. Richard Croke was omstreeks september 1517 tot docent Grieks aan de universiteit van Cambridge benoemd.

Ik heb het Nieuwe Testament opnieuw ten koste van veel inspanningen herzien. Om het uit te geven, maak ik me nu gereed af te reizen naar Bazel of Venetië. Voor dat lot ben ik geboren, mijn beste Bullock, maar men mag niet tegen de goden strijden. Ik ontving een brief van Grey maar, naar het lijkt, geschreven vanuit Parijs. Pieter Gillis heeft een brief van Croke aan mij aan ik weet niet precies wie toevertrouwd, maar wie het ook is, hij heeft hem nog niet afgeleverd. Wil je hem de hartelijke groeten doen en ook de beste Grey; je moet hem maar over mijn reis vertellen, maar nog niet voor zeker zeggen waarheen die me zal voeren. Groet ook alle andere vrienden, Vaughan, Humphrey,[2] Bryan, Watson en Garret,[3] mijn gastheer, wiens lof ik zing in de apologie, maar niet onder zijn naam. De veruit geleerdste professor van deze tijd in de Hebreeuwse taal is nu in Leuven;[4] er is ook iemand die Grieks doceert[5]. Iedereen die drietalig wil worden, komt nu hierheen snellen. Vaarwel mijn bijzondere vriend, beschermer en verdediger.

Antwerpen, [5 maart]

778 *Aan Guillaume Budé*
Leuven, 22 februari [1518]

Dit is een antwoord op brief 744. Zonder op het antwoord van Budé te wachten (brief 810) publiceerde Erasmus deze brief in *Auctarium selectarum aliquot epistolarum Erasmi Roterodami ad eruditos et horum ad illum* (*Toegift van enkele geselecteerde brieven van Erasmus van Rotterdam aan geleerde mannen en van hen aan hem*, Bazel, 1518) en in een nieuwe uitgave van zijn *Apologia ad Fabrum* (Leuven, 1518).

Wat je schreef over die kwestie van mij en wat je over mij aankaartte bij Frans, de allerchristelijkste koning van Frankrijk, weet ik en herinner ik me, mijn beste Budé; denk vooral niet dat ik, zoals je schrijft, uit de rivier de Lethe heb gedronken. Ik maakte me helemaal niet zo druk om dit plan en toen ik merkte dat jij, uit vriendschap voor mij, je er al te enthousiast en ambitieus voor inzette, raadde ik je per brief[1] aan je om die zaak niet al te druk te maken. Als

2. Humphrey Walkden.
3. Garret Godfrey.
4. Mattheus Adrianus.
5. Misschien Rutger Rescius; pas op 1 september werd hij officieel benoemd.
1. Deze brief is niet bewaard gebleven.

de Fortuin me tot nu toe veroordeeld had tot slavendienst aan koningen, dan hadden, zo al niet mijn karakter dat altijd dit soort theater verafschuwde, zeker mijn leeftijd en mijn gezondheid al om eervol ontslag en rust verzocht. Als ik had gemeend me aan een vorst te moeten binden, wie kwam daarvoor dan meer in aanmerking dan Karel, de katholieke koning, hetzij omdat hij alleen de grootste monarch van deze tijd is, hetzij omdat hij, of ik wil of niet, mijn vorst is, hetzij omdat hij mij het eerst en spontaan aan zijn hof uitnodigde op zeer genereuze voorwaarden en mij ook door een bijzondere welwillendheid aan zich verbond. Niettemin vond ik het even ondankbaar als onbeleefd, hooghartig de gunst te verwerpen van een zo groot vorst als Frans I, temeer daar ik, zonder gevaar voor mijn belangen, in zijn roem zou kunnen delen. Je had me ook al geschreven dat je had afgezien van deze onderneming die je op je had genomen.[2] Ik was alleen maar nieuwsgierig te weten wat die etterende wond was die je had opgemerkt, zoals je te kennen gaf, in de genoemde Petit; al vanaf het begin verdacht ik hem ervan geen open kaart te spelen. De naam Guillaume is me niet zo dierbaar dat ik hem niet wantrouw, allereerst als een man van ijdel geklets en bovendien als een schijnprediker, er op uit, dunkt me, me uit te lachen als hij me eenmaal in zijn netten heeft gestrikt.

Over bisschop Poncher wilde ik weten waar hij mee bezig was en of hij voor mij nog altijd dezelfde gevoelens koesterde die hij hier tentoonspreidde; die waren namelijk uitzonderlijk en verrassend. Niet dat ik iets van hem gedaan wilde krijgen - dat kan hij zelf getuigen, want hij weet wat hij me aanbood en wat ik antwoordde - maar omdat ik het prachtig en begerenswaardig vond bij die man in de smaak te vallen, die bij ieder werkelijk goed mens in de smaak valt. Ik was een beetje bang dat op de een of andere manier iets in mijn brief[3] de geachte raadsheer Deloynes gekwetst heeft, aan wie ik op jouw aandringen schreef, want hij heeft me in het geheel niet geantwoord. Je moet namelijk weten dat mij al vier maanden geen enkele brief uit Frankrijk gebracht is, afgezien van die laatste brief die, gedateerd op 21 december, op 20 februari aankwam, doorgestuurd door onze vriend Hutten vanuit Mainz.

Je schrijft verder dat sommige mensen je hebben afgeraden mijn zaak te blijven behartigen en hebben opgemerkt dat, als die succesvol zou zijn, er gevaar bestond dat jullie allemaal heel wat minder achting zouden gaan genieten. Ik kon dat niet lezen - ik beken het eerlijk - zonder te lachen. Want, wijs en rechtvaardig als je bent, hoef ik je niet te vragen, denk ik, het mij niet aan te rekenen dat anderen uit vergissing, voor de grap, of uit enthousiasme

2. Zie brief 568.
3. Brief 535.

me zo ophemelen. Je zult het amper geloven, maar de genegenheid van dergelijke mensen is erg lastig voor me, omdat ze me opzadelt met een niet geringe hoeveelheid jaloezie. Ik weet nog niet of ik het lot van de bisschop, belast met een in alle opzichten moeilijke missie, moet beklagen, of zijn liefde voor het vaderland moet bewonderen: ten eerste een delicate kwestie, nog wel bij de Engelsen, en dan in de winter en terwijl daar tenslotte alles in rep en roer is door een nieuw soort pest. Ik ben erg blij dat je goed met Hutten kunt opschieten, want zelf geniet ik bijzonder van zijn spitse geest. Ik hoop dat met Tunstall alles goed gaat, want hij ging hier ziek weg, met achterlating van een van zijn twee bediendes, naar Engeland, waar niets veilig is voor de pest. Zonder twijfel las hij je brief steeds opnieuw en met gretigheid, en had hij al een punt van discussie ontdekt, jullie beiden waardig.

Wat Lefèvre betreft, ik begrijp niet goed waar je op uit bent. Je zegt dat mijn bewonderaars het erg vervelend vinden dat ik een handvat geef aan degenen die menen dat mijn werk hun weinig goeds zal brengen; ik ben het helemaal met ze eens en, sterker nog, meen er zelf meer last van te hebben dan wie dan ook, wat ik niet heb verhuld in mijn apologie. Ik geloof niet dat heel veel mensen Lefèvre zoveel goeds toewensen als ik. Ik zal het nooit kunnen opbrengen mijn apologie, zelfs de overwinning, als die me ten deel valt, niet te verwensen; hoe noodzakelijk die ook was, het zal mij geen eer brengen te zegevieren in een zo goede zaak, wel haat, omdat zij gericht is tegen een oude en geëerde vriend. Uiteindelijk zal zij ook uitermate schadelijk zijn voor onze gemeenschappelijke studies, want ik besef maar al te goed dat degenen die ons kleineren - degenen die een voorwendsel nodig hebben, zoals het spreekwoord zegt[4] - deze gelegenheid niet zullen laten voorbijgaan. Wat een vreemde strijd! De overwinnaar betreurt zijn lot en beklaagt de vijand die de wapens tegen hem opneemt. Hij maakt zich namelijk gereed de strijd opnieuw aan te gaan, naar ik hoor, alsof het hem niet genoeg is die domheid één keer te hebben begaan. Mij lijkt het waarschijnlijker dat er mensen zijn die Lefèvre daartoe opstoken, dan dat hijzelf die bedoeling had. Ik kende de onrechtvaardige omstandigheden waarin ik de strijd aanging. Als ik werd overwonnen, moest ik bekennen schuldig te zijn aan godslastering. Als ik overwon, liep ik het risico te worden beschuldigd van wreedheid, omdat ik een oude vriend leek te bestrijden, met wie ik door mijn studies zo verbonden ben, dat ik zijn reputatie niet kan schaden zonder ook zelf evenveel schade op te lopen. Toch moest ik hem wel weerleggen, als ik niet wilde dat de burcht van mijn overtuiging, als ik het zo mag zeggen, in gevaar werd gebracht of zelfs werd verraden. En verder zag ik heel goed dat de meeste mensen, zonder overigens zijn aanval en mijn verdediging te heb-

4. Aristoteles, *Rhetorica I*, 12 (1373a3).

ben gelezen, onze strijd belachelijk zouden maken; ze zouden alleen misprijzend herhalen wat zij ergens in een kroeg hadden gehoord: Erasmus in gevecht met Lefèvre.

Maar ik vraag je, zeer rechtvaardige man, dringend wat je vindt dat ik had moeten doen nu hij, in boeken die over de hele wereld verspreid zijn, me aanvalt met zoveel gruwelijke uitspraken en mij openlijk beschuldigt van godslastering en goddeloosheid? Ten eerste, zoals hij zelf zegt, een vriend; vervolgens iemand die ik nooit door enig onrecht heb geprovoceerd; tenslotte in een zaak waarin ik me zozeer niet tegen hem keer, dat ik juist veel voor hem lijk te doen; in brieven van geleerden word ik zelfs berispt, omdat ik zijn mening niet openlijk weerleg, ofschoon dat geen deel uitmaakte van het onderwerp dat ik had aangepakt. Was Lefèvre maar tegen me uitgevaren met het soort gescheld dat men kan negeren of zelfs met lof verdragen! Dat zou ik hem graag vergeven hebben uit naam van onze vriendschap of uit christelijke bescheidenheid of ten nutte van onze studies. Maar de godsvrucht zelf verbiedt op de eerste plaats een aanklacht van goddeloosheid te aanvaarden. Ik meende dus dat ik de gratiën beter even niet ter wille kon zijn, dan door te gaan voor een ondermijner en vijand van de waardigheid van Christus, want met dat masker voerde hij me het toneel op. Alhoewel, ik kende ondertussen dit aan de gratiën toe dat ik me onthoud van het recht op vergelding, terwijl het toch in mijn vermogen lag dat toe te passen; tevreden de smaad van mij te hebben afgeworpen, klaag ik hem verder in niets aan. Ik verdedig me hoffelijk tegen een acteur die zich misdadig gedraagt.

En toch zijn er nog mensen die - hoe is het mogelijk - mijn apologie te scherp vinden. Alsof ik, aangevallen met giftige pijlen, het hoofd van mijn aanvaller als een smekeling met lieve opmerkingen moet strelen om hem te stoppen in zijn aanvallen. Ik weerleg in mijn notenapparaat noch in mijn apologie geen enkele uitspraak die voor Lefèvre de opperste vroomheid lijkt, maar die ik, naar ik meen onder bijval van rijen theologen, als goddeloos en vals zou kunnen verwerpen. Ook dat komt op conto van mijn hoffelijkheid. Wat raad je mij dus aan, beste Budé? Raad je als een Epimetheus me aan, niet te beginnen aan een zaak die al voltooid is[5] en vind je dat men, nadat Troje verwoest is, Helena niet mag roven? Ik zie wat je, net als ik, wenst, maar begrijp niet goed wat je me aanraadt, tenzij je een berisping misschien raad noemt. Maar als je me berispt, berisp je me zonder reden: als je me raad geeft, ben je te laat. Ik erken dat ik het heel ongelukkig vind deze strijd te moeten voeren; ik heb daar altijd een hekel aan gehad en ik kon daar-

5. Epimetheus opende de doos van Pandora die gevuld was met alle plagen die de mensheid konden treffen, en herinnerde zich pas de waarschuwing van zijn broer Prometheus toen het onheil was geschied.

toe slechts verleid worden door deze ene belediging. Ik erken geen schuld, sterker, ik zou juist in ieder opzicht schuldig zijn, als ik op die beschuldiging van goddeloosheid, die niemand zelfs van de heiligste vaders niet scherp heeft verworpen, had gezwegen. Ik wou, mijn beste Budé, dat je wat eerder met je raad was gekomen en vriend Lefèvre van een dergelijke, weinig vriendschappelijke, provocatie had afgehouden! Maar nadat hij mij, afgezien van andere scheldwoorden, had uitgemaakt voor ‘lasterlijk jegens Christus’, ‘ondermijner van het begrip van de profeten’, ‘aanhanger van de joden’, ‘onwaardige verwerper van de waardigheid van Christus’, ‘tegenstander van de geest, hangend aan het vlees en de letter’, ‘inconsistente en elkaar tegensprekende verklaringen afleggend, meer dan één dolhuis verdienend’ en dat tegen de glorie van Christus;[6] nadat hij zichzelf had uitgeroepen tot kampioen van Christus' glorie en mij tot tegenstander, en mij gevaar aankondigde als ik hardnekkig aan mijn stellingen vasthield, dat wil zeggen als ik ze niet allemaal zou intrekken - want met dit soort grappen schertst Lefèvre, van nature zo zachtmoedig en vriendelijk en toen bevriend met Erasmus, met een bijzonder dierbare vriend: nadat hij dat alles dus, zeg ik, en nog veel meer tegen mij niet minder vijandig dan onjuist had aangevoerd en midden in zijn commentaren had verwerkt en over de hele wereld had verspreid terwijl ik van niets wist (vooruit, ik leg je de hele zaak voor en erken de wet van de vriendschap; ik zal je raad of mening zonder enige restrictie volgen) - wat vind je dat ik had moeten doen? Ga je soms je vriend aanraden Lefèvre dank te brengen voor de eer die hij me heeft bewezen? Of wil je liever dat ik veins niet te weten wat hij schreef? Wie zal dat geloven nu zijn boeken overal te koop liggen? Wie zal geloven dat alleen ik, wie dat allemaal aangaat, niet weet wat bij iedereen bekend is? Of wil je liever dat ik de zaak in de doofpot stop, dat wil zeggen dat ik, zwaar beschuldigd, niet voor een enkele rechter, maar voor de hele wereld, niets tegen mijn vijand inbreng en de hele aanklacht erken?

Het is echter niet fraai, zeg je, met een vriend te strijden. Maar, vraag ik je, is het fraai een vriend, die het niet verdiende, zo aan te vallen? Lefèvre is een vriend, maar wie zo aanvalt, houdt op een vriend te zijn. Zelfs al had ik werkelijk fouten gemaakt, dan had hij uit pure vriendschap de schande van een vriend moeten bedekken en hem in een persoonlijke brief moeten aanspreken. En ik zou nooit met hem van mening hebben verschild in het Nieuwe Testament, als ik niet van mening was geweest dat op dit punt geen enkele smet zijn reputatie zou bezoedelen. Ook al was ik zelf gekwetst en geprovoceerd, ik heb de vriendschap niet geschonden; zou ze ook nooit schenden, als het

6. Erasmus overdrijft; deze woorden staan niet letterlijk in de tekst van Lefèvre.

aan mij lag. Je leven wijden aan vriendschap is loffelijk, maar het is niet alleen volstrekte waanzin, maar ook het toppunt van goddeloosheid, je ter wille van een vriend te laten uitmaken voor godslasteraar tegenover Christus. Veronderstel dat Lefèvre mijn vader of broer was en niet alleen mijn vriend; je vindt toch niet, denk ik, dat ik zelfs voor een vader of broer zoveel respect moet tonen, dat ik omwille van hem zou willen doorgaan voor tegenstander van Christus. Zelfs als Lefèvre kardinaal én mijn broer was geweest, meen ik dat het mijn plicht was geweest die onverdraaglijke laster te weerleggen, vooral omdat ik in alle opzichten onschuldig ben. En toch dien ik hem zo van repliek dat hij in zijn nederlaag alleen maar onhoffelijk lijkt en ik maak van hem geen godslasteraar, want ik doe al het mogelijke om te vermijden dat iemand slechter denkt over mijn tegenstander.

Verder schrijf je dat we tot nu toe gestreden hebben voor de waarheid, en dat de zaak voortaan gemakkelijk kan worden toegedekt. Maar, mijn beste Budé, we hebben geen van beiden gestreden voor de waarheid, want hij maakte van mij een tegenstander, terwijl ik aan zijn kant stond. In mijn apologie onthul ik niet wat ik denk - dat was immers niet nodig - ik verweer me slechts tegen de pijlen, die hij op me richt. Er is geen hoop meer dat we de zaak kunnen verdoezelen, aangezien zijn boeken al overal in Spanje, Frankrijk, Italië, Duitsland en Brittannië rondgaan, zodat ook hij niet meer ongedaan kan maken wat hij heeft geschreven en niet tegenover mij kan doen alsof ik me niet heb verdedigd. Laat hij, als hij kan, de passage veranderen waarin hij mij aanvalt, dan zal ik mijn best doen de apologie waarin ik me verdedig, niet verder te publiceren. Wil je dat ik mijn schild afwerp, terwijl hij zijn zwaard in de hand houdt en het boven mijn hoofd zwaait? Het is gemakkelijk iemand anders de maat van zijn verdriet voor te schrijven, het is gemakkelijk onverstoorbaar en gematigd te zijn bij de ellende van anderen. Misschien zou je er anders over denken, als jij in mijn schoenen stond; ja, tenzij ik Budé niet goed ken, zou hij met een heel andere arm schild en zwaard en speer hanteren. Bedenk eerst voor jezelf, mijn beste Budé, hoe afschuwelijk de beschuldiging van ketterij en goddeloosheid is en kijk dan hoe dikwijls, en met hoeveel van de ergste uitspraken, hij tegen mij tekeer gaat, terwijl ik hem zo dikwijls met de hoogste eer heb overladen. Vel, alsjeblieft, als rechter, je oordeel wie van ons tweeën de schuld had moeten worden aangerekend, zelfs als ik hem met gelijke munt had terugbetaald, als ik het recht van oog om oog, tand om tand, had toegepast, als ik scheldwoorden met scheldwoorden had beantwoord. Het was juist, al dat kwaad te wijten aan degene die als eerste begon te kwetsen en zo te kwetsen dat ik, als ik me niet zou verdedigen, Augustinus, Ambrosius, Athanasius, Chrysostomus, kortom alle orthodoxe schrijvers en Hieronymus zelf in de steek zou laten, terwijl we

allen worden aangeklaagd. Want als Hieronymus, in een werk waarvan hij misschien niet eens de auteur is, met twee woorden min of meer Lefèvre steunt, is hij het elders, en ook in de commentaren die hij schreef op de brief aan de Galaten, duidelijk met mij eens.[7] Laat bij een klein meningsverschil ieder zijn mening, offer iets aan vriendschap, aan goede manieren. Laat het mogelijk zijn je te vergissen en gecorrigeerd te worden, laat het mogelijk zijn af en toe van mening te verschillen, ook al zit je verkeerd. Ik zal nooit willen dat men op dit punt mij gebrek aan hoffelijkheid verwijt.

Je weet zelf, mijn beste Budé, dat je me eerder hebt gekritiseerd en, volgens je gewoonte, de gek hebt gestoken met mijn frivoliteiten, dat je mijn boeken hebt verworpen. Het deed me helemaal niets - ook al zei jij voor de grap dat ik het me aantrok - en je was me nadien geen cent minder aangenaam. En toch zit er waarheid in het gezegde dat schrijvers hun boeken koesteren, zoals ouders hun kinderen. Er waren heel wat mensen die mij in hun brieven aanspoorden de *Copia* te verdedigen; ik lachte om hun verontwaardiging en vroeg ze rustig te blijven, zeggend dat wij het goed met elkaar konden vinden. Maar de aanval van Lefèvre is meer dan tragisch en het verbaast me zeer dat de man genoegen schept in zulk soort tragedies. Bijvoorbeeld, in het boek dat hij onlangs schreef over de drie Magdalena's en over de drie dagen van Christus - zo noemt hij het - dreef hij het dispuut zo op de spits dat wie zegt dat Christus na drie dagen is herrezen, geacht wordt een tegenstander te zijn van het christelijk geloof, de evangelies en, in één woord, van de totale waarheid.[8] Toch leest de wereldkerk, zowel de Latijnse als de Griekse, zo de passage bij Marcus.[9] En nooit is die passage anders gelezen of geschreven, totdat Lefèvre het mysterie onthulde en leerde dat volgens de grammaticus Apollonius *meta treis emeras* betekende ‘op de derde dag’: alsof *meta xeiras* en *meta treis emeras* analoog zijn. Als hij de eerste was die had ontdekt dat de zaak er zonder enige twijfel zo voorstond, dan was hij het aan de christelijke bescheidenheid of aan zijn eigen talent verplicht dat op hoffelijke wijze uit te dragen. Hoewel het intussen nogal wonderlijk aandoet dat een man, die zeer vijandig staat tegenover grammatici en die, toen hij onlangs Beda bekritiseerde, omdat deze een moeilijke kwestie trachtte op te lossen via de grammatica door het pars pro toto er bij te halen, zelf een

7. Lefèvre had ter verdediging van zijn interpretatie van Hebreeën 2:7 een passage aangevoerd uit *Breviarium in Psalmos* (op Psalm 8:2) dat werd toegeschreven aan Hieronymus maar inderdaad, zoals Erasmus stelt, niet authentiek is. Erasmus put hier steun uit een authentiek werk van Hieronymus, *Commentarii in Epistulam Pauli ad Galatas* (op Galaten 3:19).
8. *De Maria Magdalena et triduo Christi* (Parijs, 1517); zie brief 766.
9. Markus 8:31 en 10:34.

zo grote moeilijkheid op gezag van één enkele grammaticus wilde ophelderen: als die niet te hulp was gesneld, zou de hele christenwereld in liturgie en geschriften tegen iedere waarheid ingaan. Maar waarom was die tragedie nodig, wanneer een enkel pars pro toto de hele zaak kon oplossen, als we aannemen dat degene die na drie dagen verrees, op de derde dag verrees? Lefèvre verbeeldt zich dat er geen compromis mogelijk is tussen na drie dagen herrezen zijn en op de derde dag herrezen zijn: dit probleem was trouwens via andere redeneringen op te lossen, maar het is hier niet de plaats om daar verder op in te gaan.

Maar dat alles gaat mij eigenlijk weinig aan, en ik trek me het gevaar dat hij loopt meer aan, dan dat voor mezelf. Maar als ik met naam en toenaam word aangevallen en word beschreven als tegenstander van Christus' glorie, voor wiens glorie ik, ook al ben ik een onwaardige zondaar, toch de dood zou riskeren en hem niet ontlopen, vraag je me dan om te zwijgen? Maar zeg me eens, bij alle gratiën, wat verdient blaam, dat ik me verdedig of de wijze waarop ik dat doe? Als jij, vanuit je gevoel voor rechtvaardigheid, me niet verwijt dat ik me verdedig, kun je niet klagen over de manier waarop ik dat doe, aangezien ik me zo verdedig dat ik, voorzover mogelijk, zelfs mijn tegenstander ontzie. Waarom denk je dus me te moeten laken? Of vind je dat het mijn lot is, om mij, als enige van allemaal, ongestraft door iedereen te laten kwellen en vertrappen, zodat er voortaan geen hond zo onwetend is of hij durft Erasmus af te blaffen, geen ezel zo stom of hij vreest niet tegen mij te balken, geen zwijn dat aarzelt me te beknorren? Muizen verdedigen zich zo goed mogelijk met hun tandjes. Bijen steken met hun angel als ze gestoord worden. Alleen mij wordt het niet vergund me zelfs maar met het schild te verdedigen, en nog wel in een zaak van het geloof? Echt, Budé, wie de beschuldiging van goddeloosheid onverschillig verdraagt, is niet erg vroom. Je ziet met wat voor donderslagen, met wat voor bliksems de heilige Hieronymus zijn woede richtte op Rufinus, eens een dierbare vriend, alleen omdat deze door een in figuurlijke zin gebruikte goedkeuring, hem verplichtte zich medeverantwoordelijk te voelen voor een onpopulair gezichtspunt.[10.] Met wat voor woede antwoordt en dreigt hij Augustinus, die het lef had zijn verklaring van een enkele passages onderuit te halen.[11.] Wat zou hij gedaan hebben als hij met de azijn was begoten, waarmee Lefèvre mij begoot? Als vriend of als vijand, wijs of onwijs, opgehitst of uit zichzelf, voor de grap of in ernst, sober of niet, dat moet hij zelf maar uitmaken; maar begieten deed hij mij! De zaak zelf is al te duidelijk. Kon ik een van beide maar ontkennen! Ik kan op geen enkele manier vergeleken worden met Hieronymus, noch in

10. Zie Hieronymus, *Adversus Rufinum.*
11. Zie Hieronymus, *Epistulae CXII.*

heiligheid, noch in geleerdheid, noch in wijsheid noch in gematigdheid; en toch zie je hoeveel harder ik werd aangevallen dan hij, en hoeveel beschaafder ik me verdedig.

'Het is moeilijk', zeg je, 'een gretige pen in te tomen'. Maar als ik alles had gezegd wat ik rechtens had kunnen zeggen, zou je inzien hoe weinig ik aan mijn wrok toegaf en hoeveel aan mijn schaamtegevoel en hoffelijkheid. 'Ik moest je waarschuwen,' zeg je, 'zodat niet de indruk ontstaat dat ik een vriend in gevaar in de steek heb gelaten'. Wat, vraag ik, is het gevaar als ik een duidelijke lastering verwerp? Of zal ik in de toekomst ooit veilig zijn, als ik dergelijke loftuitingen aanvaard? Of wilde je dat ik zoveel rekening hield met Jacques Lefèvre, dat ik, ter wille van hem, het zou dulden voor een godslasteraar van Christus door te gaan? Wat althans deze zaak betreft vaar ik in veilige haven, zelfs bij rechters die niet al te rechtvaardig zijn. Ik zou willen dat Lefèvre in dit opzicht bij iedereen zijn integriteit en oprechtheid zo kan beschermen als ik wens! Degenen die hem vol vriendschap verdedigen, voeren aan dat hij handelde op aanstichten van weet ik welke anderen, die noch hem noch mij welgezind zijn. Alsof een dergelijke verontschuldiging enig gewicht heeft bij een zo geleerd en zo filosofisch man, van gevorderde leeftijd, en bij een zo afschuwelijke aantijging. Ik vrees echter dat veel mensen de mening onderschrijven van degenen die alsmaar zeggen dat die zo onverhoedse aanval deels voortkwam uit een duidelijke minachting voor mij, deels uit de bewondering voor zichzelf. Hij had zich ervan overtuigd, zeggen zij, dat ik niets anders dan een redenaartje was, hij een filosoof, een theoloog, een duider, van wie ieder woord een orakel was; zo'n man kon niets zo achteloos neerschrijven, of het zou mij onmiddellijk in de Kimmerische duisternissen[12.] storten. Maar hij had moeten bedenken dat in oorlogen niets zo funest is als een vijand, hoe dom die ook moge zijn, helemaal te onderschatten.

Weer anderen zijn van mening dat hij, beledigd omdat ik in sommige passages van mijn aantekeningen het waagde met hem van mening te verschillen, op zijn beurt het sap van de inktvis over me uitstortte;[13.] in andere woorden, hij vergold een dienst, waarvoor hij dankbaar moest zijn, met de grootste laster. Maar als hij zelf van mening mag verschillen met Augustinus, Ambrosius, Hieronymus, ja zelfs een keer met alle oude en gerespecteerde schrijvers, staat het mij dan niet vrij op eerzame wijze een andere mening te hebben dan Lefèvre? En zal voortaan voor de schrijvers gelden, dat wie van mening verschilt met Lefèvre, een tegenstander is van de evangelies en heilige geschriften? Een oprechte geest had dankbaar moeten zijn jegens iemand die hem waarschuwde voor gemaakte fouten en die hem niet alleen

12. Zie *Adagia II*, 6, 34.
13. Zie *Adagia II*, 2, 55.

sober en gematigd, maar in alle eerbied waarschuwde. Toch verontschuldigt of verdedigt hij zich, zelfs niet in een persoonlijke brief aan mij, hoewel ik hem daartoe een- en andermaal opriep; ja, men zegt dat hij, diep gekwetst, ik weet niet wat voor dreigementen uit. Hoeveel eenvoudiger ging ik te werk door terstond in een brief mijn apologie aan te kondigen, nog voordat ik begonnen was te schrijven, en deze, nadat ik haar voltooid had, onmiddellijk aan hem op te sturen via iemand van de Sorbonne, daarbij schrijvend wat in deze omstandigheden leek te moeten worden gezegd![14.]

Ik meen ook geen risico te lopen dat men het aan mijn onstandvastigheid wijt, dat ik de zo vaak geprezen Lefèvre nu afval. Ten eerste was het juister het hem verwijten, niet mij, als ik niet helemaal mezelf ben gebleven, nadat hij zo anders begon te worden dan hij was. Want degene die hem mijn apologie bracht, schrijft dat Lefèvre, zodra hij die had ontvangen, mij van lichtzinnigheid betichtte. Als het lichtzinnigheid is op beschaafde wijze een beschuldiging beleefd te weerleggen, die valselijk tegen je wordt ingebracht, dan vraag ik, hoe moet je het dan noemen als een vriend je vanuit een hinderlaag bestookt? Had hij het me maar mogelijk gemaakt mezelf te blijven en iets toe te voegen aan alle lof die ik hem bewezen heb! Toch trek ik niets terug van de lof die ik hem met ere heb toegekend, ja, ik kan zelfs mijn mening over hem nog niet veranderen: ik ben dan ook heel verbaasd wat de man is overkomen. Ten slotte: iemand die zich verweert, kleineert de ander daarmee niet per se. Het algemene recht staat toe geweld met geweld te verdrijven. Maar als het over het christelijke geloof gaat, is het goddeloos de zaak aan de tegenstander over te laten. Ik vroeg je niet om je oordeel, hetzij omdat ik merkte dat de zaak niet op jouw terrein lag, hetzij omdat ik je bij je toch al zo drukke werkzaamheden daarmee niet wilde belasten, hetzij om je niet te dwingen als scheidsrechter tussen twee vrienden een van beiden te kwetsen, wat heel vervelend is. Had ik maar helemaal zo kunnen optreden, dat geen sterveling vanwege mij minder vriendschappelijk omgaat met Lefèvre, of dat deze minder rechtvaardig is tegenover wie dan ook.

Als jij, mijn beste Budé, er geen bezwaar tegen hebt kennis te nemen van deze zaak, ook al ligt die, zoals ik zei, helemaal niet op je terrein, wel, dan heb ik geen bezwaar dat jij voor rechter speelt onder voorwaarde dat je de hele status van de kwestie systematisch doorneemt, dat wil zeggen mijn apologie niet gapend en bij stukjes en beetjes - zoals je volgens je brief deed - maar aandachtig leest. Anders zal ik niet aarzelen in beroep te gaan. Beroep van wat en bij wie, zeg je, aangezien je uit vrije wil mij het oordeel in handen geeft? Van de slapende Budé op de Budé die helemaal bij de tijd is. Overigens hoor ik overal velen klagen dat ik tegen Lefèvre heb geschreven, maar het

14. Zie brief 659.

zijn bijna allemaal lieden die noch de aanval noch mijn verdediging ooit hebben ingekeken. Als zij kwaad op me zijn dat ik me uit noodzaak verweer tegen Lefèvre, waarom zijn zij dan niet eerder kwaad op hem, omdat hij uit zich zelf en zonder noodzaak mij aanviel? Is het weinig vriendschappelijk met een schild je vitale delen te beschermen, en is het wel vriendschappelijk een vriend met in gif gedoopte pijlen te bestoken? Als je het op je neemt ons in onze onenigheid weer tot elkaar te brengen, zul je, wat mij betreft, niet veel te doen hebben. Hij keert graag in de gunst terug, die onwillig haat. Hij laat zich gemakkelijk bedaren, die tegen zijn wil, kwaad is, ja die alleen maar kwaad is op zijn eigen noodlot. Ik wou dat het mogelijk was geweest de vriendschap ononderbroken te bewaren! Nu wil ik - het een na beste - om vele redenen de zaak weer goedmaken: het is in principe onbetamelijk met iemand van mening te verschillen met wie je door vriendschap bent verbonden en ik zou niet graag willen dat deze kwestie een reden wordt tot ruzie, ook al kiezen mensen bij heftige gevoelens partij, zoals dat nu eenmaal gaat. Ik zou er verre de voorkeur aan geven om in overeenkomst met de rechten van de vriendschap onze vrienden te delen en dat ieder van ons zijn kostbaarste bezit verdubbelt. Er zijn nauwelijks voorwaarden te bedenken die ik zal verwerpen. Laat hij zorgen, zoals ik al zei, zijn aantijging in te trekken en ik zal op mijn beurt ervoor zorgen dat mijn apologie wordt ingetrokken. Of als dat te veel gevraagd is, laat hij dan zijn verwensingen inruilen voor goede wensen en de beschuldiging teniet doen door ze te herroepen. Of laat hij zich in ieder geval verontschuldigen door mij een brief te schrijven; of, als dat ook te veel is, laat hij dan zeggen dat er nu overeenstemming is tussen ons, welke geest ook die storm eerder ontketende. Hij zal merken dat ik daar heel makkelijk in ben. De enige voorwaarde die ik niet zal aanvaarden, zou zijn dat hij eist dat ik mijn apologie intrek terwijl hij zijn beschuldiging staande houdt.

Uit een brief van Bade had ik al vernomen ik dat je broer is gestorven;[15.] in dubbel opzicht valt mij dat zwaar en wel omdat hij je broer was en daarom door het vriendschapsverdrag mijn vriend, en omdat hij, zoals je schrijft, me zeer genegen was. Met het legaat van Busleiden en ons Drietalencollege gaat het goed. Het is nog schitterender dan ik dacht. Want voor die zaak zijn meer dan twintigduizend frank beschikbaar gekomen. Mocht dit voorbeeld veel navolging vinden! Hier heb je dan mijn brief, niet minder vervelend dan uitvoerig, zodat je me niet kunt blijven verwijten briefjes te schrijven die nog korter zijn dan de op de achterkant geschreven notities. Vaarwel, zeer geleerde Budé.

Leuven, 22 februari

15. Louis Budé; de brief van Bade is niet bewaard gebleven.

779 *Aan Pierre Vitré*
[Leuven, ca 22 februari 1518?]

Met deze brief, waarvan de datering onzeker is, pikte Erasmus de correspondentie met Pierre Vitré weer op. Kennelijk had Vitré hem enkele malen geschreven; diens brieven zijn niet bewaard gebleven.

Erasmus aan de zeergeleerde heer Pierre Vitré, gegroet

Het pakte goed uit, mijn beste Vitré, dat mijn klacht, hoe die ook was, een zo vriendschappelijke en uitvoerige brief van je heeft losgewurmd. Niet zonder plezier herken ik daarin je oude genegenheid voor mij. Het verheugt me dat je in goede gezondheid verkeert. Ik zou het betreuren dat je door zoveel werkzaamheden in beslag wordt genomen, als die niet zodanig waren dat een waarlijk christelijke geest daar zelfs aan wil sterven. Ik wens je echter geluk met je energie die opgewassen is tegen al die arbeid; wat aan lichamelijke kracht ontbreekt vul je aan met je enthousiasme. Je moet weten dat de laatste brief van je me niet heeft bereikt. Als je mij laat weten waarvoor ik je moet aanbevelen bij de eerwaarde vader, Etienne Poncher, de bisschop van Parijs, zal ik onmiddellijk doen wat je verlangt. Wil je de uitmuntende heer Beaune, deken van Tours, mijn hartelijke groeten overbrengen. Het zou erg slecht van me zijn als ik niet gesteld was op een man, die zoveel doet voor de letteren en de deugd en bovendien ondankbaar, als ik niet van mijn kant de gevoelens beantwoord van iemand die me spontaan zijn vriendschap aanbiedt. Vaarwel, mijn vriendelijke Vitré.

151[7]

780 *Van Richard Sampson*
Doornik, 2 maart 1518

Richard Sampson, commissaris van de zeereerwaarde kardinaal van York[1] *bij de Nerviërs, aan zijn dierbare Erasmus, gegroet*

Als jij Engels kende of ik enigerlei andere taal waarin ik met jou zou kunnen corresponderen in wederzijdse brieven, Erasmus, onomstreden de vorst van de welsprekendheid van deze eeuw, dan zou ik je helemaal geen Latijnse

1. Thomas Wolsey.

brieven sturen. Ik weet heel goed dat er niemand is die niet aarzelt jou, die zelfs met de geleerdste mannen van vroegere tijden vergeleken kan worden, in het Latijn te schrijven of hij moet ofwel erg brutaal zijn ofwel in alle opzichten volmaakt in welsprekendheid. Zo groot is het ontzag dat iedereen heeft voor jouw uitmuntende geleerdheid, zo groot ook de buitengewone luister die je fantastische welsprekendheid en je goddelijke en volmaakte geleerdheid jou brengt.

Ik, een boers man en een nieuwkomer, voor zover het de beschaafde letteren betreft, zou je dus nu niet in het Latijn hebben geschreven als jij zelf me daartoe niet had gedwongen. Want in je laatste brief aan Jean Molinier[2] - die hij me pas eergisteren liet lezen - vraag je hem je groeten aan mij over te brengen en heb je me niet alleen je beschermheer maar ook je enige beschermheer willen noemen. Ik werd daar erg verlegen van, hoewel de rest van de brief mij zeer veel genoegen verschafte. Wie immers weet niet dat jij bij koningen en vorsten zeer in de gunst staat (want zo groot is de uitmuntendheid van je geleerdheid)? En dat de grootsten en besten onder hen Erasmus enorm begunstigen? Daarom vraag ik je dit mannetje voortaan niet meer, bij anderen, te willen belasten met een zo prachtige titel. Want je hebt, als de zaak dat zou vereisen, beschermers en advocaten die je zeer genegen zijn, mannen niet alleen op de hoogste posities, maar ook de meeste geletterden en geleerden, waar je ook gaat. Als mijn hulp echter, hoe gering ook, je met iets van dienst kan zijn, zul je - en ik wil dat je daarvan overtuigd bent - geen welwillender man hebben onder al je vrienden. Ik zou graag willen dat je me, voor zover dat mogelijk is, als een vriend beschouwt en dit mannetje wilt opnemen in je vriendenkring. Trouwens, gezien je vriendelijkheid (dat weet ik zeker) zul je zelfs iemand die ver beneden je staat niet verachten. Want verre van dat wij, zoals dat heet, in dezelfde leerschool zijn gevormd, ben ik eerder nauwelijks bekend met de letteren en ben jij als enige ontegenzeglijk de vorst van allen die nu leven. dat is iets wat naar mijn oordeel je andere verdiensten overtreft.

Ik kan ook niet zonder de grootste vriendschap voor je zijn als ik weet dat allen die mij liefhebben ook jou zeer genegen zijn. Lord Mountjoy is mij buitengewoon dierbaar en jou van ganser harte toegedaan. Ik ga voorbij aan Tunstall, een man van vriendelijke ernst en zeldzame geleerdheid. Over Pace hoef ik niets te vertellen omdat hij, nog afgezien van zijn geleerdheid, een zo grote vriendelijkheid tegenover allen aan de dag legt dat men zich niets charmanters of aangenamers kan wensen dan deze man. Ik voor mij beschouw hem (zoals hij nu ook bij de koninklijke majesteit en de hoogeerwaarde kardinaal het grootste gezag geniet) boven alle anderen als mijn vriend, patroon

2. Brief 755.

en voorspraak. Het zou onbillijk zijn om onze of, beter gezegd, ieders More niet te noemen. Hoeveel die vermag in geleerdheid en brille van geest, ontgaat niemand die de *Utopia* of andere geschriften van hem wil lezen. Ik zwijg maar over zijn toegankelijkheid in het dagelijkse leven, zijn vriendelijkheid, zijn geestrijke conversatie en de meest eervolle correctheid in al zijn doen en laten. Zie, welke vrienden ik met u gemeen heb, in die zin gemeen, dat jij hen niet aan mij te danken hebt. Overigens ben jij alleen al voldoende om je ten zeerste lief te hebben. Het ga je goed.

Doornik, 2 maart 1518.

781 *Aan [William Warham?]*
Leuven, 5 maart 1518

Gegroet, zeereerwaarde bisschop, enige sieraad en bescherming van mijn studies. Dichters verdelen hun toneelstukken in vijf bedrijven. Voor mij blijft nu nog slechts het vijfde bedrijf van deze komedie over, en ik zou die graag zo opvoeren dat ik daarmee het applaus van de goede mensen verdien, en vooral dat Christus, de enig grote regisseur van het spel, hem goedkeurt! Ik ga naar Bazel of Venetië, beide een lange en gevaarlijke reis, vooral door Duitsland dat, naast het ingewortelde banditisme, ten prooi is gevallen aan de pest; die heeft Lachner,[1] het hoofd van uitgeverij Froben, al weggenomen, samen met vele anderen. Als ik naar Italië ga, zal ik meer geld nodig hebben om onverwachte gebeurtenissen, die altijd plaatsvinden, het hoofd te kunnen bieden. Ik ben van plan mijn bibliotheek aan te vullen met zeer goede boeken, die dagelijks nieuw verschijnen in Italië. Ik moet noodgedwongen aanwezig zijn bij het Nieuwe Testament. Het werk is gecompliceerd en, als ik niet persoonlijk aanwezig ben, zal niets gaan zoals ik het wil. Waar ter wereld ik zal zijn, ik zal altijd uw toegewijde dienaar zijn. Als ik levend terugkeer, ben ik van plan te verhuizen naar Engeland als naar een geheime en verafgelegen schuilplaats. En ik vertrouw er op dat u, in uw vriendelijkheid, mijn kleine fortuintje zult willen aanvullen, want de oude dag komt dagelijks naderbij en elke dag begrijp ik het laatste hoofdstuk van het boek Prediker beter. Als het niet zo mag lopen, zal het helpen te sterven, als ik mij niet vergis, tijdens een vroom werk. Het bittere lot van Grocyn staat me voor de geest.[2] Ik zou

1. Wolfgang Lachner was gestorven op 27 januari 1518, maar niet aan de pest.
2. William Grocyn was getroffen door een beroerte en zou in juni of juli 1519 sterven.

voor dergelijke genieën wensen wat zij verdienen, namelijk dat zij ouderdom noch dood voelen. Maar zo heeft de hemelse macht beslist. Zoals vroeger de Vestaalse maagden, dragen wij het heilige vuur rond in vazen van klei, en om de een of andere reden is het alsof juist zij, die onsterfelijkheid het meest verdienen, het meest te lijden hebben van de kwalen van sterfelijkheid.

Ik heb geen zin te schrijven over de oorlog die men voorbereidt tegen de Turken. Als ik me niet vergis gaat het om iets anders dan men voorwendt. Vanuit Zwitserland schrijft men dat men erop uit is de Spanjaarden uit Napels te verdrijven. Lorenzo, de neef van de paus, die getrouwd is met de dochter van de koning van Navarra,[3.] probeert Campanië te bezetten. De Zwitsers, hoe hardleers ook, hebben dat heel goed door, maar overal telt vooral het geld. In Gods naam, wanneer zal er eens een eind komen aan al die weinig christelijke oorlogen tussen christenen?

Ach, wat zou ik graag een paard hebben zoals u vroeger, via mij, stuurde aan de abt van Sint-Bertinus.[4.] Sommige mensen verbazen zich erover dat ik op deze leeftijd nog een zulk reis onderneem. Ik verbaas me meer dat de bijna zeventigjarige bisschop van Parijs een nog zwaardere reis aangaat voor, naar ik meen, minder belangrijke bezigheden.[5.] Ik vraag u mijn dienaar[6.] vriendelijk te behandelen en hem snel terug te sturen, zodat hij mij niet laat wachten. En blijft u uw Erasmus begunstigen. Zolang ik weet dat u in goede gezondheid verkeert, zal ik nooit ongelukkig zijn. Vaarwel, zeer eerwaarde heer, aan wie ik me helemaal toewijd.

Leuven, 5 maart anno 1518.

782 *Aan [Thomas Bedyll]*
[Leuven, ca. 5 maart 1518]

Gegroet. De pest aan de pest die al mijn zaken in de war heeft gegooid! Franz[1.] is hier zonder geld en zonder brief teruggekeerd. Sixtinus schreef dat het

3. Lorenzo de' Medici (1492-1519), hertog van Urbino, was op 28 april 1518 getrouwd met Madeleine de la Tour d'Auvergne; zij was een dochter van de graaf van Auvergne, niet van de koning van Navarra.
4. Anton van Bergen.
5. Etienne Poncher verbleef van september tot december 1517 in Engeland om te onderhandelen over de teruggave van Doornik.
6. John Smith.
1. Franz Birckmann.

geld was uitbetaald, met hemzelf als borg. Franz ontkent dat, terwijl Potkyn zich excuseert, omdat de wissel niet in orde was. Voortaan zal ik mijn zaken niet meer behartigen via Geldersen noch via dorstige eenogen, ook al heb ik aan geen van beiden iets toevertrouwd, maar is dat het werk van Pieter Gillis, tegen mijn orders in. Op hem kan ik niet boos worden, want hij is een oude vriend en is nu ziek. Maar nu we eraan begonnen zijn, moeten we het afhandelen.

Ik veronderstel dat je kaasjeskruid de koorts al heeft verdreven. Ik begin aan een lange en gevaarlijke reis maar, als ik me niet vergis, voor een vrome zaak, waarvoor ik wel wil sterven, als de zaak dat zou vereisen. Blijf jij ondertussen jezelf gelijk. Schrijf me alsjeblieft zorgvuldig alle nieuws via mijn bediende[2.] en leen hem alles wat hij nodig kan hebben. Vaarwel.

Ik heb dringend behoefte aan een gemakkelijk paard dat me kan vervoeren en bestand is tegen hard werk; kijk ook daarvoor voor me uit. Ik ben van plan om, na het laatste bedrijf van de komedie, me in Engeland terug te trekken. Ik zal dit met des te meer genoegen doen, als mijn mecenas[3.] mijn fortuintje een beetje wil aanvullen. Probeer dat van hem gedaan te krijgen. Nogmaals, vaarwel.

783 *Aan [William Blount, heer van Mountjoy]*
[Leuven, ca 5 maart 1518]

Gegroet, beste mecenas. Ik bereid een reis naar Bazel of Venetië voor. Dat zal het laatste bedrijf van mijn komedie zijn. Ik weet dat de reis erg lang zal zijn en, wat meer is, erg gevaarlijk en om meerdere redenen. Behalve het gebruikelijke banditisme, schrikt ook de pest me af van Duitsland. Probeer, alsjeblieft, mijn beste mecenas, een genereus geschenk van de koninklijke welwillendheid voor mij los te krijgen; de koning zal merken dat hij dat niet aan een ondankbare gaf. Maar laat het snel gebeuren zodat ik, al op het punt te vertrekken, niet hoef te wachten op mijn bediende.[1.] Ik zou je niet durven lastigvallen en ik zou graag tevreden zijn met je vriendelijkheid jegens mij, als hier niet alles in baar geld werd uitgedrukt. Je zult zeggen: ‘waarom kom je dan niet hierheen?’ Ten eerste moet ik daar echt aanwezig zijn om mijn werk door het drukproces te begeleiden. Ten tweede dwong mijn belang me

2. John Smith.
3. William Warham.
1. John Smith.

hier langer te blijven, vanwege de theologen, die een grootse tragedie tegen me in beweging zouden hebben gezet als ik niet in persoon aanwezig was geweest. Als dit laatste bedrijf over is, ben ik van plan naar Engeland te verhuizen als naar de diepst verborgen uithoek van de wereld, en me met lieflijker en lichtere studies bezig te houden. Als je me een niet al te domme beschermeling vindt, alsjeblieft, mijn mecenas, blijf jezelf dan gelijk.

Richard Pace heeft me in zijn boek opgevoerd als zwak en arm mannetje, terwijl ik mijzelf bijna als een Midas voorkwam. Die lasterpraat straalt ook enigszins op jou af. Maar beschouw deze opmerking van me als een grap, als ik maar in ernst deze smaad kan ontvluchten. Overal vandaan nodigen de grootste persoonlijkheden mij hier uit, de bisschop van Utrecht, van Luik, van Mainz,[2] maar ik geef niets om allerlei verwachtingen in een verre toekomst. Men zegt me dat ik vanuit Spanje wat meer kan verwachten.

Wees niet bang aan deze jongeman geld mee te geven. Hij zal het op raad van Sixtinus bij bankiers onderbrengen. Ik heb een gemakkelijk paard nodig, maar in paardenzaken heb jij gewoonlijk geen gelukkige hand; help me echter als je iets kunt doen.

De *Chiliades* zijn weer klaar en zullen verschijnen op de volgende beurs. Vaarwel ook voor je lieve vrouw en dierbare kinderen. Ik moet, of ik het wil of niet, een of twee boeken van mijn brieven uitgeven; als je er nog wat hebt, geef ze dan aan hem mee. Ik zal pas iets uitgeven na de noodzakelijke correcties. Nogmaals, vaarwel, mijn oudste mecenas.

784 *Aan [John Fisher]*
[Leuven, ca. 5 maart 1518]

Gegroet, eerwaarde vader. Ik bereid weer, met grote innerlijke tegenzin, een reis voor, om het Nieuwe Testament, opnieuw nagekeken en heel wat verbeterd en uitgebreid, te publiceren. Het ontgaat me niet dat die zaak zeer slecht zou worden afgehandeld, als ik niet persoonlijk daarbij aanwezig zou zijn. Ik bid u om, als u mij in uw vroomheid ergens raad in wilt geven, dat te doen in brieven via deze jongeman;[1] ik stuurde hem gedeeltelijk juist vanwege deze zaak en hij zal zonder oponthoud naar me terugkeren. Voor zover ik daartoe in staat was, heb ik verbeterd wat verbetering behoefde, hoewel ik er nooit in zal slagen, denk ik, alle predikheren tevreden te stellen. Als u klaar

2. Filips van Bourgondië (zie brief 728), Erard de la Marck (zie brief 746) en Albert von Brandenburg (zie brief 661).
1. John Smith.

bent met wat ik u stuurde via Pieter Eenoog,[2.] geef het dan mee terug met mijn bediende. Als u meent iets aan Reuchlin te moeten schrijven, zal ik ervoor zorgen dat het aan hem wordt overhandigd. Omdat ik een lange reis ga ondernemen - want ik ga naar Venetië of, in ieder geval naar Bazel - heb ik een gemakkelijk paard nodig dat veel werk aankan. Als u er zo een over hebt, zal ik u erg dankbaar zijn als u het me stuurt via deze man. Ik vond de winter heel erg lang duren, zodat ik deels door verveling, deels door de voortdurende studies mezelf bijna doodde. Het laatste bedrijf van mijn verhaal en, als ik me niet vergis, van mijn leven, rest nog. Daarna ben ik van plan me te verschuilen en alleen voor mezelf en de muzen te zingen, want ik heb geen zin met zoveel druktemakers te blijven strijden. Het is mijn wens geweest nuttig te zijn voor de studies, voor zover mijn beperkte vermogens dat toestonden, en ik zou geen spijt hebben van mijn gezwoeg als die wens in vervulling ging.

Lefèvre heeft mij in het geheel niet geantwoord, zelfs niet in een persoonlijke brief. Ik hoor echter dat hij kwaad is over mijn apologie, alsof ik het aan zijn gezag verschuldigd was eerbiedig te blijven zwijgen nadat ik zo door hem was aangevallen. Toch toomde ik mijn terechte verdriet in en had veel over voor onze vriendschap en christelijke ingetogenheid. U ziet hoe Hieronymus tekeer gaat tegen Rufinus, alleen omdat die hem in figuurlijke zin had geprezen.[3.] Ik vraag u, moet ik Lefèvre niet antwoorden als die mij in zijn gepubliceerde geschriften uitmaakt voor een ‘ondermijner van het begrip van de profeten’ ‘iemand die honend de glorie van Christus verwerpt’, ‘die handelt met de goddeloosheid van de joden’, ‘die onwaardige woorden spreekt over Christus en God’, ‘die een aanhanger is van het vlees, dat strijdt tegen de geest’, ‘die dingen schrijft die met elkaar niet te rijmen zijn, en die alleen thuishoren in gekkenhuizen’,[4.] terwijl hij zich zelf opwerpt als de verdediger van de waardigheid van Christus en mij een tegenstander daarvan maakt? Hoe vroom, hoe mild, hoe vriendschappelijk Lefèvre ook is, die uitspraken staan in zijn boeken en erkent hij als de zijne. Als ze er niet in staan, laten ze me dan beschuldigen van loos gepraat; als ze er wel in staan, en met deze vele andere, dan zou het hem passen aan te tonen of ik iets van die aantijgingen verdiende. Als ik ze heb verdiend, laten zij dan mijn uitspraken weerleggen; als ik ze niet heb verdiend, waarom wordt men dan niet eerder boos op Lefèvre die vanuit een hinderlaag een vriend zo wreed heeft aangevallen terwijl ik me slechts met een schild verdedig, en geen pijlen op hem afschiet, zoals ik volgens het gemene recht zeker had kunnen doen.

2. Pieter Meghen.
3. Zie Hieronymus, *Adversus Rufinum.*
4. Deze woorden staan maar deels letterlijk in het werk van Lefèvre.

Ik had u al het tweede boek van Theodorus van Gaza gestuurd. Ik stuur het u nu weer, maar gedrukt, zodat u het makkelijker kunt lezen. Ik weet dat de parafrase al bij u is verspreid. Het verbaast me dat Eenoog, via wie ik het heb verstuurd, zelfs geen briefje van u naar hier meebracht. De ziekte van Grocyn[5] doet mij oprecht veel verdriet, hoe hij ook tegenover me stond. Ik zou willen dat dergelijk genieën geen last hadden van ouderdom of dood, maar zo is beslist door de goden. Wij dragen deze schat rond in vazen van klei, ja in glazen vazen. Ik weet dat de kwestie van de genealogie van Christus onontwarbaar is, en eigenlijk ook niet op mijn werk betrekking heeft; wat uit de werken van Annius verzameld is, staat me niet aan; het is een schrijver, naar ik vermoed, die op de eerste plaats erg roekeloos is, vervolgens erg op roem belust, en tenslotte een dominicaan.[6] Als u daarom iets hebt gevonden, zorg er dan voor dat u het noteert, zodat mijn bediende die u, als het mogelijk is, komt groeten, het met zich hierheen brengt. Ik heb hem een reisgeld meegegeven dat mij ruim voldoende leek, maar mocht hij iets te kort komen, dan moet Uwe Eerwaarde er geen bezwaar tegen maken het wat aan te vullen. Met zoveel lokaas probeer ik de koning en de zeereerwaarde Achates van de koning[7] te paaien en toch heeft mijn hengel nog niets opgeleverd. Als het nu niet lukt, zal ik er voortaan geen angel en geen aas meer aan wagen. Ik moet, zoals men zegt, dit toneelstuk voltooien. Als het voltooid is, ben ik van plan me van deze misdadige wereld terug te trekken. De listen en lagen van de vorsten, de onbeschaamdheden van de Romeinse Curie hebben hun hoogtepunt bereikt en het ziet er naar uit dat de toestand van het volk binnenkort zo zal zijn dat het Turkse juk makkelijker te dragen is. Ik zal dus, met alles wat ik heb, mijn toevlucht zoeken bij u, als buiten de wereld en misschien wel het minst aangetaste deel van de christelijke wereld. Als ik dat niet kan bereiken, dan zal ik in ieder geval met gelijkmoedigheid sterven aan dit, naar ik stellig meen, niet onvrome werk.

5. Zie brief 781, noot 2.
6. Giovanni Nanni (Annius van Viterbo) had allerlei oude teksten verzameld in zijn *Antiquitatum variarum auctores*, onder meer Pseudo-Philo van Alexandrië, *Liber antiquitatum biblicarum*, een eerste-eeuwse tekst die Erasmus bestudeerde voor zijn aantekeningen op Lucas 3:23-38 over de genealogie van Christus.
7. Hendrik VIII en Thomas Wolsey.

785 *Aan Thomas More*
Leuven, 5 maart 1518

Erasmus aan zijn vriend More, gegroet

Op de eerste plaats verzoek ik je mijn en jouw brieven mee te geven aan John,[1] als je vindt dat ze, met aanpassing van een paar passages, gepubliceerd kunnen worden, want ik moet dat wel doen, of ik wil of niet. Maak er haast mee, zodat de jongeman zo snel mogelijk hier terugkeert. Als je merkt dat Urswick me niet meer zo vriendelijk gezind is, moet ik hem daar misschien niet mee lastig vallen. Als dat niet zo is, help me dan het paard te krijgen; ik heb het hard nodig om naar Bazel of Venetië te gaan, vooral om het Nieuwe Testament uit te geven. Dat, mijn More, is nu eenmaal mijn lot. Ook deze rol van mijn komedie zal ik spelen. Ik zou bijna geneigd zijn daarna voor mezelf en de muzen te zingen,[2] wat mijn gezondheid op deze leeftijd, die zich van dag tot dag op de manier van Mandrabulus ontwikkelt, bijna noodzakelijk maakt. Zo groot is hier de tirannie van de gemaskerde windbuilen. Niemand verdient hier iets uit behalve herbergiers, advocaten en belastinginners. Wie houdt het uit waar velen kwaadspreken, niemand iets goeds doet?

De mensen van Bazel excuseren zich over het uitstel van je *Utopia*, veroorzaakt door het elegante voorwoord dat Budé eraan heeft toegevoegd. Zij hebben het al ontvangen en zijn met het werk begonnen. Toen stierf Lachner, de schoonvader van Froben. Maar de drukkerij van Froben zal gewoon blijven zwoegen op onze studies. Ik heb de *Therapeutice* van Linacre nog niet kunnen zien, vanwege een of andere samenzwering tegen ons in Parijs.[3] Spreek met Lupset beleefd over het bijvoegsel bij mijn *Copia*[4] en stuur me die toe.

De paus en enige vorsten werken achter het masker van nieuwe komedies aan een afschrikwekkende oorlog tegen de Turken. Arme Turken! Laten wij, christenen, toch niet al te erg tekeer gaan! Ook de vrouwen worden getroffen. Alle mannen onder de vijftig en boven de zesentwintig zullen worden gedwongen de wapenen op te nemen. Ondertussen verbiedt de paus de vrouwen van de mannen die ten oorlog zijn getrokken, thuis aan hun lusten toe te geven; zij moeten zich onthouden van elegantie in kleding, en mogen geen zijden stoffen, goud of juwelen dragen, geen cosmetica gebruiken, geen wijn

1. John Smith.
2. Zie *Adagia 2480.*
3. Zie brief 755, noot 5.
4. *De pueris instituendis*; zie brief 690, noot 2.

drinken en zij moeten om de andere dag vasten, opdat God des te meer de mannen begunstigt die in een zo wrede oorlog verwikkeld zijn. En als sommige mannen aan huis verbonden blijven uit noodzaak, moeten hun vrouwen dezelfde geboden in acht nemen als de vrouwen wier mannen ten strijde zijn getrokken. Zij mogen slapen in dezelfde kamer, maar in gescheiden bedden; er mag al die tijd niet gekust worden, totdat die verschrikkelijke oorlog met Christus' hulp succesvol is beëindigd. Ik weet dat dat een zware last zal betekenen voor vele vrouwen die niet voldoende nadenken over het belang van de zaak, al weet ik, dat jouw vrouw graag zal gehoorzamen vanwege haar wijsheid en vroomheid voor de christelijke zaak.

Ik stuur je het boek van Pace,[5.] de conclusies over de pauselijke aflaten[6.] en de voorstellen om de oorlog aan te gaan met de Turken,[7.] omdat ik vermoed dat ze ginds nog niet zijn aangekomen. Men schrijft mij vanuit Keulen dat er een of ander pamflet is gedrukt over paus Julius die met Petrus disputeert aan de poort van de hemel,[8.] maar men noemt geen naam van de schrijver. De drukkerijen van Duitsland blijven maar doorgaan met hun dwaasheden, totdat een of andere wet hun brutaliteit zal inperken, tot groot nadeel voor ons die zwoegen om de wereld tot nut te zijn. Ik kan me er niet genoeg over verbazen dat Franz[9.] noch Pieter Eenoog[10.] ook maar één brief hebben meegebracht.

Wil je alsjeblieft mijn bediende een paar nachten onderdak te verlenen, zodat hij niet naar een verdorven huis gaat, en, als hij eventueel iets nodig heeft, hem dat geven, hoewel ik hem zelf van een goed reisgeld heb voorzien. Zorg er vooral voor dat hij toestemming krijgt drie paarden uit te voeren, ook al zal het misschien met één niet eens lukken.[11.] Lees de brief van Budé en mijn antwoord daarop.[12.] Ik heb eindelijk de Parijse uitgave van de *Utopia* gezien,[13.] maar met erg veel fouten. Het werk ligt nu in Bazel onder de pers, want ik had hun aangezegd moeilijkheden te gaan veroorzaken, als zij in deze zaak niet wat ijveriger waren dan in die van mij. Vaarwel, oprechtste van mijn vrienden.

Leuven, 5 maart 1518

5. *De fructu qui ex doctrina percipitur* (Bazel, 1517).
6. De 95 stellingen die Maarten Luther op 31 oktober 1517 op de deur van de kasteelkerk van Wittenberg had aangebracht.
7. Leo X, *Consultationes pro expeditione contra Thurcum* (Augsburg, 1518).
8. De dialoog *Julius exclusus e coelis*, algemeen toegeschreven aan Erasmus zelf.
9. Franz Birckmann.
10. Pieter Meghen.
11. John Smith zou één paard meebrengen uit Engeland.
12. Brieven 744 en 778, wellicht in kopie bij deze brief ingesloten.
13. Verschenen in de tweede helft van 1517.

786 *Aan John Colet*
[Leuven, ca 5 maart 1518]

Aan Colet

Gegroet, mijn vereerde leermeester. Het verbaast en verdriet me dat Eenoog[1] zonder brief van jou is teruggekeerd. Hij klaagt namens jou dat ik niets schrijf. Maar ik verontschuldigde me al bij jou, meen ik, dat ik zelden en kort schrijf, en ik feliciteerde je met je vrije tijd, en nu verlang je talrijke en lange brieven van me. Geloof me, Colet, ik word hier steeds gestoord door zoveel brieven van bisschoppen, hoge heren, geleerden, vrienden uit Italië, Spanje, Duitsland, Frankrijk dat, als ik verder geen werk heb, ik toch niet tegen deze ene bezigheid opgewassen zal zijn. Ik kan allen liefhebben, ik kan niet iedereen afzonderlijk antwoorden.

De ziekte van Grocyn, hoe hij ook tegenover me stond, doet mij oprecht verdriet.[2] Wat een onwaardige zaak! Ik wou dat dergelijke grote geesten noch ouderdom noch dood kenden, maar juist zij die onsterflijkheid verdienen voelen deze kwalen des te meer. Ik moet vanwege de uitgave van het Nieuwe Testament en sommige andere dingen of naar Bazel of, en ik denk dat dat eerder het geval zal zijn, naar Venetië gaan. Want van Bazel schrikt mij deels de pest af, deels de dood van Lachner, door wiens inspanningen de zaak hoofdzakelijk werd behandeld. ‘Jij, een zwakke grijsaard’, zeg je, ‘onderneemt een zo grote reis? En dat in deze tijd, de misdadigste sinds zeshonderd jaar, met alom rovers van een ongekende brutaliteit?’ Maar wat wil je? Voor dit noodlot ben ik geboren. Als ik sterf, sterf ik voor een werk dat niet bepaald slecht is, als ik me niet vergis. Als het me gegeven is om, na een bevredigende voltooiing van het laatste bedrijf van het stuk, terug te keren, heb ik besloten om wat me aan leven rest bij jullie door te brengen. Dat zal mijn scheiding zijn van een wereld die overal bedorven is. Aan alle hoven van de vorsten leven schijnheilige theologen. De Romeinse Curie heeft het toppunt van schaamteloosheid bereikt. Wat is er immers onbeschaamder dan die voortdurende aflaten? En nu wendt men een oorlog tegen de Turken voor, terwijl het er in werkelijkheid om gaat de Spanjaarden te verdrijven uit Napels. Want neef Lorenzo probeert Campanië voor zich op te eisen, nu hij getrouwd is met de dochter van de koning van Navarra.[3] Als die onrust zich voortzet, zal een overheersing van de Turken heel wat beter te verdragen zijn dan die van deze christenen.

1. Pieter Meghen.
2. Zie brief 781, noot 2.
3. Zie brief 781, noot 3.

Maar genoeg van die nutteloze klachten. Ik ben je dankbaar dat je zo vriendelijk mijn zaak bij de koning begonnen bent aan te kaarten en ik verzoek je die af te maken. Want ik heb nu een ruim reisgeld nodig, om wat achter de hand te hebben als me misschien dingen overkomen, waarmee mensen nu eenmaal vaak geconfronteerd worden. En ik ben van plan mijn bibliotheek aan te vullen. Wat is er aan de hand? Ik heb al zo dikwijls de koning en Zijne Eminentie[4.] aangesproken. Zo dikwijls blijven mijn netten leeg. Mountjoy is alleen maar op me gesteld, en dat is al heel wat, maar niets voor deze tocht. Hij klaagt, hoor ik, dat ik niet de positie aanvaardde die de koning mij onlangs aanbood. Er werd me veertig pond aangeboden en hij liet mij in de verwachting dat het er honderd zouden zijn. Waarlijk iets nieuws: hij wilde dat ik verwachtte wat zij niet durfden beloven; ik heb al zo vaak meegemaakt dat ik zal niet zeggen beloften, maar heilige eden, niet werden nagekomen.

Het verbaast me dat Franz[5.] noch Eenoog een briefje van jou hebben meegebracht. Maar de eerste pleegt zijn eigen zaken te behartigen en Pieter kon geen tijd vrijmaken van zijn braspartijen; toen hij in Antwerpen arriveerde, was het niet mogelijk hem de eerste dag te ontmoeten, zo diep was hij in de wijn begraven. Deze keer heb ik mijn eigen bediende[6.] naar jullie gestuurd, die mij meer betrouwbaar nieuws over allerlei zaken kan brengen. Alsjeblieft, stuur hem niet met lege handen terug en laat hij zo snel mogelijk terugkeren, want dit is het enige dat mijn vertrek ophoudt. Betrek ook Tunstall bij de zaak, hij is een echte vriend. Laat het geld, op raad van Sixtinus, deponeren bij Maruffo die een wissel aan mijn bediende moet geven waarmee ik het overal kan innen en tegen de minste kosten. De heer Urswick beloofde me een jaar geleden een paard[7.] en in die hoop gaf ik hem een Nieuwe Testament ten geschenke. Als ik zou weten dat die zaak hem niet ter harte gaat, zou ik de man niet lastig vallen. Als het zinvol lijkt, schrijf hem dan een paar woorden via mijn bediende.

Ik ben blij voor je dat je Zotheid in persoon bij je hebt, die drukke man, bedoel ik;[8.] ik vraag je hem de hartelijkste groeten te doen namens mij. Ik houd van hem uit het diepst van mijn hart en ben hem veel verschuldigd. Hij steunt me met zijn gebeden, troost me en moedigt me aan met zijn brieven.

Mocht mijn bediende iets nodig hebben, laat dan je goedgeefsheid, zo vraag ik je, hem niet teleurstellen.

4. Hendrik VIII en Thomas Wolsey.
5. Franz Birckmann.
6. John Smith.
7. Zie brieven 451 en 452.
8. Waarschijnlijk Thomas More.

787 *Aan Richard Pace*
Leuven, 5 maart 1518

Erasmus aan zijn vriend Pace, gegroet

Je hebt niet al te fijnzinnig geschertst in je boek,[1] mijn zeer geleerde Pace, en je hebt je bij de theologen niet populairder gemaakt dan ik met mijn *Lof der Zotheid.* Je hebt me opgescheept met de faam van een armoedzaaier, terwijl ik mezelf bijna als een Midas beschouw. Maar deze schande straalt ook enigszins af op mijn mecenassen, tenzij je me een onbekwame beschermeling vindt van wie ze terecht genoeg hebben. Maar nu je me in je boek zo hebt opgevoerd, vooruit, maak dat ik met jouw hulp deze smaad kan wegnemen. Stimuleer al mijn mecenassen bij wie jij door je verdiensten veel invloed hebt. Vooral nu ik een reusachtig lange reis moet ondernemen, vraag ik je er je best voor te doen voor dat de kwestie, die op het ogenblik bij de koning ligt, een gelukkig einde krijgt; ik probeer al zo lang tevergeefs hem voor me te winnen. Gebruik, als dat nodig is, ook Mountjoy en Tunstall. Colet is er al lang mee bezig; nu heb ik contant geld nodig. Ik heb je brief[2] om bepaalde redenen niet aan Van Dorp gegeven. Ik kan het behoorlijk goed met hem vinden en de omstandigheden verlangen dat ik een paar universiteiten aan mijn kant heb staan.

De cycloop[3] vertelde me dat jij wat brieven klaar had liggen. Wat het ook is, geef het aan hem mee. Ik heb een geschikt paard nodig dat veel inspanning aankan en tamelijk groot is. Ik heb mijn bediende[4] gestuurd om er een te kopen. Asjeblieft, help hem ook daarmee. Ik vraag me af hoe het staat met mijn commentaren.[5] Je boeken worden al bijna vijf jaar heen en weer gesleept. Wat zijn dat voor tegenwinden? Als je weet dat er geen hoop meer is, vraag ik je me niet blij te maken met een dode mus. Ik heb je de parafrase gestuurd, tegelijk, dacht ik, met de apologie.[6] Deze heeft de instemming gekregen van alle theologen. De apologie is bij sommige aanhangers van Lefèvre slecht gevallen, niet omdat zij mijn zaak afkeuren, maar omdat ik een zo groot man durfde te antwoorden. Als hij me nog eens met dergelijke aantijgingen aanvalt, zal hij te maken krijgen met een ander wapen, want tot nu toe gebruikte ik

1. *De fructu qui ex doctrina percipitur.*
2. Zie brief 732, noot 11.
3. Pieter Meghen.
4. John Smith.
5. De *Antibarbari.* In 1508 had Erasmus in Ferrara het manuscript aan Richard Pace toevertrouwd.
6. Zie brieven 740 en 741.

alleen mijn schild. Bombace vindt dat hij, zoals hij schrijft, onder de Goten lijkt te verkeren, nu jij Konstanz hebt verlaten.[7.] Vaarwel, zeergeleerde Pace.

Leuven, 5 maart 1518

788 *Aan Pieter Gillis*
Leuven, 5 maart [1518]

Erasmus aan Pieter Gillis

Gegroet. Ach, was ik maar het 'gezondere deel van je ziel', zoals je het noemt! Ik ben nu zelf niet in orde en lijd onder de ziekte van een ander en toch heb ik, vanwege het Nieuwe Testament, geen tijd om ziek te zijn. Ik zie geen hoop tenzij je jezelf tot de orde roept en vervolgens hierheen komt of naar Gent gaat. Daar is Clavus, de vloekende dokter; ik zal je bij hem aanbevelen, als je wilt, om je desnoods met vloeken te dwingen voor je gezondheid te zorgen. Onthoud je van medicijnen die de krachten van de natuur aantasten. Ga je vermaken met de vriendelijke Nicolaas[1.] of met een andere trouwe en vrolijke vriend. Werp alles van je af wat op getwist lijkt. Het is de plicht van een verstandig man voor alles zijn gezondheid in acht te nemen. Het ga je goed. Dan zal ik het ook beter maken.

Leuven, 5 maart 151[6]

789 *Aan Mark Lauwerijns*
Leuven, 5 maart [1518]

Erasmus aan Mark Lauwerijns

Gegroet. Ik was van plan je te komen opzoeken tegen de vastentijd,[1.] maar werd in Antwerpen opgehouden door allerlei beslommeringen. Daarna deed het slechte weer me van besluit veranderen. Maar ik zal nu, naar ik hoop, binnen een paar dagen arriveren. Ik stuur mijn bediende[2.] naar Engeland die, na

7. Zie brief 729.
1. Waarschijnlijk Nicolaas van Broeckhoven.
1. De vasten was begonnen op 17 februari.
2. John Smith.

daar mijn zaken geregeld te hebben, weldra hier zal terugkeren. Groet More en Pace die oprecht veel van je houden. Ik vraag je dringend, mijn beste Mark, mijn bediende bij te staan, zodat hij veilig Calais of Duinkerken bereikt in goed gezelschap en niet gedwongen wordt te overnachten in verdachte herbergen, of neem hem bij je thuis op of beveel hem aan bij mijn Lodewijk.[3] Kortom, behandel de jongeman als een Erasmus dierbare bediende. Zodra hij terug zal zijn, moet je mij via hem schrijven, hoewel ik denk eerder bij jou te zijn. Vaarwel, beste Mark. Groet de heer deken,[4] je broer Pieter en de andere vrienden.

Leuven, 5 maart.

790 *Aan Lodewijk*
[Leuven, ca 5 maart 1518]

Erasmus aan zijn vriend Lodewijk, gegroet

Als jij en je goede vrouw het goed maken, ben ik daar erg verheugd over. Ik stuur deze bediende van me[1] voor bepaalde zaken naar Engeland. Ik vraag je hem te helpen bij het vinden van een koets en goed gezelschap en om je hulp, als hij die nog ergens voor nodig mocht hebben. Het is voor mij erg belangrijk dat hij zo snel mogelijk en gezond terugkeert. Als er elders geen plaats is, neem hem dan op in je huis, zodat hij niet naar herbergen hoeft te gaan die nu overal verdacht zijn. Wat je aan hem besteedt, zul je aan mij besteden. Misschien kom ik je binnenkort opzoeken. Ondertussen, het allerbeste, mijn dierbare Lodewijk, ook voor je lieve vrouwen dierbare kinderen.

791 *Aan [Richard Wingfield]*
Leuven, 5 maart [1518]

Hartelijk gegroet, edele heer. Hoewel ik bijna omkom in mijn literaire studies, ben ik toch uw opdracht betreffende een arts niet vergeten. Want ik durfde niet de eerste de beste aan te bevelen, en ik had al bijna iemand gevonden die aan onze wensen voldeed. Maar ondertussen is de man aan wie ik deze zaak

3. Zie de volgende brief.
4. Jan Goetgebuer.
1. John Smith.

had toevertrouwd,[1] met onze vorst afgereisd, en zelfs al voor het vertrek van de vorst, met de heer kanselier van Bourgondië.[2]

Ik stuur deze bediende van me[3] voor bepaalde zaken naar Engeland. Het zal helemaal passen bij uw edelmoedigheid om hem te helpen, als hij iets nodig heeft, zodat hij makkelijk en veilig de oversteek maakt. U zult het niet erg vinden deze dienst te voegen bij de vele die u mij al heeft bewezen.

Ik wens u, uw allerliefste vrouw en lieve kinderen het allerbeste. Ik hoop dat de heer controleur, uw schoonvader,[4] in goede gezondheid verkeert.

Leuven, 5 maart

Erasmus van Rotterdam

792 *Aan [Anton van Luxemburg?]*
Leuven, 5 maart [1518]

Gegroet, geëerde heer. Als het goed met u gaat, zal ik daar erg blij mee zijn. Ik stuur voor bepaalde zaken deze dierbare bediende van mij[1] naar Engeland, maar hij zal spoedig terugkeren. Ik geloof niet dat hij uw hulp nodig zal hebben, maar toch vraag ik u, mocht dat het geval zijn, hem op alle mogelijke manieren van dienst te zijn, opdat hij veilig en snel de overtocht kan maken. Wat u voor hem doet, zal ik beschouwen als voor mijzelf gedaan. Groet de allervriendelijkste Gerard,[2] een oude en bijzondere vriend van me. De Nève, onze opperbevelhebber, doet u zijn hartelijke groeten. Vaarwel.

Leuven, 5 maart

Erasmus van Rotterdam

1. Misschien Pierre Barbier.
2. Jean Le Sauvage.
3. John Smith.
4. John Wiltshire.
1. John Smith.
2. Het is niet bekend om wie het gaat; vergelijk brief 673.

793 *Aan Jean Le Sauvage*
Leuven, 6 maart [1518]

Aan de kanselier van Bourgondië

Hartelijk gegroet, mijn bijzondere mecenas. Als ik wist dat Uwe Hoogheid prijs zou stellen op dienstbetoon via brieven, of de genegenheid van een gunsteling jegens u zou afmeten aan dat soort dienstbetuigingen, zou ik me hierin niet willen verschuilen achter een hoe gerechtvaardigd excuus ook, al zou ik naar waarheid kunnen aanvoeren dat ik tot nu toe niet minder verstrikt ben in mijn literaire werkzaamheden dan u in de beslommeringen van meer dan één koninkrijk. Natuurlijk ontken ik niet dat de last die u draagt schitterender is, maar ik denk niet dat hij zwaarder is, als ik, een mug, me even mag vergelijken met een olifant.[1] Maar nu ik heel goed weet dat uw heldhaftige en bovenmenselijke, maar toch unieke karakter door het gewicht van zoveel belangrijke zaken van alle kanten wordt lastig gevallen, lijkt het me dat ik u op geen enkele wijze meer van dienst kan zijn dan alle verplichte begroetingen achterwege te laten. Ja, ik zou vinden dat ik in ieder opzicht onrecht zou plegen - zowel jegens de katholieke koning, voor wie u bent wat Hercules was voor Atlas,[2] als jegens het hele gemenebest aan welks bestuur u gegeven lijkt te zijn door de welwillendheid der goden - als ik u dikwijls met mijn brieven zou lastig vallen, te meer omdat ze niets anders zouden doen dan getuigen van mijn genegenheid voor u. Ik zou graag, als mijn vermogen in overeenstemming was met mijn genegenheid, met degelijker argumenten daarvan getuigen en eens zal ik dat doen, als de welwillende goden mij nog voor een paar jaar leven en gezondheid gunnen.

Ik wens mezelf geluk en dank Christus de Heiland, dat ik uit de brieven van Barbier[3] met zekerheid weet dat Uwe Hoogwaardigheid temidden van de golven van zorgen en gevaren, die een ijzersterke natuur nauwelijks zou kunnen torsen, steeds een goede gezondheid geniet, of dat nu ligt aan een zeldzame speling van de natuur die u krachten verleent die voor uw leeftijd niet meer vanzelfsprekend zijn, of aan de opmerkelijke trouw voor de voortreffelijke vorst en het vaderland die u drijft, of aan een godheid die zich om de mensheid bekommert en ons allen via u haar welwillendheid schenkt. Steeds wanneer ik kijk naar die krachtige ouderdom, opgewassen tegen zoveel inspanningen, lijkt het of ik een Massinissa of een Cato zie, zij het dat u hun gelijke bent in geduld, maar hen overtreft in gematigdheid. Als wij ooit vele dergelijke mensen zouden krijgen, zou er hoop zijn dat op korte termijn de christelijke wereld zou opbloeien in eerzame wetenschappen, oprechte zeden en een heuglijke vrede.

Ik heb hard gewerkt aan een nieuwe herziening van het Nieuwe Testa-

1. *Adagia III*, 1, 27.
2. Hercules nam enige tijd de last van Atlas over, namelijk het dragen van het hemelgewelf.
3. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven.

ment. Nu moet het nog met even grote zorg worden gedrukt. Omdat het een zeer ingewikkeld werk is, kan dat alleen als ik in persoon daarover waak. Als ik naar Bazel ga, zal ik tegen de herfst hier terugkeren. Als ik naar Venetië afreis, moet mijn terugkeer worden uitgesteld tot de volgende lente. Maar waarheen ik ook zal gaan, ik zal u spoedig op de hoogte brengen waar ik me bevind. De ouderdom, die zich dagelijks meer doet voelen, heeft mijn krachten wat doen afnemen en ik haast me naar de ontknoping van mijn toneelstuk. Mocht het zo zijn dat wij dan zeggen: 'Vaarwel en applaudisseer', opdat wij door Christus, de regisseur, worden geprezen! In ieder geval zal ik mijn best doen mezelf in de laatste akte te overtreffen. Ik vraag niets van uw welwillendheid en herinner u er niet aan, in de zekerheid dat zij uit eigen beweging er voor zorgt dat wat de leeftijd mij afneemt, wordt goedgemaakt door een toename van fortuin. En ook al zou dit in niets toenemen, dan zeg ik toch dat ik alles aan u te danken heb. Vaarwel, edele heer.

Leuven, 6 maart

794 *Aan Pierre Barbier*
Leuven, 6 maart 1518

Deze brief werd in tweevoud geschreven. Het tweede exemplaar bevat een lang naschrift, gedateerd op 26 maart, dat is opgenomen als brief 803.

Aan Barbier

Hartelijk gegroet. Bij de gratiën, als de zaak is zoals je schrijft, waren de lui die de boeken wegmoffelden, dezelfden die de brieven[1] achterover drukten: want ik voegde er eerst een bij mijn apologie, en een tweede bij mijn parafrase. Die kanunnik De Hondt hoestte spontaan mijn jaargeld op; hij is betrouwbaarder dan het gros van de mensen van tegenwoordig. Hetzelfde deed de uitmuntende bisschop van Canterbury,[2] nog wel zonder dat ik het wist. Had ik maar tien van dergelijke mensen: ik zou ze liever hebben dan de tien Nestors die de Homerische Agamemnon zich wenste.[3]

1. Brief 652 en waarschijnlijk ook brief 695. De brieven van Barbier zijn niet bewaard gebleven.
2. William Warham.
3. Homerus, *Illias II*, 372.

Ik heb mijn John[4.] naar Engeland gestuurd om mij bepaalde dingen en ook een gemakkelijk paard te brengen. Hij zal tegen Pasen terugkeren. Ondertussen maak ik me gereed voor een reis en ik vrees dat jouw geld mij hier niet zal aantreffen. Maar mocht mij iets overkomen, ik zal hier betrouwbare vrienden achterlaten bij wie, wat gebracht wordt, in veilige handen is: de heer Jan van Borselen,[5.] aan wie het professoraat van de Latijnse taal is toebedacht, de heer Jean de Nève van Hondschoote, de heer Pieter Gillis, wiens voortreffelijke vader onlangs is overleden, terwijl hijzelf lijdt aan een hardnekkige ziekte, de heer Nicolaas van 's-Hertogenbosch,[6.] schoolmeester in Antwerpen. Zijne Eminentie, de heer kardinaal van Kamerijk,[7.] liet mij jouw twee of drie brieven bezorgen; een ervan schreef Guy Morillon in jouw naam. Maar wat zeg je me nu? Voelt die Guy, een jongeman in een warme streek, zich daar in de kou staan? Was zijn geliefde maar bij hem, dan zou hij niet helemaal van de kou omkomen. En ik hier was er van overtuigd dat er daar hele streken waren waar de aarde uit louter goud bestond, waar geen Indische mieren het goud bewaakten, maar het ieder vrij stond zoveel hij maar wilde op te delven. Ik ben blij dat de eerwaarde pater Theatijn[8.] gezond is, al vermoed ik dat ook hij te lijden heeft van de kou. Want het uiterst misdadige gerucht over Briselot, dat de man was vertrokken naar de Elysese velden, had me bijna geveld; ik was al bezig met een begrafenislied, waarin ik betreurde dat een zo groot licht ons was ontnomen, maar je volgende brief gaf me een koude douche en bracht mij weer tot leven. Maar zonder grapjes, het deed me het allergrootste genoegen dat mijn allergrootste mecenas, de heer Jean Le Sauvage, het zo goed maakt, een man die, God zij mijn getuige, onsterflijkheid verdient.

Met de theologen zijn er rustige tijden aangebroken en zelfs een wonderlijke vriendschap. Zij danken mij publiekelijk voor mijn Hieronymus, klagen niet over het Nieuwe Testament en zelfs de hoofden van deze orde staan er achter. Er zijn alleen een paar fratertjes in Keulen, hoor ik, die tegen mij blaffen, en in Brugge, maar vanuit de verte en achter mijn rug. Men zegt dat het slecht ontvangen voorbeeld van Lefèvre velen afschrikt, want zijn aanhangers zelf bekennen dat hij verslagen is; toch heb ik mijn volle kracht niet tegen hem aangewend en ik heb mijn tegenstander, voor zover mogelijk, ontzien. Het is wel een vreemde zaak dat hij zich niet excuseert of verdedigt, zelfs niet in een persoonlijke brief. Overal feliciteren Duitsers, Italianen, En-

4. John Smith.
5. Jan Becker.
6. Nicolaas van Broeckhoven.
7. Guillaume de Croy.
8. Gianpietro Carafa.

gelsen mij dat ik een Fransman heb overwonnen, maar desondanks haat ik zelf mijn overwinning er niet minder om, die in een zo makkelijk te winnen zaak ook niet zo roemrijk is, en die me veel haat bezorgt, omdat ik een rijke buit aan een vriend ontstal. Ik geef hem nog steeds veel krediet, maar ga niet zo ver dat ik mij, ter wille van hem, voor een godslasteraar laat uitmaken. Daarom bid ik dat de algoede en almachtige God aan de mensen die het goed met me menen, een gelukkiger stof verschaft om mij te feliciteren.

Mijn apologie is al voor de vierde keer gedrukt.[9] Laat hij zijn beschuldiging intrekken, dan zal ik, voor zover ik dat nog mogelijk is, mijn apologie niet laten verschijnen. Laat hij zijn pijlen opbergen, dan zal ik mijn schild afleggen. Laat hij zijn venijn terugnemen, dan zal ik geen tegengif meer gebruiken. Als iemand anders me met dergelijke aantijgingen had uitgedaagd, zou hij heel anders zijn behandeld. Ik ben een mens; als ik ergens een fout maak, zal ik niet alleen mijn dwaling erkennen, maar de criticus dankbaar zijn en wijken voor de aanvaller. Maar wanneer ik word aangevallen met een dergelijke onbeschaamdheid en de vreselijkste beschuldigingen, zal ik niet dulden dat voortaan iedere ezel mij ongewapend en tandeloos toebalkt of ieder varken tegen mij knort. Lefèvre kritiseerde alleen mij met naam en toenaam. Ik kritiseerde nog niemand, maar beantwoordde alleen iemand die mij kritiseerde. Sommigen zeggen dat hij zich voorbereidt om de strijd te hervatten, anderen ontkennen dit. Ik wil niets liever dan vrede, vooral met hem; niet omdat ik hem vrees, maar omdat ik hem oprecht liefheb. Als hij opnieuw begint, moet hij maar zien; laat hij het zichzelf aanrekenen als ik het hem niet in dank afneem.

Het Nieuwe Testament dwingt mij naar Venetië of Bazel te gaan; ik heb nog niet besloten waarheen. Van Duitsland word ik afgeschrikt door drie ongemakken: de kachels, de latrines en de pest, die onder anderen Lachner heeft weggenomen, het hoofd van uitgeverij Froben. Van Italië: de grote afstand en de naderende zomer. Maar waarheen ik ook ga, ik zal het je laten weten. Ik meende elke keer dat ik jou schrijf, ook de heer kanselier te schrijven, want ik aarzelde hem met mijn brieven te storen, nu hij het zo razend druk heeft. Ik word hier van alle kanten bedolven onder liefdesbrieven. De aartsbisschop van Mainz schreef me, de bisschop van Utrecht meerdere keren, die van Luik en van Bayeux een keer.[10] Ik word uitgenodigd voor om-

9. Erasmus had verbeterde exemplaren van de eerste druk naar Matthias Schürer, Johann Froben en Dirk Martens gestuurd, en rekende daarom op drie heruitgaven.
10. Albert von Brandenburg (zie brief 661), Filips van Bourgondië (zie brief 728), Erard de la Marck (zie brief 746) en Ludovico Canossa (zie brief 489).

helzingen. De koning van Engeland en zijn Achates, Zijne Eminentie van York,[11.] nodigen mij uit. De koning van Frankrijk nodigt me uit. Er zijn zoveel minnaars dat het moeilijk is om zelfs maar de brieven van allemaal te beantwoorden. Ik heb echter toch geschreven aan de heer kanselier[12.] op jouw verzoek, want ik vond het niet geraden jou, een nogal heftig man, niet te gehoorzamen. Van tweetaligen worden wij hier allemaal drietaligen.[13.] Matthaeus,[14.] geeft hier college in het Hebreeuws; iemand die in zijn taal, die zijn moedertaal is, ongewoon bedreven is. Alsof we hier al niet genoeg drinkers hadden! Van Dorp is de leider van de Hebreeuwse afdeling. Binnenkort zul je een nieuw Leuven zien en zal men Erasmus, die nog kort geleden werd gestenigd, ook al wordt de parafrase eenstemmig door iedereen geprezen, kussen en omhelzen. Het heeft wel iets om althans met één enkel boekje bij zulke boosaardige en bekrompen critici in de smaak te vallen. Ik wou dat ik me had beperkt tot dat gebied, waarin heel wat meer roem te behalen is, met heel wat minder werk.

Maar we worden voortgedreven door het lot, mijn beste Barbier, en voor het lot moeten we wijken. Beveel me van harte aan bij de heer Van Halewijn. Hartelijke groeten ook aan de eerwaarde pater Marliano, aan Joost,[15.] de vorst der juristen, en aan Guy Morillon, je boezemvriend. Vaarwel, mijn trouwste vriend.

Leuven, 6 maart.

795 *Aan Johann Froben*
Leuven, 12 maart 1518

Erasmus aan Froben, zijn dierbare medepeter, gegroet

Ik vraag je steeds weer, mijn beste Froben, het gemeenschappelijke lot van alle mensen met sterke en ongebroken geest te dragen, als de wijze man die je bent, vooral omdat ons verdriet het lot niet kan vermurwen.[1.] Ik zie niet goed in wat ik kan doen om het jou gemakkelijker te maken. In ieder geval beloof

11. Thomas Wolsey.
12. Zie brief 783 aan Jean Le Sauvage.
13. Een verwijzing naar de stichting van het Drietalencollege in Leuven.
14. Matthaeus Adrianus.
15. Joost Lauwerijns.
1. Erasmus heeft het over de dood van Wolfgang Lachner.

ik dat ik alles wat een dierbare vriend kan doen voor een vriend, nauwgezetter zal uitvoeren dan ik vroeger ooit gedaan heb. Ik zou inzake de prijs van de exemplaren[2.] heel wat toegeeflijker geweest zijn, als ik niet had gemeend dat Lachner jou dat geld gaf en het jou niet schaadde. Ik had al eerder van Franz veertien gouden florijnen ontvangen voor die welke ik had uitgegeven voor Jacob, en dat op verzoek van Lachner; en vervolgens op zijn verzoek dertig gouden florijnen.[3.] Wat ik aan boeken van hem heb ontvangen, heb ik met mijn eigen geld betaald.

Ik zal je deze zomer komen opzoeken, als het banditisme het toelaat. Ik heb je het *Enchiridion* gestuurd. Als je er niets mee kunt beginnen, stuur het dan door aan Schürer; hij is een oprecht vriend. Maar als het je goed uitkomt, gebruik het dan. Dirk heeft onlangs het tweede boek van Theodorus gedrukt,[4.] want ik dacht echt dat het je nooit bereikt had, aangezien je het in geen van je brieven vermeldde.

Vaarwel, mijn dierbare Froben, en wees ervan overtuigd dat Erasmus, zolang hij leeft, jou altijd terzijde zal staan, als een echte medepeter.

Leuven, op de geboortedag van Gregorius, 1518

796 *Aan Beatus Rhenanus*
Leuven, 13 maart [1518]

Erasmus aan Beatus

Wat dat akelige boek van Pace betreft, ik kan nauwelijks zeggen, mijn beste Beatus, hoe ik me erover schaam en hoezeer het me spijt.[1.] Het is net als in het spreekwoord: sintels voor goud.[2.] Ik weet dat al zijn geleerde vrienden met mij oprecht bedroefd zullen zijn, maar ondertussen geniet hij van zijn geluk en rijkdom en staat hij in de gunst van de koning en de kardinaal.[3.] Ik

2. Zie brief 629.
3. De eerste betaling van Franz Birckmann was voor de onkosten van Jacob Nepos, die in de lente van 1517 naar Bazel was gereisd. De tweede betaling was voor de kopij die Nepos had meegebracht.
4. Het tweede boek van de grammatica van Theodorus Gaza in de vertaling van Erasmus was juist bij Dirk Martens van de pers gekomen; zie brief 771.
1. Richard Pace, *De fructu qui ex doctrina percipitur* (Bazel, 1517).
2. *Adagia I*, 9, 30.
3. Thomas Wolsey.

heb More echter geschreven hem vriendelijk te waarschuwen op te houden met die dwaasheden.[4]

Ik betreur het lot van Froben die ik nooit, zolang ik leef, in de steek zal laten. En ik beveel hem, mijn medepeter, bij jou aan; jij kunt hem wel het beste tot steun zijn. Want mijn gezondheid op deze leeftijd verlangt al lang te worden vrijgesteld van dit soort arbeid. Ik geef de fakkel over aan jullie die jong, en ook succesvoller zijn.

Zeg Bruno[5] dat hij elke scrupule om Hieronymus opnieuw te drukken van zich af moet werpen. Geloof me, hij is bang voor een waanbeeld, maar ik heb hem zelf ook daarover geschreven. Van de zomer zal ik aanwezig zijn om het Nieuwe Testament uit te geven, als het tenminste mogelijk is veilig Duitsland binnen te komen; die roversbenden maken de toestand daar erger dan de hel zelf en het is niet makkelijk er binnen te komen of er uit weg te gaan. God allemachtig, wat een tragedies ontketenen de vorsten! Iedere gevoel van schaamte is volstrekt verdwenen uit het publieke domein. Ik zie dat de tirannen de wind vol in de zeilen hebben. Paus en koningen houden het volk niet voor mensen maar voor marktvee.

Lefèvre schrijft helemaal niet. Maar ik hoor verschillende dingen over hem. Sommige mensen zeggen dat hij aan een verdediging werkt, anderen ontkennen dat. De man via wie ik hem de apologie met mijn brief[6] had gestuurd, schreef het volgende aan een vriend die mij zijn brief liet lezen: ‘Ik overhandigde de apologie aan Lefèvre, samen met de brief. Hij uitte zich tegenover mijn persoon uitvoerig over de lichtgeraaktheid van Erasmus, die echter geen verweerschrift hoeft te verwachten’. Ik kan me er niet genoeg over verbazen wat de man overkomen is, tenzij onder het mom van bescheidenheid en lankmoedigheid een of ander natuurlijk gif schuilgaat. Vaarwel.

Leuven, daags na het feest van de H. Gregorius.

797 *Aan Johann Oecolampadius*
Leuven, 13 maart [1518]

Erasmus aan Oecolampadius, gegroet

Hoe had ik kunnen weten, mijn dierbare Oecolampadius, dat jij, een man die zich alleen bezighoudt met hemelse zaken, verkeerde tussen het schuim van

4. Zie brief 776.
5. Bruno Amerbach.
6. Brief 659.

de mensheid in Frankfort? Maar als je als bijnaam Theseus kiest, zul je je ook als Theseus moeten gedragen. De Hebreeuwse toevoegingen die ik, vertrouwend op jou, opgenomen heb, worden door veel mensen afgekraakt, vooral de citaten uit Annius die wij bij Lucas hebben ingelast.[1.] Ik zal voor mei in Bazel zijn, als de struikrovers van Duitsland dat tenminste toestaan, om het Nieuwe Testament opnieuw uit te geven. Ik wou dat jij daar kon zijn om me van ganser harte bij te staan! Want ik word steeds weer woedend, als ik eraan denk met hoeveel verachting en nalatigheid Gerbel zich in deze zaak heeft gedragen.[2.] Hier vertoeft Mattheus,[3.] de leraar van Wolfgang Capito, die op kosten van de schatkist Hebreeuws geeft, met een regelmatig salaris. Dat gaat erg goed. Vaarwel, mijn beste Oecolampadius, en houd van Erasmus zoals hij van jou houdt.

Leuven, 13 maart

798 *Aan [Wolfgang Faber Capito]*
Leuven, 13 maart [1518]

Gegroet. Overal toont zich, beste man, je oprechte Germaanse genegenheid voor Erasmus, hetzij omdat je mijn brief[1.] niet aan Baer hebt doorgegeven, hetzij omdat mijn apologie je zo bezorgd maakte. Over Mattheus[2.] zal ik je iets vertellen om te lachen. Hij was me komen opzoeken. Ik stuur hem, om me niet te laten storen in mijn drukke werkzaamheden, de brief op die jij hem geschreven had. Mijn dienaar komt terug van de hal, met de mededeling dat hij maar een paar woorden met me wil wisselen. Ik stem toe: hij komt naar boven, laat de brief zien en vraagt of ik hem wil voorlezen, want hij had zijn bril vergeten. Ik lees een halve zin en wend me dan vlug naar hem toe, zeggend: ‘Een niet al te vriendelijk begin; het is beter dat je zelf verder leest’. ‘Ga door,’ zegt hij, ‘ik wil dat je dat weet’. Ik ga op zijn verzoek door. Omdat de zinnen steeds harder worden, vraag ik hem ze zelf alleen te lezen. Hij vraagt me verder te lezen. Ik ga door, af en toe lachend. Hij begint een lange zelfverdediging, luid roepend dat het allemaal volstrekt gelogen is, ja, dat jij bij hem in het krijt staat.[3.] Omdat ik het razend druk had, vroeg ik hem

1. Zie brief 784, noot 6.
2. Nikolaus Gerbel had in 1516 de proeven van Erasmus' *Novum Instrumentum* gecorrigeerd.
3. Mattheus Adrianus.
1. Brief 730 of 734.
2. Mattheus Adrianus.
3. Capito was een voormalige leerling van Adrianus.

het hele verhaal naar een andere keer te verzetten. Hij zegt dat hij jou had geantwoord. Hij dreigt dat hij alles zal afkraken wat jij in je grammatica[4] hebt gezet. Ik denk dat de man hier zal verdwijnen, zoals hij gewoonlijk doet, want hij vertrok uit Middelburg met heel veel kabaal vanwege schulden.

Vaarwel.

Ik zou wensen dat je meer geneigd was tot het Grieks dan tot dat Hebreeuws van jou, ook al keur ik het niet af. Ik zie dat dat volk vol zit met de oninteressantste verhalen en bijna niets anders dan rook verspreidt: de Talmoed, de Kabbala, de *Tetragrammaton*, de *Poort van het licht* en dergelijke nietszeggende woorden.[5] Ik zie liever Christus besmet met Scotus dan met die onzin. Italië heeft veel Joden, Spanje heeft nog nauwelijks christenen. Ik vrees dat in dit geval de pest, die reeds lang was onderdrukt, weer de kop opsteekt. Ik wou dat de kerk van de christenen niet zoveel krediet gaf aan het Oude Testament! Hoewel het een boek vol schaduwen is, voor een bepaalde periode gegeven, wordt het nu bijna gesteld boven de christelijke literatuur en ondertussen keren wij ons op de een of andere manier af van Christus die op zichzelf voor ons voldoende was.

Vaarwel. Leuven, 13 maart

799 *Aan Henricus Afinius*
Leuven, 13 maart 1518

Dit is het voorwoord bij de *Encomium artis medicinae* (*Lof der geneeskunde*), een vroeg geschrift van Erasmus dat pas in deze tijd door Dirk Martens werd gedrukt als onderdeel van *Declamationes aliquot.*

Erasmus van Rotterdam aan de heer Henricus Afinius van Lier, beroemde arts, gegroet

Toen ik laatst mijn bibliotheek naliep, mijn zeergeleerde Afinius, kwam me een toespraak in handen die ik lang geleden, toen ik alles uitprobeerde, voordroeg ter huldiging van de geneeskunde. Ik vond onmiddellijk dat ik die niet

4. De *Hebraicarum institutiones* van Capito, verschenen bij Froben in januari 1518.
5. Paulus Ricius had een werk van Joseph ben Abraham Gikatilla met speculaties over de naam van God in het Latijn vertaald onder de titel *Porta lucis haec est porta tetragrammaton* (Augsburg, 1516).

al te voortreffelijke toespraak moest opdragen aan de voortreffelijkste arts, zodat ze door de aantrekkingskracht van je naam wordt aanbevolen aan hele pelotons studenten. Ondertussen zal het, hoe bescheiden ook, een bewijs zijn van mijn genegenheid voor je, totdat ik je iets kan geven dat meer recht doet aan onze vriendschap. Vaarwel.

Leuven, 13 maart 1518

800 *Aan Paolo Bombace*
Leuven, 14 maart 1518

Erasmus aan zijn vriend Bombace, gegroet

Het leek, mijn zeer geleerde Bombace, alsof ik bij de ontvangst van je brief[1] weer helemaal opleefde, zodra ik je dierbare handschrift herkende. Maar wat hoor ik? Je vindt je meer een banneling dan een afgevaardigde! Maar je moet de plooibare Odysseus nadoen, die zich zelfs tussen de Feaken en de Cyclopen goed aanpaste, als je maar niet bij Calypso of Circe terechtkomt, of te maken krijgt met Irus. Trebatius bevroor tussen de Engelsen;[2] hoeveel meer geluk heb jij gehad om een hele winter zwetend in de warme kamers van de Zwitsers te mogen doorbrengen. Ten slotte zou ik je eraan willen herinneren dat die missies die jou zo betreurenswaardig voorkomen bisschoppen en kardinalen voortbrengen. Hoe zou het zijn om ooit mijn vriend Bombace te zien, getooid met dubbelpuntige mijter en herdersstaf of eerbiedwaardig in zijn rode kardinaalshoed? Dikwijls, maar vergeefs, heb ik mijn vertrek uit Rome betreurd en ik kan me slechts troosten met de gedachte dat wij door het lot worden geleid. Ik schaam mij ervoor nu terug te keren naar de stad die ik verliet, deels vanwege mijn grijze haren, deels omdat de steeds zwaarder vallende leeftijd me ervan weerhoudt. Maar in mijn lot lijkt mij niets slechter te verteren dan die bedrieglijke theologen te moeten verdragen, die zo arrogant zijn dat zij veroordelen wat zij nooit hebben gelezen. En toch zijn al mijn inspanningen vooral voor hen uitgezweet, als zij liever wijzer hadden willen worden dan valse aanklagers. Lefèvre is, vermoed ik, door hen opgestookt, maar tot groot onheil voor hemzelf, als zijn reputatie hem tenminste dierbaar is.

1. Brief 729.
2. Meegegaan met Caesar naar Gallië verbleef Trebatius in de winter van 54-53 in Amiens. Cicero schreef hem in die tijd (*Ad familiares VII*, 10, 2), vrezend dat Trebatius kou zou lijden.

Ik wist dat Pace een man is van onberispelijk karakter, integer, vrijmoedig en een zo groot vriend voor zijn vrienden als niemand anders, een man van veel talen en veel wetenschappen. Maar wat zou ik graag willen dat zijn boek over de vrucht van de studies niet was uitgegeven. Ik weet dat de geleerden, die Engeland in groten getale heeft, van hem een heel wat ander specimen van zijn genie en geleerdheid verwachtten. Als hij in ernst geschreven heeft, wat is er ernstig in? Als hij het voor de grap heeft geschreven, wat is er zo vrolijk aan? Ten slotte, elke zin en samenhang ontbreekt, het geheel lijkt op het ijlen van een zieke. En waarom was het nodig zo vaak Erasmus op te voeren, de ene keer als een hongerlijder, de andere keer als het mikpunt van de haat der theologen? Ik ga met de voornaamste theologen goed om, en ik, die hongerlijder, heb jaarlijks meer dan driehonderd dukaten te verteren, afgezien van wat er nog bijkomt van de vrijgevigheid van mijn mecenassen en van mijn arbeid. Als ik wilde, zou ik nog meer hebben; ik zou wat dan ook kunnen hebben, als ik me zelfs maar in geringe mate met de zaken van de vorsten zou willen inlaten. Denkt hij onmiddellijk te moeten opschrijven wat er in zijn hoofd opkomt, en acht hij het volkomen onbelangrijk op welke manier hij een vriend in zijn boeken moet opvoeren? In ieder geval heb ik hem - toen hij nog niet zo belangrijk was als hij nu is - met heel wat meer respect behandeld in mijn *Chiliades*.[3] Misschien bezoek ik je in het voorjaar, tenzij jij al eerder naar Rome teruggaat, en misschien zal ik dan daar zijn. Vaarwel, Bombace, oprechtste van mijn vrienden.

Leuven, 14 maart 1518

801 *Van Johann Froben*
[Frankfort, eind maart 1518]

Deze brief vormt het antwoord op brief 795

Hartelijk gegroet. Ik ben je erg dankbaar dat je me zo vriendschappelijk gezind bent, zeer geleerde Erasmus: moge God geven dat ik je ooit, al is het maar gedeeltelijk, iets voor je kan terugdoen. Ik ben wonderlijk blij dat je schrijft dat je ons aanstaande zomer komt opzoeken en ik vraag je dringend dat ook te doen. Je hoeft niet bang te zijn voor de pest. Er zijn in de afgelopen maanden, moet ik toegeven, enkele mensen gestorven, niet aan de pest maar aan een of ander soort koorts. Maar al twee maanden en langer wordt er van de ziekte niets meer vernomen, laat staan dat er iemand aan gestorven is.

3. Zie brief 211.

Je biedt me aan je Nieuwe Testament nogmaals te drukken, hetgeen mij zozeer aan je verplicht dat ik mijn schuld bij jou nooit zal kunnen afbetalen. Ik zal er voor zorgen dat het zo foutloos mogelijk in handen van het publiek komt. Maar ik vraag mij bezorgd af of dat wel voor de eerstvolgende boekenbeurs in Frankfort kan, deels omdat de tijd te krap is, deels omdat ik nog veertig exemplaren over heb van de vorige druk die ik ondertussen op een of andere wijze kwijt moet zien te raken. Ik zal me ervoor inzetten dat het wordt verspreid tegen de Paasmarkt van Frankfort. Je Suetonius[1.] zal tegen augustus gereedkomen. Het handboekje[2.] zal ik, zodra ik weer thuis ben, op het aambeeld leggen. Je zult me een heel groot plezier doen als je me zo snel mogelijk op mijn kosten je boek over de vorst[3.] geeft, dat ik opnieuw zal drukken. De eerste editie is allang uitverkocht.

Als je nog een geesteskind hebt dat je met je gelukkig genie onlangs hebt voortgebracht, vraag ik je er mij deelgenoot van te maken; je zult die weldaad niet aan een ondankbaar mens bewijzen. Ik heb het tweede boek van Theodorus gedrukt dat je onlangs hebt vertaald.[4.] Slechte gezondheid kwelt onze gezamenlijke vriend Matthias Schürer; ik vrees dat hij eraan zal overlijden. Neem van Franz[5.] zoveel stuks als je maar wilt van jouw werken die ik onlangs heb gedrukt; ik zal je bij de volgende markt voldoen. Over al het overige kunnen we beter spreken, wanneer je hier bent. Vaarwel, zeer dierbare medepeter en blijf van me houden zoals je al doet.

Je Johann Froben

Aan de heer Erasmus van Rotterdam, een in ieder opzicht zeer geleerd man en dierbare medepeter.

802 *Van Bruno Amerbach*
Frankfort, [maart 1518]

Johann Froben, onze gemeenschappelijke vriend, liet mij je brief[1.] aan hem zien, waarin je schrijft dat je de komende zomer naar Bazel komt. Toen ik dat las, kon ik me niet inhouden met mijn armen te zwaaien en van vreugde

1. Zie brief 648.
2. Het *Enchiridion militis christiani*; zie brief 858.
3. De *Institutio principis christiani*; zie brief 393.
4. Het tweede deel van de grammatica van Theodorus Gaza; zie brief 771.
5. Franz Birckmann.
1. Brief 795.

rond te springen. Ik mag sterven als ik ook maar iemand zou toestaan daarmee nog blijder te zijn dan ik ben. Wij zullen je erg verwennen als je je belofte waarmaakt. Je bent bang dat de pest hier heerst, maar wat dat betreft kun je rustig komen. Al twaalf jaar en meer hebben we zelfs hetwoord niet meer gehoord.

Een zekere Eucharius Cervicornus uit Keulen heeft een paar brieven van Hieronymus uit onze eerste druk nagedrukt.[2.] Wij hebben de man voor het gerecht gedaagd in Frankfort, omdat hij zelfs de privileges van de hoogste gezagsdragers heeft genegeerd en zo duidelijk overtreden. Als ik me niet vergis, zal hij moeten boeten voor zijn onbezonnenheid. Jean Petit, de Parijse drukker, komt daar nog bij; hij dreigt het hele werk na te maken. Je kunt met één briefje zijn poging frustreren.[3.]

Vaarwel, vanuit Frankfort, al laat in de nacht.

803 *Aan Pierre Barbier*
Leuven, 26 maart [1518]

Dit is het naschrift bij het duplicaat van brief 794.

Een paar dagen geleden stuurde ik je deze brief via mijn stotterende bediende, maar omdat ik merk dat sommige brieven niet aankomen, stuur ik je nogmaals dezelfde brief via een ander. Ik feliciteer mijn beste beschermheer, de eerwaarde pater Marliano,[1.] aan wie je me maar zoveel mogelijk moet aanbevelen. Hij verwaardigde zich mij te vermelden in zijn brief aan onze gemeenschappelijke vriend Remacle die mij laatst bijna verstikte met zijn omhelzingen; nu is hij niet meer zo aanhalig, ernstig getroffen als hij is door een kwaadaardige ziekte. Fausto,[2.] de onsterfelijke dichter, is eindelijk gestorven in Parijs. In Rome stierf Marcus Musurus, uit Kreta, een geleerd man en beoogd bisschop; en eveneens Paleotti. De astrologen zeggen dat dit jaar een zo grote pestepidemie zal plaatsvinden dat er geen overlevenden zullen zijn, afgezien van een paar fatsoenlijke mannen, dat wil zeggen heel weinigen. Pas jij maar goed op.

Als het waar is wat ik hoor over de deken van Besançon,[3.] mijn oude vriend, dan verheug ik me er zeer over.

2. *Epistolae Hieronymi tres ab Erasmo recognitae* (Keulen, 1518).
3. Dat deed Erasmus inderdaad; zie brief 815.
1. Luigi Marliano was in 1517 bisschop geworden van Tuy in Spanje.
2. Fausto Andrelini.
3. Jean Carondelet.

Dit laatste heb ik bijgevoegd te Leuven op 26 maart. Nogmaals vaarwel, mijn heilig anker.

804 *Aan Gilles Busleiden*
Leuven (ca. 26 maart] 1518

Erasmus van Rotterdam aan de zeer geëerde heer Gilles, schatkistbewaarder van de katholieke koning, gegroet

Hoeveel talenten hebben we verloren in één persoon? Ik kan me goed indenken in welke stemming je de dood van je broer ondergaat, nu het hele koor van geleerden en goede mensen hem als met één stem betreurt. Maar waartoe dienen ijdele klachten, waartoe nutteloze tranen? Daartoe worden wij allen geboren. In mijn grafdichten heb ik noch aan zijn verdiensten recht gedaan, noch aan mijn gevoelens voor hem. Ik maakte de muzen het hof, maar tevergeefs: zoveel jaren ben ik al bezig met een soort studies, dat volkomen vreemd is aan de meer elegante literatuur. Ik ben beducht voor je zeer fijne smaak, maar toch gehoorzaamde ik aan je wens, om niet de schijn op me te laden de reputatie van Busleiden tekort te doen. Als mijn verzen je niet bevallen, zal ik een nieuwe poging wagen als een van de muzen zich verwaardigt mij te inspireren. Ik twijfel echter niet dat allen aan wie de schone letteren ter harte gaan, deze bijzondere beschermer van de studies, ieder naar zijn vermogen, aan de onsterfelijkheid zal aanbevelen.

Wat de stichting van het college betreft, zorg dat je je niet van je mening laat afbrengen. Geloof me, deze zaak zal voor ieder soort studies meer betekenen dan ik kan zeggen en zal aan de naam Busleiden, op zichzelf al in vele opzichten beroemd, een niet geringe luister en pracht toevoegen. Vaarwel. Leuven, 1518

> Grafschrift bij het geschilderd portret van de beroemde Jérôme Busleiden, proost van Atrecht en raadsheer van de katholieke koning, broer van de zeer eerwaarde vader en heer François Busleiden, wijlen de aartsbisschop van Besançon. Hij heeft tegen hoge kosten in Leuven het college gesticht waar in het openbaar de drie talen Hebreeuws, Grieks en Latijn worden onderwezen.

Jambische trimeters (in het Grieks)

O, u die de vorm van dit lichaam zo prachtig schilderde,
U had ook het portret van de geest moeten schilderen.
Dan hadden we op het vlak van één paneel
Het lieflijke koor van alle deugden van dichtbij kunnen bekijken
Een zeer heilige vroomheid,
Waardigheid gepaard aan ingetogenheid,
Vriendelijkheid en edele beschaafdheid
Over dat alles en nog meer beschikte Jérôme in eigen persoon,
Het grote licht van het huis Busleiden.[1.]

805 *Aan Jan Robijns*
Leuven, 26 maart 1518

Aan de deken van Mechelen

Hartelijk gegroet, geëerde heer deken. Mattheus[1.] speelt zijn rol bekwaam en met succes. Hij heeft voor een zo nieuw vak al een behoorlijk groot en eerzaam publiek, onder wie zich enige doctoren in de theologie bevinden. Wat zou het fijn zijn iemand te vinden die met gelijk succes het Grieks voor zijn rekening kan nemen. Want Borselen,[2.] aan wie u het onderricht in het Latijn had toebedacht, is zo goed dat men zich geen betere kan wensen. Het zou niet gemakkelijk zijn om, als je naar iedereen om je heen kijkt, in één man zoveel uitmuntende talenten te vinden: een onberispelijk en zuiver karakter, een geleerdheid die diepgaander is dan op het eerste gezicht lijkt, een plooibare geest, een wonderbaarlijk sterk geheugen en daarbij nog een omgangsvorm die voor niemand vervelend is.

Maar ik voel me nogal onnozel u een man af te schilderen, die u beter kent dan ik, ik vraag u slechts dat het hem niet tot nadeel strekt dat hij een oude, bekende en toegewijde hoveling is van de Busleidens. U weet dat het fortuin van de man te klein is om daarvan in Leuven te kunnen leven. Hij verblijft al enige maanden hier in de stad, niet zonder grote kosten, zodat hij nu gedwongen wordt uit te zien naar een vermeerdering van zijn inkomen. Het is in ons aller belang zo'n man in Leuven te houden, zodat zijn helder verstand

1. Hierop volgt de Latijnse tekst die vrijwel gelijk is aan die in brief 699, maar met een nieuwe regel tussen de verzen 4 en 5: ‘Hij die zijn leven eervol eindigt, weet niet wat het is te sterven’.

1. Mattheus Adrianus.
2. Jan Becker; zie brief 737.

verder uitstraalt. Het is ook voor mij persoonlijk van belang; omdat ik voor zes of acht maanden afwezig moet zijn, had ik besloten mijn rijkdom, dat wil zeggen mijn boeken, aan hem toe te vertrouwen, niet alleen om ze te bewaren, maar ook om ze te gebruiken, want ik vind dat ik al mijn bezit met hem moet delen. We zullen hem echter behouden, als voor hem hetzelfde gedaan wordt wat voor het Hebreeuws is gedaan, namelijk dat hem een salaris wordt toegekend dat in overeenstemming is met zijn kwaliteiten. Ik twijfel er niet aan dat u in uw wijsheid begrijpt dat aan zijn leerstoel heel wat meer werk verbonden is dan aan die voor Hebreeuws. De man van de laatste behandelt de eerste beginselen voor mensen die nog van niets weten, de eerste echter moet vele grote geleerden tevreden stellen. Wat het huis betreft, zal te gelegener tijd gebeuren wat moet gebeuren. Ik voor mij ben van mening dat de lessen meteen moeten beginnen, zodat de zaak niet versloft of een kwade geest deze heilzame zaak niet komt verstoren. Geloof me, theologische colleges zullen er altijd ruimschoots voldoende zijn en van disputanten overal meer dan genoeg; maar als dit prachtige project niet volgens de geest van Busleiden voortgang zal vinden, zie ik niet door wie dat zou kunnen worden doorgezet. Alleen deze onderneming zal de studies vanuit de vervuilde poelen terugroepen naar de heldere bronnen van de Heilige Schrift.

U moet maar aan Borselen vertellen wat uw mening is over de Griek die we moeten aantrekken. Hij zal op zijn beurt u mijn gevoelens overbrengen. Ik wil me niet bemoeien met andermans zaken, vooral omdat ik zaai noch oogst.[3] Ik werk echter voor het algemeen belang, voor de goede nagedachtenis van de uitmuntende Jérôme Busleiden; ik zal nooit toelaten dat die ten onder gaat, als mijn letterkundige bezigheden iets vermogen. Ik stuur je de grafdichten,[4] niet zodanige als hij verdient, maar als ik in staat was te vervaardigen, nu ik al enige jaren zo verdiept ben in dit soort studies die als geen andere ver staan van de welsprekendheid en vooral van de dichtkunst. Als u vindt dat er iets aan veranderd moet worden, overleg dan met Van Borselen en hij zal me dan uw mening geven. Vaarwel en blijf ongedeerd onder de hoede van Christus, geëerde heer.

Leuven, 26 maart 1518

Erasmus, uw toegewijde dienaar

3. *Adagia I*, 6, 82.
4. Zie brieven 699 en 804.

806 *Aan Richard Sampson*
Leuven, [maart] 1518

Erasmus van Rotterdam aan de uitstekende doctor in beide rechten, Richard Sampson

Het is, zoals je schrijft, een groot bewijs van waarachtige vriendschap, zeer geleerde Richard, dat wij zoveel uitstekende vrienden met elkaar gemeen hebben, temeer omdat geen van ons tweeën die bij de ander heeft aangebracht. Daarom lijkt het dat hierin een of andere geheime kracht van het lot werkzaam is. Overigens zou het buitengewoon onvriendelijk van me zijn, als ik jou niet bovenal liefheb, want met jou had ik eerst in Cambridge en onlangs in Doornik een bijzonder vrolijke omgang - want wat kan honingzoeter zijn dan jouw karakter? - en ik zou niet alleen onvriendelijk, maar uiterst ondankbaar zijn, als ik Sampson niet onder mijn beste beschermers zou rekenen. Ongevraagd en zonder dwang zette jij je in om voor mij, niets vermoedend en niets verwachtend, de prebende van Doornik te verwerven. Dat ik die niet heb gekregen, kwam niet door jou, maar door mijn afwezigheid. Daarom meen ik niettemin bij je in het krijt te staan, omdat het niet aan jou lag dat ik hem niet kreeg. De zeereerwaarde heer kardinaal[1.] doet zeer vriendelijk beloften, maar deze tijd verdraagt geen hoop in een verre toekomst. Ook al heb ik al wat voor mijn geest en het gebruik van mijn tijd voldoende is. Ik ben erg blij dat je de parafrase goed vindt en vooral ook dat hij Jean Molinier bevalt, die een zeer fijne neus heeft. Hij heeft jou eens via mij zijn groeten laten overbrengen; nu moet jij op jouw beurt deze vriendendienst voor mij verrichten en zorgvuldig. Vaarwel.

Leuven 1518

807 *Aan Maarten Lips*
[Leuven, maart 1518?]

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Maarten van Brussel, gegroet

Heb je nu wel een geschikt cadeau gestuurd, een beurs, aan iemand die geen geld heeft? Ik vond in mijn bibliotheekje Gregorius van Nazianze,[1.] ook door Hieronymus geprezen,[2.] die niet minder vroom dan erudiet en welsprekend is. Menend dat hij bij jou in de smaak zal vallen, beval ik hem naar jou te gaan, als een soort tegengeschenk of als een bescheiden symbool van mijn

1. Thomas Wolsey.
1. De Grieks-Latijnse uitgave van de *Carmina* (Venetië, 1504).
2. Hieronymus, *De viris illustribus* 117.

genegenheid voor je. Ga jij voort de kracht van je leven en je buitengewone talenten, godsgeschenken allebei, in te zetten voor de gewijde studiën, maar zo dat je lectuur in daden omzet. Vaarwel, dierbare vriend, mijn zoon in leeftijd, mijn broeder in het priesterschap, en beveel me aan in je gebeden bij Christus.

Erasmus, etc.

Aan de heer Maarten van Brussel

151[9]

808 *Aan Johann Caesarius*
Leuven, 5 april 1518

Erasmus aan zijn vriend Caesarius, gegroet

Ik heb het tweede boek van Theodorus[1.] hierbij ingesloten; ik heb het aan jou opgedragen; ik denk dat je dat al wist. Ik hoor dat von dem Busche bij jullie is teruggekeerd en daar ben ik heel blij mee, want ik heb dat liever dan dat zijn talenten ergens in duisternis verborgen blijven. Binnenkort zal, als ik me niet vergis, alle barbarij uit Keulen worden verdreven door de moed van hertogen en militairen. Ik hoor dat de edele graaf van Neuenahr tegen die arrogante professoren van een domme leer als een Hercules ten strijde trekt, maar ik wou dat hij wat beroemdere tegenstanders had. Het lijkt mij uiterst ongelukkig te moeten strijden met dergelijke monsters van wie je alleen maar een kwaadaardig virus of de schurft kan oplopen. Ik vind het ook erg jammer voor die orde[2.] met zijn vele fatsoenlijke mannen die de brutaliteit van die lieden niet goedkeuren en die de ambitie van een of twee onder hen niet zo belangrijk vinden, dat zij daarom de haat van de wereld op hun hals willen halen.

De man die de titel *Duistere mannen*[3.] verzon, bewees de mensheid een slechte dienst. En als die titel niet de spot had opgewekt, dan zouden ook vandaag nog die brieven overal worden gelezen als geschreven ten gunste van de predikheren. We hebben hier in Leuven een doctor in de theologie, vroeger prior te Brussel,[4.] die twintig exemplaren had gekocht om zijn vrienden een plezier te doen, even voordat die bul[5.] uitkwam die de banvloek uitsprak tegen

1. Het tweede deel van de grammatica van Theodorus Gaza.
2. De orde van de dominicanen.
3. De *Epistolae obscurorum virorum*; zie brief 581.
4. Jacobus Remigii.
5. Zie brief 611, noot 17.

dat boek. Eerst wenste ik dat het boek niet was uitgegeven, maar toen het was uitgegeven, wenste ik dat het een andere titel had. Zij verdienen weliswaar met stevige kritiek te worden aangepakt, maar het voorbeeld is afschuwelijk, en, wat altijd het ergste is bij dergelijk bedrog, is dat, nu de schrijver onbekend is, bij allen verdenkingen de ronde doen, al naargelang ieders gissing of gevoel het ingeeft. Er waren hier zelfs mensen die dachten dat ik de schrijver van die brieven was, hoewel de namen mij niet bekend waren en ik de stijl niet zou kunnen navolgen. Vaarwel, dierbare Caesarius.

Het verbaasde me dat Johann Siberch[6] hierheen kwam zonder een brief van jou. Doe de weledele graaf van Neuenahr mijn hartelijke groeten.

Leuven, de dag na Pasen. In het jaar 1518

809 *Aan Mark Lauwerijns*
Leuven, 5 april 1518

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Mark Lauwerijns, gegroet

Ik heb je brief[1] ontvangen, een en al blijk van genegenheid; wat laat hij immers anders horen, wat ademt hij anders uit? Ikzelf echter verlangde er evenzeer naar van jouw aanwezigheid te genieten als jij van de mijne en het zal, hoop ik, nu ook mogelijk zijn. Om het gescheld van mijn critici die, na hun tanden overal ingezet te hebben, nu eindelijk ook mijn rusteloosheid aan de kaak stellen, heb ik gelachen, ik beken het, als iemand die gewend is aan dergelijk geleuter, maar toch met een gedeeltelijk sardonische lach. Want voor mijzelf zou tegen al hun laster een zuiver geweten voldoende zijn. Maar wie kan die voortdurende en tegennatuurlijke ondankbaarheid van de mensen zonder ergernis verdragen? Juist degenen die zo tekeergaan tegen mijn studies, hebben die het meest nodig, en kunnen er hun voordeel mee doen. En juist die lieden die zelfs de buitenkant van het boek nog nooit hebben gezien gaan het meest kwaadaardig en afschuwelijk tekeer tegen mijn werk. Neem de proef op de som, mijn beste Mark, en je zult zien dat ik de waarheid spreek. Als je op zo iemand stuit, laat hem dan tekeergaan tegen mijn Nieuwe Testament en wanneer hij is uitgeraasd tot hij er schor van is geworden, vraag je hem of hij het werk heeft gelezen. Als hij met een stalen gezicht beweert dat gedaan te hebben, pres hem dan een passage aan te wijzen waarop hij kritiek heeft. Je zult er niet één aantreffen die dat kan.

6. Johann Lair.
1. Brief 789.

Kijk eens hoe christelijk dit is, hoezeer het de stand van de monniken past om bij het onwetende volk de reputatie van een man te bekladden die zij, hoe graag zij het ook willen, toch niet kunnen belasten, omdat zij verder geen enkele kennis bezitten van wat zij bekritiseren. Zij bedenken niet hoe waar het woord van Paulus is dat de lasteraars het rijk der hemelen niet zullen beërven.[2.] Er is geen erger schande dan iemand van ketterij te beschuldigen, maar die lui gaan onmiddellijk tot de aanval over als iemand hen ook maar met een hoofdknik beledigt.

Als bij de Zwitsers, naar men vertelt, iemand uit de massa een vinger opsteekt, steken ze allemaal een vinger op[3.] en snellen op hun prooi af; precies zo gaan zij, wanneer er één uit de kudde begint te knorren, allemaal knorren en steun zoekend bij de menigte, roepen zij die op stenen te gooien. Alsof zij, hun geloften vergetend, geen andere gelofte hebben afgelegd dan de reputatie van de goede mensen te bezoedelen met het gif van hun tong en naar de uitspraak van de psalmist *scherpten zij hun tongen als die van slangen, met een giftig venijn onder hun lippen.*[4.] Zij die de predikers moesten zijn van de christelijke vroomheid, kleineren met genoegen andermans vroomheid, en zij die zich priesters noemen, tonen zich farizeeërs. En wat grenst aan het wonderbaarlijke, die lieden, die niet kunnen praten als zij iets goeds over iemand moeten zeggen, beschikken nu ineens over een tong om te bijten en lasteren; en terwijl zij anders totaal onbekend zijn met de muzen en de gratiën, vinden zij zichzelf geestig en gracieus in het bezoedelen van de reputatie van fatsoenlijke mensen.

Wat zij tenslotte niet zelf kunnen doen, doen zij via hun onderhorigen, onder leiding van een Choerilus[5.] of een slechte redenaar: zo groot is hun lust om te kwetsen, zo groot is hun dorst naar een even makkelijke als misdadige actie. Het is erg moeilijk, maar evenzeer godsvruchtig, je nuttig te maken, waarom verkondigen zij niet dat zij op dit terrein grote en eerbiedwaardig mensen zijn, als zij iets willen zijn? Juist dit soort mensen verdiende het in boeken zo aan de kaak gesteld te worden, dat het nageslacht onder het mom van christelijke vroomheid de uitzonderlijke slechtheid van hun karakter en inborst zou leren kennen. En dit zou ik misschien kunnen doen, als ik een beetje mijn best deed. Maar de christelijke bescheidenheid raadt me dit af en ik vind het ook niet juist om, vanwege de kwaadwillendheid van een paar mensen, haat af te roepen over alle ordes, want ik weet dat er velen

2. 1 Korinthiërs 1:6-10.
3. Na een overwinning, ten teken dat er geplunderd mag worden.
4. Psalm 139:4.
5. Choerilus wordt in klassieke teksten vaak genoemd als een slecht dichter.

onder hen zijn die zich aan de brutaliteit van die enkelen evenzeer ergeren als ik. Ik houd liever rekening met mensen die uitmunten in vroomheid, geleerdheid en waardigheid en mij dankbaar zijn voor mijn nachtelijk gezwoeg, wat dat ook mag voorstellen; zij waarderen, denk ik, mijn pogingen, ook als ik niet heb bereikt wat ik wilde. Overigens, als ik zou constateren dat er heel veel van zulke bedriegers zouden zijn, zou niets makkelijker zijn dan te slapen, te zwijgen en alleen voor mezelf en Christus te zingen.

Verder werpen ze me voor de voeten dat ik een nieuwe uitgave gereedmaak omdat de vorige mij niet beviel. Stellen we even dat dat zo is, waarom moeten zij het dan afkeuren als ik probeer een stapje verder te komen en te doen wat Origenes, Hieronymus en Augustinus deden? Te meer omdat ik in mijn eerste uitgave verklaard heb dat zo nodig te zullen doen. Ik doe dat niet alleen nu, maar ik doe hetzelfde wat ik bij het uitgeven van de *Adagia* al drie keer deed. Daarbij komt dat ik in de vorige vertaling zo weinig mogelijk heb veranderd, om hun toch al sombere instelling niet al te veel te kwetsen; in dit opzicht heb ik, op aansporing van geleerde mannen, nu wat meer aangedurfd. Vervolgens geef ik, door uitgebreider mijn autoriteiten te noemen, de veranderde passages aan, zodat ik geen voedsel geef aan mensen die zo moeilijk te overtuigen zijn. Tenslotte voegde ik er passages aan toe die ik in mijn haast over het hoofd had gezien. Als er ondertussen iets in terecht gekomen is, dat de vromen en geleerden kwetst, aarzel ik niet dat te veranderen, want ik ontken niet dat ik ook maar een mens ben.

Laten zij die eerste uitgave verachten; als het niet waar is dat ik daarin vele passages heb uitgelegd waarin Thomas van Aquino wartaal uitsloeg, om van de anderen maar te zwijgen. Laten zij, als zij dat kunnen, het ofwel ontkennen ofwel weerleggen. Maar als dit een duidelijke uitgemaakte zaak is, laten zij dan erkennen hoeveel nut onze arbeid hun geeft; als Thomas nog leefde, zou ook hij daarvan profiteren. Laat niemand wat ik nu beweer, verdraaien tot kritiek op hem. Ik vergelijk me niet met hem, ook al heb ik een paar zaken tot klaarheid gebracht die hem op een dwaalspoor brachten. Wat ik over Thomas zei, laten zij dat ook laten gelden voor Lyra, en zelfs voor Augustinus en Hilarius. Ze mogen me verachten, zolang zij maar toegeven dat ik talloze passages ophelderde die ook de geleerdste doctores eerst niet begrepen.

Tenslotte, waarom veroordelen zij wat de paus, aan wie het werk is opgedragen, niet veroordeelt? Ik stuurde het hem, hij nam het aan, las het, bedankte me ervoor in een brief[6] en beloonde mij ook daadwerkelijk. Maar die verdraaiers, van nature dom en dubbel blind door hun kwaadaardige passie voor laster, geloven, naar ik meen, dat ik de hele overgeleverde vertaling wilde afschaffen, terwijl ik die toch dikwijls boven de Griekse versie verkies. Ik

6. Brief 519.

vertaalde slechts wat ik in Griekse manuscripten vond en gaf in aantekeningen aan wat ik goed vind en wat niet. Vooruit, laten zij aannemen dat ik niets anders deed, dat ik slechts de boeken van de Grieken vertaalde, zodat zij die de Griekse taal niet machtig zijn, ze met de Latijnse Vulgaat kunnen vergelijken, dan vraag ik, wat vinden zij dan te klagen? Ik toon nu met duidelijke argumenten aan dat in onze uitgaven in talrijke passages fouten zijn ingeslopen, zonder dat dit risico's voor het geloof met zich meebrengt. Ik toon aan dat Cyprianus, Hieronymus en Ambrosius overeenstemmen met de Griekse versies. En toch gaan zij tekeer alsof er een misdaad gepleegd is. Maar wat voor zin heeft het, mijn beste Mark, argumenten aan te voeren voor lieden die hun ogen opzettelijk sluiten om niet te hoeven zien en hun oren dichtstoppen om niet te hoeven horen. Ik toonde het overvloedig aan in mijn apologieën, als zij maar wilden luisteren: als zij het niet willen, is alles wat we doen om hen tevreden te stellen tevergeefs, want zij willen liever lasteren dan leren.

Maar die strenge leermeesters vinden mij rusteloos omdat zij hebben gehoord dat ik naar Bazel ga. Alsof ik dat voor mijn plezier doe, of vroeger gedaan heb. Ik gaf Hieronymus uit, ik gaf het Nieuwe Testament uit, naast nog veel andere werken. En om het algemeen welzijn te dienen, sloeg ik geen acht op de gevaren van de reis, op de kosten, de enorme arbeid, waarmee ik een groot deel van mijn gezondheid en mijn leven op spel zette. Wat een wonderlijke rusteloosheid, als ik liever naar Bazel wil gaan dan hun drinkgelagen bijwonen! Zelf gaan zij herhaaldelijk naar Rome, vliegen uit over alle landen en zeeën, niet op eigen kosten, want ach, zij zijn zo arm, maar met het geld dat zij afhandig maken en bij elkaar troggelen van weduwen die zij met zonden overladen en tot waanzin drijven, met het beroven van nonnenkloosters, en met het bedriegen van eenvoudige broedertjes; en dat om schade toe te brengen en mensen die zich verdienstelijk maken voor het christelijke gemenebest, te schande te maken. En die lui vindt men dan standvastig en ernstig! Maar ik die met mijn eigen geld en tot mijn eigen ongerief het algemeen belang dien, ik ben rusteloos. Laat hij zelf de stad kiezen, zeggen ze, waar hij wil wonen. En wat dan nog? Woon ik hier soms in een Scythische woestijn? Denken zij soms dat het onnatuurlijk is, als men niet voortdurend bij hun zuippartijen aanwezig wil zijn? Mijn huis is daar, vind ik, waar ik mijn bibliotheek heb en wat meubilair. Als het voor het algemeen belang nodig is van plaats te veranderen, is dat loffelijke plichtsgetrouwheid, als ik me niet vergis, en geen verwerpelijke rusteloosheid. Als het mogelijk was met dertig goudstukken de noodzaak van deze reis af te kopen, zou ik zonder bezwaar deze som betalen; maar nu staat de zaak er zo voor dat ik moet gaan. Ik veranderde nooit van grondgebied, tenzij de pest mij verdreef, of mijn gezond-

heid of een andere respectabele reden me ertoe dwong. Alleen naar Italië ging ik uit eigen beweging, deels om althans een keer de heilige plaatsen te bezoeken, deels om te kunnen profiteren van de bibliotheken in dat gebied en de ontmoeting met geleerden. Ik heb geen berouw van dat uitstapje.

Al bijna twee jaar woon ik ononderbroken hier. Er bestond grote hoop dat ik de katholieke koning[7.] zou volgen. Met gouden bergen werd ik uitgenodigd door de Franse koning. Ik werd heel vriendelijk uitgenodigd door de Engelse koning en de zeereerwaarde kardinaal van York,[8.] door Francisco, de aartsbisschop van Toledo die onlangs is overleden.[9.] Ik ben uitgenodigd door de bisschop van Parijs, van Bayeux, door de aartsbisschop van Mainz, van Luik, van Utrecht, van Bazel, van Rochester, door de hertog van Beieren en de hertog van Saksen.[10.] Dat verzin ik niet, iedereen weet het en het is zonneklaar uit hun talrijke brieven aan mij. Ik ging daar allemaal niet op in en bleef hier wonen om door te gaan met wat ik onder handen had. En dan word ik uitgemaakt voor rusteloos, omdat ik wil afmaken wat ik met noeste arbeid ben begonnen. Als de deugd van standvastigheid hierin gelegen is dat men zo lang mogelijk op dezelfde plek blijft, verdienen rotsen en bomen, daarna slakken en sponzen, de hoogste lof. Het is geen ondeugd van plek te veranderen, maar het is een ondeugd om dat om een verkeerde reden te doen. Het is geen deugd zich lang op een plaats op te houden, maar wel om er deugdzaam te leven. Men prijst Socrates omdat hij altijd een eerzaam burger van Athene was, maar men rekent Plato zijn zwerftochten niet aan als ondeugd. Johannes de Doper verliet nooit Israël. Christus kwam slechts tot de grenzen. Toch veroordelen wij de apostelen, die de hele wereld zijn rondgetrokken, niet om hun reislust. Niemand veroordeelt de omzwervingen van Hilarion, omdat Paulus nooit zijn grot verliet.[11.]

Maar waarom vermeld ik deze voorbeelden voor lieden die zelf niet eens in hun stad blijven zitten, maar die herhaaldelijk van ruif en weiland veranderen en vertrekken naar waar de keuken weelderiger rookt en glanst? Zij eisen van mij standvastigheid omdat ik niet vijfenveertig jaar met hen in dezelfde stad zit, net als sponzen, waarvoor leven drinken is, omdat ze op één plek vastgegroeid zitten en omdat ik geen hoeren afloop, niet gok, niet de

7. Karel v.
8. Thomas Wolsey.
9. Francisco Jiménes de Cisneros.
10. Etienne Poncher, Ludovico Canossa, Albert von Brandenburg, Erard de la Marck, Filips van Bourgondië, Christoph von Utenheim, John Fisher, Ernst van Beieren, Georg van Saksen.
11. Hilarion van Gaza en Paulus van Thebe, twee kluizenaars wier levens werden beschreven door Hieronymus.

schijnheilige uithang. In vele opzichten stel ik mijn reislust boven hun standvastigheid. Ik vind het heel wat fraaier op een zodanige manier op veel plaatsen geleefd te hebben dat de uitmuntendste mensen overal waar je gewoond hebt naar je terugkeer verlangen, dan op een zodanige manier in een en dezelfde stad te wonen dat het van generlei belang is dat je er hebt geleefd, om niet te zeggen dat je er schandelijk hebt geleefd. En als je gezondheid je dwingt te verhuizen, zullen ze je het dan niet vergeven dat je om je gezondheid denkt? Nu veroordelen zij dat ik alles ten achter stel bij het algemeen belang. Maar verwerpen zij mijn werk? Laten zij het maar verwerpen, als maar de goeden en geleerden het verwelkomen: ik dwing niemand meer te weten dan hij wil. Maar wat hen betreft, mijn beste Mark, laten we ons er niet langer druk over maken. Laten wij op zuiver christelijke wijze, de goeden liefhebben, de kwaden dulden, als men hen zelfs met weldaden niet kan overtuigen. Ooit zullen zij wel iets van hun gading vinden. Voor een harde knoest is een slechte bijl nodig[12.] en *terwijl zij denken hun tanden in iets zachts te zetten, bijten zij op iets hards*.[13.] Ik heb noch lust noch tijd met die schurft te strijden.

Ik wil niet dat jij ten koste van veel ongemak hierheen komt, wat mij overigens welkom zou zijn. Ik hoop je zelf binnenkort te komen opzoeken, een paar dagen bij je door te brengen en mijn geest te laven aan jouw nabijheid, voordat ik van hier vertrek; zelfs als ik wegga zal ik niet lang afwezig zijn. Als ik naar Bazel ga, zal ik aanstaande herfst terugkeren; als ik naar Venetië vertrek, volgende lente. Het verbaast me dat je niets meldt over mijn bediende John[14.] die ik een maand geleden naar Engeland stuurde, want hij heeft je, dacht ik, begroet. Vaarwel, integerste van mijn vrienden.

Leuven, de dag na Pasen 1518

810 *Van Guillaume Budé*
Parijs, 12 april [1518]

Deze brief is een antwoord op brief 778. Hij werd door Adolf Eichholz afgeleverd bij Pieter Gillis, maar bereikte Erasmus pas omstreeks 1 september in Bazel.

12. *Adagia I*, 2, 5.
13. Horatius, *Saturae II*, 1, 77.
14. John Smith.

Budé aan Erasmus, gegroet

Hier ben ik, alweer met een verwijt. Ik klaagde dat ik al vele maanden niets van je had ontvangen wat zelfs maar op een brief leek, toen je er met een aankwam die even lang als ruzieachtig was. Alsof ik je nogal ruw had gewekt uit een lange slaap, dat wil zeggen, een lange pauze waarin je je niet om mij bekommerde. Toen Hutten, een vriend voor wie ik en mijn vrienden evenveel achting en vriendschap koesteren als jij, bij zijn terugkeer uit het gevolg van de koning hierlangs kwam, ontfutselde hij mij een haastig geschreven brief.[1] Omdat ik daarin schreef wat me voor de mond kwam, in het Grieks of in het Latijn, voegde ik er een paar woorden aan toe over je apologie, geloof ik, waarvan ik de publicatie betreurde, omdat zij de indruk wekt dat er uit datgene wat Lefèvre had geschreven een soort vijandschap tussen jullie was ontstaan. Ik herinner me niet precies wat ik schreef en het was een soort brief waarvan ik gewoonlijk geen afschrift bewaar. Over die paar woorden wond je je verschrikkelijk op en je keerde je horens tegen de vredestichter, alsof ik het in het geschil overhaast en gretig voor Lefèvre opnam, en je richtte het stevigste deel van de aanval op mijn persoon die daar helemaal niet op verdacht was, ook al leek je, door me af en toe wat vriendelijks te zeggen, vleierijen en verwijten door elkaar te husselen.

Op de eerste plaats wil ik dat je je er goed van bewust bent, dat ik me in deze kwestie niet heb opgeworpen als een honoraire scheidsrechter of vredestichter. Niet uit angst dat jij, als ik dat deed, me met de schade zou laten zitten, of verontwaardigd zou zijn, als ik me zoveel aangaande jou permitteerde, maar omdat ik nooit met Lefèvre hierover gesproken heb. Ik had dan ook geen enkele reden de rol van scheidsrechter in deze kwestie te ambiëren, die mij niet door beide partijen of op hun initiatief werd voorgelegd, ook al verzocht Louis Ruzé, de onderprefect van Parijs en van nature een vriend voor alle geleerden, dat te doen en overlaadde hij mij met verwijten toen ik weigerde. Maar omdat ik met jou, een oude en dierbare vriend, te doen had, meende ik iets te moeten zeggen, al was het alleen maar opdat jij niet zou denken dat ik had zitten slapen, toen jouw en zijn zaak bij herhaling onder grote belangstelling werd bepleit bij het tribunaal van de publieke opinie; en verder, om eerlijk te zijn, omdat ik ook Lefèvre tot mijn vrienden reken. Want ík ben die echtgenoot van Pandora[2] die je kapittelt, omdat hij met een remedie aankwam, toen de zaak al beslist was en die, nadat Troje verwoest was, kwam uitleggen dat Helena nooit ontvoerd had mogen worden. Welnu, dierbare broeder Prometheus, herinner jij je dat je mij in deze termen schreef:[3] 'Lefèvre, die ik zo vaak met ere in mijn voorwoord vermeld heb,

1. Brief 744.
2. Epimetheus.
3. Misschien in een brief die verloren is gegaan. In zijn antwoord ($^{z.v.z.}$) ($^{v.v.z.}$) (brief 906) lijkt Erasmus aan het citaat te twijfelen. Maar Budé bleef er bij (brief 915) dat hij het had gekopieerd uit een van Erasmus' brieven, hoewel hij niet kon zeggen welke.

beloont me op een merkwaardige manier die vele mensen weinig loyaal vinden. Ik vind dat hij ook mij harder aanvalt dan past bij zijn gebruikelijke vriendelijkheid. Ik betreur dat zo aanleiding gegeven wordt...' etc. Hier had je moeten aankondigen dat je erover dacht een apologie te schrijven, en dan zou ik misschien mijn plicht hebben gedaan. Jij maakte van mij een Epimetheus, want via jou kwam ik pas te weten dat er een stuk zou worden opgevoerd, toen jij al iemand het toneel had opgestuurd om de proloog uit te spreken.

'Waarom', zul je vragen, 'kom je daar nu mee? Wil je me alleen maar een zwart, of een zwart-wit cijfer[4.] geven voor mijn apologie? Want op grond van een paar vooringenomen standpunten, onderwaardeer je bijna altijd mijn werk, en maak je misbruik - zo denken sommige mensen - van het vertrouwen in onze lange vriendschap'. Alsjeblieft, mijn beste Erasmus, houd even je lippen op elkaar en leen me wat van jouw geduld, terwijl ik van mijn kant jou een beetje in toom houd. Ik moet je brief beantwoorden; hij is fraai geschreven en effectief van stijl maar, in ieder geval wat mij betreft, niet helemaal eerlijk en sympathiek, wat je, eenmaal tot bezinning gekomen, niet zult ontkennen. Ik wil me ondertussen alleen maar verdedigen, want 'nu eens geef je me een klap, dan weer een stomp in het gezicht'[5.] en tussendoor vermurw je mijn hart met honingzoete woorden. Ik kan ook niet met recht blijven klagen, want door een opmerking te maken terwijl jij met Lefèvre aan het bakkeleien was, leek het alsof ik, als een incompetente scheidsrechter, van die kwestie míjn kwestie had gemaakt.

En op een of andere manier kom je in je tomeloze verontwaardiging weer aanzetten met die 'futiliteiten' en die kleinering van je *Copia.* Op die punten zat ik fout en jij vergaf het mij lang geleden, toen ik mijn excuses had aangeboden. En nu, hoewel je mij na mijn excuses op die punten mijn fout allang had vergeven, roep je, als iemand die een geschenk weer terugvraagt, mij via een afgeleide aanklacht voor dezelfde feiten ter verantwoording en doe je aangifte van een belediging waarvan ik aannam dat die eens en voorgoed en in oprecht vertrouwen uit de archieven van je geheugen was verwijderd. Moet jij, als ik iets tegen je zeg als tegen een oude makker, en dat doe met een beroep op onze vriendschap, moet jij dan het flikkerende zwaard van je welsprekendheid tegen mij trekken? En moet je, om je lichtgeraakte geest tevreden te stellen, tot verzadigens toe met mij blijven kibbelen? Vertrouw je erop

4. *Adagia I*, 5, 53.
5. Juvenalis, *Saturae XIII*, 127/128.

dat je, omdat ik niet tegen je opkan in stilistische vermogens, zonder meer de zaak zult winnen? En hoop je erop dat alle geleerde en ernstige mannen zich voor jou zullen uitspreken? Ook als ik, hoewel een beginneling, het recht aan mijn zijde heb? Ook als jouw Minerva het Recht tegenover zich vindt? Ook als uit de aard der zaak blijkt dat je niet vertrouwd hebt op goed gefundeerde rechtvaardigheid, maar op de steun van de welsprekendheid?

Maar 'Vertel me eens,' zul je zeggen, 'want ik laat de zaak over aan jouw beslissing en erken de wet van de vriendschap; wat vind je dat ik moet doen? Raad je mij, je vriend, aan Lefèvre dank te brengen voor de eer die hij me bewees?' Helemaal niet. 'Of moet ik doen alsof ik niet weet wat hij geschreven heeft?' Natuurlijk zou ik, als het mogelijk was, je daarvan proberen te overtuigen. Ten eerste omdat je Erasmus bent, ten tweede een theoloog en ten derde een theoloog van een dusdanig kaliber dat je er, gezien je verdienstelijke carrière en je verworven reputatie, terecht op vertrouwt dat je niet bang hoeft te zijn voor de algemene mening en voortaan niet meer afhankelijk bent van de lofprijzingen van anderen. Als Lefèvre, hoe gerespecteerd hij ook mag zijn, bij de verdediging van zijn eigen geschriften iets ongunstigs schrijft over de jouwe, zoals dat soms gaat, moet jij dan bang zijn dat je reputatie bij een negatief oordeel onmiddellijk gevaar loopt, tenzij jij tegen dat oordeel in het geweer komt met een lang en doorwrocht verweerschrift? En dat in zulke termen! Maar laat ik het hierbij laten. Alsof iemand tegen wie willekeurig wat voor een aanklacht wordt ingediend, meteen schuld lijkt te bekennen tenzij hij de aanklager scherp en hatelijk van repliek dient! Het gevaar bestaat, dunkt mij, dat jij voortaan zonder vorm van proces door een vonnis van de senaat der geleerden tot de dood en het verlies van je reputatie veroordeeld wordt, tenzij je, zodra welke schrijver dan ook kritiek op je heeft, onmiddellijk van leer trekt!

'Maar,' zul je zeggen, 'het is niet zo maar een man en niet zo maar een beschuldiging die mij, tegen mijn zin in, dwongen de strijd aan te gaan. Het is Lefèvre, een man die vroeger mijn vriend was en nu nog steeds, naar ik meen, en een uitmuntende geleerde, die mij lasterlijk beschuldigt van goddeloosheid'. Ik weet wat voor tragedie deze woorden kunnen oproepen. Ik begrijp dat ik er nooit in zal slagen je je fout te doen erkennen als ik aanneem dat zijn kritiek zo hatelijk was als jij haar opvatte, en als ik je in deze zaak je gang laat gaan in een volledige en met verve gevoerde verdediging. Jij, met jouw reputatie, met jouw roem verdiend door een zo lange lijst van je publicaties, jij die de top van waardering en faam hebt bereikt door alles wat je gepresteerd hebt op dit gebied van het openbare leven: welke raadsman of mede-aanklager kreeg jou zover dat je in dergelijke controverses meer vertrouwen lijkt te hebben in disputen en droge schotschriften vol argumen-

ten, dan in het onuitgesproken oordeel van iedere geleerde en ieder mens met gezond verstand? Als je er het zwijgen toe deed en niet luisterde naar de aanvallen op je geschriften zou je, lijkt me, in deze strijd sneller de overwinning behalen dan door in te gaan op nauwelijks serieus te nemen beschuldigingen en vervolgens, zoals jij met al je talent zo goed kunt, een hele serie argumenten aaneen te rijgen. Wat mij betreft, ik lees vol bewondering hoe je de zaak tegen Lefèvre behandelt en hoe je je eigen verdediging voert; ik feliciteer je met die welsprekendheid die mij overdondert. Maar als ik denk aan de positie die je inneemt, vrees ik dat veel geletterde mensen zullen vinden dat je te ver gegaan bent. Op dit punt - mijn hemel - kom je aanzetten met Hieronymus als precedent voor je gedrag, die, zo zeg je, Rufinus' metaforen niet kon verdragen en Augustinus bedreigde omdat hij de interpretatie van een enkele passage had geruïneerd. Wie weet of dat de reden was dat Hieronymus voor de rechtersstoel van Christus moest verschijnen en een afranseling kreeg?[6] Ik had liever gehad dat je me de hele Hieronymus als voorbeeld gaf, in plaats van de aandacht te vestigen op een soort smet die hem aankleeft. Het is als met de Minerva van Phidias, wier sandaal werd bekritiseerd.[7] Want ook Hieronymus kon fouten maken en zelfs Augustinus erkende dat hij het dikwijls verkeerd had en schreef zelfs boeken die speciaal hieraan gewijd waren.

Ik zie je nu stampvoeten van drift, maar het is noodzakelijk me tot het einde te verdragen, me je volle aandacht te schenken en goed in je op te nemen wat ik zeg, want in je lange brief heb je me naar believen een andere gedaante gegeven, alsof ik onze vriendschap had verraden en aan de kant van je tegenstander stond of de vrijheid van een brief misbruikte om de waarde van je werk te verkleinen. Luister daarom ook naar de rest. Je vond dat je Augustinus en Hieronymus en bijna de hele senaat der orthodoxe kerkvaders die met jou in staat van beschuldiging waren gesteld, naar jouw mening in de steek gelaten zou hebben, als je niet was opgetreden als kampioen van de waarheid en Lefèvre niet van repliek had gediend. Veronderstel eens dat dit andersom voor jou geldt? Vreesde je misschien aan de schandpaal te worden genageld samen met zovele en zo grote autoriteiten? Wilde je werkelijk meer hun reputatie redden dan de jouwe? Alsof deze grote mannen niet in staat waren onze tijdgenoten of het nageslacht tot hun en jouw zienswijze over te halen, alleen al door hun gezag; of alsof het schandelijk en rampzalig voor jou was als je je niet verdedigde tegen beschuldigingen die ook hen raakten.

Hiermee redeneer ik alsof Lefèvre zelf toegeeft, of niet kan ontkennen,

6. In zijn beroemde droom (*Epistulae* 22) waarin hij wordt bestraft omdat hij Cicero boven Christus stelt.
7. Zie *Adagia I*, 5, 74.

dat hij in de hele kwestie meer de slaaf is geweest van zijn woede dan dat hij schreef om een bijdrage te leveren aan een debat dat misschien te hartstochtelijk was, maar in ieder geval de bedoeling had de waarheid te verdedigen. Aan de kwestie tussen jullie raak ik niet; ik weet dat je denkt dat dit mijn terrein niet is of zelfs te heilig is om te worden onderworpen aan de mening van de leken. En het is ook niet ter discussie gekomen in de onmiddellijke controverse die nu moet worden opgehelderd. Maar wanneer je zegt dat geweld met geweld bestrijden een grondregel is van ons recht, dan ben ik het daar mee eens, als je het burgerlijk recht dan in dit geval als schild wilt gebruiken. Maar de eeuwige praetor en opperste rechter heeft dit hoofdstuk van de wet of interdict op het gebruik van geweld niet opgenomen in zijn wetten of edicten, en in ieder geval vraagt ook het burgerlijk recht, waar jij je op beroept, van de getroffen partij dat zij zich beperkt in haar zelfverdediging en vrij blijft van iedere smet van kwaadaardigheid. Als je, op grond van deze regel, om gerechtigheid vraagt, vrees ik je niet van schuld te kunnen vrijpleiten: je publiceerde een zo hooghartige verdediging, en in zulke termen, dat je bang leek niet voldoende te hebben afgerekend met die paar korte pagina's van zijn commentaar. Dat zou je beslist nooit gedaan hebben, als je bij je eigen verontwaardiging te rade was gegaan en niet bij je vrienden, die met meer ijver dan onderscheidingsvermogen - zoals velen denken - je steunen en niet altijd zien wat het beste voor jou is.

Hoe het ook zij, ik ben hiervan overtuigd: als een van de goden de mogelijkheid en de wens had jou alles over te laten doen, zodat wat gepubliceerd is, kon worden uitgewist uit het geheugen van de mensen, en als jijzelf het lot in eigen handen wilde nemen en je vrienden er geen deel van liet uitmaken, zou je de affaire zo schikken - ik zeg het zo beknopt mogelijk - dat je liever zou overwinnen door je verantwoorde en bescheiden gedrag dan door een zure uitwisseling van woorden en disputen. Daarnaast veronderstel ik dat Lefèvre op dezelfde wijze betreurt wat gebeurd is; hij is een uitstekend man, zoals je zelf toegeeft ergens opgemerkt te hebben, toen je deze gebeurtenissen weet aan de Homerische trots die ‘voortgaand over de hoofden der mensen ons kwaad doet’.[8] En er is niets wat ik minder geloof dan dat Lefèvre zelf een antwoord zou schrijven op je apologie, ook al verspreidt dat onverantwoordelijke gerucht zich tot daar bij jou; misschien hebben je overijverige aanhangers de verdenking geopperd dat Lefèvre aan iets dergelijks bezig is. Ik hoor dat hij met eerbied spreekt over wat je schrijft, zonder arglist, zonder bijgedachten, geheime vijandigheid of door een plotselinge opwelling, maar in goede trouw en constant en met het uiterlijk van een man die meent wat hij zegt, ook al heeft je apologie hem misschien enigszins ge-

8. Homerus, *Ilias XIX*, 93/94.

irriteerd. Wie zal het verbazen dat hij in jou niet datgene waardeert, wat jij in jezelf niet waardeert? Dat maak ik tenminste op uit je brief waarin je me tamelijk duidelijk maakt, lijkt me, dat je de strijd met tegenzin aanging.

Je ziet hoe uitbundig ik gebruik maak van de rechten van de vriendschap en mij de ongepaste vrijheid van een intieme vriend aanmatig. Ik zie al hoe vijandig je op me reageert terwijl je dit leest, omdat ik mij tegenover jou zo'n vooringenomen rechter betoon - hoewel jij me in je brief heel onpartijdig noemt - aangezien ik, nu je de arbitrage van dit dispuut in mijn handen hebt gelegd, mijn mening stelde tegenover de jouwe in deze strijd die je zo ter harte gaat. Zozeer zelfs dat je niet een ander tot scheidsrechter kunt kiezen, omdat je de arbitrage van deze zaak helemaal aan mij hebt toevertrouwd - zelfs niet aan dezelfde Budé die op zijn minst aandacht schenkt aan wat je zegt ter verdediging van je standpunt - hoewel je meende je het recht voor te behouden dat te doen. Want, zeg je, je gedraagt je zeer onbillijk en niet zoals je altijd doet. Provoceer me dan niet met je opgeblazen aanklachten dat ik je geschriften verwierp en nogal kleinerend deed over je *Copia*, tot verontwaardiging van je vrienden. Of ik je daarin gebrek aan eerlijkheid moet verwijten, bekijk ik misschien nog eens bij een andere gelegenheid, want je moet heel goed weten wat ik denk en heb geschreven over jouw werk.

Maar om eindelijk tot de serieuze aspecten te komen, ik zou willen dat je oordeelt dat het oordeel over jullie geschil nog aan mij is. Want hoewel jij tot op zekere hoogte de zaak aan mijn oordeel wilde overlaten, wil Lefèvre zich misschien niet aan de onzekerheid van een oordeel onderwerpen omdat hij, zoals ik vermoed, gelooft dat ik vooringenomen ben ten gunste van jou; terwijl jij de tegenovergestelde mening bent toegedaan, want je blijft er in je brief maar op hameren dat ik een vijandige getuige ben, om een advocatenterm te gebruiken. Maar zelfs als jullie beiden in onderlinge afspraak de arbitrage ervan in mijn handen zouden leggen, zou ik dat met tegenzin doen. Als je me echter niet verwerpt als raadgever, zou ik graag zien dat jullie je in de toekomst opnieuw wijden aan de plichten van de vriendschap. En als dat niet kan in de nabije toekomst, omdat je gevoelens, ook al zijn ze wat tot rust gekomen, nog niet gezuiverd zijn, raad ik je althans aan het verleden te laten rusten en, als je daartoe in staat bent, te vergeten. Hoewel het blijkens het voorbeeld van grote schrijvers mogelijk is om in jouw en zijn geschriften deze geringe schade aan jullie reputatie te bedekken met een eervol litteken of goede pleister zodat de geleerden begrijpen dat het meer een meningsverschil was dan persoonlijke vijandschap. Toen ik je schreef zoals ik deed, wilde ik niet zozeer het gebeurde veroordelen - wat niet meer tegen te houden was en aan je controle ontsnapt was - maar probeerde ik de groeiende spanning tussen jullie te beperken zodat het niet de spuigaten zou uit-

lopen, ook al geef jij daaraan een verkeerde uitleg in je oneerlijke verdenking van mij. En dit is hier de algemene opinie over jullie twist: goede mensen wier mening er toe doet, betreuren het eerder dat sommige vreemde opwellingen, die alleen maar het belang van de goede literatuur schade kunnen toebrengen, zo'n commotie hebben teweeggebracht tussen jullie, dan dat zij gemakkelijk de een zullen veroordelen en de ander vrijpleiten; en zij zien niets liever dan dat jullie het weer goed maken. Op die manier werd misschien het dispuut tussen Hieronymus en Rufinus beslecht, maar dat was, toen het plaatsvond, een hardnekkiger en bitterder dispuut. Het is zo door en door menselijk om fouten te begaan, en onze menselijke conditie brengt het met zich mee dat deze fout juist bij mensen van de hoogste standing heel veel wordt aangetroffen. Strijd heeft immers een fatale aantrekkingskracht die de rede overwoekert en de mens tot zo'n toestand van koppigheid drijft dat hij liever zijn reputatie in de waagschaal stelt dan dat hij zijn hartstochten in toom houdt die in zijn geest opwellen.

Wat mij betreft, mijn beste Erasmus, om nu eens frank en vrij te spreken, toen ik voor het eerst hiervan hoorde, kon ik alleen maar medelijden met jou en Lefèvre hebben. Na alle diensten die jullie hebben getoond in het leger van Pallas,[9] ieder op zijn hem toegewezen plaats, in een tijd waarin alle compagnieën van jongere en oudere soldaten al tot het inzicht kwamen dat jullie beiden het verdienden het hoogste commando te voeren, bracht een of andere boosaardige geest jullie ertoe je te reduceren tot gewone soldaten. Als jullie aan die stijfhoofdigheid zouden blijven toegeven en maar koppig blijven ruziën tot openlijke vijandschap toe, ben ik bang dat in de mening van de goede en invloedrijke mensen, wier stem van belang is, jullie allebei uiteindelijk zullen worden afgezet en beroofd van jullie eer en glorie. Wat Lefèvre betreft, ook al is hij al lang een vriend van me, meer dan een kennis, en aan mij verbonden door onze levenswijze en gemeenschappelijke opvattingen, hij moet zijn eigen verantwoordelijkheid nemen. Maar jij, die me nu in twee brieven[10] hebt uitgenodigd kennis te nemen van het gebeurde, moet, als je jezelf wenst te zijn en mij wil winnen voor jouw zaak, noodzakelijkerwijs de houding aannemen van iemand die zal doen wat hem gezegd wordt, ook al protesteer je inwendig en knars je woordeloos met je tanden. Laat ik dus niets meer horen over die zin in je brief: ‘Als je in mijn plaats stond, mijn beste Budé, zou je heel, heel anders denken’.

Mijn mening over deze kwestie luidt als volgt. De conditie van het menselijk leven is in het algemeen zo dat met hoe meer zorg, en zelfs onschuld, iemand regels opstelt voor zijn levenswijze, hoe meer last hij gewoonlijk zal

9. De geleerden.
10. Brief 778 en wellicht de brief die verloren is gegaan.

ondervinden van de onredelijkheid van het lot, die de ongelukkige afwisselend laat stijgen of dalen, terwijl hoogmoed, voor de dichters de koningin van de duisternis, scherp en aandachtig op iedere gelegenheid loert die door geen mens is te voorzien. Bovendien worden mensen van onze levenswijze meestal belaagd door het harteloos drammen van Twist, de moeder van de Tweedracht, van wie men zegt dat ze eens, bij een banket van de goden, de befaamde gouden appel naar het midden liet rollen met als opschrift 'voor de mooiste'. Zij was het die de mensen leerde achteraf wijs te worden, zoals Epimetheus, met wiens naam je me berispte. Een beroemd en klassiek voorbeeld daarvan werd het nageslacht overgeleverd door Homerus, de grootste dichter, als een soort tegengif tegen woede en strijd. Want zoals je weet, betreurt in het achttiende boek van de *Ilias* Achilles dat hij koppiger had toegegeven aan de razernij zijns harten dan gerechtvaardigd was, ook al had Agamemnon hem zwaar beledigd. Uiteindelijk zag hij in dat hij verkeerd handelde en veroordeelde hij zijn eigen koppigheid in woede en strijd met de woorden: 'ach, mocht het waar zijn dat onder de goden en mensen twist zou verdwijnen en toorn, die ook een weldenkend iemand razend van woede kan maken, de toorn die zoeter dan honing neervloeit en die zich, als rook, verbreidt in de harten der mensen'.[11.]

Daarom zou ik het prettig vinden als jij, ook al begon Lefèvre met het dispuut - wat jij op valse geruchten als vaststaand aanneemt - besloot jezelf strikte orders te geven je kalm te houden. Stel dat hij tegen zijn natuur besloten had onrechtvaardig en agressief te zijn, om mensen die hem daartoe aanzetten tegemoet te komen, zou je dan onmiddellijk in actie gekomen zijn om een schandalige strijd met hem aan te gaan? Zou je geen oog hebben voor de reputatie die je geniet en voor wat bij jouw status past? Als ik deze wet op jou toepas, dan niet met het voorrecht dat ze niet op mijzelf toegepast wordt. Ik weet dat gezaghebbende geleerden zich voorgenomen hadden mij te bekritiseren in hun geschriften, en ik weet dat sommigen van hen dat al gedaan hebben in boeken die ze hebben uitgegeven. Toch heb ik mijzelf opgelegd om voor eens en altijd te blijven bij mijn besluit, dat ik zelf heb getekend, gezegeld en afgegeven, hen niet van repliek te dienen, tenzij ik zie dat mijn stilzwijgen mij diskrediet oplevert of me ernstige schade gaat berokkenen. Dat doende volg ik de raad en instructies van diegenen onder mijn vrienden die het meest toegewijd zijn en het grootste gezag hebben. Ik heb geen zin meer in zaken die niets in zich hebben dan persoonlijke wrok, en een beschaafd en geletterd man past het niet genoegen te scheppen in een gevecht waarbij men alleen maar bewondering oogst als men een ander zware wonden toebrengt. Het ligt in de aard van de twist dat datgene wat meer venijn

11. Homerus, *Ilias XVIII*, 107/110.

dan geest bevat, de boosheid het meest aanwakkert. Zijn wij, jij en ik (ook al sta ik ver beneden jou), die lang slaven zijn geweest in de saaie en moeizame dienst van de eerzucht en tenslotte onze vrijheid hebben gewonnen, bereid uit deze vrijheid weer terug te keren naar de tredmolen, door van tijd tot tijd in een bitter conflict te duiken als het een of ander schrijvertje belieft zijn kwetsende pen tegen ons te scherpen? Wat mij betreft, als ik de keuze had tussen die twee mogelijkheden, zou ik me liever afkeren van de schone letteren dan zo'n geestelijke kwelling te ondergaan.

Jij staat al op de top van je roem en ook al kan niemand je daarvan verstoten, toch kun je niet ontsnappen aan de blikken die op je zijn gevestigd als je een verkeerde stap zet. Ikzelf vertrouw erop dat ik me zozeer opgesloten heb in die burcht van veiligheid dan wel zorgeloosheid dat men mij niet gemakkelijk naar buiten zal lokken voor een gevecht in het open veld. Ik heb liever dat men mij superieur vindt in gelijkmoedigheid dan in een pleidooi. En uit je brief en je apologie begrijp ik dat je tot dezelfde conclusie kwam, want je zegt dat je deze strijd met droefheid bent aangegaan en er met bezwaard hart mee doorging.

Maar als ik nu je mijn mening mag geven, moet je wat vriendelijker over me denken. Waar het om gaat is dit: tot nu toe word je, wat mij en onze gemeenschappelijk vrienden betreft, geacht de waarheid en je goede naam te hebben verdedigd. Dit is immers een soort dispuut waar afwachting en uitstel meer op hun plaats zijn dan een eindoordeel. Maar als je er nog een woord aan toevoegt, zul je er bij je vrienden voor boeten. Denk nu niet dat ik aan de kant van Lefèvre sta; het is uit bekommernis om jou dat ik je dringend verzoek weer te doen wat eerzaam en redelijk is, of liever gezegd, weer tot je eigen aard terug te keren, jezelf aan jou en aan ons terug te geven en je over te geven aan de heilige studie en onderzoek. Zwaar weegt de vriendschap die jij tegen je zin Lefèvre ontzegt, zodat het er meer op lijkt dat je hem ter verantwoording roept wegens een onopzettelijke schending van de vriendschap dan dat je hem van een misdrijf beschuldigt; zwaar weegt ook de alom geroemde naam van Erasmus, die weerklinkt in iedere provincie van het Westen; zwaar de waardigheid van het priesterschap en de aard van het leerambt in de theologie. Je onstuimigheid in disputen moet met de leeftijd minder heftig worden, en dit soort getwist geeft slechts overwinningen die meer kwade wil dan bijval opleveren.

Ik zal ook niet naar je luisteren als jij doorgaat de blaam op hem te werpen die het eerst dit dispuut begon. Ik houd me nu niet bezig met de inhoud; het is jouw zaak, niet de zijne, waarover ik een oordeel geef. Ik wil dat je bewijst een goede zaak te verdedigen met alleen je eigen materiaal, zonder dat je dat van hem erbij voegt. Dat wil zeggen, je moet me je onschuld bewijzen door

je gematigdheid, niet door een tegenbeschuldiging. De onschuld van een goed mens moet stoelen op eigen kracht en eigen recht, en niet aannemelijk lijken door de verdediging tegen andermans belediging. Ik hoor je nu al bij hemel en aarde bezweren dat ik jou, hoewel aangeklaagd wegens goddeloosheid, geen eerlijk proces gun en je de vrijheid ontzeg je zaak te bepleiten. Wel, als ik de wettige rechter in deze zaak was en jij mij verlof had gevraagd je eigen zaak te verdedigen, dan had ik je weliswaar je pleidooi niet rechtens kunnen ontzeggen, maar wel je spreektijd beperkt met de waterklok. Kijk eens hoeveel tijd je al genomen hebt! Ik stel er een zeker genoegen in je eens stevig de oren te wassen want ik ben al lang jaloers op de manier waarop je mijn oude glans verduistert en zelfs nu nog vind ik het vervelend altijd de tweede viool te moeten spelen in onze epistolaire geschillen. Maar ik vrees dat je al je toorn op mij zult richten en dat je, als je je opgekropte woede nog niet helemaal hebt ingeslikt, of wel ingeslikt, maar niet verteerd, je de resten ervan in mijn gezicht zult uitspuwen en me een bijzonder giftige brief zult schrijven. Geeft niet; ik wil best het zwarte schaap zijn en optreden als Lefèvres zondebok, als je je maar ontdoet van die woede en tegelijk mij bevrijdt van je verdenkingen wat die 'futiliteiten' betreft. Dat zal bij veel mensen in goede aarde vallen, want die vinden dat het algemeen belang ermee is gediend dat je je geest afwendt van deze twist, vrezend dat deze ondergeschikte kwestie je hindert bij, of zelfs onttrekt aan een grootser en origineler werk.

Ik schreef je dit alles, mijn dierbaarste vriend, meer om te tonen wat mijn gevoelens zijn en om je brief te beantwoorden dan in de veronderstelling dat je mijn raad nodig had. Toch zou ik, als ik kon, degenen die graag kwaad van me spreken, terugbrengen tot plichtsbesef en bescheidenheid door hun gescheld lijdzaam te ondergaan of te verachten. Maar als me dat niet lukt, zal ik in ieder geval niet de fout begaan me door het egoïsme van anderen te laten afleiden van mijn voornemen om onverstoorbaar te blijven, en mij van mijn standvastigheid ook maar één stap te verwijderen. Want het is de aard van een lasterlijke en ruzieachtige aanval dat hij, als je uit de weg gaat voor het naderende geweld, als een nachtkaars uitgaat, spoedig doelloos en belachelijk wordt, en in het niets verdwijnt, zoals een stormwind gaat liggen en zijn heftigheid verliest als hij geen tegenstand ontmoet. Ik speel nu maar de rol van het zwijntje dat Minerva onderwijst[12] en verzoek je je eigen boeken te raadplegen. Je christelijke ridder,[13] van wie ik, zoals iedereen, een buitengewoon hoge dunk heb, leerde me dat het voor de keurtroepen van Christus strijdig is met de militaire discipline de wapens in te zetten voor dit soort

12. *Adagia I*, 1, 40.
13. Het *Enchiridion militis christiani.*

schermutselingen, en dat een gemene manier van vechten geen training is voor de atleten Gods, als het mij vrij staat jouw woorden te gebruiken.

Het verbaast me dat Tunstall nog niet heeft teruggeschreven; ik ben bang dat hij nog erg zwak is. Ik heb nog geen kopie gekregen van de brief[14.] die ik hem geschreven heb, zoals ik je eerder schreef, en denk dat hij verloren is gegaan. Als je hem echter graag wilt hebben, kan hij worden gereconstrueerd aan de hand van het klad, als ik tijd heb. Etienne,[15.] onze bisschop, kwam vanuit het hof hier enige dagen doorbrengen, maar hij werd weer ontboden en zal spoedig terugkeren, naar ik verwacht; hij is op het ogenblik ook niet in de stad, maar hij zal morgen komen, zegt men, en weldra weer vertrekken. Ik heb hem twee keer gesproken, maar niet buiten bereik van andermans oren. Hij heeft een hoge dunk van jou en dat geeft me grote verwachtingen, gevoegd bij de manier waarop de mensen aan het hof en de koning zelf altijd over jou spreken, zoals hij me vertelde. De koning heeft bisschop Giustiniani, een dominicaan uit Italië, laten komen en een andere man die Hebreeuws kent en, geloof ik, Ricius heet; hij heeft dus nu een rivaal voor Mithridates,[16.] die bijna alle talen kent; althans dat zeggen degenen die hem gezien hebben. Toen de bisschop zelf over hen sprak in mijn aanwezigheid en ik een opmerking had gemaakt, zoals men dat doet, zei hij: 'Wat is jouw mening, Budé, over Erasmus? Weet je wat zijn plannen zijn en of hij zich ooit naar Frankrijk laat halen door een beloning die hem recht doet?' 'Als u denkt,' zei ik, 'dat de koning het echt meent, zal ik met genoegen opnieuw onderzoeken of hij ertoe gebracht kan worden naar Parijs te verhuizen en zich hier te vestigen. Want zoals ik hem ken, zal hij geen profijtelijke bisschopszetel aannemen, als hij als tegenprestatie zich als een hoveling moet gaan gedragen'. Kortom, aangezien hij geen tijd had om je te schrijven, machtigde hij mij je uit te horen en je aan te sporen hem te schrijven en te vertellen wat je ervan vindt, zodat hij de zaak aan het hof kan bevorderen. Dus denk nu na, mijn zo licht ontvlambare vriend, zoek raad en neem een besluit of je een van de onzen wilt worden, en stop met die grappenmakerij, als ik de komedie mag citeren.[17.] Zeg me wat voor honorarium je in gedachten hebt om bij ons oud te worden; een beneficie zal er spoedig aan worden toegevoegd, dacht de bisschop. Als je besluit je hier te vestigen, zal je komst welkom zijn, denk ik, voor veel van mijn landgenoten onder wie niet weinigen even geleerd zijn in het Grieks als in het Latijn en je zult ook Budé aant

14. Brief 583.
15. Etienne Poncher, bisschop van Parijs.
16. Mithridates zou meer dan twintig talen hebben gekend.
17. Naar Plautus, *Menaechmi* 381; *Poenulus* 280, 296.

reffen om nu en dan een aangenaam moment mee door te brengen. Wanneer je hem beter en van nabij hebt leren kennen, kun je zelfs mora met hem spelen in het donker.[18.]

Ja, jij moet de gratiën af en toe wel een gelukkig offer gebracht hebben dat je in een paar dagen een zo'n scherpzinnig man als bewonderaar en aanhanger voor je kunt winnen. Want de hartelijke ontvangst die je ten deel viel bij zovelen van mijn landgenoten die je nog nooit gezien hebben, heb je te danken aan je voortreffelijke stijl en een soort geest in je werken die de lezer betovert en opbeurt. De Fransen zelf voelen het gemis daarvan bij hun eigen schrijvers, alsof de gezellinnen van Vulcanus[19.] de andere kant opkijken, wanneer onze schrijvers de studie van de welsprekendheid aanvangen, als zij slechts voor Franse lezers schrijven, want onder ons heeft men geen hoge dunk van de binnenlandse schrijvers. Zie eens hoe oneerlijk het lot mij behandelt in vergelijking met jou, want hoewel ik Pallas zowel in het Latijn als in het Grieks heb vereerd met veel toewijding en ten koste van vele grote uitgaven, en dat zonder zelfs ook maar een ogenblik de aandrang te hebben haar maagdelijkheid te schenden, was ik tot nu toe niet in staat om uit mijn dienst aan haar ook maar enige hulp te verkrijgen om geliefd te worden aan het hof, net zoals het me nooit lukte op eigen kracht mijn positie aan het hof te herkrijgen sinds ik het ooit verliet. Jij bent geboren onder een sterrenbeeld dat je populair maakte, en bent in staat grote beloningen te innen, als je zou willen, van je eigen volk, van buitenlanders en zelfs, heel ongewoon, van mijn landgenoten, weinig geschoold als ze zijn. Want je beschermvrouwe, Minerva, kan van iedereen voor jou bijval oogsten. Toen ik je daarom benijdde, maakten mijn inspanningen geen vorderingen toen ik probeerde jouw werk lager in te schatten en de leegten erin bloot te leggen, want ze vinden een gerede markt vanwege hun geleerdheid en hun elegantie. Ik dacht altijd dat ik dat deed op een omzichtige en verstandige manier, maar jij beweert dat ik, in mijn aan jou geschreven brieven, je boeken openlijk afkraakte, vanwege een of twee opmerkingen die ik liet vallen, zoals dat onder vrienden gebeurt. Waarom dan, ontevredene, leg je de schuld bij de fortuin, die maar doorgaat jou met beide handen haar gunsten te schenken? Die Minerva van jou is wel heel gelukkig, want we zullen spoedig horen dat twee van de grootste koningen nu naar je hand dingen. O wij, gelukkigen, die, zo hoop ik, spoedig het genoegen zullen smaken dat de welsprekendheid nu zo in aanzien staat dat de twee machtigste koninkrijken tegen elkaar opbieden om jou als hogepriester van de welsprekendheid aan hun landen te binden

18. *Zie Adagia I*, 8, 23: een spel waarbij de een moet raden hoeveel vingers de ander omhoog houdt. Dit spel in het donker spelen veronderstelt groot wederzijds vertrouwen.
19. De gratiën.

- aangenomen dat jouw vorst Karel onze koning Frans deze distinctie niet misgunt, hoewel je hem niet naar Spanje bent gevolgd.

Je denkt dat ik niet in ernst spreek? Ik scherts en spreek in ernst. Daarom, nu het ijzer heet is, roep de senaat van je vrienden bijeen om zo snel mogelijk zich uit te spreken waar, hier of ginds, je je laatste jaren moet doorbrengen. Als ik er de voorzitter van was en je mijn mening vroeg, zou ik niet aarzelen te verklaren dat het in het belang van jou en je reputatie was als je je met al je instrumenten van geleerdheid hierheen begaf, om de instelling die de koning, naar men zegt, van plan is op te richten in deze stad, op te luisteren en tegemoet te komen aan de verlangens van allen die uitdrukkelijk te kennen hebben gegeven dat zij jou graag bij zich wilden hebben. Wat je hierover besluit, moet je schrijven aan de bisschop van Parijs en je moet een bedrag noemen voor het loon en voor de uitgaven van de verhuizing, als je dat juist lijkt. Want ik denk dat dit beter is dan mij als jouw tussenpersoon te gebruiken om dit aanbod te formuleren. Want hij is, naar ik begrijp, de architect van het instituut dat wordt opgericht. Aangezien hij een warm aanhanger van jou is, zal hij voor jou bij de vorst alles in het werk stellen en zorgvuldig jouw belangen in het oog houden, om de zaak niet alleen zonder valstrikken voor jou geregeld te krijgen, maar zelfs met groot voordeel en royaal comfort voor jou. Zorg er wel voor dat je jouw kant van de zaak volledig uiteenzet in je brief en leg hem zo uit dat hij ziet dat je door mij op de hoogte bent gebracht. Ik sta niet in voor het resultaat en ben er niet op gebrand de verantwoordelijkheid op me te nemen - ik zal geen claim leggen op een groot deel van het krediet wanneer het allemaal is geregeld, ook al vroeg ik of ik het jou mocht vertellen. Tegelijkertijd zie ik niet wat voor valstrikken je zou moeten vrezen. Als je niet tevreden bent met de grote borg bij de afwikkeling van je zaak, zou Crassus zelf, als hij weer tot leven kwam, niet rijk genoeg zijn om je tevreden te stellen. Klaag maar vast en wees voortaan maar boos op mij, die jou altijd graag goed nieuws brengt en geen nieuws dat niets goeds voorspelt, tenzij tegen mijn zin of uit argeloosheid.

In ieder geval zul je nu, als je enige eerzaamheid hebt, niet alleen ten goede duiden wat ik je in deze brief heb geschreven, maar me ook een brief schrijven waarin je toegeeft dat je het bericht van het goede nieuws aan mij te danken hebt, of je nu van plan bent het aanbod te aanvaarden of dat je weer kieskeurig gaat doen en een dubbelzinnig antwoord schrijft, zoals verleden jaar, toen je zelfs aan de koning schreef.[20.] De koning was nogal verrast toen ik hem jouw brief in Saint-Maur overhandigde waar hij toen vertoefde en waar ik ook mijn landgoed heb. Ik verdedigde je geaarzel zo goed als ik

20. Brief 533.

kon, de afwezigheid van je beschermer de kanselier[21.] aanvoerend als excuus, alsof je niet gerechtigd was zelf te beslissen. Je vriend Glareanus is aangesteld als opvolger van de overleden Fausto,[22.] en krijgt een honorarium. De fortuin begint je zo gunstig gezind te zijn dat zij ook de zaken van je vrienden begunstigt. Hij heeft al kennis gemaakt met de bisschop, die hem wel mag.

Mijn vriend Deloynes vroeg me jou zijn groeten over te brengen. Hij was juist terug van het hof toen ik je brief ontving. Ruzé heeft een hoge dunk van je en heeft een hele plank van zijn boekenkast vrijgemaakt voor jouw werken; hij haalt er altijd een uit als ik bij hem ben, om me op de kast te jagen, want ik ga vaak bij hem op bezoek. Jacques Toussain, een geleerde in de beide talen en diens huisvriend, overweegt je te schrijven en op mijn aandringen en pressie zijn schroom te laten varen. Zo benauwd is iedereen om je te benaderen, behalve ik; ik ben zo hard als brons. Vaarwel, en reinig je geest van alle onenigheid en verdenking. Parijs, 12 april

Na het beëindigen van deze brief ontving ik na veel aandringen mijn brief aan Tunstall, maar ik kan hem je nu nog niet sturen, omdat hij nog niet is gekopieerd. Ik wil er een kopie van houden, voor het geval hij onderweg kwijt raakt. Als je hem graag wilt hebben, zal ik nog een kopie laten maken. Dit is een lange brief geworden en even slecht geschreven alsof ik het zelf deed. Maar je kunt me niet opnieuw van een slecht handschrift beschuldigen, want ik heb nu, om jou ter wille te zijn, gebruik gemaakt van een secretaris. Nogmaals, vaarwel.

811 *Aan Gerard Geldenhouwer*
Leuven [1518-1519]

Erasmus van Rotterdam aan Gerard van Nijmegen, secretaris van de zeer eerwaarde heer van Utrecht, gegroet

Mijn meest oprechte vriend, ik kreeg een koetsier te pakken die even dronken was als mijn bediende. Zo kwam ik even voor negen uur aan in Leuven, niet zonder gevaar, want de kar die voor ons reed, kantelde om.

Het deel van je brief waarin je zegt dat de zeereerwaarde doctor in de theologie Jacob Kalkar,[1.] de provinciaal van de orde der predikheren in jullie

21. Jean Le Sauvage.
22. Fausto Andrelini; het gaat om de aanstelling als hofdichter.
1. Jacob Ridder.

contreien, een groot bewonderaar van me is, deed mij veel genoegen. Want ik beschouw het als een triomf in de smaak te vallen bij een zo groot man als jij hem beschrijft, iets wat ik graag wil aannemen van een zo betrouwbare autoriteit. Maar ik kan nauwelijks geloven dat hij zich verlaagt tot het lezen van mijn onbenulligheden. Ik las de passage er nog eens op na en bevond dat de zaak helemaal zo lag als hij vertelt. Ik waardeer de oprechtheid van de man die vond hoe de passage kon worden verdedigd als men *en* in plaats van *of* leest: 'maar slechts tegen heidenen *of* afvalligen'.[2] Overigens bleef de betekenis met 'en' hetzelfde, zoals wanneer we zeggen: 'Deze man eert alleen geleerden en goede mensen' er niets op tegen is dat geleerden en goede mensen verschillende mensen zijn. Maar de man wilde terecht met meer licht de duisternis van dubbelzinnigheid verdrijven.

Ik herinnerde me het verhaal van de bijna complete uitroeiing van de stam van Benjamin.[3] Maar op de eerste plaats meende ik dat de algemene uitspraak kon standhouden, zelfs als er een of twee uitzonderingen waren, juist zoals Paulus' uitspraak: 'in Adam zondigen alle mensen'[4] niet meteen onwaar is, als we geloven dat Maria en Christus vrij waren van zonde. Alhoewel, ik geef toe dat dat geen steek houdt als een logicus met je gaat disputeren over de letter van de wet, zoals men zegt. Op de tweede plaats leek het me dat het woord 'oorlog' niet letterlijk verstaan moet worden, maar eerder als straf, tenzij men misschien denkt dat Mozes, toen hij zo vele duizenden mensen doodde vanwege het gouden kalf,[5] een oorlog voerde. Tenslotte was het voor mij voldoende dat, terwijl wij voortdurend tegen elkaar ten strijde trekken, zij dat nooit deden, of zeer zelden. Overdrijving maakt het makkelijker iemand te overtuigen, en zo zegt men 'nooit' in plaats van 'nauwelijks ooit'. Toen Paulus zei: 'allen zoeken het eigenbelang',[6] bedoelde hij niet dat iedereen zo was, maar wilde hij benadrukken hoe weinig mensen er zijn die het evangelie ernstig nemen.

Ik zou me er als volgt uit kunnen redden: iedereen is vol ideeën wanneer het er op aankomt zichzelf te verdedigen, maar ik wens niet het oneens te zijn met een zo uitmuntende man. Daarom zal de passage in de volgende uitgave worden veranderd. Denk erom dat je hem de hartelijkste groeten doet

2. Het gaat om een passage in het adagium 'Dulce bellum inexpertis' (*Adagia IV*, 1, 1) waarin Erasmus stelt: 'De joden voerden nooit oorlog onder elkaar, alleen tegen heidenen en afvalligen'. In de uitgave van 1523 zou hij de passage veranderen.
3. Zie Richteren 20:14-48.
4. Romeinen 5:12-15.
5. Zie Exodus 32:28-9.
6. Filippenzen 2:21.

van mij, want hij is een man die ik graag beter zou willen leren kennen. Ik heb voor jou op het ogenblik geen verdere verzoeken, alleen dat je blijft wat je altijd bent. Vaarwel.

Mijn groeten ook aan Filips Montius, de aangenaamste van alle mensen die ik ooit heb ontmoet, en aan zijn vrouw. En geef mijn gebruikelijke boodschap door aan de bisschop.

Leuven, 1519 [?]

812 *Aan Gerard Geldenhouwer*
Leuven, 17 april [1518]

Erasmus van Rotterdam aan Gerard van Nijmegen, secretaris van de zeer eerwaarde heer bisschop van Utrecht, hartelijk gegroet

Wat moet ik over jou afroepen, mijn beste Gerard, voor wat je gedaan hebt? Ik bid dat je spoedig wordt opgezadeld met een groot beneficie. Je zei - en je was niet de enige - dat Zijne Hoogheid[1] niet voor de vierde of vijfde dag zou vertrekken. Volgens algemeen gebruik verdubbelde ik het aantal dagen, in de veronderstelling dat hij niet van plaats zou veranderen voor de achtste dag, en ik had hier veel werk liggen. Ik zag dat Zijne Hoogheid het op dat moment ook erg druk had, en voorzag dat jullie laat zouden dineren, terwijl mijn maag al rommelde van honger. Ik glipte dus weg na je te hebben gezegd dat ik die dag thuis zou blijven voor het geval dat hij iets van me nodig had. Ik ontving geen bericht. De volgende dag reisde ik snel naar Leuven, omdat ik dacht dat het voor de ontmoeting met de bisschop niet veel uitmaakte of ik hier was of daar bij jullie. Ik liet thuis een boodschap achter om te zeggen dat ik gereed was om op elke wenk te reageren. Vandaag had ik al bijna besloten terug te rijden, en ziedaar, Desmarais, je oude drinkebroer, met de boodschap dat Zijne Hoogheid vandaag vertrekt. Als dat waar is, moet je optreden als een uitmuntende beschermer voor me, opdat meneer er niets anders in ziet dan wat werkelijk het geval is. Meer nog, ik moet jou eigenlijk ter verantwoording roepen, met jou heb ik een appeltje te schillen, omdat jij me met je praatjes op het verkeerde been zette.

Geloof mij, mijn beste Nijmegenaar, er is geen vorst ter wereld die ik oprecht meer aan me wil verplichten dan bisschop Filips, niet alleen omdat ik onder zijn gezag val, maar omdat hij in alle opzichten voortreffelijk is, omdat

1. Filips van Bourgondië. Deze hield zich met Geldenhouwer in de buurt van Leuven op.

hij mijn kleine talentje koestert; ten slotte word ik als door een stilzwijgende en verborgen aandrift van mijn geest ertoe gedreven hem te vereren. Ik ben niet al te veel waard als het gaat om verplichtingen in hoffelijke kringen, maar waar ik wat waard ben zal ik duidelijk blijk geven hoezeer ik tegen Zijne Hoogheid opzie en hem bemin. Niemand hoeft dit te geloven, als ik het niet spoedig metterdaad bewijs. Ik zal het niet wagen hem zelf zo dikwijls met mijn brieven te storen; zorg jij er nu voor dat je de rol van brief vervult. Als hij me oproept, zal ik komen aansnellen; zo niet, dan zal ik met des te meer zorg mijn reis voorbereiden, zodat ik vlugger kan terugkeren. Ik denk terug te zijn voor oktober. Dan zal ik, verlost van alle theologische spitsvondigheden, me met ontspannen en rustige geest aan de muzen en aan mijn vrienden wijden. Ik zou niet aan deze zeer gevaarlijke reis beginnen, als de zorg om mijn reputatie me er niet toe dwong. Waar ter wereld Erasmus ook zal verblijven, ik beloof stellig, dat Zijne Hoogheid een waarlijk toegewijde en nederige dienaar zal hebben, en uwe eerwaarde een oprechte vriend. Vaarwel, mijn beste beschermer

Leuven, 17 april 151[4]

813 *Aan Guillaume Budé*
Leuven, 17 april [1518]

Aan Budé

Hartelijk gegroet. Ik heb via een koerier een behoorlijk vervelende brief[1] gestuurd, waarin ik afreken met de verwijten van diegenen die vinden dat ik wel een grove misdaad beging door Lefèvre van repliek te dienen. Ik denk dat hij je inmiddels is overhandigd, want ik gaf hem aan Bade. Tunstall excuseert zich in een aan mij gerichte brief dat hij je nog niet heeft geantwoord, overspoeld als hij wordt door zowel algemene als privébelangen, dat hij tot nu toe niet zijn eigen meester was. Ik vertrek naar Bazel om het Nieuwe Testament uit te geven. Zorg er ondertussen voor dat je gezond blijft en houd van me zoals je gewend bent.

Leuven, 17 april

1. Brief 778.

814 *Aan Jacques Lefèvre d'Etaples*
Leuven, 17 april [1518]

Erasmus van Rotterdam aan de beroemde Jacques Lefèvre d'Etaples

Gegroet, geleerde en beste Jacques Lefèvre. In een of twee brieven[1] heb ik je al duidelijk gemaakt hoe pijnlijk ik het vind dat kwaadwillige lieden een aanleiding hebben gevonden over ons te gaan roddelen. Ik voorvoelde al dat dit ons te wachten stond, maar omdat ik het onjuist vond je niet van repliek te dienen, koos ik wat me het minste van twee kwaden leek. Het enige wat me nu rest is je te smeken bij de christelijke liefde, bij onze gemeenschappelijke hartstocht voor de allerheiligste studiën, bij de reputatie die we beiden hebben verworven en die volgens de wetten der vriendschap ons beiden even dierbaar moet zijn, om in een gemeenschappelijke inspanning dit kwaad, voor zover mogelijk, te bestrijden, zodat de brand zich niet verder verspreidt. Je ziet dat mensen die tot het kwade geneigd zijn, overal de gelegenheid aangrijpen om een twist te ontketenen. Er is bijna geen maaltijd waar men niet debatteert, de een voor Lefèvre tegen Erasmus, de ander voor Erasmus tegen Lefèvre, en dan vooral mensen die volstrekt geen idee hebben waarover het gaat. Men verspreidt in jouw naam allerhande geruchten; sommigen zeggen dat je van plan bent mij van repliek te dienen, anderen beweren dat je het beneden je waardigheid vindt om Erasmus te beantwoorden. Weer anderen zeggen dat je me gelijk geeft dat ik me heb verdedigd, anderen daarentegen dat je mij onbezonnenheid verwijt. Persoonlijk kan het mij weinig schelen of je me nu antwoordt of niet, als je je maar onthoudt van die hatelijke opmerkingen die jij niet met goed fatsoen een vriend naar het hoofd kunt slingeren en ik niet over mijn kant mag laten gaan. Maar het is erg vervelend dat, vanwege ons, tweedracht gezaaid wordt onder christenen en dat degenen die vijandig staan tegenover jouw en mijn werk, staan te juichen over ons getwist. Ik vraag je niet om je woorden in te trekken, ook al ben ik op onwaardig wijze aangevallen. Het is voldoende in een brief uitdrukkelijk te verklaren dat je enkel en alleen er op uit was de waarheid te vinden, en dat er voor de rest eendracht heerst in onze harten. Als dat je niet aanstaat, dan zou ik uiteindelijk liever hebben dat je een antwoord geeft dan de partijen te irriteren door je stilzwijgen, als je het maar doet met die gematigdheid die past bij je vroegere gewoonten. Niemand heeft mij over Lefèvre ooit anders horen spreken dan met liefde en respect. Maar ik beken dat ik me met verbazing afvraag wat jou ertoe gebracht heeft zo tegen mij te schrijven. En ik neem Christus tot getuige dat ik niet anders denk dan ik spreek. Vaarwel, uitmuntende man.

Leuven, 17 april 151[7]

1. Brieven 659 en 724.

815 *Aan Joost Bade*
Leuven 17 april [1518]

Erasmus aan zijn vriend Bade, gegroet

Wat had ik graag gewild, mijn beste Bade, dat jij een massa Griekse letters tot je beschikking had! Nu moet ik naar Bazel, met gevaar voor eigen leven, want het Nieuwe Testament kan slechts worden uitgegeven als ik persoonlijk bij het drukken aanwezig ben. De uitmuntende gebroeders Amerbach schrijven me dat een zekere Jean Petit dreigt met ik weet niet wat, dat hij de werken van Hieronymus gaat drukken, met verachting voor het verbod van de paus, en met veronachtzaming van ieder soort beschaafdheid. Laat hij er maar steeds op toezien dat hij, terwijl hij van zins is anderen te schaden, geen schade over zichzelf afroept. Ik twijfel er niet aan dat jij de man goed kent. Ik vraag je hem af te houden van een zo onfatsoenlijke daad. Zorg er voor dat Budé en Lefèvre hun brieven ontvangen. Vaarwel.

Leuven, 17 april [1518]

816 *Aan Wilhelm Nesen*
Leuven, 17 april [1518]

Erasmus aan zijn vriend Nesen

Wat moet je nu met Rome en nog wel tegen de zomer? Ik zal tot de herfst in Bazel zijn, als het mij althans lukt zover te komen. John Smith is op weg naar zijn Engeland, omdat zijn moeder het zo wilde; zij denkt dat hij alleen veilig is als zij hem in Engeland ziet. Hij zal bij Thomas More gaan wonen. Maar More wordt zelf helemaal in beslag genomen door het hof, altijd in de buurt van de koning, als diens secretaris. Pace beleeft zijn hoogtijdagen. De koning stuurde mij zestig angelotten ten geschenke, met het aanbod van een beneficie van honderd mark, maar weigert het mij over te dragen als ik niet aanwezig ben.

Ik denk dat Glareanus al is vertrokken. Als hij er misschien nog is, doe hem dan mijn hartelijke groeten. Vaarwel. Leuven, 17 april

817 *Aan Pierre Vitré*
Leuven, 17 april [1518]

Erasmus aan zijn vriend Vitré, gegroet

Het verbaast me dat Thomas Grey van ginds is vertrokken zonder een brief van jou voor mij. Hij is nu bij ons in Leuven, maar zal binnenkort terugkeren naar Engeland. Ik haast me naar Bazel om wat werken uit te geven die zonder mij niet kunnen verschijnen. Zorg ondertussen dat het je goed gaat, dierbare Pierre. Grey groet je.

Leuven, 17 april

818 *Aan Pieter Gillis*
Leuven, 17 april 1518

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Pieter Gillis, hartelijk gegroet

Gegroet. Bij onze vriendschap, die niet hechter kan zijn dan zij is, bij je gezondheid die mij evenzeer ter harte gaat als die van mezelf, mijn beste Pieter, stel alles in het werk om weer beter te worden, zodat ik je bij mijn terugkeer vrolijk en opgewekt aantref. Pas dan zal ik vinden dat ikzelf weer in goede gezondheid verkeer. Wees sober, totdat je vriend Adriaan[1] terugkomt, in wie ik het volste vertrouwen heb. Het is heel wat waard een vriend als dokter te hebben. Pas intussen op je niet uit te putten door te veel medicijnen te gebruiken. En vooral, vermijd elke hevige gemoedsaandoening, mateloze vreugde, onbedaarlijk gelach, vermoeiende wandelingen, inspannende studie, en maak je vooral niet kwaad. Mijn beste Pieter, je moet alles achterstellen bij het behoud van je leven. Misschien komt deze waarschuwing je ongelegen, maar ik hoop dat ze even effectief is als ze goedbedoeld is! De gevaren die ik zelf loop, kunnen me niet schelen, als het jou maar lukt weer op te leven, dat wil zeggen weer gezond en sterk te worden. Vaarwel, met je lieve vrouw en je aardige kinderen.

Leuven, 17 april 151[7]

Erasmus van Rotterdam

1. Misschien Clavus.

819 *Van Guillaume Budé*
Parijs, 20 april [1518]

Guillaume Budé aan Erasmus, gegroet

Ik schreef je dezer dagen via een schoolmeester uit Keulen, een zeer fatsoenlijk en, als ik me niet vergis, een ook zeer goed man, een zeer lange brief,[1] waarin ik onder andere ook schrijf hoe je vooruitzichten bij ons er voor staan, over de koning en hoeveel mensen hier opnieuw je afwezigheid betreuren, zodat je kunt beslissen wat je moet doen met jezelf, wanneer de fortuin je weer toelacht. Ik twijfel er niet aan dat de brief je heeft bereikt of je spoedig zal bereiken, want de Keulenaar had een zeer betrouwbaar uiterlijk en beloofde mij dat hij hem aan jou zou overhandigen of er in ieder geval voor zou zorgen dat de brief je bereikte, want hij was er erg op gebrand de brief van mij aan jou te brengen. Glareanus stelde hem het eerst aan mij voor. Ik wil graag weten wat je van plan bent met wat ik je schrijf over de koning, hoe je mijn kritiek opnam en of mijn brief je beviel of nog bozer maakte; als dat laatste het geval is, verwacht ik een brief vol verwijten van je.

Die man uit Keulen kwam echter bij me aan, toen ik op het punt stond naar mijn landhuis af te reizen, en niet van plan was de eerste vier dagen terug te keren. Ik zei dat ik een exemplaar had van een erg lange brief die ik van plan was je te sturen, zodra ik er een kopie van had laten maken. Toen hij dat hoorde, vroeg hij mij deze dienst te mogen bewijzen, terwijl ik het maar niets vond. Uiteindelijk gaf ik hem de brief op voorwaarde dat hij, tijdens mijn afwezigheid, het exemplaar dat hij zelf had overgeschreven naar mijn huis zou brengen. Bij mijn terugkeer vond ik echter niet de kopie die hij had gemaakt, maar de tekst die ik hem gegeven had met mijn eigen verbeteringen. Als je daarom de brief aan Tunstall[2] gaat uitgeven, wacht dan totdat je het mij hebt laten weten, en dan zal ik je een andere kopie sturen met verbeteringen. Want ik ben bang dat hij, in zijn haast bij het kopiëren, veel fouten heeft gemaakt. Laat me dus alsjeblieft weten of het nodig is dat ik je de andere kopie stuur. Vaarwel.

Parijs, 20 april

Ik heb de naam van die jongeman uit Keulen op een papiertje geschre-ven dat ik niet meer kon terugvinden toen ik je deze brief schreef: hij is onderwijzer van adellijke jongens en jongelingen die rechten studeerden in Orléans.

1. Brief 810, meegegeven aan Adolf Eichholz.
2. Brief 583.

820 *Aan William Gonnell*
Leuven 22 april [1518]

Erasmus aan zijn vriend Gonnell, gegroet

Je geschenk was me zeer aangenaam, je vriendschappelijke brief nog meer, maar het meest nog je instelling die niets veranderd is door de lange onderbreking van onze omgang. Wil je namens mij Clement, een jonge man van grote verwachtingen, in mijn woorden waarschuwen dat hij zijn onmatige studiedrift wat tempert. Ik herinner me hoe hij zat vastgekleefd aan zijn boek. Laat hij zich vooral ervan onthouden, zoveel dat mogelijk is, 's nachts te schrijven en wanneer het misschien toch moet vanwege de aangelegenheden van de kardinaal,[1] laat hij zich er dan aan wennen het staande te doen in rechte houding. Ik wil niet dat zijn talenten voortijdig ten onder gaan en ik wil hem liever heel houden voor de studies dan opolferen aan de zaken van de kardinaal. Vaarwel.

Leuven, 22 april 151[7]

821 *Aan Richard Pace*
Leuven, 22 april 1518

Erasmus aan zijn vriend Richard Pace, gegroet

O, schitterend hof van jullie Brittannië, zetel en burcht van de beste studiën en deugden! Ik feliciteer zowel jou, mijn beste Pace, met zo'n vorst als de vorst zelf, wiens regering door zoveel briljante geesten wordt opgeluisterd. En in beide opzichten feliciteer ik Engeland dat, in vele opzichten al gezegend, op dit terrein zo excelleert dat geen ander rijk ermee vergeleken kan worden. Nu eindelijk zou ik mijn hele leven in Engeland willen slijten, waar door de gunst van de vorsten de schone letteren gedijen, de liefde voor het eervolle bloeit, terwijl het opgedirkte masker van valse vroomheid en het nutteloze en vervelende onderwijs van de monniken worden verbannen en afgeschaft. Ik betreur het dat Grocyn het niet kan meemaken, maar anderzijds zie ik dat er velen opgroeien om de plaats van die ene man in te nemen. Je hebt heel vriendelijk die zaak van mij afgehandeld en daarin herken ik met plezier je oude genegenheid voor me. Kon ik de publicatie van het Nieuwe

1. Thomas Wolsey.

Testament maar aan een ander overlaten! Maar nu ik de ingrediënten eenmaal in de vijzel heb gedaan, moet ik het helemaal opeten[1.] en ik hoop dat het die neptheologen slecht moge bekomen! Was het maar in mijn hoofd opgekomen me meer verdienstelijk te maken voor mensen dan voor monsters. Met de Leuvense theologen kan ik goed opschieten. Aan de universiteit van Keulen spelen zich onaangename conflicten af. Het gaat om allerlei gespierde geschriften, en beetje bij beetje wordt ook mijn naam al vermeld. Overal rennen die predikers in pij rond, verspreiden schandelijke geruchten onder het volk, liegen er onbeschaamd op los, wat voor hen erg makkelijk en winstgevend is bij al degenen die helemaal niets van de zaak weten, evenmin als zijzelf. Van Dorp is, lijkt me, oprecht een vriend van me geworden. Ik zal proberen voor de winter bij jullie terug te zijn, als de goden mij tenminste die terugkeer gunnen. De parafrase[2.] is opnieuw gedrukt in Bazel. De apologie waarmee ik Lefèvre tot rede breng, is onlangs in Bazel verschenen met aantekeningen; zij was al een keer in Straatsburg gedrukt. Ik bid de algoede en almachtige God dat hij jou die gezindheid laat behouden en dat hij ons jou lang in goede gezondheid laat behouden.

Leuven, 1518, 22 april

822 *Aan Pietro Vannes*
Leuven, 23 april [1518]

Erasmus aan zijn vriend Pietro Ammonio, gegroet

Eindelijk heb je me een of twee stukjes papier gestuurd,[1.] hoewel ik aan Ammonio zoveel uitvoerige brieven heb geschreven. Je overhandigde zelfs niet aan mijn bediende de brief van de kardinaal[2.] aan mij. Als je je verwant zijn reputatie zo misgunt, waarom vraag je dan dat ik er mijn best voor doe? En in je brief voeg je nog een paar beledigingen in. Om het in weinig woorden te zeggen, in dit opzicht vind ik bij jou niets terug van de geest van Ammonio. En verder, je verzegelde je eigen brief, maar gaf mijn bediende een open kopie van de dispensatie.[3.] Een gedrag, een Ammonio waardig! Vaarwel.

Leuven, 23 april.

1. *Adagia I*, 1, 85.
2. Van de Romeinenbrief.
1. In antwoord op de verzoeken gedaan in brieven 656 en 774.
2. Domenico Grimani; zie brief 834.
3. Brief 517.

823 *Aan Thomas Bedyll*
Leuven, 23 april [1518]

Deze brief vat het gecompliceerde verhaal samen over de betaling van Erasmus' jaargeld verbonden aan de prebende van Aldington. Zes maanden later was de zaak nog steeds niet geregeld; zie brief 892.

Erasmus aan zijn vriend Bedyll, gegroet

Ik vond het een beetje vervelend dat mijn bediende John[1] uit Engeland terugkeerde zonder een brief van jou. Je vraagt me een kwitantie te sturen voor het jaargeld van het jaar 1519, maar ik meen dat je daar niet goed over hebt nagedacht. Want ik heb je die kwitantie niet gestuurd voor het geld dat ik van Maruffo ontving, maar voor dat wat Franz[2] me gaf, zeker tegen een bewijs van ontvangst. Van Benedictus de' Fornari kreeg ik een som die opliep tot 166 Franse ponden en acht stuivers, maar zonder enige titel; zij verklaarden alleen dat Raffaele[3] een wissel gestuurd had, maar ze lieten me die niet zien. Als die gegeven is als jaargeld, dan is dat gebeurd voor het jaargeld van het afgelopen jaar 1517, waarvoor ik aan Sixtinus een kwitantie stuurde via deze bediende van me, John. Ik stuurde ook een tweede voor het lopende jaar 1518 voor het geld dat voortijdig is uitbetaald, want het werd uitbetaald in het begin van het jaar, ofschoon de hele som pas verschuldigd was op het volgende feest van Maria Boodschap. Als ik zou erkennen dat ik al ben uitbetaald voor 1519, dan zou ik op de eerste plaats liegen dat er iets gedaan is wat niet gedaan is en op de tweede plaats mezelf beroven van een jaargeld. Zorg ervoor dat ik je bij mijn terugkeer in goede gezondheid aantref en wees bij Zijne Eminentie[4] de goede vriend voor me die je altijd was.

Leuven, 25 april

824 *Aan John Fisher*
Leuven, 23 april [1518]

Hartelijk gegroet, eerwaarde vader. Ik wens zowel u als onszelf geluk met uw zo oprecht christelijke geest en hoop dat we daar zo lang mogelijk van

1. John Smith.
2. Franz Birckmann.
3. Raffaele Maruffo.
4. William Warham.

kunnen genieten. Ik verwachtte van u een oordeel over het boek van Reuchlin,[1.] maar ik zie dat u zich wijdt aan meer serieuze zaken. Die duivelse strijd in Keulen wordt steeds maar heviger.[2.] Aan beide kanten wordt de zaak uitgevochten op papier dat bijt. En die schijnheiligen in pij veroorzaken al die onrust in de christelijke wereld en willen dan nog dat men hen aanziet voor de predikers van de evangelische leer. Vaarwel.

Leuven, 23 april

825 *Aan John Colet*
Leuven, 23 april [1518]

Erasmus aan John Colet, deken van de Saint Paul's

Hartelijk gegroet, beste beschermer. Ik heb je al via Franz[1.] dank gezegd voor de dienst die je me hebt bewezen en heb de kwitantie overgedragen waarin ik bevestig dat het geld van de koning mij is overhandigd. Ik maak me gereed voor een tocht die erg gevaarlijk is vanwege de onlangs losgelaten misdadigers en boeven die zich met enige duizenden hebben samengevoegd en die nu naar hartelust iedereen aanvallen. Dat is de wrede lankmoedigheid van de vorsten die goddeloze vadermoordenaars en gewetenloze heiligschenners ontzien, maar niet hun burgers. Degenen die het volk onderdrukken zijn hun dierbaarder dan het volk zelf.

Ik wou dat je kort had aangegeven waarom ik je in hoofdstuk 7 niet tevreden heb gesteld; misschien omdat ik aan gevoelens toeschreef wat jij liever toeschreef aan de wet van Mozes.[2.] Maar in die passage is Paulus zo glad dat hij nu eens hierheen, dan weer daarheen kijkt, zodat Origines heel wat afzwoegt om dat uit te leggen. Je belooft dat je een andere keer zult schrijven, maar die andere keer zal te laat zijn.[3.] Zo gauw mijn werk gedaan is, haast ik me met lichaam en ziel naar jullie, vooral als er een fortuintje voor me klaarligt: blijf er alsjeblieft naar streven dat dat gebeurt. Vaarwel.

Leuven, 23 april 151[7]

Erasmus

1. *De arte cabalistica* (Haguenau, 1517); zie ook brief 592.
2. Zie de brieven 636, 680, 694 enz.
1. Franz Birckmann.
2. Het gaat hier om de interpretatie van Romeinen 7:17-21 in het *Novum Instrumentum* en in de *Paraphrasis ad Romanos.*
3. Om te worden verwerkt in Erasmus' herziene uitgave van het Nieuwe Testament.

826 *Aan Henry Bullock*
Leuven, 23 april [1518]

Erasmus aan zijn vriend Henry Bullock, gegroet

Ik zie, mijn beste Bullock, zoveel slechtheid en ondankbaarheid bij de mensen, dat ik min of meer besloten heb om, wanneer het Nieuwe Testament opnieuw is uitgegeven, voor mezelf en de muzen te gaan zingen. Mannen in bonte kleren,[1] vooral enkelen uit de orde van de predikheren en karmelieten, steken hun koppen bij elkaar en blaffen in de verte; als ik erbij ben, zegt niemand iets. Zij storten over het volk leugens uit die passen bij dergelijke narren, alsof zij alleen de gelofte hadden afgelegd om andermans reputatie te bezoedelen met hun leugens en hadden besloten in plaats van priesters schijnheiligen te worden. Ik heb nu geen tijd, maar als zij zo doorgaan, zal men hen ooit houden voor wat zij zijn. Ik betreur het ten zeerste dat jullie ginds met elkaar bekvechten ten gunste van mij of van Lefèvre. Ik schreef de man onlangs dat hij door een soort open brief moest verzekeren dat wij het eens zijn, als hij zich schaamt iets in te trekken, of een antwoord te schrijven als hij iets heeft wat hij wil verdedigen, mits hij zich onthoudt van de o zo vriendschappelijke, ja uiterst vriendschappelijke opmerkingen, waarmee hij me eerder tot mikpunt van spot maakte; nu wakkert zijn zwijgen de twist alleen maar aan, terwijl iedereen zijn eigen verdenkingen koestert. Er komt geen einde aan de twisten. Als dit kwaad zo met de studies verbonden is, dat het er niet van kan worden losgerukt, zeg ik ze liever vaarwel. Dan kun je beter gaan slapen dan schrijven. Vaarwel, zeer geleerde Bullock. Groet alle vrienden, met name Vaughan, Humphrey[2] en Bryan.

Leuven, 23 april 151[7]

1. *Adagia II*, 4, 58. De betekenis is: leugenachtige mensen (de bonte lappen waaruit de kleren zijn samengesteld, staan voor leugens).
2. Humphrey Walkden.

827 *Aan Richard Croke*
Leuven, 23 april [1518]

Erasmus aan zijn vriend Croke, gegroet

Ik feliciteer je, mijn beste Croke, met die zo prachtige benoeming[1.] die even eervol voor jou is als vruchtbaar voor de universiteit van Cambridge, wier welzijn ik met een bijzondere voorliefde koester vanwege de bijzondere banden van vroegere gastvrijheid. Je moet weten dat ik geen van je boeken[2.] heb ontvangen. Franz[3.] liet slechts een paar Griekse brieven zien die je verbeterd had en die ik goed vond, maar zei dat zij voor iemand anders waren bestemd. Ik heb je Theocritus aan de heer Thomas Grey meegegeven. Vaarwel, mijn dierbare Croke.

Leuven, 23 april [1518]

828 *Aan Johan Sixtinus*
Leuven, 23 april [1518]

Hartelijk gegroet, zeer geleerde Sixtinus. Ik heb Franz[1.] de kwitantie van het jaargeld van 1518 al gegeven, omdat hij mij dat geld zou hebben uitbetaald als ik niet vanwege de gevaren op de weg liever zijn kwitantie had gewild. Als het geld dat ik van de maatschap van Maruffo heb ontvangen, gegeven is onder de titel van het jaargeld, vooruit, dan stuur ik de wissel van 1517; je moet die dan maar gebruiken als het is komen vast te staan dat het geld op die grond is gegeven. Want de Italiaan[2.] die het aan mij gaf, heeft geen brief en geen wissel getoond en niet verklaard op welke grond het geld me werd gegeven; hij heeft slechts gezegd dat het door Maruffo was gestuurd. Daarom meende ik dat het niet op mijn weg lag om melding te maken van het betaalde jaargeld, omdat het niet op een specifieke grond gegeven werd. Ik merkte jullie vergissing pas toen jullie dachten dat de wissel met het jaartal 1518 voor het geld van Maruffo gestuurd was, alsof ik de andere wissel zou toevoegen voor het geld van Franz van het jaar 1519.

Kan er een misdadiger beest bestaan dan die Pietro Ammonio?[3.] O waarlijk Italiaanse geest! Hij stuurt af en toe een van de vele brieven, maar stuurt niet de brief die de kardinaal[4.] me heeft geschreven. En van de kopieën van de dispensatie heeft hij er maar één gestuurd,[5.] waarbij met mijn hand ge-

1. Tot docent Grieks te Cambridge.
2. Wellicht die genoemd in brief 712.
3. Franz Birckmann.
1. Franz Birckmann.
2. Benedetto de' Fornari.
3. Pietro Vannes.
4. Domenico Grimani.
5. Brief 517.

schreven een paar artikelen stonden; hij gaf deze geopend en wel aan mijn bediende mee, terwijl hij zijn eigen gebeuzel zorgvuldig had verzegeld. Moge ooit de gelegenheid gegeven worden om dit monster te vergelden! Hij lijkt in niets op de oude Ammonio, tenzij die ons helemaal heeft bedrogen.

Vaarwel, zeer geleerde Sixtinus, en blijf me begunstigen zoals je al doet.

829 *Aan Thomas More*
[Leuven, ca 23 april 1518]

Erasmus aan More, gegroet

Waarom was het nodig, mijn More, een naakte man te plunderen[1] en een beladen man nog meer te belasten? John[2] bracht me het paard, maar ruïneerde het onderweg. Ik verbaas me over de traagheid van mijn oude beschermer Mountjoy, maar zijn echtgenote, denk ik, en zijn zoon, de erfgenaam, hebben dat aangeboren gebrek nog verergerd. Ik heb maar een troost voor het feit dat je naar het hof bent geroepen: dat je zult dienen onder een voortreffelijke koning, maar ons en de letteren ben je zeker ontnomen.

Ik ga de gevaarlijkste reis van alle maken, herhaaldelijk die stompzinnige theologen verwensend die me daartoe dwingen. Want het valt te verwachten dat de soldaten, die zonder soldij door onze hertogen zijn ontslagen, ernaar snakken te plunderen wie ze maar kunnen. Wat een ongekende mildheid! De misdadige rovers waren omsingeld, zodat niemand kon ontsnappen. De hertogen van Kleef, van Gulik, van Nassau zetten zich ervoor in dat zij ongedeerd konden vertrekken en als niet iemand toevallig op een hoorn had geblazen - en men weet niet op wiens bevel - zou niemand gedood zijn. In de daaropvolgende verwarring werden er meer dan duizend gedood. Alleen de bisschop van Keulen, die vooraf zei dat hij priester was, antwoordde dat, als het aan hem had gelegen, hij hen zo zou behandelen dat zij voor-

1. *Adagia I*, 4, 76. De naakte man is More, die in antwoord op brief 785 een paard aan Erasmus had geschonken.
2. John Smith.

taan iets dergelijks niet meer konden uithalen. Het volk begreep dit en wordt gedwongen toe te zien.[3.]

Mijn bediende John vertelde me dat jij hem suggereerde zich bij jouw huishouding te voegen. Als dat waar is, ben ik er erg blij mee; zijn lieve moedertje denkt namelijk dat hij alleen in Engeland gezond kan leven. In de letteren heeft hij enige vorderingen gemaakt, hoewel hij er niet voor in de wieg is gelegd. Maar er is geen eerlijker en vriendelijker karakter. Ik weet dat jij ervoor zult zorgen dat hij, voor zover dat mogelijk is, zich verre houdt van het gezelschap van slechte lieden; en het zal je niet moeilijk vallen een deel van wat ik voor hem betekende op jezelf over te dragen.

Door een of andere samenzwering tegen ons van de Fransen was het nog niet mogelijk de werken van Linacre in deze streken te bekijken. De brenger van deze brief, Thomas Grey, die erg op me gesteld is, maar niet makkelijk in de omgang, stelt alles in het werk om sommige stukken grond, die aan zijn voorouders behoorden, terug te kopen van Colt, een verwant van je. Als je geen tijd hebt de man in deze zaak te helpen, zeg hem dan althans wat hij het beste kan doen.

Zodra de volgende uitgave van mijn spreekwoorden aankomt, lees dan het adagium 'Bacchius en Bithius'[4.] en ook 'Als vijgen die in ogen groeien'.[5.]

830 *Aan Hermann von dem Busche*
Leuven, 23 april 1518

Erasmus aan zijn vriend Hermann von dem Busche, gegroet

Ik vind het vreselijk dat die onenigheid dagelijks heftiger wordt dan men voor mogelijk zou houden.[1.] Het verbaast me echter dat de theologen en de belijders van de heiligste godsdienst zich niet schamen deze onrust aan te wak-

3. De Zwarte Hand (zie brief 628) was begin 1518 naar het hertogdom Kleef getrokken. De door Erasmus genoemde vorsten - Jan II van Kleef, Jan III van Gulik, Hendrik III van Nassau en aartsbisschop Hermann von Wied - hadden een leger verzameld om de bende te verslaan, maar stonden toen toe dat de bendeleden zich na inlevering van hun wapens verspreidden.
4. 'Cum Bitho Bacchius' (*Adagia II*, 5, 97): twee tegenstanders die aan elkaar gewaagd zijn. In de uitgave van 1517-18 staat een spottende beschrijving van een ruzie tussen Henry Standish en een Italiaanse frater.
5. 'Ut fici oculis inherentes' (*Adagia II*, 8, 65): een kwaad dat niet zonder schade kan worden verwijderd. In de uitgave van 1517-18 staan opmerkingen over slechte vorsten, gecorrumpeerd door slechte raadgevers (vooral ordebroeders), en ook over de Zwitsers.
1. Een verwijzing naar de controverse rondom Johann Reuchlin in Keulen, waar Hermann von dem Busche vaak verbleef.

keren waarvan het onzeker is hoe die zal aflopen. Wat is er onnozeler, oneleganter, ongeleerder of kwaadaardiger dan die *Klachten*?[2] Ik wou dat onze Nieuwe Adelaar[3] zijn klauwen aftrok van dergelijke monsters, van wie hij niets anders dan pest en pus kan oplopen. Wie tegen de dominicanen ten strijde trekt, krijgt oorlog met het volk.

Als het waar is wat je vertelt, irriteert het me dat Lister zo dom bezig is geweest.[4] Ik zal de man in een brief de les lezen, al zal ik daar te laat mee zijn als het boek al is verschenen. Vaarwel, zeergeleerde von dem Busche.

Leuven, 13 april 1518

831 *Aan Jean Grolier*
Leuven, 24 april 1518

Met deze brief probeerde Erasmus Jean Grolier voor zich te winnen als mogelijk beschermheer. De suggestie om Grolier te schrijven werd Erasmus aan de hand gedaan door de boekhandelaar Francesco Giulio Calvo, die op dat ogenblik in Leuven was. Het lijkt erop dat Grolier een antwoord schreef, maar dit is verloren gegaan.

Erasmus van Rotterdam aan de edelachtbare heer Jean Grolier, schatkistbewaarder van Zijne Koninklijke Majesteit in Lombardije, gegroet

Wanneer, zeer beroemde Grolier, de vriendschap van beroemde mannen zoals u me spontaan wordt aangeboden of een of andere goede geest ze me ten deel doet vallen, pleeg ik die met graagte te aanvaarden als naar mijn gevoel verreweg de belangrijkste en gelukkigste zaak en, eenmaal aanvaard, doet het me genoegen ze met standvastigheid te onderhouden. Evenzo is het niet mijn gewoonte mezelf op te dringen in iemands vertrouwen, want van nature heb ik zo'n afschuw van ieder soort ambitie dat ik het zelfs niet verdraag na te streven wat ik in de menselijke zaken het meest nastrevenswaard vind, als ik al van oordeel ben dat er iets nastrevenswaard is. Zeg me, bij alle gratiën, wat is er eervoller, veiliger, verheugender voor een mens dan oprechte en waarlijk toegenegen vrienden te bezitten? Anderen meten hun geluk af aan

2. De *Lamentationes obscurorum virorum*; zie brief 622.
3. Hermann von Neuenahr.
4. Gerard Lister werd ervan verdacht Johann Murmellius te hebben vergiftigd (zei brief 697). Hij bereidde een geschrift voor om zich te verdedigen. Erasmus poogde hem daarvan te weerhouden; zie brief 838.

de vruchten van hun landerijen en hun jaarlijkse inkomen; ik daarentegen vind me geweldig rijk en gelukkiger dan Croesus omdat ik in de meest uiteenlopende streken zoveel vrienden bezit die opvallen door hun integriteit, beroemd zijn om hun geleerdheid en uitmunten in waardigheid. Zolang de goedgunstige goden hen veilig voor mij willen behouden, kan ik me alleen maar rijk en gefortuneerd achten, hoezeer anderen neerkijken op de geringheid van mijn fortuin.

En als een nieuwe vriend zich bij het aantal van de oude heeft aangesloten, acht ik mijn bezit en fortuin vermeerderd met geweldige winst. Al sinds lang stond ik op goede voet met Guillaume Budé, maar sinds kort ben ik met hem verbonden in een zeer nauw en heilig pact van vriendschap en in dat pact bracht hij twee zeer geleerde mannen in, Deloynes en Ruzé. Alle muzen mogen vertoornd op me worden als ik me, door deze uitbreiding van mijn vriendenkring, niet gelukkiger voel dan wanneer de katholieke koning mij met een bisschopszetel had verrijkt. Maar ik ben zo geaard dat ik iets wat ik vurig voor mezelf begeer, niet actief kan nastreven. Giulio Calvo echter overwon en verdreef mijn haast onoverkomelijke schroom ofwel door zijn onbeschaamdheid ofwel door zijn welsprekendheid. Hij drong immers zo aan dat ik Grolier met een brief zou benaderen, bleef zo erop hameren, dreef zo door, dat het hem gelukte mij, of ik wilde of niet, tot gehoorzaamheid te dwingen en Erasmus als bij zijn kraag mee te sleuren waarheen hij wilde. Verder heeft hij met een zo zeldzame woordenvloed uw uitmuntende eigenschappen bezongen dat ik, in enthousiasme ontstoken, hem uit eigen beweging volgde toen hij me meesleurde en zelfs bijna vooruitliep. Hoe kon het ook anders, toen hij mij in de prachtigste kleuren die uw talenten hem overvloedig aanreiken, en met het penseel van zijn welsprekendheid, het beeld van uw geest en lichaam niet alleen vaardig schetste, maar volmaakt weergaf en voor ogen stelde en de gehele Grolier als een Apelles op het paneel aanbracht of, nog waarachtiger, als in een spiegel neerzette, zodat ik, als ik u in eigen persoon en van dichtbij met de meest doordringende blik had bekeken, u minder goed zou hebben gezien. Zijn genegenheid voor u verrijkte nog zijn aangeboren spreekvaardigheid want, in de woorden van Quintilianus, een goed deel van de welsprekendheid komt uit het hart.[1] Peitho, de godin van de overreding, is een krachtdadige en machtige godin, die terecht door de ouden de meesteres van het gemoed werd genoemd;[2] zij is echter helemaal onoverwinnelijk en niet te beteugelen als zij gesterkt wordt door de steun van Cupido.

Hoe sleurde hij me mee, hoe liet hij mij ontvonken en in vuur en vlam staan,

1. Quintilianus, *Institutiones oratoriae X*, 7, 15.
2. Zie Cicero, *De oratore II*, 44, 187.

toen hij met zijn langdurige en toch lieflijke spreken een nieuwe held afschilderde, even gelukkig door zijn gaven van geest als van lichaam, rijkelijk begiftigd met alle geschenken van Rhamnusia, eerbiedwaardig door ieder soort deugd en waardigheid! Daarbij zo'n beschaafdheid van zeden en zo'n bescheidenheid dat alleen hijzelf niet zijn grootheid lijkt te beseffen; zulk een welwillende edelmoedigheid voor allen die hem worden aanbevolen door hun leefwijze en geleerdheid, dat men zou kunnen denken dat hij zoveel gelukkige eigenschappen voor anderen heeft, niet voor zichzelf, alsof hij door de goden daartoe werd gezonden om zich verdienstelijk te maken voor de universele studies en haar beoefenaren. Die Maecenas uit de oudheid, voor wiens lof zovele welsprekende mannen streden, die brengt u terug in onze eeuw en wel zo dat u niet alleen alle geleerden koestert, vooruit helpt en aanmoedigt, maar de gehele geletterde gemeenschap luister verleent met uw deelname evenzeer als met uw bescherming. U kiest de genieen die u hoogschat. En het lijkt mij dat hij op een verstandige manier hoogschat die dat doet met onderscheidingsvermogen. Dat is bij u even scherp als onbevangen, maar niet zo onbevangen dat u niet heel goed het verschil kent tussen Homerus en Choerilus, tussen Vergilius en Mevius.[3.] Het mooiste bewijs van uw grootheid is echter naar mijn mening dat de allerchristelijkste koning,[4.] uw integriteit en wijsheid verbonden met een ongewone geleerdheid kennend, u op nog jeugdige leeftijd aan het hoofd stelde van zoveel gewichtige taken. Verreweg het mooiste is dat u het op zich niet populaire ambt van schatkistbewaarder door uw rechtvaardigheid en vriendelijke optreden geliefd en aanvaardbaar maakte; daarin gaat u al sinds lange tijd zo te werk, dat u de roem onlangs door de wapenen verkregen,[5.] voor uw vorst verdubbelt door uw ambt zo uit te oefenen dat de Italianen inzien dat er ook bij de Fransen mensen zijn die men kan gehoorzamen zonder zich te hoeven schamen; aan wie diegenen die leerden slechts aan de deugd te gehoorzamen, bereidwillig en van harte gehoorzamen.

Door de beschrijving van deze zaken al in vuur en vlam geraakt, werd mijn gemoed door mijn vriend Calvo alsmaar meer aangewakkerd en werd geen steen onberoerd gelaten[6.] om mij tot bewondering voor u te brengen, hij haalde het ene boek na het andere te voorschijn om te tonen dat vooraanstaande geleerden zich om strijd de naam van Grolier voor hun werken toe-

3. Choerilus en Mevius worden in klassieke teksten genoemd als slechte dichters.
4. Frans I.
5. In de slag van Marignano (13-14 september 1515), die de heerschappij van Frankrijk over Milaan herstelde.
6. *Adagia I*, 4, 30.

eigenden, in de mening dat alles wat door de aanwezigheid van de zeer beroemde naam van Grolier overal helder schittert, voldoende illuster en prachtig is. Overigens ben ik van mening dat uitmuntende verdiensten lofprijzing nodig hebben. Middelmatige zaken hebben er misschien baat bij te worden aangeprezen door het vernuft van welsprekende mannen; het licht van een lantaarn kan van nut zijn bij een sterrenhemel, maar de zon, waar die zich ook bevindt, zet zelf alles in het licht, en overschaduwt alle andere lichtbronnen die men aanvoert. Wij dienen ons eigen belang wanneer wij onze werken aanbevelen met het lokmiddel van zulke namen. Niet u bent de boeken iets verschuldigd, maar de boeken die door u bij het nageslacht eeuwige faam zullen verwerven, moeten u dankbaar zijn. Als het waar is dat uitmuntende deugd de steun behoeft van de letteren om onsterfelijk te worden, dan hoeft u niet elders te zoeken wat u al in huis hebt; u immers koestert de literaire wereld zo dat u intussen zelf de meest geletterde bent. O waarachtig grote geest, een koninkrijk waardig. Gelukkig Frankrijk dat door u op zovele manieren geadeld wordt! Gelukkig Milaan, voor wie u zich, volgens de beroemde uitspraak van Plato, tegelijk staatsman en de filosoof betoont[7.] en die het gemenebest zo bestuurt dat u ook nog als de hogepriester van alle studies fungeert!

Wat moet ik er nog aan toevoegen, zeer geëerde Grolier? Ik schaam me het te zeggen en kan toch niet zwijgen. Al die tijd verlangde mijn geest, die zich een enorme toename van zijn geluk beloofde, dat het Erasmus ten deel zou vallen te worden bijgeschreven onder de verkondigers van uw deugden. Bij die gedachte lachte hem een verleidelijke hoop toe, geput uit uw buitengewone vriendelijkheid: maar dan weer spuug ik op mijn borst[8.] en overdenk 'wat voor armzalig gereedschap ik in huis heb',[9.] zeggend 'o leugenachtige droom! Wat hebben mijn meer dan Carische muzen[10.] bij te dragen aan de roem van Grolier? Het is niet ieder gegund Jupiter te beeldhouwen'. Calvo echter gaf mij, bijna wanhopig, weer moed, eerst door met alle gemeenplaatsen van de retorica uw ongelooflijke vriendelijkheid jegens alle geleerden en vervolgens een zekere en bijzondere voorkeur voor mijn talent en mijn boeken, wat die ook waard zijn, te overdrijven. Toen deze onstuimige man, zwerend bij alles wat heilig is, mij vertrouwen had gegeven, begon hij er op aan te dringen u met een brief te benaderen. Mij leek alles beter dan met een slordige en geïmproviseerde brief de vriendschap te zoeken van een onvergelijkbare man. Wat kon ik toen anders doen? Ik was vermoeid van een

7. Plato, *De staat* 5 (473d).
8. Hiermee werd het noodlot afgewend.
9. Persius, *Saturae IV*, 52.
10. *Adagia I*, 8, 79: weinig verfijnde muzen.

tocht naar Vlaanderen en zo druk bezig met mijn voorbereidingen voor een reis naar Duitsland dat ik die heel wat vermoeiender vond dan de reis zelf. Ik verzeker u dat de hele zaak me niet alleen een onhoffelijk gebaar leek jegens u maar ook een gevaar voor mijn eigen reputatie.

Ik overwon door mijn argumenten, maar toch bleef Calvo aandringen en waagde het de hele afloop voor zijn verantwoording te nemen en beloofde dat hij alles zou doen als iets verkeerd zou gaan in de wetenschap natuurlijk dat het risico verwaarloosbaar was, omdat hij vertrouwde op uw vriendelijkheid waarmee hij zoveel ervaring had. Wat valt er verder te zeggen? Hij gaf de wagen een zetje zodat hij in elkaar viel, volgens een oud spreekwoord.[11] Ik wierp mijn schroom af, en waagde de brutale stap, op gezag van Calvo. Als dat goed mocht aflopen en u er geen bezwaar tegen hebt Erasmus onder uw dienaren bij te schrijven, zal ik al mijn krachten inspannen en proberen uit iedere ader iets van enig gewicht te hakken, uw naam waardig. Wat de natuur mij misschien ontzegt, zal mijn genegenheid voor u me geven, en wat aan mijn talent ontbreekt, zullen uw gaven aanvullen. Als daarentegen mijn overmoed u heeft beledigd, moet u alle schuld van mijn roekeloosheid leggen bij Calvo; mij kunt u niets verwijten, behalve dat ik mijn vertrouwen gaf aan een zeer welsprekend man en toegaf aan iemand die maar aandrong en duidelijk niet weet wat het is om te worden overwonnen. Tenslotte aanvaard ik dat u deze brief veroordeelt, als u maar mijn genegenheid voor u goedkeurt; daarvan heb ik nu, hoe dan ook, blijk gegeven en een andere keer zal ik dat doen met rijker argument. Vaarwel, zeer beroemde en zeer geleerde heer.

Leuven, 24 april van het jaar des Heren 1518

832 *Aan Cuthbert Tunstall*
Leuven, 24 april 1518

Aan Tunstall

Hartelijk gegroet. Met voorbijgaan aan al het andere ben ik in gedachten nu maar met één ding bezig, namelijk dat het Nieuwe Testament zo snel mogelijk verschijnt in de vorm die ik wens, met goedkeuring ook van Leo, zodat de lendenen van de Codrussen gebroken worden.[1] Het verbaast me dat je

11. *Adagia I*, 6, 13.
1. Vergilius, *Eclogae VII*, 26. De bedoeling is dat alle tegenstrevers van Erasmus te kijk worden gezet.

kritiek hebt op het woord *hyemare* (overwinteren), dat zo dikwijls voorkomt bij Julius Caesar, vooral, naast vele andere passages, in het begin van het derde boek.[2] Wij vinden *exaltare* (opstaan) bij Columella.[3] Die oude vriend van me vervalt weer in zijn oude gewoonte. De wissel zei me niets, omdat ik er geen woord van begreep. Ik wisselde de ene wissel voor een andere, vanwege rovers die overal te keer gaan. We hebben de zaak onder elkaar te goeder trouw afgehandeld. Zelfs nu begrijp ik nog niet goed wat zij schreven, behalve dat ik lees 'dertig dukaten à raison van 30 denarii'.

Ik maak me van uur tot uur gereed voor mijn vertrek, maar zie amper langs welke weg ik Duitsland kan binnensluipen. Onlangs is door de misdadige lankmoedigheid van onze vorsten het meest misdadige schuim van de zwarte milities ontslagen. Zij werden vastgehouden, er was geen ontsnapping mogelijk, de boeren wensten niets liever dan dat ze een kopje kleiner gemaakt werden, want geen van hen was het waard daaraan te ontsnappen. Ongeveer duizend zijn er uitgemoord en dit op een onbestemde oproep van iemand; voor de rest besloten de vorsten dat goddeloze tuig, overdekt met alle misdaden, los te laten over onze hoofden. De slachting werd gestopt, de overlevenden werd toestemming verleend om, na inlevering van hun wapens, te vertrekken, zodat het voor boeren en burgers een ernstig vergrijp is hen te doden waar ze ze ook te pakken kregen.[4] Zo slecht wordt het algemeen belang gediend! Die misdadigers zullen een of twee vorsten dankbaar zijn omdat ze nog leven; het verlies van sommigen van hun makkers zullen zij wreken op de hoofden van de bevolking. Overal gaan geruchten dat reizigers worden gedood. Dat was niet die bende ontmantelen, maar rovers, uit zichzelf al tot iedere misdaad bereid, opzetten tegen ons allen. Waar ik ook heen ga, ik zal zorgen dat je het weet.

Giulio Calvo, boekverkoper uit Ticino, een vrolijk en geleerd man, is hier. Hij bracht mij Theocritus, gedrukt met bijgevoegd commentaar en ook Pindarus met commentaren van verschillende auteurs. Hij gaf me ook heel oude fragmenten van Fronto, Varro en anderen; ik zal ze aan John[5] meegeven, als ik ze mag weggeven, want ik ben er niet helemaal zeker van dat ik niet droomde toen ik hoorde 'Het boek is van jou'. Ik zou het lot van More, zo helemaal verwikkeld in het hofleven, betreuren als dat hof, onder zo'n koning en met zoveel geleerde metgezellen en collega's, niet meer weg had van een tuin der muzen. Maar voorlopig zullen wij wel niets ontvangen uit het land van Utopia waarom we kunnen lachen. En ik weet dat hij veel liever

2. Caesar, *De bello gallico III*, 1.
3. Columella, *De re rustica III*, 13.
4. Zie brief 829, noot 3.
5. John Smith.

wil lachen dan rond te rijden in een staatskoets. In mijn laatste brief aan Budé excuseerde ik je hem niet te hebben geschreven.[6.]

Ik stuur mijn bediende John terug naar Engeland, want ik zie in dat hij niet echt geboren is voor de letteren en dat hij via deze niet kan opklimmen en zijn moedertje denkt dat hij alleen in Engeland veilig is. Men zal niet de indruk krijgen dat hij door mij ontslagen werd, nu hij naar het huishouden van mijn vriend More verhuist. Hij is heel eerlijk van aard en daarom zou ik hem graag bij je willen aanbevelen en verzoeken er zo nodig op toe te zien dat hij niet door slecht gezelschap wordt verdorven. Vaarwel.

Leuven, 24 april van het jaar des Heren 1518

833 *Aan Roger Wentford*
Leuven, 24 april [1518]

Deze brief, die het antwoord is op een verloren brief van Wentford, herneemt de zaken die worden besproken in brief 772.

Erasmus aan zijn vriend Roger, gegroet

Ik ben je dankbaar dat je iets gebruikte uit jouw noten. Maar dat je de voornaamste dialoog wegliet, daarmee lijk je je eigen reputatie te beschadigen, want ik maakte me gereed dit boekje, hoe het ook is, aan jou op te dragen. Je brief, hoe kort ook, deed mij veel genoegen. Ga door en blijf gezond.

Leuven, 24 april

834 *Aan Hendrik VIII*
Leuven, 25 april 1518

Aan Zijne Doorluchtige Majesteit Hendrik VIII, koning van Engeland, van Erasmus van Rotterdam, gegroet

Groet en onsterfelijkheid, doorluchtige koning. De gift van Uwe Majesteit[1.] was mij in velerlei opzicht zeer dierbaar; op zichzelf al enorm, kwam zij ook nog van een koning, en wel van die koning die zich niet minder onderscheidt

6. Brieven 778 en 813.
1. Zie brief 816.

door zijn ijver voor de schone letteren als door de rijkdom van zijn gebied, en het is dan ook heel wat mooier te worden onderscheiden door zijn oordeel dan te worden verguld door zijn vrijgevigheid. Maar zij was me vooral daarom zo welkom omdat zij uw oude genegenheid, waarmee u Erasmus herhaaldelijk even liefdevol als eervol bedacht, als het ware bevestigde. En alsof u dit te weinig vindt gezien uw welwillendheid jegens de schone letteren, biedt u me spontaan een permanente en niet geringe positie aan. Het is zo verre van mij deze te weigeren, dat ik zelfs zonder enig honorarium zou willen dienen onder een dergelijk vorst, bij wie eenieder die zich het meest doet gelden door de goede letteren en de integriteit van zijn leven, ook de meeste eer en het meeste gezag geniet; en wiens hof een voorbeeld is van christelijke wetenschap, zo beroemd door zijn geleerden dat iedere universiteit er jaloers op kan zijn. Ik bid dat de algoede en almachtige God deze geest in u wil bewaren en u voor uw rijk zo lang mogelijk in goede gezondheid behouden, zodat het, gezegend met de ware gaven, vele jaren moge bloeien en sterk zijn onder de meest excellente en bloeiende vorst. Ik word gedwongen vier maanden te besteden aan het uitgeven van het Nieuwe Testament. Wanneer dat voltooid is, zal ik me geheel wijden aan de dienst van Uwe Majesteit. Moge Jezus Christus, de enige steun en verdediger van de vorsten, Uwe Majesteit in gezondheid en welvaart behouden en u steeds groter laten worden.

Leuven, 25 april van het jaar des Heren 1518

Erasmus van Rotterdam

835 *Aan Domenico Grimani*
Leuven, 26 april 1518

Aan de zeereerwaarde kardinaal Grimani

Ten zeerste gegroet, hoogeerwaarde heer. Reeds lang verkeert de parafrase van de brief van Paulus aan de Romeinen die aan u is opgedragen[1] in handen van de mensen, met alleszins bevredigende bijval onthaald door alle groeperingen van geleerden. Als ik me niet vergis is dat meer te danken aan uw genie dan aan het werk zelf. Tot nu toe heb ik nog geen exemplaar aan Uwe Eerwaarde Hoogheid gestuurd omdat de eerste uitgave me niet erg beviel of omdat ik weet dat pakketten op een zo lange tocht niet gemakkelijk vervoerd kunnen worden als ze veel gewicht hebben. Het boek is nu heel elegant uitgege-

1. Zie brief 710.

ven door een drukkerij in Bazel[2.] en heeft, indien het werkje nog niet aan Uwe Eerwaarde Hoogheid bezorgd is, blijkbaar problemen gehad. Zodra ik merk dat het welkom is of zelfs wordt geprezen door een zo groot en oordeelkundig man, zal ik me spoedig gereed maken de andere brieven[3.] op gelijke wijze te verklaren; het verlangen van de studerenden spoort mij van alle kanten tot deze arbeid aan.

Ik verneem dat Uwe Eerwaarde Hoogheid zich verwaardigd heeft mij per brief te antwoorden over het exemplaar van Nieuwe Testament, dat ik via een trekker vanuit Bazel verstuurde toen het nog nat was van de drukkersinkt, maar ik heb die brief, twee jaar geleden geschreven, nog steeds niet onder ogen mogen krijgen, ofwel door kwade trouw, ofwel door tegenslag. De brief van de hoogeerwaarde kardinaal Riario, door Ammonio naar Duitsland gestuurd, raakte zo uit de koers dat ik nooit heb kunnen achterhalen waar hij is terechtgekomen. Die van u ging tegelijk met Ammonio ten onder. Moge het Uwe Eerwaarde Hoogheid, aan wie ik mij en mijn studies als aan mijn beste patroon aanbeveel, goed gaan. Binnenkort zal ik uitvoeriger schrijven, als ik een betrouwbaarder koerier heb gevonden.

Leuven, daags na het feest van de H. Marcus, 1518

836 *Aan Janus Lascaris*
Leuven, 26 april 1518

Aan de Griek Janus Lascaris

Gegroet edele heer, voorzien van alle talenten. Jérôme Busleiden, een geleerd en machtig man en het onvergelijkbare sieraad van dit koninkrijk heeft, toen hij onderweg naar Spanje stierf, vele duizenden dukaten nagelaten om een nieuw college op te richten in Leuven, een universiteit die vooral tegenwoordig bloeit, waarin in het openbaar en gratis de drie talen worden gedoceerd, Hebreeuws, Grieks en Latijn, tegen een prachtig salaris van ongeveer zeventig dukaten dat echter nog verhoogd kan worden in overeenstemming met de persoon. In het Hebreeuws en Latijn is al voorzien. Verschillende mensen azen op de leerstoel voor het Grieks. Maar mijn advies is altijd geweest om een geboren Griek daarvoor aan te trekken, van wie de toehoorders terstond de goede uitspraak van de Griekse taal kunnen indrinken. Allen die bij deze

2. Johann Froben bracht tussen 1518 en 1520 vier drukken van Erasmus' parafrase uit. De eerste druk, uit 1517, was bij Dirk Martens verschenen.
3. Van Paulus.

zaak betrokken zijn onderschrijven mijn mening en hebben mij opgedragen iemand, die ik geschikt acht voor deze taak, namens hen uit te nodigen. Daarom vraag ik je op grond van je gebruikelijke vriendelijkheid jegens mij of anders van je genegenheid voor de schone letteren om, als je iemand kent die naar jouw oordeel jou en mij tot eer zal strekken, ervoor te zorgen dat deze zo snel mogelijk zich hierheen begeeft. Er zal voorzien worden in zijn levensonderhoud, in een salaris, in passende huisvesting. Hij zal hier te maken krijgen met zeer oprechte en vriendelijke mensen. Laat hij niet minder op mijn brief vertrouwen dan wanneer de zaak al beklonken was met honderd oorkondes. Goede mensen onder elkaar kunnen een zaak goed afwikkelen zonder formele contracten. Zorg jij ervoor dat je iemand uitkiest die geschikt is en ik zal ervoor zorgen dat de man geen spijt zal krijgen hierheen te zijn gekomen. Vaarwel, zeergeleerde en zeer beroemde man.

Het ga je goed, zeer geleerde en zeer beroemde heer.

Leuven, daags na het feest van de H. Marcus, 1518

837 *Aan Gerard Geldenhouwer*
Leuven, 26 april [1518]

Erasmus aan Gerard van Nijmegen, gegroet

Ik vraag je steeds weer, zorg ervoor dat de bisschop[1] begrijpt dat ik door een vergissing niet naar hem toe ben gekomen, zodat hij niet denkt dat ik me wilde ontrekken aan een ontmoeting met hem waar ik juist erg naar uitzag. Ik had de brief[2] die mijn John[3] je heeft gegeven juist daartoe geschreven, in de hoop dat je de inhoud aan de bisschop zou mededelen. Het leek me namelijk dat ik deze zo geschreven had dat ik mij van de schuld zou vrijpleiten zonder die op jou af te wentelen. Wij maken ons hier gereed voor de reis, ik weet niet waarheen, maar we maken ons in ieder geval gereed. Jij, mijn beste Gerard, zorg ervoor dat je jezelf gelijk blijft. Vaarwel. Leuven, de dag na het feest van de H. Marcus.

1. Filips van Bourgondië.
2. Brief 812.
3. John Smith.

838 *Aan Gerard Lister*
[Leuven, ca. 26 april 1518]

Erasmus aan zijn vriend Lister, gegroet

Ik heb je gisteren geschreven via een kanunnik die dubbel kanunnik is, maar zwart.[1.] Vandaag schrijf ik weer via Gozewijn. Als het schotschrift tegen Murmellius nog niet is uitgegeven,[2.] vraag ik dringend het te onderdrukken. Von dem Busche dreigt namelijk met ik weet niet wat voor tegengeschrift.[3.] Ik zou niet graag de schurkachtige vijanden van de goede letteren dit genoegen willen doen. Het is nog niet zeker via welke weg ik Duitsland zal binnengaan, want als het mogelijk is wil ik naar Bazel toe. Ik heb Herman[4.] nog niet gezien. Nève is verontwaardigd dat Gozewijn de jongeman die in een brief aan hem was aanbevolen, aan Van Dorp heeft overgedragen, want tussen hen botert het niet zo goed. Van Dorp heeft inderdaad weinig beschaafd gehandeld, om niet te zeggen erg listig. Vaarwel.

Tegen de volgende winter kom ik je, met Christus' hulp, weer eens opzoeken.

839 *Aan Cornelis Batt*
Leuven, 29 april [1518]

Erasmus van Rotterdam aan Cornelis Batt, gegroet

Zeer dierbare zoon, ik ontvang graag je kinderlijke genegenheid voor mij en van mijn kant zal ik er alles aan doen dat je weet dat noch de herinnering aan de overleden Batt, noch mijn liefde voor hem is gestorven. Zorg jij er slechts voor dat je door je letteren en je zeden aan je beste en zeer geleerde vader beantwoordt. Ik ga nu naar Bazel, want dat vereisen de zaken. Als je hier onder redelijke omstandigheden verblijft, blijf dan tot mijn terugkeer, want ik zal, met Christus' wil, in oktober weer terugkeren. Zo niet, ga dan naar Jean van

1. Het is niet bekend om wie het gaat.
2. Zie brief 830.
3. Hermann von dem Busche vereerde Murmellius en had gesuggereerd dat deze was vergiftigd, zonder Lister als dader te noemen.
4. Misschien Herman Stuve die, evenals Lister, aan de school van Zwolle was verbonden.

Hondschoote,[1] rector van het College van de Lelie, en ga dan op zijn raad naar Brugge om de heer Mark Lauwerijns op te zoeken, coadjutor, zoals men nu zegt, van de deken van Sint-Donaas,[2] aan wie ik vandaag nog over je zal schrijven. Groet de beste en vriendelijke vader Gozewijn namens mij. Ik zou graag willen dat je je aan de Griekse letteren wijdt en de goede schrijvers doorneemt. Bijgesloten doe ik je een gouden Vlaamse nobel toekomen, een onderpand, zij het, gezien de tijd, bescheiden, van mijn genegenheid voor jou. Vaarwel, mijn beste Cornelis.

Leuven, 29 april 1517

840 *Aan Mark Lauwerijns*
Leuven, 29 april [1518]

Erasmus aan zijn vriend Mark, gegroet

De zoon van mijn vroegere, zeer oprechte vriend Batt, Cornelis Batt, heeft mij geschreven. De jongen is goed in zijn talen en behoorlijk geleerd, maar hij hinkt. Hij verlangt er erg naar in deze streek te verblijven, want in Groningen is hij ondermeester. Als hij eventueel naar je toekomt, kijk dan of hij je van nut kan zijn. Zo niet, stuur hem dan door naar Leuven. Ik wil beslist niet dat je vanwege mij, iets tegen je zin op je neemt. Vaarwel. Ik zal een andere keer wat uitvoeriger schrijven.

Leuven, 29 april

841 *Aan Anton Clava*
Leuven 29 april [1518]

Erasmus aan zijn vriend Anton Clava, gegroet

Onlangs leek je graag een Herodotus in het Grieks te willen hebben. Ik stuur je deze als geschenk,[1] want op mijn reis kan ik makkelijk een andere vinden. Vaarwel. Ik kan Robert de Keysere, die ons zo hoogmoedig bij een maaltijd in de steek heeft gelaten, nauwelijks groeten. Leuven, 29 april

1. Jean de Nève.
2. Jan Goetgebuer.
1. In een uitgave van Aldo Manuzio van september 1502.

Lijst van brieven

594. Van Beatus Rhenanus	13
595. Van Bruno Amerbach	14
596. Aan (William Warham?)	15
597. Aan Thomas More	15
598. Van Christoph von Utenheim	17
599. Van Lucas Klett	18
600. Van Wolfgang Faber Capito	19
601. Van Thomas More	20
602. Aan Johann Froben	23
603. Aan Filips van Bourgondië	24
604. Aan Henricus Glareanus	25
605. Aan Johann Oecolampadius	26
606. Aan Johann Ruser	27
607. Aan Cuthbert Tunstall	28
608. Aan Pierre Barbier	29
609. Van Guillaume Budé	31
610. Van Johann Caesarius	32
611. Van Ulrich von Hutten	34
612. Van Matthias Schürer	37
613. Van Nicolas Barbier	38
614. Van Heinrich Stromer	38
615. Van Johann Caesarius	39
616. Aan Pieter Gillis	40
617. Van Anton Clava	41
618. Van Henricus Glareanus	42
619. Van Richard Pace	44
620. Aan Germain de Brie	48
621. Van Pierre Barbier	50
622. Aan Johann Caesarius	51
623. Van Thomas More	53
624. Van Johan Sixtinus	54

625. Aan Christoph von Utenheim 55
626. Aan Lukas Klett 56
627. Aan Ludwig Baer 56
628. Aan Beatus Rhenanus 57
629. Aan Wolfgang Lachner en Johann Froben 59
630. Aan Wilhelm Nesen 60
631. Aan Heinrich Stromer 61
632. Aan Bruno Amerbach 62
633. Aan Johann Ruser 63
634. Aan Wofgang Angst 63
635. Aan Johann Froben 64
636. Aan Hermann von Neuenahr 65
637. Aan Pieter Gillis 66
638. Aan Henricus Afinius 67
639. Van Francesco Chieregato 68
640. Aan Gianpietro Carafa 69
641. Aan Joris van Halewijn 70
642. Aan Cuthbert Tunstall 71
643. Aan Cuthbert Tunstall 72
644. Aan Richard [Sparcheford] 73
645. Aan Gerard Geldenhouwer 73
646. Aan Adriaan van Baerland 75
647. Van Adriaan van Baerland 76
648. Aan de Lezer 76
649. Aan [Silvestro Gigli] 78
650. Aan Anton Clava 79
651. Aan Mark Lauwerijns 80
652. Aan Pierre Barbier 81
653. Aan [John Fisher] 82
654. Aan Thomas More 83
655. Aan Johan Sixtinus 84
656. Aan Pietro Ammonio 84
657. Aan Hendrik VIII 85
658. Aan Thomas Wolsey 87

659. Aan Jacques Lefèvre d'Etaples 89
660. Deze brief draagt nu nummer 1013a 90
661. Van Albert von Brandenburg 90
662. Van Heinrich Stromer 91
663. Van Cuthbert Tunstall 92
664. Van Thomas Lupset 96
665. Aan Anton Clava 97
666. Aan Mark Lauwerijns 97
667. Aan John Fisher 98
668. Aan Johan Sixtinus 98
669. Aan Thomas More 99
670. Aan Jan Briart 100
671. Aan [Willem Bollart?] 100
672. Aan [Willem Bollart?] 101
673. Aan Anton van Luxemburg 101
674. Van Paschasius Berselius 102
675. Aan Cuthbert Tunstall 104
676. Aan Alaard van Amsterdam 105
677. Aan de Lezer 106
678. Aan de Lezer 106
679. Aan de Lezer 107
680. Van Johann Caesarius 108
680a. Van Symphorien Champier 109
681. Van Pieter Gillis 112
682. Aan Gerard Geldenhouwer 113
683. Van Thomas More 113
684. Van Thomas More aan Pieter Gillis 115
685. Van Willibald Pirckheimer 117
686. Aan Gilles Busleiden 118
687. Aan Pieter Gillis 120
688. Van Thomas More 121
689. Aan Guillaume Budé 122
690. Aan Thomas Lupset 122

691. Aan Gilles Busleiden 123
692. Deze brief draagt nu nummer 480a 124
693. Aan Matthias Schürer 124
694. Aan Willibald Pirckheimer 125
695. Aan Pierre Barbier 128
696. Aan Maarten van Dorp 130
697. Aan Gerard Lister 131
698. Aan Johann [Poppenruyter] 132
699. Aan Gilles Busleiden 132
700. Aan Jacopo Bannisio 133
701. Aan Johann Caesarius 135
702. Aan Pieter Gillis 136
703. Aan [Hermann von Neuenahr] 137
704. Aan hertog Ernst van Beieren 138
704a. Aan Wolfgang Lachner 140
705. Deze brief draagt nu nummer 902a 141
706. Van Thomas More 141
707. Aan Henricus Glareanus 144
708. Aan Pieter Gillis 145
709. Van Jacopo Bannisio 145
710. Aan Domenico Grimani 146
711. Van Georgius Spalatinus 150
712. Aan Pieter Gillis 151
713. Aan Johann Reuchlin 152
714. Aan Gerard Geldenhouwer 153
715. Aan Pieter Gillis 154
716. Aan Jacopo Bannisio 156
717. Aan Mark Lauwerijns 157
718. Aan Paschasius Berselius 158
719. Aan Anton Clava 158
720. Aan Willem Bollart 159
721. Aan Henricus Glareanus 160
722. Aan Hermann von Neuenahr 160
723. Aan Guillaume Budé 161
724. Aan Jacques Lefèvre 162

725. Aan Jean Pyrrhus d'Angleberme 162
726. Aan Thomas More 163
727. Van Gerard Geldenhouwer 163
728. Van Filips van Bourgondië 164
729. Van Paolo Bombace 165

730. Aan Ludwig Baer 167
731. Aan Wolfgang Faber Capito 169
732. Aan Beatus Rhenanus 170
732a. Aan Bruno Amerbach 173
733. Deze brief draagt nu nummer 704a 173
734. Aan Wolfgang Faber Capito 173
735. Aan Paschasius Berselius 175
736. Aan Pieter Gillis 176
737. Aan [Jan van Bergen?] 177
738. Aan [Erard de la Marck] 178
739. Aan Anton van Bergen 178
740. Aan Mark Lauwerijns 180
741. Aan Richard Pace 180
742. Aan Richard Pace 181
743. Aan Anton Clava 182
744. Van Guillaume Budé 183
745. Aan Albert van Brandenburg 186
746. Van Erard de la Marck 189
747. Van Willibald Pirckheimer 189
748. Van Paschasius Berselius 192
749. Aan Jan [Bijl?]van Leuven 194
750. Aan Maarten Lips 195
751. Aan Jan de Hondt 197
752. Aan Pierre Barbier 198
753. Aan Henricus Afinius 199
754. Aan Pieter Gillis 200
755. Aan [Jean Molinier] 200
756. Aan Paschasius Berselius 201
757. Aan Erard de la Marck 204
758. Aan Filips van Bourgondië 205
759. Aan Gerard Geldenhouwer 206
760. Aan Anton van Bergen 207
761. Aan Anton van Bergen 208

762. Aan Anton van Luxemburg 211
763. Aan Mark Lauwerijns 212
764. Aan Josse Bade 213
765. Aan Edward Lee 214
766. Aan Henricus Glareanus 214
767. Aan Guillaume Budé 216
768. Aan Wilhelm Nesen 217
769. Van Johann Maier von Eck 218
770. Van Gianfrancesco Torresani 222
771. Aan Johann Caesarius 224
772. Aan Roger Wentford 225
773. Aan Thomas Parcius 226
774. Aan Pietro Ammonio 226
775. Aan Johan Sixtinus 227
776. Aan Thomas More 228
777. Aan Henry Bullock 229
778. Aan Guillaume Budé 230
779. Aan Pierre Vitré 241
780. Van Richard Sampson 241
781. Aan [William Warham?] 243
782. Aan [Thomas Bedyll] 244
783. Aan [William Blount, heer van Mountjoy] 245
784. Aan [John Fisher] 246
785. Aan Thomas More 249
786. Aan John Colet 251
787. Aan Richard Pace 253
788. Aan Pieter Gillis 254
789. Aan Mark Lauwerijns 254
790. Aan Lodewijk 255
791. Aan [Richard Wingfield] 255
792. Aan [Anton van Luxemburg?] 256
793. Aan Jean le Sauvage 256
794. Aan Pierre Barbier 258
795. Aan Johann Froben 261

796. Aan Beatus Rhenanus 262
797. Aan Johann Oecolampadius 263
798. Aan [Wolfgang Faber Capito] 264
799. Aan Henricus Afinius 265
800. Aan Paolo Bombace 266
801. Van Johann Froben 267
802. Van Bruno Amerbach 268
803. Aan Pierre Barbier 269

804. Aan Gilles Busleiden 270
805. Aan Jan Robijns 271
806. Aan Richard Sampson 272
807. Aan Maarten Lips 273
808. Aan Johann Caesarius 274
809. Aan Mark Lauwerijns 275
810. Van Guillaume Budé 280
811. Aan Gerard Geldenhouwer 294
812. Aan Gerard Geldenhouwer 296
813. Aan Guillaume Budé 297
814. Aan Jacques Lefèvre 297
815. Aan Joost Bade 299
816. Aan Wilhelm Nesen 299
817. Aan Pierre Vitré 300
818. Aan Pieter Gillis 300
819. Van Guillaume Budé 301
820. Aan William Gonnell 302
821. Aan Richard Pace 302
822. Aan Pietro Ammonio 303
823. Aan Thomas Bedyll 304
824. Aan John Fisher 304
825. Aan John Colet 305
826. Aan Henry Bullock 306
827. Aan Richard Croke 306
828. Aan Johan Sixtinus 307
829. Aan Thomas More 308
830. Aan Hermann Busch 309
831. Aan Jean Grolier 310
832. Aan Cuthbert Tunstall 314
833. Aan Roger Wentford 316
834. Aan Hendrik VIII 316
835. Aan Domenico Grimani 317
836. Aan Janus Lascaris 318

837. Aan Gerard Geldenhouwer 319
838. Aan Gerard Lister 320
839. Aan Cornelis Batt 320
840. Aan Mark Lauwerijns 321
841. Aan Anton Clava 321

Lijst van correspondenten

De cijfers geven de briefnummers weer.

Afinius, Henricus 638, 753, 799
Alaard van Amsterdam 676
Amerbach, Bruno 595, *705*, 732a, 802
Ammonio, Pietro 656, 774, 822
Angleberme, Jean Pyrrhus d' 725
Angst, Wolfgang 634
Anton 673, 762, 792
Bade, Joost 764, 815
Baer, Ludwig 730
Baerland, Adriaan van 646, 647
Bannisio, Jacopo 700, 709, 716
Barbier, Nicolas 613
Barbier, Pierre 608, 621, 652, 695, 752, 794, 803
Batt, Cornelis 839
Bedyll, Thomas 782, 823
Bergen, Anton van, abt van Saint-Bertin 739
Bergen, Anton III van 760, 761
Bergen, Jan van 737
Berselius, Paschasius 674, 718, 735, 748, 756
Bijl, Jan 749
Bollart, Willem 671, 672, 720
Bombace, Paolo 729, 800
Bourgondië, Filips van 603, 728, 758
Brandenburg, Albert von 745
Briart, Jan 670
Brie, Germain de 620
Budé, Guillaume 609, 689, 723, 744, 767, 778, 810, 813, 819
Bullock, Henry 777, 826
Busch, Hermann 830
Busleiden, Gilles 686, 691, 699, 804
Caesarius, Johann 610, 615, 622, 680, 701, 771, 808
Capito, Wolfgang Faber 600, 731, 734, 798
Carafa, Gianpietro 640
Champier, Symphorien 680a
Chierigati, Francesco 639
Clava, Anton 617, 650, 665, 719, 743, 841
Colet, John 786, 825
Croke, Richard 827
Dorp, Maarten van 696
Eck, Johann Maier von 769
Ernst van Beieren 704
Fisher, John 653, 667, 784, 824
Froben, Johann 602, 629, 635, 795, 801
Geldenhouwer, Gerard 645, 682, 714, 727, 759, 811, 812, 837

Gigli, Silvestro 649
Gillis, Pieter 681, 684, 687, 702, 708, 712, 715, 736, 754, 788, 818
Glareanus, Henricus 604, 618, 707, 721, 766
Gonnell, William 820
Grimani, Domenico 710, 835
Grolier, Jean 831
Halewijn, Joris van 641
Hendrik VIII, 657, 834
Hondt, Jan de 751

Hutten, Ulrich von 611
Klett, Lukas 599, 626
Lachner, Wolfgang 629, 704a, 733
Lascaris, Janus 836
Lauwerijns, Mark 651, 666, 717, 740, 763, 789, 809, 840
Lee, Edward 765
Lefèvre d'Etaples, Jacques 659, 724, 814
Lezer 648, 677, 678, 679
Lips, Maarten 750, 807
Lister, Gerard 660, 697, 838
Lodewijk 790
Lupset, Thomas 664, 690
Marck, Erard de la 738, 746, 757
Molinier, Jean 755
More, Thomas 597, 601, 623, 654, 669, 683, 684, 688, 706, 726, 776, 785, 829
Mountjoy, William Blount 783
Nesen, Wilhelm 630, 768, 816
Neuenahr, Hermann von 636, 703, 722
Oecolampadius 605, 797
Pace, Richard 619, 741, 742, 787, 821
Parcius, Thomas 773
Pirckheimer, Willibald 685, 694, 747
Poppenruyter, Johann 698
Reuchlin, Johann 713
Rhenanus, Beatus 594, 628, 732, 796
Robijns, Jan 805
Ruser, Johann 606, 633
Sampson, Richard 780, 806
Sauvage, Jean le 793
Schürer, Matthias 612, 693
Sixtinus, Johan 624, 655, 668, 775, 828
Spalatinus, Georgius 711
Sparcheford, Richard 644
Stromer, Heinrich 614, 631, 662
Torresani, Francesco 770
Tunstall, Cuthbert 607, 642, 643, 663, 675, 832
Utenheim, Christoph von 598, 625
Vitré, Pierre 779, 817
Warham, William 596, 781
Wentford, Roger 772, 833
Wingfield, Richard 791
Wolsey, Thomas 658

Register van persoonsnamen

Het register heeft betrekking op personen (met inbegrip van personages uit de mythologie en literatuur) die in de brieven zelf worden genoemd of aangeduid. De personen zijn zoveel mogelijk gerangschikt op hun achternaam, met uitzondering van regerende vorsten en pausen. Voor personen uit de Oudheid of de Middeleeuwen geldt vaak een afwijkend gebruik. *Cursief* gezette cijfers verwijzen naar nummers van brieven.

A

Aäron, bijbelse figuur, 188
Achates, wapendrager en vriend van Aeneas uit Vergilius' *Aeneis*, 86, 88, 248, 261
Achilles, Griekse held uit de Trojaanse oorlog, 139, 193, 288
Adam, bijbelse figuur, 43, 111, 295
Adriaan, arts, niet nader bekend, misschien dezelfde als Clavus, 201, 300
Adrianus, Mattheus (bekend 1501-1521), hebraïst en arts, 119, 120, 122-124, 128, 132, 133, 144, 160, 161, 170, 173, 230, 261, 264, 265, 271
Aeneas, Trojaanse held, 86, 88
Aeschines (ca. 399/89-ca. 322/15), Attisch redenaar en politicus, tegenstander van Demosthenes, 47
Afinius, Henricus (Hendrik van den Eynde, †1520), stadsarts van Antwerpen, 41, 67, *638*, 113, 120, 152, 177, *753*, 200, *799*
Agamemnon, held uit de Griekse mythologie, leider van de expeditie naar Troje, 258, 288
Agricola, Rudolf (Roelof Huisman, 1444-1485), eerste Nederlandse humanist met internationale reputatie, 28, 37, 63, 106, 107
Alaard van Amsterdam (1491-1544), geleerde te Leuven (niet verbonden aan de universiteit), *676*
Alamire, Peter (Peter van den Hove, ca. 1470-1536), Duits componist gevestigd te Mechelen, 151
Albucius, Titus (bekend 120-103 v.Chr.), aanhanger van Epicurus, 147
Alcinoüs, koning van de Feaken in de *Odyssee* van Homerus, 35
Aleandro, Giambattista (bekend 1500-1522), broer van de volgende, geestelijke, 175, 194

Aleandro, Girolamo (1480-1542), hellenist en hebraïst, vriend, na 1520 vijand, van Erasmus, 103, 175, 178, 202
Alecto, een van de drie furiën, 134
Alexander de Grote (356-323 v.Chr.), koning van Macedonië, groot veldheer, 139
Alexander VI (Rodrigo de Borja, de Borgia, 1430/32-1503), paus vanaf 1492, 126
Ambrosius (337-397), Latijns kerkvader, bisschop van Milaan, 235, 238, 278
Amerbach, Basilius (1488-1535), Zwitsers humanist en jurist, gevestigd te Bazel, 62, 173, 299
Amerbach, Bonifacius (1495-1562), Zwitsers humanist en jurist, gevestigd te Bazel, 14, 62, 299
Amerbach, Bruno (1484-1519), Zwitsers humanist, zette de drukkerij van zijn vader voort onder Johann Froben, 13, *595*, *632*, *732*a, 263, *802*, 299
Ammonio, Andrea (ca. 1478-1517), uit Lucca, secretaris van Hendrik VIII van Engeland, 44, 53, 54, 66, 69, 71, 72, 79, 84, 88, 226, 303, 308, 318
Ammonio, Pietro, zie: Vannes
Anastasius I, paus van 399-401, 111
Andrelini, Fausto (1462?-1518), Italiaans humanist, hofdichter van de Franse koning, 269, 294
d'Angleberme, Jean Pyrrhus (ca. 1470/75-1521), zoon van de volgende, jurist te Orléans, *725*
d'Angleberme, Pierre († na 1517), arts te Orléans, 162, 163
Angst, Wolfgang (ca. 1485-ca. 1523), werkte voor Johann Froben (1517-1518) en voor drukkers in Mainz (1518-1519), 13, 57, *634*, 141, 171
Annius, zie: Nanni
Anshelm, Thomas († ca. 1523), drukker in Tübingen (1511-1516) en Haguenau (1516-1522?), vriend van Reuchlin, 33
Antimaco, Marco Antonio (ca. 1473-ca. 1551), hoogleraar Grieks te Ferrara, 35
Anton (bekend 1500-1518), uit Luxemburg, rentmeester van de abdij van Saint-Bertin bij Sint-Omaars, *673*, *762*, *792*
Apelles (4e eeuw v.Chr.), beroemdste schilder uit de Griekse Oudheid, 117, 311
Apollonius Dyscolus (2e eeuw), Grieks taalkundige, 236
Aristides († ca. 467 v.Chr.), Atheens staatsman en strateeg, 60
Aristoteles (384-322 v.Chr.), Grieks wijsgeer, 181, 221
Athanasius (†373), Grieks kerkvader, aartsbisschop van Alexandrië, 235
Athenaeus van Naucratis (bekend ca. 190 na Chr.), Grieks schrijver, 67
Athene (Pallas), Griekse godin van de wijsheid, 287, 292

Atlas, mythische figuur, drager van het hemelgewelf, 257
Augustinus, Aurelius (354-430), Latijns kerkvader, bisschop van Hippo, 219, 221, 235, 237, 238, 277, 284
Augustus, Caius Octavius (63 v.Chr.-14 na Chr.), Romeins keizer vanaf 27 v.Chr., 77
Aurelius Victor, Sextus (ca. 320-ca. 380), Romeins geschiedschrijver, 77
Ausonius, Decimus Magnus (ca. 310-394), Latijns dichter van Gallische afkomst, 106

B

Bade, Joost (Joost van Assche, ca. 1461-1535), uit Gent, drukker en uitgever in Parijs, 23, 27, 28, 31, 41, 123, 183, *764*, 240, 297, *815*
Baer, Ludwig (1479-1554), hoogleraar theologie te Bazel, 13, 55, *627*, *730*, 169, 170, 172, 174, 175, 264
Baerland, Adriaan Aelius van (†1535), student te Leuven, gouverneur van Anton III van Bergen, 208
Baerland, Adriaan Cornelisz van (1486-1538), geleerde te Leuven, 42, *646*, *647*
Bannisio, Jacopo (†1532), geestelijke, keizerlijk diplomaat en secretaris, *700*, 137, *709*, *716*, 161
Barbaro, Ermolao (1453/54-1493), uit Venetië, humanist en diplomaat, 35
Barbaro, Ermolao (ca. 1493-1556), neef van de vorige, 35
Barbier, Nicolas (bekend 1517-1530), broer van de volgende, 30, *613*, 81
Barbier, Pierre (†1551/52), kapelaan en secretaris van Jean Le Sauvage (tot 1518), *608*, 38, *621*, 59, *652*, *695*, 154, 197, 198, *752*, 256, 257, *794*, *803*
Batt, Cornelis (bekend 1502-1518), zoon van de volgende, schoolmeester in Groningen, *839*, 321
Batt, Jacob (ca. 1466-1502), jeugdvriend van Erasmus, 143, 320, 321
Beaune, Martin de (†1527), deken en vanaf 1520 aartsbisschop van Tours, 241
Becker, Jan (ca. 1475-1536), uit Borselen, geleerde te Leuven, 120, 157, 164, 177, 209, 259, 271, 272
Beda Venerabilis (672-735), Engels monnik en geleerde, 236
Bedyll, Thomas (ca. 1486-1537), secretaris van William Warham, 137, *782*, *823*
Benjamin, bijbelse figuur, 295
Bergen, Anton van (1455-1532), abt van Saint-Bertin bij Sint-Omaars, broer van Hendrik en Jan III, 101, 115, *739*, *761*, 211, 212, 244
Bergen, Anton III van (1500-1541), zoon van Jan III, student te Leuven, markies van Bergen-op-Zoom vanaf 1532, 157, *760*, 209-211

Bergen, Filips van (1498-1525), zoon van Jan III, 210
Bergen, Hendrik van (1449-1502), bisschop van Kamerijk, 100, 159, 210
Bergen, Jan III van (1452-1532), broer van Hendrik, heer van Bergen-op-Zoom, Bourgondisch hoveling, 157, *737*, 209
Beroaldo, Filippo (1453-1505), Italiaans humanist, 77
Berselius, Paschasius (ca. 1480-1535), benedictijn uit de abdij van Saint-Laurent bij Luik, *674*, *718*, *735*, 189, *748*, *756*, 205
Bijl, Jan (†1540), gardiaan van verscheidene franciscanerkloosters, o.a. in Mechelen, *749*
Birckmann, Franz (†1530), boekhandelaar te Keulen, agent voor andere drukkers, 60, 66, 120, 141, 152, 171, 177, 200, 227, 244, 245, 250, 252, 262, 268, 304-306
Blount, zie: Mountjoy
Boeyens, Adriaan Florisz (1454-1523), kanselier van de universiteit van Leuven, kardinaal, paus vanaf 1522 als Adrianus VI, 30, 153
Bollart, Willem (ca. 1470-1532), abt van Saint-Amand bij Doornik (1513-1518) en van Sint-Trudo in Sint-Truiden (vanaf 1517), *671*, *672*, *720*, 210
Bombace, Paolo (1476-1527), Italiaans humanist, secretaris van Lorenzo Pucci, 34, *729*, 172, 254, *800*
Bourgondië, David van (1427-1496), bastaardzoon van Filips de Goede, bisschop van Utrecht, 24, 74, 165
Bourgondië, Filips van (ca. 1464-1524), bastaardzoon van Filips de Goede, bisschop van Utrecht vanaf 1517, *603*, 74, 113, 129, 153, 154, 161, 163, 164, *728*, 198, 203, *758*, 206, 207, 209, 211, 213, 246, 260, 279, 296, 297, 319
Bourgondië, Filips van (†1527), bastaardzoon van de vorige, 154
Bragadin, Alvise di Andrea (†1560), dominicaan, bisschop van Vicenza vanaf 1550, 35
Brandenburg, Albert von (1490-1545), aartsbisschop van Mainz, kardinaal vanaf 1518, 39, 61, 62, *661*, 92, 129, 172, *745*, 203, 207, 209, 213, 246, 260, 279
Brenz, Johann (1494-1570), leerling van Oecolampadius, later kerkhervormer, 26
Briart, Jan (1460-1520), uit Ath, hoogleraar theologie te Leuven, 51, 67, 70, 72, 80, 81, 99, *670*, 102, 104, 129
Brie, Germain de (ca. 1490-1538), geestelijke, jurist, humanist, Frans hoveling, *620*
Briselot, Jean (†1520), karmeliet, later benedictijn, hulpbisschop van Kamerijk (1505-1517), aartsbisschop van Oristanbo (vanaf 1517), biechtvader van Karel V, 15, 17, 21, 22, 30, 57, 58, 70, 129, 179, 259

Broeckhoven, Nicolaas van (ca. 1478-1553), van 's-Hertogenbosch, hoofd van de Latijnse school in Antwerpen, 41, 67, 137, 152, 176, 254, 259
Brunner, Konrad (†1519), medewerker van Johann Froben, 14, 61, 62
Bryan, John (1493-1545), geleerde in Cambridge, 230, 306
Budé, Guillaume (1468-1540), Frans humanist, *609*, 41, 43, 44, 46, 47, 49, 59-61, 72, 77-79, *689*, 144, *723*, 162, *744*, 214, 216, *767*, *778*, 249, 250, *810*, *813*, 299, *819*, 311, 316
Budé, Louis (1470-1517), broer van de vorige, aartsdiaken van Troyes, 185, 240
Bullock, Henry (ca. 1497-1526), wiskundige en theoloog te Cambridge, 44, *777*, *826*
Busche, Hermann von dem (†1534), Duits humanist, schoolmeester te Wesel (1516/17-1520), 274, *830*, 320
Busleiden, François (†1502), broer van de volgende twee, aartsbisschop van Besançon en kardinaal, 80, 177, 270
Busleiden, Gilles (ca. 1465-1536), broer van de volgende, Bourgondisch hoveling, *686*, *691*, *699*, *804*
Busleiden, Jérôme (1470-1517), lid van de Grote Raad van Mechelen, 59, 80, 88, 115, 119, 120, 122, 123, 128, 130, 133, 144, 160, 182, 185, 210, 240, 270-272, 318

C

Cabeza de Vaca, Luis Nuñez de (ca. 1465-1550), Bourgondisch hoveling, bisschop van de Canarische eilanden (1523-1530), Salamanca (1530-1536) en Palencia (1536-1550), 119
Cacus, reus uit de Griekse mythologie die de runderen van Hercules stal, 134, 138
Caesar, Caius Julius (100-44 v.Chr.), Romeins staatsman en schrijver, 22, 77, 208, 315
Caesarius, Johann (ca. 1468-1550), humanist en arts te Keulen, *610*, *615*, *622*, 83, *680*, *701*, 161, *771*, *808*
Calcagnini, Celio (1479-1541), humanist en diplomaat uit Ferrara, 35
Caligula, Caius (Iulius) Caesar Augustus Germanicus (12-41), Romeins keizer vanaf 37, 77
Callipedes, in de Oudheid spreekwoordelijke naam voor een druktemaker die niets bereikt, 14, 173
Calvo, Francesco Giulio (†1548), humanist, drukker te Pavia (1516-1519), Rome (1519-1534) en Milaan (1534-1548), 311-313, 315

Calypso, figuur uit de Griekse mythologie die Odysseus zeven jaar gevangen hield, 266
Canossa, Ludovico (1475-1532), uit Verona, pauselijk ambassadeur in Frankrijk, bisschop van Bayeux, 260, 279
Capito (Köpfel), Wolfgang Faber (ca. 1478-1541), Duits humanist, hoogleraar theologie te Bazel (1515-1520), *600*, 60, 144, 168, *731*, 172, *734*, 218, 264, *798*
Carafa, Gianpietro (1476-1559) dominicaan, bisschop van Chieti, stichter van de theatijnen, paus vanaf 1555 als Paulus IV, 59, *640*, 130, 199, 259
Carondelet, Jean de (1469-1544), Bourgondisch hoveling, president van de Geheime Raad (1531-1540), 269
Cassianus, Johannes (360-430/35), Latijns christelijk schrijver, kloosterstichter te Marseille, 106
Castor en Pollux, tweelingbroers uit de Griekse mythologie, zoons van Zeus en Leda, 116, 143, 193
Cato, Marcus Porcius (234-149 v.Chr.), Romeins staatsman en schrijver, 76, 107, 190, 257
Cervicornus (Hirtzhorn), Eucharius (bekend 1513-1547), drukker te Keulen, 269
Champier, Symphorien (ca. 1472-1537), arts, bewonderaar van Lefèvre d'Etaples, *680a*
Choerilus (4e eeuw v.Chr.), episch dichter uit het gevolg van Alexander de Grote, 276, 312
Chierigati, Francesco (†1539), pauselijk diplomaat, vanaf 1522 bisschop van Teramo, *639*
Chièvres, zie: Croy
Christoffel, legendarische heilige, 15
Chrysostomos, Johannes (349/50-407), Grieks kerkvader, aartsbisschop van Constantinopel, 14, 20, 235
Cicero, Marcus Tullius (106-43 v.Chr.), Romeins staatsman, schrijver en redenaar, 35, 75, 76, 139, 149
Circe, tovenares in de *Odyssee* van Homerus, 130, 266
Clava, Anton (†1529), lid van de Raad van Vlaanderen, *617*, *650*, *665*, *719*, *743*, *841*
Clavus (bekend 1517-1518), arts te Gent, niet nader bekend, 80, 113, 159, 182, 201, 254, 300
Clement, John (†1572), leerling-bediende van Thomas More (tot 1518), 302
Clichtove, Josse (†1543), uit Nieuwpoort, theoloog te Parijs, 14, 15, 21, 51, 58
Cloester, Gerard van den (†1546), prior van het klooster Agnietenberg bij Zwolle, 131

Codrus, jaloerse herder uit Vergilius' *Eclogae VII*, 314
Colet, John (1467-1519), Engels humanist, deken van de St. Paul's in Londen, 82, 141, 153, *786*, 253, *825*
Colt, John (†1521), vader van de eerste echtgenote van Thomas More, 309
Columella, Lucius Iunius Moderatus (1e eeuw), Romeins schrijver, 315
Contarini, Angelo, niet nader bekend, 35
Cop, Guillaume (ca. 1466-1532), arts en astronoom te Parijs, 43
Cordatus, Adriaan (†1538/39), kanunnik te Middelburg, 112
Crassus, Lucius Licinius (140-91 v.Chr.), Romeins staatsman en redenaar, 293
Croesus, koning van Lydië (ca. 560-ca. 547 v.Chr.), bekend om zijn rijkdom, 311
Croke, Richard (ca. 1489-1558), docent Grieks te Cambridge, 152, 229, 230, *827*
Croy, Catherine de (1470-1546), echtgenote van Robert II de la Marck, 193
Croy, Guillaume de (1458-1521), heer van Chièvres, Bourgondisch hoveling, 15, 59, 125
Croy, Guillaume de (ca. 1498-1521), aartsbisschop van Toledo en kardinaal, 59, 75, 76, 259
Crull, Johan (bekend 1516-1517), Antwerps burger, 151, 152, 177
Cupido, liefdesgod in de Romeinse mythologie, 311
Curtius, Quintus - Rufus (1e/4e eeuw?) schrijver van de *Historia Alexandri Magni*, 63, 124, 139, 172
Cyprianus, Thascius Caecilius (†258), Grieks kerkvader, bisschop van Carthago, 278

D

Darius I (†486 v.Chr.), koning van Perzië vanaf 522 v.Chr., 134, 136, 153
Deloynes, François (ca. 1468-1524), Frans humanist en jurist, 49, 122, 184, 213, 214, 231, 294, 311
Democritus van Abdera (5e eeuw v.Chr.), Grieks wijsgeer, 43
Demosthenes (384/83-322 v.Chr.), Atheens redenaar en staatsman, 47, 220
Desmarais, Jean (†1526), geleerde te Leuven, 17, 42, 67, 72, 100, 103, 171, 296
Diana, Romeinse godin van de jacht, 193
Dio, Lucius Claudius Cassius - Cocceianus (ca. 164-na 229), Romeins staatsman en geschiedschrijver, 77
Diomedes, Griekse held uit de Trojaanse Oorlog, 50
Domitianus, Titus Flavius (51-96), Romeins keizer vanaf 81, 148

Dorp, Maarten Bartholomeus van (1485-1525), theoloog te Leuven, 57, 67, 70, 72, 80-82, 99, 102, 103, 129, *696*, 142, 153, 172, 177, 194, 200, 229, 253, 261, 303, 320

E

Eck, Johann Maier von (1486-1543), theoloog te Ingolstadt, *769*
Eenoog, zie: Meghen
Egnazio, Giovanni Battista Cipelli (1478-1553), humanist uit Venetië, 35, 36, 77, 78
Eichholz, Adolf (†1563), jurist te Keulen, 301
Emilio, Paolo (†1529), uit Verona, kanunnik van de Notre Dame te Parijs, schrijver van een geschiedenis van Frankrijk, 158-160, 213
Epimetheus, broer van Prometheus in de Griekse mythologie, aan wie de doos van Pandora werd overhandigd, 233, 282, 288
Erasmus, jurist te Leuven, niet nader bekend, 154, 164
Ernst van Beieren (1500-1560), derde zoon van Albert IV van Beieren, administrator van het bisdom Passau, *704*, 279
Eucherius (†450), Latijns christelijk schrijver, bisschop van Lyon, 106
Eutropius (4e eeuw), Romeins geschiedschrijver, 77

F

Faber, Jacob (1473-1517), schoolmeester te Deventer, 159
Fabri, Johannes (Johann Heigerlin, 1478-1541), jurist, priester, kanselier van Christoph von Utenheim tot 1517, vicaris-generaal van Konstanz (1517-1521), 218
Fama, godin van de faam en de geruchten uit de Romeinse mythologie, 204
Fieschi, Lorenzo (†1519), bisschop van Mondovì, pauselijk gouverneur van Bologna, 35
Filelfo, Francesco (1398-1481), Italiaans humanist, doceerde in Bologna, Siena, Florence en Milaan, 221
Filips de Goede (1396-1467), hertog van Bourgondië vanaf 1419, 24, 74
Filips de Schone (1478-1506), zoon van Maria van Bourgondië en Maximiliaan I, vader van Karel V, heer der Nederlanden, koning van Castilië, 86, 87
Fisher, John (1469-1535), bisschop van Rochester, 22, *653*, *667*, 141, 153, *784*, 279, *824*
Fornari, Benedetto de' (bekend 1518-1549), bankier uit Genua, 304, 307
Frans I (1494-1547), koning van Frankrijk, 49, 72, 122, 183-185, 230, 231, 261, 279, 281, 291, 293, 301, 312

Frederik III de Wijze (1486-1525), keurvorst van Saksen, 151
Friesland, Jan van (Johannes Phrysius, bekend 1516-1517), bediende van Erasmus, 41, 67, 68, 97-100, 115, 157, 180
Froben, Erasmus (Erasmius, 1514/15-na 1548), zoon van Johann Froben, petekind van Erasmus, 65
Froben, Gertrud, zie: Lachner
Froben, Johann (ca. 1460-1527), drukker en uitgever te Bazel, 14, 20, *602*, 57, *629*, 61, 62, 64, *635*, 140, 141, 170-172, 244, 249, 260, *795*, 263, *801*, 268
Fronto, Marcus Cornelius († na 176), Romeins redenaar, 315
Frowick, Francis (bekend in 1517), provinciaal van de franciscaner observanten in Engeland, 71, 72

G

Galenus (129-199), Griekse arts, gevestigd in Rome, 47, 120, 123
Gaspard, dominicaans theoloog, niet nader bekend, 158, 176
Gaza, Theodorus (1400-ca. 1476), Byzantijns geleerde, vanaf 1438 gevestigd in Italië, 32, 59, 68, 82, 98, 136, 141, 171, 225, 248, 262, 268, 274
Gebwiler, Hieronymus (ca. 1473-1545), hoofd van de school van Sélestat (tot 1525), 63
Geldenhouwer, Gerard (1482-1542), humanist uit Nijmegen, *645*, *682*, *714*, *727*, *759*, *811*, *812*, *837*
Gennadius (†492/505), priester uit Marseille, Latijns christelijk schrijver, 106
Georg (1471-1539), hertog van Saksen, neef van Frederik III de Wijze, 279
Gerard, uit Sint-Omaars, niet nader bekend, 102, 256
Gerbel, Nikolaus (ca. 1485-1560), jurist en humanist te Straatsburg, 37, 63, 264
Ghijsbert, stadsarts van Sint-Omaars, waarschijnlijk Ghijsbert Hessels († na 1521), lijfarts van Karel V, 102, 211, 212
Gigli, Silvestro (1463-1521), uit Lucca, bisschop van Worchester, ambassadeur van Engeland in Rome, *649*
Gillis, Cornelia, zie: Sandrien
Gillis, Frans (bekend in 1526), broer van Pieter Gillis, 155
Gillis, Gillis († ca. 1534), broer van Pieter Gillis, kanunnik van de Onze Lieve Vrouwekerk in Antwerpen, 155
Gillis, Nicolaas (ca. 1438-1517), vader van Pieter Gillis, kaarsenmaker te Antwerpen, 41, 137, 145, 151, 154-156, 163
Gillis, Nicolaas (ca 1515-?), zoon van Pieter Gillis, 155, 156

Gillis, Pieter (ca 1486-1533), gemeentesecretaris van Antwerpen, 16, 17, 21, 22, *616*, *637*, 69, 83, 84, 99, *681*, 114, *684*, *687*, *702*, *708*, *712*, *715*, 163, 168, 171, *736*, *754*, 213, 228, 230, 245, *788*, 259, *818*
Giustiniani, Agostino (ca. 1470-1536), dominicaan uit Genua, hebraïst te Parijs (1517/18-1522), 291
Giustiniani, Sebastiano (1460-1543), Venetiaans diplomaat, ambassadeur in Engeland, 22, 69
Glareanus, Henricus (Heinrich Loriti, 1488-1563), schoolmeester te Bazel (1514-1517), Frans hofdichter en schoolmeester te Parijs (1517-1522), *604*, 31, *618*, 59, 62, 122, *707*, *721*, 184, *766*, 216, 294, 299, 301
Godfrey, Garrett (†1539), uit Margraten, boekhandelaar in Cambridge, bekend onder zijn verengelste naam, 230
Goetgebuer, Jan (†1519), deken van de Sint-Donaaskerk in Brugge, 81, 98, 158, 255, 321
Gonnell, William (†1560), huisleraar van de kinderen van Thomas More (1517-1518), hoveling van Thomas Wolsey, 22, *820*
Gozewijn (ca. 1468-1530), uit Halen, rector van het fraterhuis (Broeders des gemenen levens) te Groningen, 320, 321
Gravius, Tielmann (bekend 1496-1544), aartsbisschoppelijk functionaris te Keulen, 33
Gregorius van Nazianze (ca. 326-ca. 390), Grieks kerkvader, 60, 71, 72, 273
Grey, Thomas (bekend 1497-1527/28), in 1497 leerling van Erasmus in Parijs, 217, 230, 300, 307, 309
Grimani, Domenico (1461-1523), Venetiaans geleerde en kardinaal, 44, 135, *710*, 303, 307, *835*
Grocyn, William (ca. 1446-1519), docent Grieks te Oxford, 226, 243, 248, 251, 302
Grolier, Jean (1479-1565), thesaurier van Milaan tijdens de Franse bezetting (1510-1512, 1515-1521), *831*
Gröning, Martin (†1521), uit Bremen, geestelijke, jurist, 40

H

Hadrianus, Publius Aelius Traianus (76-138), Romeins keizer vanaf 117, 148
Halewijn, Joris van (ca. 1470-1536/37), Bourgondisch hoveling en geleerde, 16, *641*, 179, 261
Hardy, Eleuthère (†1525), theoloog, kanunnik te Doornik, 201
Hecate, Griekse godin van de wildernis, van de toverij en van kruispunten, 67

Helena, personage uit Homerus' *Ilias*, 211, 233, 281
Hendrik VII (1457-1509), koning van Engeland, 85
Hendrik VIII (1491-1547), koning van Engeland, 44, 64, 79, *657*, 87, 88, 101, 115, 121, 122, 125, 203, 209, 242, 245, 248, 252, 253, 261, 262, 279, 299, 302, 305, 308, 315, *834*
Hercules (Heracles), held uit de Griekse mythologie, 48, 86, 88, 134, 135, 138, 166, 180, 181, 257, 274
Hermans, Willem (ca. 1466/69-1510), uit Gouda, augustijner kanunnik, medebroeder van Erasmus in Stein, Latijns dichter, 143
Hermogenes van Tarsus (ca. 160-230), Grieks redenaar, 60
Herodotus (484?-ca. 425 v.Chr.), Grieks geschiedschrijver, 321
Herostratus, stak in 356 v.Chr. in Efeze de tempel van Artemis in brand om beroemdheid te verwerven, 219
Hesiodus (8e eeuw v.Chr.), Grieks dichter, 166, 203, 208
Hieronymus (347/48-419/20), Latijns kerkvader, 27, 29, 62, 91, 97, 110, 139, 149, 173, 196, 221, 235-238, 247, 259, 263, 269, 273, 277, 278, 284, 287, 299
Hilarion van Gaza (†371), christelijk kluizenaar, 279
Hilarius van Poitiers (†367/68), Latijns kerkvader, bisschop van Poitiers, 106, 277
Homerus (8e eeuw v.Chr.), Grieks dichter, 139, 166, 204, 258, 285, 288, 312
Hondt, Jan de (1486?-1571), kanunnik te Kortrijk, *751*, 258
Hoogstraten, Andreas van (†1528), domkanunnik te Luik, 176
Hoogstraten, Jacob van (†1527), theoloog, dominicaan, vanaf 1510 inquisiteur van de aartsbisdommen Mainz, Keulen en Trier, 40, 66, 191
Horatius, Quintus - Flaccus (63-8 v.Chr.), Romeins satirisch dichter, 35, 43, 94, 175
Hugo van Sint-Victor (ca. 1096-1141), theoloog en mysticus, 111
Hutten, Frowin von (1472-1529), keizerlijk raadsheer, oom van Ulrich, 35
Hutten, Ludwig von (†1547), familielid van de vorige en de volgende, 35
Hutten, Ulrich von (1488-1523), Duits ridder en humanist, *611*, 39, 184, 187, 188, 231, 232, 281
Huttich, Johann (ca. 1490-1544), domvicaris van Mainz, 39

I

Irus, bedelaar uit de *Odyssee* die Odysseus beledigt, 266
Isidorus van Sevilla (†636), encyclopedisch schrijver, 197
Isocrates (436-338 v.Chr.), Attisch redenaar en schrijver, 105

J

Jacob, bijbelse figuur, 111
Jan II (1458-1521), hertog van Kleef, 308
Jan III (1490-1539), zoon van de vorige, hertog van Gulik vanaf 1511, van Kleef vanaf 1521, 308
Jiménes de Cisneros, Francisco (1436-1517), aartsbisschop van Toledo, kardinaal, 17, 59, 279
Johannes de Doper (1e eeuw), bijbelse figuur, 279
Johannes (1e eeuw), evangelist, 224
Johannis, Georgius (Joris Jansen? bekend 1504-1523), uit Rotterdam, docent aan de universiteit van Keulen, 33, 40
Joris († 303?), legendarische heilige, 15
Julius II (Giuliano della Rovere, 1443-1513), neef van Sixtus IV, paus vanaf 1503, 52, 65, 250
Jupiter, Romeinse oppergod, 148, 193, 313
Juvenalis, Decimus Junius (ca. 60-na 130), Romeins satirisch dichter, 147

K

Karel, rentmeester van de abdij van Saint-Bertin bij Sint-Omaars, niet nader bekend, 102, 212
Karel V (1500-1558), heer der Nederlanden vanaf 1515, koning van Spanje vanaf 1516, keizer vanaf 1519, 15, 24, 38, 45, 56, 57-59, 74, 79, 86, 87, 92, 104, 125, 129, 132, 209, 231, 256, 257, 270, 279, 293, 311
Keysere, Robert de († 1532), drukker en schoolmeester te Gent, 80, 97, 159, 182, 321
Kiel (Carinus), Ludwig (ca. 1496-1569), leerling van Wilhelm Nesen, privé-docent, 61
Klett, Lukas († na 1538), jurist, kanselier van Christoph von Utenheim, *599*, *626*

L

Lachner, Gertrud († 1560), dochter van de volgende, echtgenote van Johann Froben, 64, 65
Lachner, Wolfgang († 1518), boekverkoper en uitgever te Bazel, schoonvader en zakenpartner van Johann Froben, 13, 57, *629*, 64, 65, 120, *704a*, 171, 172, 243, 249, 251, 260, 262
Lactantius Caelius Firmianus (ca. 250-ca. 325), Latijns kerkvader, 76

Lair, Johann (John Siberch, †1554), reizend boekverkoper, eerste drukker in Cambridge (1520/21-1527), 275
Lascaris, Janus (1445-1543), geleerde uit Constantinopel, gevestig in Italië, *836*
Latimer, William (ca. 1460-1545), Engels geleerde, 82
Lauwerijns, Joost (†1527), jurist, lid, vanaf 1522 president, van de Grote Raad der Nederlanden, 130, 261
Lauwerijns, Mark (1488-1540), kanunnik, vanaf 1519 deken, van de Sint-Donaaskerk in Brugge, *651*, *666*, 99, *717*, *740*, 181, 182, *763*, *789*, *809*, 321, *840*
Lauwerijns, Matthias (†1540), Bourgondisch hoveling, broer van de vorige, 80, 157, 180
Lauwerijns, Pieter (1489-1522), broer van de vorige twee, 80, 255
Le Sauvage, Jean (1455-1518), grootkanselier van Bourgondië, kanselier van Castilië, 16, 30, 38, 50, 51, 56, 58, 79, 81, 88, 122, 125, 129, 130, 198, 199, 256, *793*, 259-261, 294
Leda, figuur uit de Griekse mythologie, moeder van Castor en Pollux, 193
Lee, Edward (1482?-1544), theoloog en diplomaat, student te Leuven (1516-1525), aartsbisschop van York vanaf 1531, 29, 122, 196, 197, *765*
Lefèvre d'Etaples, Jacques (ca. 1460-1536), Frans humanist en theoloog, 16, 17, 22, 28-30, 40, 41, 43, 50, 51, 56, 57, 71, 72, 80-83, *659*, 93-95, 98, 101, 104, 108-112, 114, 124, 129, 137, 145, 159, *724*, 163, 166, 168-170, 172, 174, 175, 181, 185, 199-201, 214-218, 228, 229, 232-240, 247, 253, 259, 260, 263, 266, 281-290, 297, *814*, 299, 303, 306
Leo X (Giovanni de' Medici, 1475-1521), paus vanaf 1513, 17, 40, 69, 79, 88, 101, 135, 138, 150, 167, 179, 187, 194, 196, 205, 209, 219, *227*, 244, 249, 263, 277, 299, 314
Leoniceno, Nicolò (1428-1524), Italiaans geleerde, hoogleraar te Ferrara, 35
Linacre, Thomas (1460-1524), Engels humanist, 97, 120, 123, 163, 185, 201, 213, 249, 309
Lips, Maarten (ca. 1492-1555/59), uit Brussel, kanunnik in Sint-Maartensdal bij Leuven (tot 1525), *750*, *807*
Lister, Gerard (bekend 1506-1522), uit Rhenen, arts en humanist, schoolmeester te Zwolle, 70, *697*, 310, *838*
Livius, Titus (59 v.Chr.-17 na Chr.), Romeins geschiedschrijver, 91, 148
Lodewijk, vriend van Mark Lauwerijns in Brugge, niet nader bekend, 81, 98, 119, 255, *790*
Lombardus, Petrus (†1160), theoloog, bisschop van Parijs, 197
Lucas (1e eeuw), evangelist, 47, 48, 224

Lucianus van Samosata (ca. 120-na 180), Grieks sofist en satiricus, 17, 118, 144, 191
Lucilius (148/47-103/02 v.Chr.), Latijns satirisch dichter, 147
Lucretia (6e eeuw v.Chr.), Romeinse patriciërsvrouw, pleegde zelfmoord na verkracht te zijn door een Romeinse koningszoon, 193
Lupset, Thomas (ca. 1498-1530), Engels geleerde, *664*, *690*, 163, 213, 249
Luther, Maarten (1483-1546), kerkhervormer, 151
Lyra, zie: Nicolaas van Lyra

M

Maecenas, Caius Cilnius (ca. 70-8 v.Chr.), raadsman van Augustus, beschermer van dichters, 312
Man, Meynard (†1526), abt van Egmond, 106
Mandrabulus (Mandrobulus), in de Oudheid spreekwoordelijke naam voor iemand die Juno elk jaar kleinere offers brengt, 249
Manuzio, Aldo (1452?-1515), uitgever te Venetië, 35, 57, 60, 72, 77, 95, 223
Manuzio, Paolo (1512-1574), zoon van de vorige, 35
Marck, Antoine de (ca. 1495-1528), zoon van Robert II de la Marck, aartsdiaken van Brabant en Chartres, prior van verscheidene abdijen, 193
Marck, Erard de la (1472-1538), bisschop van Chartres tot 1518, prins-bisschop van Luik, 103, 175, *738*, *746*, 193, 194, 202, 203, *757*, 207, 209, 213, 246, 260, 279
Marck, Philippe de la (†1545), zoon van Robert II de la Marck, geestelijke, 193
Marck, Philippine de la (†1537), dochter van Robert II de la Marck, 193
Marck, Robert III de la (†1537), zoon van Robert II de la Marck, Frans hoveling, 193
Marck, Robert II de la (†1536), oudere broer van Erard, Frans hoveling, 193
Marcke, zie Metteneye
Marcus (1e eeuw), evangelist, 224
Margaretha van Oostenrijk (1480-1530), dochter van Maximiliaan I, regentes der Nederlanden, 58
Maria, moeder van Christus, 295
Maria Magdalena (1e eeuw), bijbelse figuur, 215, 236
Marliano, Luigi (†1521), raadsheer en lijfarts van Karel V, bisschop van Tuy, 130, 261, 269
Mars, Romeinse oorlogsgod, 117
Martens, Dirk (1456/57-1534), drukker te Leuven, 42, 67, 68, 154, 171, 199, 213, 262

Maruffo, Raffaele (bekend 1497-1535), koopman uit Genua, gevestigd in Engeland, 142, 227, 252, 304, 307
Massinissa (†148 v.Chr.), koning van Numidië en bondgenoot van Rome, 257
Master, Richard (1484-1552/58), pastoor van Aldington, 142
Mattheus (1e eeuw), evangelist, 224
Maximiliaan I (1459-1519), keizer vanaf 1493, 36, 99, 100, 121, 128, 135, 136, 142, 187, 227
Medici, Lorenzo II de' (1492-1519), hertog van Urbino, 244, 251
Meghen, Pieter (1466-1540), bijgenaamd Eenoog, kopiist en koerier voor Erasmus, 98, 99, 113-115, 121, 135, 245, 247, 248, 250-253
Melanchthon, Philipp (1497-1560), Duits hellenist, 27
Mercurius, Romeinse god van de handel, 98
Metsys, Quinten (ca. 1466-1530), uit Leuven, schilder te Antwerpen, 41, 116, 117
Metteneye, Antoine de (†1522), heer van Marcke en Marquillies, kanunnik te Brugge, lid van de Geheime Raad vanaf 1517, 38, 50, 81, 129
Mevius (1e eeuw v.Chr.), Romeins dichter, 312
Midas, koning van Phrygië in de Griekse mythologie, 49, 246, 253
Middleton, Alice (1472-na 1543), tweede echtgenote van Thomas More, 53, 250
Minerva, Romeinse godin van de wijsheid, 117, 138, 283, 284, 290, 292
Mithridates VI Eupator Dionysius (132-63 v.Chr.), koning van Pontus, 291
Molinier, Jean (bekend 1501-1534), hoogleraar vrije kunsten te Parijs, kanunnik van Kortrijk, *755*, 242, 273
Montius, Philippus (bekend 1517-1518), kamerheer van Filips van Bourgondië, 164, 207, 296
More, Thomas (1478-1535), Engels humanist en staatsman, *597*, *601*, 44, 45, 49, *623*, 59, 63, 64, 66, 71, 72, 82, *654*, 96, 97, *669*, 101, 113, *683*, *684*, 120, *688*, 122, 123, 141, *706*, 145, 152, *726*, 171, 180-182, 200, 208, 212, 225, 228, *776*, 243, *785*, 252, 255, 263, 299, *829*, 315, 316
Morillon, Guy (†1548), Bourgondisch hoveling, secretaris van Jean Le Sauvage, 130, 199, 259, 261
Mountjoy, William Blount (1479-1534), beschermheer van Erasmus, 228, 242, *783*, 252, 253, 308
Mozes, bijbelse figuur, 295, 305
Murmellius, Johan (1480-1517), hoofd van de Latijnse school van Alkmaar (1513-1517), 320
Musurus, Marcus (ca. 1470-1517), geleerde uit Kreta, gevestigd in Italië, aartsbisschop van Monemvasia, 167, 269

N

Nanni, Giovanni (†1502), dominicaan uit Viterbo, samensteller van de *Antiquitatum variarum auctores*, 248, 264
Nassau, Hendrik III van (1483-1538), Bourgondisch hoveling, stadhouder van Holland en Zeeland (1515-1521), 308
Nepos (Näf), Jacob (bekend 1516-1527), bediende van Erasmus, 14, 17, 18, 39, 40, 52, 61, 65, 132, 137, 141, 145, 151, 176, 262
Nesen, Wilhelm (1493-1524), privé-docent te Bazel (1515-1518), Parijs (1518-1519) en Leuven (1519-1520), 14, *630*, *768*, *816*
Nestor, Griekse held uit de Trojaanse oorlog, 258
Neuenahr, Hermann von (ca. 1492-1530), domkanunnik van Keulen, docent Grieks en Hebreeuws aan de universiteit aldaar, kanselier van de universiteit vanaf 1524, 33, *636*, 109, 134, *703*, *722*, 274, 275, 310
Nève, Jean de (†1522), geleerde te Leuven, regent van het College van de Lelie, 81, 129-131, 157, 158, 160, 164, 207, 256, 259, 320, 321
Nicolaas van Lyra (ca. 1270/75-1349), franciscaan, bijbelcommentator, 277

O

Odysseus (Ulysses), Griekse held uit de Trojaanse oorlog, 35, 130, 266
Oecolampadius (Johann Hussgen, 1482-1531), theoloog te Bazel, *605*, *797*
Oedipus, held uit de Griekse mythologie, 37
Orestes, figuur uit de Griekse mythologie, 143
Origenes (185-ca. 253/54), Grieks kerkvader, 277, 305
Ossa, godin van de faam en de geruchten uit de Griekse mythologie, 204
Otho, Marcus Salvius (32-69), Romeins keizer in 69, 77
Outers, Leo (†1530), geleerde te Leuven, kanselier van Erard de la Marck, 176

P

Pace, Richard (ca. 1483-1536), Engels diplomaat, *619*, 142, 152, 166, 171, 172, 177, 180, *741*, *742*, 200, 212, 228, 242, 246, 250, *787*, 255, 262, 267, 299, *821*
Palaeologus, Clemens, monnik van het Sint-Catharinaklooster op de berg Sinaï, niet nader bekend, 13
Paleotti, Camillo (ca. 1482-1517), humanist uit Bologna, 167, 269
Pallas, zie: Athene
Palsgrave, John (†1544), kanunnik van de St. Paul's in Londen, 29, 53, 122

Palts, Hendrik van de (1487-1552), geestelijke, vanaf 1524 bisschop van Utrecht en Worms, 37
Pandora, figuur uit de Griekse mythologie, door Zeus gezonden om rampen over de mensen uit te storten, 281
Parcius, Thomas, stadssecretaris van Calais, niet nader bekend, *773*
Paulinus, Meropius Pontius Anicius (353-431), Latijns dichter, bisschop van Nola, 106
Paulus (1e eeuw), apostel, 43, 94, 111, 118, 127, 129, 131, 147-150, 159, 178, 180, 185, 187, 189, 192, 195, 210, 212, 220, 276, 295, 305, 317
Paulus van Thebe (3e eeuw), christelijk kluizenaar, 279
Pausanias (2e eeuw), schrijver van de *Beschrijving van Griekenland*, 95
Peitho, godin van de overreding in de Griekse mythologie, 311
Penelope, echtgenote van Odysseus, 193
Pérez, Jaime (ca. 1408-1490), theoloog, bisschop van Christopolis, 111
Petit, Guillaume, (ca. 1470-1536), dominicaan, biechtvader en bibliothecaris van Frans I, 162, 183, 231
Petit, Jean (bekend 1495-1530), drukker te Parijs, 269, 299
Petrucci, Alfonso (1492-1517), kardinaal, 29
Petrus (1e eeuw), apostel, 26, 52, 148, 150
Peutinger, Konrad (1465-1547), stadssecretaris van Augsburg, keizerlijk raadsheer, 36
Pfefferkorn, Johann (ca. 1469-na 1521), slager uit Moravië van joodse origine, bekeerd tot het christendom, schrijver van anti-joodse pamfletten, 126-128, 131, 134, 136-138, 146, 152, 153
Phidias (5e eeuw v.Chr.), Atheens beeldhouwer, 284
Phrysius, zie Freisland
Pindarus (522/18-na 446 v.Chr), Grieks dichter, 71, 72, 95, 315
Pio, Giambattista (ca. 1460-1540), Italiaans humanist, 166
Pirckheimer, Willibald (1470-1530), geleerde en stadsbestuurder te Neurenberg, keizerlijk raadsheer, *685*, *694*, 134, 146, *747*
Pirithoüs, figuur uit de Griekse mythologie, vriend van Theseus, 143
Plato (427-347 v.Chr.), Grieks wijsgeer, 24, 279, 313
Plautus, Titus Maccius (ca. 250-ca. 184 v.Chr.), Latijns blijspeldichter, 75, 165
Plutarchus van Chaeronea (ca. 46-ca. 120), Grieks wijsgeer en biograaf, 60, 71, 72, 86
Pollux, zie: Castor
Pompeius, Gnaeus (106-48 v.Chr.), Romeins staatsman, 43
Poncher, Etienne (1446-1525), bisschop van Parijs, vanaf 1519 aartsbisschop van Sens, 42, 43, 49, 122, 178, 183-185, 231, 232, 241, 244, 279, 291, 293, 294

Poppenruyter, Johann (ca. 1457-1534), wapensmid uit Neurenberg, gevestigd te Mechelen, *698*
Portis, Leonardo de (ca. 1464-1545), jurist uit Vicenza, 78
Potkyn, William (bekend 1492-1538), notaris, 245
Pottelsberge, Lieven van (†1531), Gents edelman, lid van Raad van Vlaanderen, 197
Prometheus, halfgod uit de Griekse mythologie, 281
Proserpina, Romeinse godin van de onderwereld, 67
Proteus, zeegod uit de Griekse mythologie, 202
Pucci, Antonio (1484/85-1544), neef van de volgende, theoloog, filosoof, bisschop van Pistoia vanaf 1518, kardinaal vanaf 1531, 165
Pucci, Lorenzo (1458-1531), jurist, pauselijk functionaris en kardinaal, 34, 165
Pylades, figuur uit de Griekse mythologie, neef en vriend van Orestes, 143
Pythagoras (6e eeuw v.Chr.), Grieks wijsgeer, 182

Q

Quintilianus, Marcus Fabius (ca. 35-ca. 95), Romeins redenaar, schrijver van de *Institutiones oratoriae*, 125, 311
Quonus, Jean (bekend 1514-1518), prior van het karthuizerklooster bij Sint-Omaars, 101, 212

R

Remacle (ca. 1480-1524), uit Florennes, secretaris in de hofhouding van Maria van Oostenrijk, 269
Remigii, Jacobus (bekend 1515-1520), theoloog te Leuven, prior van de dominicanen te Brussel, 274
Rescius, Rutger (ca. 1475-1545), uit Maaseik, hellenist te Leuven, medewerker van Dirk Martens, 42, 124, 194
Reuchlin, Johann (Capnio, 1454/55-1522), Duits jurist, hellenist en hebraïst, 33, 37, 40, 52, 57, 66, 82, 83, 101, 109, 110, 118, 125, 126, 128, 135, 138, *713*, 161, 191, 212, 230, 247, 305
Rhamnusia, naam voor het noodlot, 312
Rhenanus, Beatus (Beat Bild, 1485-1547), Duits humanist en geschiedschrijver, *594*, 43, 55, *628*, 61, 63, 140, 166, *732*, 218, *796*
Riario, Raffaele (1461-1521), achterneef van Sixtus VI, kardinaal, 29, 44, 135, 318

Ricius, Paulus (†1541), geleerde en arts van joodse origine, bekeerd tot het christendom, lijfarts van Maximiliaan I, 291
Robijns, Jan (†1532), deken van het kapittel van Mechelen, *805*
Rudolfinger, Johann (bekend 1505-1534), vicaris van de kathedraal te Straatsburg, musicoloog, 63
Rufinus, Turrianus (ca. 345-411/12), christelijk denker, tegenstander van Hieronymus, 237, 247, 284, 287
Ruser, Johann (†1518), medewerker van Matthias Schürer, *606*, 37, *633*
Ruzé, Louis (ca. 1468-1526), stadsbestuurder te Parijs, 184, 185, 281, 294, 311
Ridder, Jakob (ca. 1462-1529), dominicaan, hulpbisschop van Utrecht, 294

S

Sagundino, Niccolò († na 1533), Venetiaans diplomaat, 22, 69
Sallustius, Gaius - Crispus (86-34 v.Chr.), Romeins geschiedschrijver, 148
Salyng, William (ca. 1470-1520), theoloog, prior van de augustijner kanunniken in Merton, 54
Sampson, Richard (ca. 1484-1554), jurist, vicaris-generaal van Doornik (1514-1518), 201, *780*, *806*
Sandrien, Cornelia (ca. 1496-1526), echtgenote van Pieter Gillis, 16, 21, 41, 117, 120, 156, 177, 300
Sauvage, zie: Le Sauvage
Scaevola, Quintus Mucius (ca. 140-82 v.Chr.), Romeins staatsman, 147
Schürer, Matthias (ca. 1470-1520), drukker te Straatsburg, 27, 28, *612*, 63, *693*, 168, 170, 172, 262, 268
Scotus, Johannes Duns (1266-1308), franciscaans theoloog en filosoof, 265
Selim I (1467/71-1520), sultan van Turkijë vanaf 1512, 167
Sestola, Girolamo (bekend 1516-1534), hoveling en diplomaat te Ferrara, 35
Siberch, zie: Lair
Simonides van Keos (ca. 556/53-468/65 v.Chr.), Grieks lyrisch dichter, 213
Sixtinus, Albert, broer van de volgende, niet nader bekend, 84, 99
Sixtinus, Johan (†1519), uit Bolsward, jurist, maakte een kerkelijke carrière in Engeland, *624*, *655*, *668*, *775*, 244, 246, 252, 304, *828*
Smith, John (bekend 1512-1518), bediende van Erasmus, 14, 73, 218, 225, 227, 244-246, 248-250, 252-256, 259, 280, 299, 304, 308, 309, 315, 316, 319
Socrates (469-399 v.Chr.), Grieks wijsgeer, 279
Sophocles (497/96-406 v.Chr.), Atheens treurspeldichter en staatsman, 85

Spalatinus, Georgius (Georg Burkhard, 1480-1540), secretaris aan het Saksische hof, medestander van Luther, *711*
Sparcheford, Richard (†1560), kapelaan van Cuthbert Tunstall, *644*
Spartianus, Aelius (3e eeuw?), een van de zes (verder onbekende) schrijvers van de *Historia augusta*, 77
Spiegel, Jakob (ca. 1483-1547), jurist, keizerlijk secretaris (1513-1526), 35
Stab, Johann (†1522), keizerlijk geschiedschrijver, hoogleraar wiskunde en astronomie te Wenen, 36
Standish, Henry (†1535), provinciaal van de franciscanen in Engeland (1505-1518), 30, 229
Stewart, Alexander (ca. 1493-1513), bastaardzoon van koning Jacobus iv van Schotland, aartsbisschop van St. Andrews, 25
Strabo (ca. 62 v.Chr.-23/25), Grieks geschiedschrijver en geograaf, 60, 71, 72, 95
Stromer, Heinrich (1482-1542), lijfarts van Albert von Brandenburg (1516-1519), *614*, *631*, *662*
Sturm, Jakob (1489-1553), secretaris van de proost van het domkapittel te Straatsburg, 37, 63
Stuve, Hermann († ca. 1560), schoolmeester te Zwolle (1517-1520), daarna privé-docent te Leuven, 320
Suetonius Tranquillus, Caius (ca. 70-ca. 140), Romeins geschiedschrijver, 35, 61, 77, 268

T

Taleus (Talea), Cyprianus (bekend 1510-1532), geleerde uit Venetië gevestigd te Parijs, 217
Teyng, Jacob (Jacobus Ceratinus, †1530), student te Keulen en Parijs (1517-1519), 33, 52
Theocritus (3e eeuw v.Chr.), Grieks dichter, 307, 315
Theodoricus, student theologie te Leuven, niet nader bekend, 102, 179, 210-212
Theseus, held uit de Griekse mythologie, 86, 88, 143, 180, 181, 264
Thomas van Aquino (1225-1274), dominicaans theoloog en filosoof, 277
Thraso, snoevende soldaat uit Terentius' *Eunuchus*, 114
Torresani, Andrea (1451-1529), schoonvader en compagnon van Aldo Manuzio, 35, 57, 60, 71
Torresani, Gianfrancesco († na 1557), zoon en opvolger van de vorige, 35, *770*
Tour d'Auvergne, Madeleine de la (1495-1519), echtgenote van Lorenzo ii de' Medici, 244, 251

Toussain, Jacques (†1547), leerling van Budé, hoogleraar Grieks aan het Collège de France vanaf 1530, 294
Trebatius, Gaius - Testa (ca. 84 v.Chr.-na 4), Romeins jurist, 266
Tschudi, Peter (†1532), broer van de geschiedschrijver Aegidius Tschudi, leerling van Glareanus in Bazel, 44
Tunstall, Cuthbert (1474-1559), Engels jurist, geestelijke en diplomaat, rijksarchivaris (1516-1522), bisschop van Londen vanaf 1522, 15, 16, *607*, 31, *642*, *643*, 73, *663*, *675*, 113, 115, 122, 142, 143, 185, 217, 232, 242, 252, 253, 291, 294, 297, 301, *832*

U

Ulysses, zie: Odysseus
Ulrich (1487-1550), hertog van Württemberg vanaf 1498, 191
Urswick, Christopher (ca. 1448-1522), Engels jurist, geestelijke en diplomaat, 249, 252
Utenheim, Christoph von (ca. 1450-1527), bisschop van Bazel, 13, *598*, 18, 19, *625*, 56, 203, 209, 279

V

Valerianus, Priscus (5e eeuw), stadhouder van Gallië, 106
Valla, Lorenzo (1406/07-1457), Italiaans humanist en filoloog, 47
Vannes (Ammonio), Pietro (†1563), familielid van Andrea Ammonio, secretaris van Thomas Wolsey, 84, *656*, *774*, 227, *822*, 307
Varro, Marcus Terentius (116-27 v.Chr.), Romeins encyclopedisch schrijver, 224, 315
Vaughan, John (bekend 1500-1527), geleerde te Cambridge, 230, 306
Vergilius, Publius - Maro (70-19 v.Chr.), Romeins dichter, 204, 312
Vespasianus, Titus Flavius (9-79), Romeins keizer vanaf 69, 77
Vianen, Willem van (†1529), theoloog te Leuven, 80, 81, 101
Vitré, Pierre (†1540), docent aan het Collège de Navarre te Parijs, 217, *779*, *817*
Vroye, Joost (†1533), jurist te Leuven, 157
Vulcanus, Romeinse god van het vuur, 19, 39, 292
Vynck, Arnold (1457-ca. 1537), ontvanger-generaal van Leuven, 38, 81

W

Walkden, Humphrey (†1525/26), geleerde te Cambridge, 230, 306
Warham, William (ca. 1456-1532), aartsbisschop van Canterbury, beschermheer van Erasmus, *596*, 72, 142, 151, 152, 163, 177, 202, *781*, 245, 258, 304
Watson, John (†1537), geleerde en geestelijke te Cambridge, 230
Wentford, Roger (bekend 1506-1518), schoolmeester in Londen, 121, *772*, *833*
Wied, Hermann von (1477-1552), aartsbisschop van Keulen, 308
Wijnand, niet nader bekend, 66, 161
Wiltshire, Bridget (bekend 1513-1525), dochter van de volgende, echtgenote van Richard Wingfield, 256
Wiltshire, John († na 1527), thesaurier van Calais (1503-1519), 256
Wimpfeling, Jakob (1450-1528), Duits humanist en theoloog, gevestigd te Straatsburg, 37, 63
Wingfield, Richard (ca. 1469-1525), Engels diplomaat, 226, *791*
Witz, Johann (Sapidus, 1490-1561), schoolmeester te Sélestat (tot 1526), 218
Wolsey, Thomas (ca. 1473-1530), aartsbisschop van York, kardinaal en kanselier van Engeland, 22, 45, 79, 86, *658*, 121, 125, 203, 209, 228, 242, 248, 252, 261, 262, 273, 279, 302
Wyck, Johann von der (†1534), jurist uit Münster, 40

X

Xerxes (†465 v.Chr.), koning van Perzië vanaf 486 v.Chr., 134

Z

Zasius, Ulrich (1461-1535), hoogleraar rechten te Freiburg, 62
Zeus, Griekse oppergod, 14
Zopyrus (6e eeuw v.Chr.), Perziër uit het gevolg van Darius I, 134, 136, 153